

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXX

Sa. 258

Ağustos 2006

ANKARA - 2006

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ARSLAN, MELİH: Durmaz Koleksiyonu'ndaki Büyük İskender Tetradrahmi Definesi (6 harita, 2 resim, 4 levha ile birlikte)	479
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Tarih-i Vassâf'ın Müellif Nüshası (10 belge ile birlikte)	501
UYDU YÜCEL, MUALLÂ: Kuman Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi (4 resim ile birlikte)	523
DEMİRCİ, SÜLEYMAN: <i>Avârız</i> and <i>Nûzul</i> Levies in the Ottoman Empire; A Case Study of the Province of Karaman 1620s-1700	561
ÇOLAK, SONGÛL: Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takrîrine Göre Osmanlı Elçilik Heyetinin Komorn ve Pottendorf'ta Hapsedilmesi ve İstanbul'a Dönme Çabaları (3 belge ile birlikte)	589
YAZICI, NESİMİ: Ömer Âli Bey'le İlgili Bazı Değerlendirmeler (Karesi Mutasarrıfı-Kastamonu Valisi) (7 belge ile birlikte)	619
GÜLMEZ, NURETTİN: Tahkik Hey'eti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyamı	695
ALKAN, MUSTAFA: Uşak Para Vakıfları (1890-1923)	743

Kitap Tanıtma:

ATAÖV, TÜRKKAYA: <i>Osmanlı İstanbul'unda Üç Lâtin Amerikalı</i>	775
AKA, İSMAIL: Abd ülhâlik Bakır: <i>Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayii</i>	781
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Ravzatü'l-ebrâr Zeyli</i> (Tahlil ve Metin)	785
ÇİÇEK, KEMAL: <i>Kemal Karpat: Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays</i>	787
GENÇ, REŞAT-AYNAKULOVA, GÜLNİSA: A.N. Garkavets-G. Sapargaliyev: <i>Töre Bitiği</i>	791
İngilizce Özetler	797

BELLETTEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees

Yrd. Doç. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
Prof. Dr. Reşat GENÇ
Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Doç. Dr. Tahsin ÖZCAN

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır.
Tel : (0312) 342 16 14
Adres: İstanbul Yolu Aktim İş Merkezi 11/45 ANKARA

BELLE TEN

Cilt: LXX

Ağustos 2006

Sayı: 258

DURMAZ KOLEKSİYONU'NDAKİ BÜYÜK İSKENDER TETRADRAHMİ DEFİNESİ

MELİH ARSLAN*

Bu define, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyoneri, Sn. Mehmet Durmaz¹ Koleksiyonu'ndadır. 11-42 envanter numaralarıyla kayıtlı bulunan definede, 32 adet gümüş tetradrahmi bulunmaktadır. Sikkelerin büyük çoğunluğunun doğu darphanelerinde, pek azının da batı darphanelerinde basılmış olduğu tespit edilmiştir. Definede, Alexander III (Büyük İskender)'ün kendi döneminde bastırılmış pek az örneğine karşın, define- nin çoğunluğunu İskender'in hemen sonrasına ait posthumous (hatıra) İskender sikkeleri oluşturmaktadır².

Define sikkelerinin ön yüzlerinde, aslan postu bir başlık giymiş genç Herakles başı ve arka yüzlerinde ise Zeus, tahtta sola oturuyor, sağ elinde kartal ve sol elinde asa tutmaktadır.

M.Ö. 336 yılında kral olan İskender, yeni gümüş sikkeler bastırmıştır. Bu gümüş sikkelerdeki en önemli yenilik, bu sikkelerin yerel Makedonya ağırlık ölçüsüne göre değil, Attika ağırlık ölçüsünde basılmış olmasıdır. Bu şekilde İskender, kendi gümüş sikkelerini dönemin en yaygın ticari sikkeleri olan Atina 'baykuşlu' tetradrahmileriyle doğrudan değiştirilebilir hale getirmişti; yani İskender gümüş sikkeleri Atina gümüş tetradrahmileriyle aynı değerde

* Melih Arslan, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 06240 Hisar/Ankara; e-mail: arslanmelih06@hotmail.com

¹ Bu değerli defineyi yayınlamama izin verdiği için, Sn. Mehmet Durmaz'a teşekkür ederim. Ayrıca bilgisayardaki metin düzenlemeleri ve haritaların çizimi için Sn. Oğuz Bostancı'ya şükranlarımı sunarım.

² Price (1991), sf. 85-502.

kabul ediliyordu. İskender gümüş sikkesi tüm Akdeniz dünyasında geçerli bir para olmuştu. Birkaç on yıl içinde İskender'in ve ardıllarının (diadokhlar) tasarrufunda olan zengin metal kaynakları sayesinde bu gümüş para, Atina sikkelerini piyasadan sürdü ve İskender İmparatorluğu' nun en önemli ticari parası durumuna geldi; ünü imparatorluğun sınırlarının ötesine taşıdı. Öyle ki, 5 yeni İskender Tetradrahmisinin değeri 1 altın statere eşit sayıldı. Bu da gösteriyor ki, bu yeni tip tetradrahmiler çok değerli bir para idi.

İskender para reformunun en ilginç özelliği, yeni tipler seçmiş olmasıydı. Makedonya krallarının mitolojik atası olan Herakles, Makedonya'da uzun zamandır bir sikke tipi olarak kullanılıyordu. Tahtta oturan Zeus ise babası Philip II'nin tetradrahmilerinin ön yüzünde ayakta betimlenen Zeus'un bir versiyonuydu. Fakat Makedonya ile olan çağrışımlar bir kenara, bu tiplerin herkesçe tanınmış olması ve çekicilikleri nedeniyle de seçildiklerine kuşku yoktur. Zeus ve Herakles'i her Helen tanıyor ve saygı gösteriyordu. Herakles, soygunculara ve barbarlara karşı dövüşerek cennete gitmeye hak kazanmış bir kahramandı. Zeus ise Panhellen tanrıların en büyüğü olup, tanrıların ve insanların babasıydı. Daha geç dönemlerde bu tipler, İskender'in doğu objelerine yönelmesine paralel olarak, doğu figürleriyle özdeşleştirilmeye başlandı. Herakles, Malkart ya da Gilgamiş'la özdeşleştirilirken, oturan Zeus da doğunun yerel tanrısı Baal ile benzeşiyordu³. Böylece ön yüzdeki genç Herakles portresi ile kendisini ve arka yüzdeki Zeus tipi ile de kendisinin tanrılar soyundan geldiğini ifade etmeye çalışmaktadır. Bu sikke tipi İskender ile başlamış, onu takip eden tüm krallar tarafından da kullanılmıştır. Bu para tipi Makedonya'dan Hindistan'a kadar olan coğrafi bölgede en revaçta para olarak 200 yıl boyunca kullanılmış ve tedavülde kalabilmiştir. Bu tipi en son kullanan kral, Pontus Kralı Mithradates VI (M.Ö. 120-63) olmuştur. Görüldüğü üzere bu para tipi, klasik dönem baykuş tasvirli Athena tetradrahmilerinden sonra, tüm Helenistik dönem içinde değerinden bir şey kaybetmeyen para birimi olmuştur. Günümüzdeki Amerikan dolarının dolaşımı ve değerli oluşu gibi bu sikke tipi de antik dünya'da çok saygı görmüştür.

Define sikkelerinin tipleri hiç değişmez ama arka yüz yazı lejandlarında üç farklı kralın adını görmekteyiz. Bunlar: **Alexander III, Büyük** (M.Ö. 336-323), **Philip III, Arrhidaios** (M.Ö. 323-317) ve **Seleukos I, Nikator** (312-281)

³ Mørkholm (1991), sf. 47.

olmaktadır. Görüldüğü üzere define sikkeleri, Makedonya kralı Büyük Alexander ile başlamakta ve onun ölümünden sonra kısa bir süre Makedonya kralı olan üvey kardeşi, Philip III, Arrhidaeus ile devam etmekte ve Seleukos I, Nikator ile son bulmaktadır.

İskender'in çocukluk arkadaşı ve doğu seferinde hep yanında olan en yakın komutanlarından biri olan Seleukos, onun ölümünden sonra dörde bölünen büyük İskender İmparatorluğu topraklarının çok geniş doğu bölümünü (Anadolu'nun doğusundan başlayıp, Arap Yarımadası üst kısmı, İRAN, Afganistan'ı da içine alan kara parçası) Makedonya Krallığının Babil satrabı olarak yönetmiştir. İskender'in öldüğü ve üvey kardeşi Philip III'ün tahta çıktığı Babylon'dan ayrılıp, Makedonya'ya geçmesi ve daha sonra İskender'in annesi Olympias tarafından 317 yılında öldürülmesi üzerine Makedonya tahtında karışık bir dönem başlamıştır. Bir süre Babil'den uzaklaşıp, Baktria Satrabı olan Seleukos 312 yılında Babylon'u tekrar ele geçirmiş ve kendi adıyla tanınan Seleukos Krallığı kurmuştur. Birçok kaynak bu krallıktan Seleukos Krallığı veya Syria Krallığı olarak bahsetmektedir.

Definedeki sikkelerin en erken tarihli olanları, 336-323 tarihlerinden Amphipolis (kat. no. 1) ve 325-323 tarihlerinden Babylon (kat. no. 15-16) darphı olanlardır ki, bu üç sikke İskender'in yaşadığı dönemdedir. En geç tarihli sikkeler ise, 295 tarihli Seleukos I döneminden Seleukeia ad Tigrim baskılı (kat. no. 31-32) iki sikkedir. Philip Arrhidaeus'un iki sikkesi, 323-317 yılları arasından olup, Babylon darphanesinde (kat. no. 29-30) basılmışlardır.

Büyük İskender'in ilk sikkelerinde genetivus formda yalnızca İskender'in adı (ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ) yazılıydı (bkz., kat. no. 1-13, 15-16, 28). Yaklaşık 329 yılında Cilicia'nın Myriandrus (İskenderun) şehrinde basılan sikkelerde isminin yanına kral (ΒΑΣΙΛΕΩΣ) unvanı da eklendi⁴. O zamandan itibaren bu yeni yazı biçimi bazı başka darphanelerde de benimsendi (bkz., burada kat. no. 14, 17-27, 29-32), fakat İskender'in yaşadığı süre içerisinde hiçbir zaman yaygınlık kazanmadı. Mısır'daki Ptolemaioslar'dan başlayarak, Diadokhlar, basurdıkları sikkelerde hem unvan hem de isim kullandılar. Bu adet onların halefleri tarafından da sürdürüldü⁵. Unvan sikkenin sağ boşluğuna ve isim ise Zeus'un oturduğu tahtın altına yerleştirilmiştir.

⁴ Merckholm (1991), sf. 32; (bunun için bkz., H. Seyrig, 'Notes on Syrian Coins', *NNM* 19, NewYork, 1950).

⁵ a.g.y., sf. 32.

Arados ve Amathos 328 yılında bu yeni lejandı benimsemişlerdir. Fakat şurası da ilginç bir gerçektir ki ΒΑΣΙΛΕΩΣ (kral) unvanının kullanımı çeşitli darphanelerde yöneticilerin inisiyatifine bırakılmıştı. Büyük darphanelerden Amphipolis 325'te Babylon 324'te ve Tarsus 323'te unvanı benimzediler. Komşu darphaneler çoğu kez farklı uygulamalara gittiler; Pella, Damascus, Byblos, Sidon ve Ake gibi birkaç darphane unvanı İskender hayat-tayken asla kullanmadılar⁶.

İskender sikkelerinin arka yüzlerinde, isim ve unvanın dışında, çoğu kez kısaltılmış memur (magistrat) isimlerinin baş harfleri, monogramlar (iç içe geçmiş harfler), era senesini (bölgesel yıl) gösterir harf rakamları ve çeşitli simgeler yer almaktadır. Bazen darp yerine ilişkin ilk birkaç harften oluşan kısaltmalar veya monogramlar sikkenin hangi darphanede üretilmiş olduğu teşhisini kolaylaştırır. Örneğin Sidon'da basılmış İskender ve Ptolemaios sikkelerindeki ΣΙ ; Ptolemaiosların Kıbrıs'taki Salamis'te basılmış sikkelerindeki ΣΑ, Kition'da basılmış sikkelerinde ΚΙ ve Paphos'ta basılmış sikkelerindeki ΠΑ gibi. Sikke boşluğuna yerleştirilmiş çeşitli nesnelere, ufak resimlerden oluşan ve ana tiple doğrudan ilişkisi bulunmayan yöresel simgeler de sikkenin basıldığı yeri teşhis etmede yardımcı olurlar. Örneğin Side'nin narı, Rodos'un gülü gibi simgeler sikkenin basıldığı darphaneyi bulmamızı kolaylaştırırlar. Bu türdeki sembolleri barındıran sikkeleri biz konuşan sikkeler olarak tanımlamaktayız. Bu tip sikkelere ilişkin iki örnek, Durmaz Definesi'nde de bulunmaktadır. Konuşan sikkeler için ilk örneğimizi 7 adet Carrhae sikkesi (bkz., kat. no. 5-11) oluşturmaktadır. Carrhae (Harran) sikkelerinin arka yüzünün sol boşluğunda bulunan hilâl (ay) sembolü, öteden beri bu şehirde ünlü Sin Tapınağını, dolayısıyla şehrin Ay Tanrısının kült merkezi olduğuna dair bir işarettir. Bu antik kent Ay Tanrısı Sin'in, daha sonraları adı Mên olan tanrının Mezopotamya'daki en önemli tapınım merkeziydi. Şehrin Roma dönemi sikkeleri üzerinde de yine yarım ay (hilâl) betimlemesinin sıklıkla kullanılmış olduğunu görmekteyiz⁷. İkinci örneğimiz burada bir tek sikkesi olan Salamis'tir. Salamis sikkesinin (bkz., no. 4) arka yüzünde gemi dümeni betimlemesi bulunmaktadır ki, bu simge, liman kenti olan Salamis'in denizcilikteki ününün bir göstergesidir.

Hellenistik dönemde her bir darp serisinden doğrudan sorumlu olan yetkili memurları (magistratları) sikke üzerinde göstermek bir gelenek ha-

⁶ a.g.y., sf. 36.

⁷ M. Arslan, 'Mezopotamya Bölgesi Şehir Sikkeleri', *AMM 1996 Yılığ*, Ankara 1997.

line gelmiştir. Şehir magistratları (ki çoğu kez yıllık seçiliyordu) ve krali sikke basımından sorumlu memurlar, kontrolü altında basılan sikkelere kendi adlarını ya da adlarının ilk birkaç harfini koyuyorlardı.

Sikke üzerindeki monogramlar ve sembollerde aynı şekilde bu memurlar tarafından konuluyordu. Buradaki örneklerdeki gibi, krâli darplarda isim tam yazılmaz, ismin bir iki harfi veya monogram şeklindeki yazılışı görülür. Müstakil şehir darplarında memurların isimleri tam, hatta soy isimleriyle birlikte yazılmaktaydı. Bazı sikkelerde darp yerini işaret eden kısaltma harfler, monogramlar ve simgeler olmadığı zaman, bilim adamı çeşitli sikke serilerinin analizini yapmakta çok zorlanmaktadır.

Sidon ve Ake'de basılan sikkeler üzerinde her yılın era tarihleri bulunduğu için biz bu sikkelerin ne zaman basıldıklarını kesin bir şekilde saptayabilmekteyiz. Örneğin bu definemizde bulunan iki Ake sikkesinden biri 314/3 (kat. no. 13) ve diğeri 306/5 (kat. no. 14) tarihini taşımaktadır.

İskender sikkelerinin ön yüzündeki Herakles başı realistik (insana özgü) özellikler taşıdığından, birçok bilim adamı, sikkenin kalıbını hazırlayan sanatçının gerçek niyetinin İskender'in idealize portresini resmetmek olduğunu varsaymaktadırlar. İskender'in hayatta iken basılan tetradrahmilerinden ziyade ölümünden sonra basılan hatıra sikkelerinde bu durum daha belirgindir.

İskender drahmi ve tetradrahmilerinin arka yüzündeki Zeus'un tasvirlerinde zaman içinde iki farklı betimleme göze çarpar. Bazı serilerin basımlarında Zeus, taht üzerinde değil, arkalıksız bir sandalye (tabure) üzerinde oturur şekilde resmedilmiştir (bkz., kat. no. 1, 2, 3, 13,14). Bu tarzdaki Zeus betimlemelerinin, İskender'in hayatta iken basılan sikke serilerinden olduğunu düşünüyoruz. Çünkü kataloğumuzdaki en erken tarihli sikke betimlemelerinde Zeus, tahta değil, bir tabure (kat. no. 1, 2) üzerinde oturmaktadır. Bu iki sikkemiz, İskender'in hayatta iken bastırılmış olduğu sikkelerdendir. Fakat kataloğumuzun 3, 13 ve 14 numaralı sikkelerinde de Zeus tabure üzerinde oturur şekilde resmedilmiştir. Bu üç örnek, İskender'in ölümünden sonraki basımlar olup, 314, 310 ve 306 tarihli basımlardır. Sardes ve Ake darphanesine ait, bu üç örnekteki sikkelerimizin kalıp ustaları, İskender'in ölümünün üzerinden henüz 15, 20 yıl geçmiş olmasına rağmen eski stildeki Zeus betimleme tipinden vazgeçememişlerdir.

İskender paralarındaki ikinci bir farklı tasvir şekli, Zeus'un bacaklarına ilişkindir. Erken basımlarda bacaklar yan yana (paralel) şekilde dururken (kat. no. 1, 2, 15 ve 16), daha sonraki serilerde sağ bacak geride (kat. no. 3-14, 17-32) çapraz şekilde durmaktadır. Definemizde, Zeus'un bacaklarının paralel olarak tasvir edildiği sikkeler (no. 1, 2, 15 ve 16), İskender'in hayatta iken basılan en erken tarihli serilerindendir. Diğer 28 sikke ise, kesişen bacaklar serisinden olup, daha geç tarihlidirler.

Yaklaşık 326/5 yıllarında doğu'da iki darphane (Alexandreia ve Side) İskender Gümüş Sikkeleri basmaya başladı. Mısır'daki Alexandreia çok güzel bir sikke serisi ile üretime başladı. Burada basılan tetradrahmilerin arka yüzündeki Zeus, kesişen bacakları ile daha esnek pozisyonda resmedilmiştir; ön yüzdeki Herakles başı da insani özellikler taşıdığından, birçok bilim adamı, sikkenin kalıbını hazırlayan sanatçının gerçek niyetinin İskender'in idealize portresini resmetmek olduğunu varsaymaktadır. Bu darphanenin yeni stili, diğer darphanelerce de taklit edildi: ilk önce 325/4'de Sidon, 323'de Babylon ve 322/1'de Ake, Zeus'un bacaklarının kesişen pozisyonda resmedilmesini uygulamışlardır. Fakat, kesişen bacakların İskender imparatorluğunun tüm darphanelerinde benimsenmesi ve uygulanması 315/310 tarihlerinden sonra olmuştur⁸.

Durmaz Definesi'nde Bulunan Darphaneler

- 1-) Amphipolis - Macedonia, kat. no. 1-2 = 2 adet
- 2-) Sardes - Lydia, kat. no. 3 = 1 adet
- 3-) Salamis - Kıbrıs Adası, kat. no. 4 = 1 adet
- 4-) Carrhae - Mesopotamia, kat. no. 5-11 = 7 adet
- 5-) Bilinmeyen Doğu veya Carrhae (?), kat. no. 12 = 1 adet
- 6-) Ake - Phoenicia, kat. no. 13-14 = 2 adet
- 7-) Babylon - Babylonia, kat. no. 15-27 ve 29-30 = 15 adet
- 8-) Ecbatana - Persia, kat. no. 28 = 1 adet
- 9-) Seleuceia ad Tigrim - Babylonia, kat. no. 31-32 = 2 adet

⁸ Mørkholm (1991), sf. 56.

Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere, bu definemizde ismi bilinen sekiz ayrı darphane ve bilinmeyen bir darphanenin (liste 5, kat. no. 12) varlığı tespit edilmiştir. Darphane listesini batıdan doğuya doğru bir sıralamayla yaptık. Kataloğumuzda bu sıralama içinde verilmiştir.

Definemizdeki kalıp ilişkilerinin incelenmesi ancak, iki darphanenin sikkeleri üzerinde mümkün olmaktadır. Çünkü definde aynı tarihlerden olan yalnız iki darphane sikkeleri çoğunluk olarak bulunmaktadır. Bu iki darphane, Babylon ve Carrhae darphaneleridir. 7 sikkesi olan Carrhae'nin 6, 7 ve 8 numaralı sikkelerinin önyüz kalıpları aynıdır. 9 numaralı sikkenin de, bu üç sikkedeki ön yüzlerin kalıbından üretilmiş olması mümkündür. Arka yüz kalıplarının hepsi farklı olmakla beraber, 7 ve 9 numaralı sikkeler, kesin olmamakla beraber aynı kalıptan üretilmiş olabilir.

Babylon darphanesinin 15 sikkesinden 13'ü İskender'in adını (kat. no. 15-27) ve 2 sikke Philip III'ün adına basılmışlardır. Ancak hiçbirinin ön yüz ve arka yüzleri aynı kalıptan üretilmemiştir. Diğer 7 darphanenin basımları bir ve nadiren iki sikke ile sınırlıdır. Bu yüzden kalıp ilişkileri açısından incelenmesinin bir anlamı olmaz. Zaten bunların hiçbirinin kalıp benzerlikleri de bulunmamaktadır.

İskender'in Yaşadığı Sürede Sikkesini Basmış Olan Darphanelerin Listesi

- 1-) Amphipolis-Makedonya
- 2-) Aigai-Makedonya
- 3-) Pella-Makedonya
- 4-) Lampsakos-Mysia
- 5-) Abydos-Troas
- 6-) Kolophon-İonia
- 7-) Magnesia-İonia
- 8-) Miletos-İonia
- 9-) Sardes-Lydia
- 10-) Side-Pamphylia

- 11-) Tarsos-Kilikia
- 12-) Myriandros-Kilikia
- 13-) Amathos-Kıbrıs
- 14-) Kition-Kıbrıs
- 15-) Paphos-Kıbrıs
- 16-) Salamis-Kıbrıs
- 17-) Damaskos-Syria
- 18-) Hierapolis-Syria
- 19-) Ake-Finike
- 20-) Byblos-Finike
- 21-) Karne-Finike
- 22-) Marathos-Finike
- 23-) Sidon-Finike
- 24-) Babylon-Babylonia
- 25-) Susa-Susiana (Persia)
- 26-) Memphis-Mısır
- 27-) Alexandria-Mısır

Yukarıda görüldüğü üzere İskender hayattayken 27 kent darphanesinde sikkelerinin bastırılmış olduğu tespit edilebilmiştir. Bunlardan Makedonya'daki üç darphane (Amphipolis, Pella ve Aigai) babası tarafından kurulmuştu. Pella İskender krallığının başkenti, Amphipolis ise en büyük ticaret merkezi konumunda olduğu için en çok sikke bastıran bir darphane hüviyetini Babylon ile birlikte sürdürmüştür. Aigai kenti dini bir merkez olup, birkaç tetradrahmi örneğinin dışında daha çok altın para bastırmıştır. Bu darphanelerden Anadolu'nun batısındaki Lampsakos, Abydos, Kolophon, Miletos ve Sardes gibi darphaneler başlangıçta drahmi basmışlar, sonra tetradrahmi'ye geçmişlerdir. Suriye'deki Hierapolis ise, tek bir tetradrahmi örneğiyle tanınmaktadır.

Antik dünyada İskender drahmileri ve tetradrahmileri basmış darphanelerin sayısı bugüne kadar 100 civarında tespit edilmiştir. Bu sayıya ismi bilinmeyen darphaneler dahil değildir. Bunlar her coğrafi bölgede bulunmaktadır. Bu tür definelerin buluntularının yayımlanmasıyla bu problemlerin çözümü daha da kolaylaşacaktır. Biz burada İskender drahmisi ve tetradrahmisini basmış tüm darphanelerin bir listesini vermedik. Sadece yukarıda onun yaşadığı dönemde sikke bastırmış olduğu darphanelerin bir listesini verdik. Ölümünden sonra onun adıyla sikkesini bastırmış diğer 73 ve bu listedekilerde dahil tüm darphanelerini gösterir haritaları burada yayımlamaktayız (bkz., haritalar: 1-6). Böylece ilgilenen kişilerin hangi antik coğrafi bölgede, hangi şehrin İskender sikkesi basmış olduğunu öğrenmesi ve akılda tutması daha kolay olacaktır.

Antakya civarında bulunduğu söylenen bu definenin, 200 kadar sikke-den oluştuğunun söylenmiş olmasına karşılık, ancak 32 adetinin toplu olarak 1992 yılında Sn. Mehmet Durmaz tarafından satın alınmış olduğunu bilmekteyiz. Define, bölünmüş olsa bile, bu haliyle, Büyük İskender'in para politikasının detaylarını ve onun ardından gelen krallarca da bu politikanın büyük ölçüde sürdürülmüş olduğunu bu define sayesinde bir kez daha görmekteyiz.

Sonuç olarak bu define sikkeleri İskender'in yaşadığı zamandan (336-323) başlayıp, onun ölümünden kısa bir süre sonrasında da (30-40 yıl) tedavülde kalmış sikkelerden oluşmaktadır. En son tarihli sikkemiz 295 yılına tarihlendiğine göre, bu define 290 yıllarında, yani Seleukos I (312-281) henüz iktidarda iken toprağa gömülmüş olmalıdır.

Katalog ve Metin İçinde Geçen Kısaltmalar:

a.g.y.	: adı geçen yayın
mong.	: monogram
mongrl	: monogramlar
<SB>	: Sol Boşlukta
<TA>	: Taht (tabure) Altında

SEÇİLMİŞ FAYDALI KAYNAKÇA ve KISALTMALARI

- Afyon (1976)** Afyon Hoard, before 1976: *CH* 3 (1977), no. 30
- Ain-Tab** Ain-Tab (Aıntab) hoard: *IGCH* 1542; references to Seyrig, *Trésors*, no.13
- AJN** *American Journal of Numismatic*
- Akçakale** Akçakale hoard: G. L. Rider and N. Olcay, "Un trésor de tétradrachmes d'Alexandre trouvé à Akçakale en 1958", *RN* 1988: 42-54, pl. v-x.
- Akkar** Akkar hoard: *IGCH* 1559; references to Seyrig, *Trésors*, no.18
- Aleppo (1893)** Aleppo hoard, 1893: *IGCH* 1516
- Aleppo (1930)** Aleppo hoard, 1930: *IGCH* 1562
- ANS** The American Numismatic Society, New York
- ANSMN** *American Numismatic Society, Museum Notes*
- Armenak** Armenak hoard: *IGCH* 1423; references to M. Thompson, The "Armenak" hoard (*IGCH* 1423), *ANSMN* 31 (1986): 63-106, pl. vi-xxvi
- Asia Minor (1964)** Asia Minor hoard, 1964: *IGCH* 1437
- Asia Minor (1973/4)** Asia Minor hoard, 1973/4: *CH* 1 (1975), no. 56
- Babylon (1900)** Babylon hoard, 1900: *IGCH* 1774; references to K. Regling, "Hellenistischer Münzschatz aus Babylon", *ZFN* 38 (1928):92-132, pl. viii-xiii
- Babylon (1973)** Babylon (Mashtal, Baghdad) hoard, 1973: *CH* 4 (1973), no. 33
- Bataşani** Bataşani hoard: *CH* 2 (1976), no. 65
- BMC Arabia, etc.** G. F. Hill, *Arabia, Mesopotamia and Persia (Nabataea, Arabia Provincia, South Arabia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria, Persia, Alexandrine Empire of the East, Persis, Elymais, Characene)*, London, 1922 (*Catalogue of Grek Coins in the British Museum*)
- BMC Cyprus** G. F. Hill, *Cyprus*, London, 1901 (*Catalogue of Grek Coins in the British Museum*)

- CH** Coins Hoards
- Demanhur** Demanhur hoard: *IGCH* 1664; references to E. T. Newell, "Alexander Hoards II, Demanhur", 1905, New York, 1923 (*NNM* 19)
- Ayrıca şurada: O. Zarvos, "Additions to the Demanhur hoard of Alexander tetradrachms", *NC* 1980: 185-188
- Diyarbakir (1955)** Diyarbakir (Diyarbakir) hoard, 1955: *IGCH* 1735; (1975), references to Seyrig, *Trésors*, no.4
- Ehrhardt, Amphipolis** C. Ehrhardt, "A catalogue of issues of tetradrachms from Amphipolis, 318-294 BC", *JNFA* 4 (1976): 85-89
- Gordion V (1961)** Gordion V hoard, 1961: *IGCH* 1405; references to D. H. Cox, "Gordion hoards III, IV, V, and VII *ANSMN* 12 (1966): 19-55, pl. iii-xxi, at 33-51
- Haymana** Haymana hoard: G. L. Rider and N. Olcay, "Le trésor de Haymana", *RN* 1988: 55-63, pl. xi
- IGCH** M. Thompson, O. Mørholm and C. M. Kraay (eds), *Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973
- JHS** Journal of Hellenic Studies
- JIAN** Journal International d'Archéologie Numismatique
- JNFA** Journal of Numismatique Fine Arts
- JNG** Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
- Kirazlı** Kirazlı hoard: *IGCH* 1369; references to G. Le Rider and N. Olcay, 'Le trésor de Kirazlı (près de d'Amasya): *IGCH* 1369', *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu, Recueil de Travaux publiés par Institut français d'Études Anatoliennes d'Istanbul* (ed. B. Rémy), İstanbul/Paris, 1987 (*Varia Anatolica* 1)
- Kirikhan** Kirikhan hoard: *CH* 1 (1975), no. 87A and 87B; references to Seyrig, *Trésor*, no. 23 ('Cilicie')
- Larnaca** Larnaca hoard: *IGCH* 1472; references to Price, 'Greek coin hoards', 48
- Latakia (1759)** Latakia hoard, 1759: *IGCH* 1544; references to Seyrig, *Trésor*, no. 11

- Kuft** Kuft hoard: *IGCH* 1670; D. Nash, "The kuft hoard of Alexander III tetradrachms", *NC* 1974, 14-30; O. Zervos, "Newell's manuscript of the Kuft hoard", *ANSMN* 25 (1980): 17-90, pl. iii
- Meydancikkale** Meydancikkale (Gülнар) CH 7 (1985), no. 80 A. Davesne - G. Le Rider, *Le Trésor de Meydancikkale (Cilicie Tracée, 1980)*, Paris 1989 (*Institut français d'Études Anatoliennes*, Gülнар 2)
- Mærkholm (1991)** O. Mærkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)* Edited by P. Grierson and U. Westermark, Cambridge/New York 1991; aynı eser için bkz., "Erken Helenistik Çağ Sikkeleri Büyük İskender'in tahta çıkışından Apameia Barışı'na kadar (İ.Ö. 336-188)" [çeviri: Oğuz Tekin] Homer Kitabevi, İstanbul 2000
- Mosul (1862-3)** Mosul hoard, 1862-3(?):*IGCH* 1756
- Müler** L. Müller, *Nümismatique d'Alexander le Grand, suivi d'un appendice contenant es monnaies de Philip II et III*, Copenhagen, 1855
- Mylasa** Mylasa hoard: *IGCH* 1289
- NC** Numismatic Chronicle
- Newell, 'Ake'** E. T. Newell, *The Dated Alexander Coinage of Sidon and Ake, New Haven/Oxford, 1916* (Yale Oriental Series; *Researches* 2): 7-38, pl. i-v.
- Newell, 'Cypriote'** E. T. Newell, "Some Cypriote Alexanders , 'Salamis' at 306-316, pl. xiii-xv.
- Newell, 'Demenhur'** E. T. Newell, *Alexander Hoards II. Demenhur*, 1905, New York, 1923 (*NNM* 19)
- Newell, *ESM*** E. T. Newell, *The Coinage of the Eastern Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III*, New York, 1938 (*ANS Numismatica Studies* 1)
- Newell, *WSM*** E. T. Newell, *The Coinage of the Western Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III*, New York, 1941 (*ANS Numismatica Studies* 4): 37-43

- Newell, *Reattribution* E. T. Newell, "Reattribution of certain tetradrachms of Alexander the Great", New York, 1912
- NNM *Numismatic Notes and Monographs*, New York (ANS)
- Oylum (1993) E. Özgen et A. Davesne, 'Le Trésor de Oylum Höyüğü', *Trésor et circulation monétaire en Anatolie antique*, (ed. M. Amandry - G. Le Rider), Paris 1994: 45-59
- Price (1991) M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus: A British Museum Catalogue* (London/Zurich, 1991)
- Prokesch-Osten (1) [A.] von Prokesch-Osten, 'Liste des Alexandres de ma collection qui ne se trouvent pas dans le catalogue de Mr. L. Müller', *NZ* 1 (1869[1870]), 31-64
- Prokesch-Osten (2) [A.] von Prokesch-Osten, 'Suite des monnaies inédites d'or et d'argent d'Alexandre le Grand', *NZ* 3 (1871[1873]), 51-72
- Seyrig (1950) H. Seyrig, 'Notes on Syrian Coins', *NNM* 119, New-York, 1950
- SNG Cop *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum* [9] *Macedonia 2: Alexander I-Alexander III*, Copenhagen, 1943 (nos. 478-1066)
- SNR *Schweizerische Numismatische Rundschau*
- Susa II (1948/9) Susa II hoard, 1948/9: *IGCH* 1799; references to Le Rider, *Suse*, 243-4
- Susa V (1933/4) Susa V hoard, 1933/4: *IGCH* 1804; references to Le Rider, *Suse*, 246-8
- Susiana (1965) Susiana hoard, 1965: *IGCH* 1806; references to A. Houghton and G. L. Rider, 'Un trésor de monnaies hellénistiques trouvé près de Suse', *RN* 1967, 111-127, pl. iv-x

- Syria (1959)** Syria hoard, 1959: *IGCH* 1535; references to Boehring, *Chronologie*, 158-61
- Syria (1960)** Syria hoard, 1960: *IGCH* 1533; references to Seyrig, *Trésor*, no. 3
- Tarik Darreh** Tarik Darreh hoard: : *CH* 7 (1985), no. 78; references A. Houghton, 'Tarik Darreh (Kangavar) hoard', *ANSMN* 25 (1980), 31-44, pl. iv-v
- Tell Halaf** Tell Halaf hoard: *IGCH* 11763
- Tell Kotchek** Tell Kotchek hoard: *IGCH* 1773; references to Seyrig, *Trésor*, no. 15
- Turkey (1973/4)** Turkey hoard, 1973/4: *CH* 1 (1975) no. 56
- Thompson 'Sardes' M. Thompson, *Alexander's Drachm Mints*, 1. *Sardes and Miletus*, New York, 1983 (*ANS Numismatic Studies* 16), Sardes at 5-42, pl. i-xx
- Urfa** Urfa hoard: *IGCH* 1772; references to Price, 'Greek coin hoards', 10-4, pl. iv
- Winterthur** H. Bloesch, *Griechische Münzen in Winterthur*, 1. *Spanien, Gallien, Italien, Moesien, Dakien, Sarmatien, Thrakien, Makedonien, Hellas, Inseln*, Winterthur, 1987
- Woggoner 'Babylon'** N. M. Woggener, *The Alexander mint at Babylon* (Doctoral Dissertation, Columbia University, 1968)
- Woggoner 'Seleucia'** N. M. Woggener, "The early Alexander coinage at Seleucia ad Tigris", *ANSMN* 15 (1969): 21-30, pl. iii-v.
- ZfN** *Zeitschrift für Numismatik*

KATALOG

ALEXANDER III, Büyük (M.Ö. 336-323)

Ön yüz: Herakles başı sağa; aslan postundan bir başlık giymiş. Noktalı bordür.

Arka yüz: Zeus tahtta sola oturuyor, belden yukarısı çıplak, sağ elinde kartal, sol elinde uzun asa tutuyor. Noktalı bordür.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ yazısı sağ boşlukta, bazı sikkelerde, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

şeklinde sağda ve altta devam etmektedir.

Philip III'e ait sikkenin arka yüzünde, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ve Seleukos I'in sikkesinde, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΕΛΕΥΚΟΥ yazısı okunmaktadır.

Not: Sikkelerin arka yüzlerinde, genellikle sol boşlukta ve Zeus'un oturduğu taburenin altında olmak üzere değişen monogram ve semboller bulunmaktadır. Bunları katalog içinde sol boşlukta <SB> ve tabure altında <TA> şeklinde göstermekteyiz.

Amphipolis-Macedonia darphanesi

(M.Ö. 336-323)

1. *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
<SB> herme heykelciği sola
Env. No. 36
Ölç/Ağr/Yön 17.04 gr; 28mm. 1h.
Ref. Price, 78; Demanhur, 716-791; SNG *Cop.*, 676; Newell, 'Reattribution', 30
2. *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
<SB> aplustre; <TA> mong.:
Env. No. 37
Ölç/Ağr/Yön 17.38 gr; 25mm. 9h.
Ref. Price, 129; SNG *C o p.*, 676; Ehrhardt, 'Amphipolis', 13

- Sardes-Lydia darphanesi (M.Ö. 315-300)**
3. *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> mong.: Ⓚ <TA> mong.: Ⓛ
- Env. No.* 39
Ölç/Ağr/Yön 16.88 gr; 26mm. 12h.
- Ref.* Price, 2681 (drahmi); Thompson, 'Sardes' 396b (drahmi)
Not. Bu arka yüz kalıbı tetradrahmi için yeni olup, bir drahmi dışında şimdiye kadar tanınmıyordu.
- Salamis-Kıbrıs darphanesi (M.Ö. 310-302)**
4. *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> gemi dümeni ve üzüm salkımı; mong.: Ⓢ
 <TA> mong.: Ⓛ
- Env. No.* 34
Ölç/Ağr/Yön 16.92 gr; 26mm. 12h.
Ref. Price, 3164; Newell, 'Salamis' 23.
- Carrhae-Mesopotamia darphanesi (M.Ö. 305-300)**
5. *Arka yüz* [B]ΑΣΙΑΕ[ΩΣ] ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> hilâl ve ΘΕ ; <TA> mong.: Ⓚ
- Env. No.* 16
Ölç/Ağr/Yön 16.97 gr; 26mm. 3h.
Ref. Price, 3813; Müller, 268; Meydancikkale, 1957; Newell, WSM 40.4.
6. *Arka yüz* [BA]Σ[ΙΛΕΩΣ] [A]ΛΕΞΑΝΔ[ΡΟΥ]
 <SB> hilâl ve ΔΙ; <TA> mong.: Ⓚ
- Env. No.* 14
Ölç/Ağr/Yön 17.11 gr; 26mm. 6h.

- Ref.* Price, 3818; Müler, 267; Meydancikkale, 1958-60; SNG Cop. 851; Newell, WSM 41.9.
7. *Arka yüz* [BAΣI]ΛEΩ[Σ] [AΛE]ΞANΔ[POY]
<SB> hilâl ve ΔI ; <TA> mong.: Ⓜ
- Env. No.* 15
Ölç/Ağr/Yön 16.89 gr; 25mm. 6h.
- Ref.* Price, 3818; Müller, 267; Meydancikkale, 1958-60; SNG Cop. 851; Newell, WSM 41.9.
8. *Arka yüz* [BA]ΣIΛEΩ[Σ] AΛEΞANΔPOY
<SB> hilâl ve ΔI ; <TA> mong.: Ⓜ
- Env. No.* 12
Ölç/Ağr/Yön 17.04 gr; 26mm. 12h.
- Ref.* Price, 3818; Müller, 267; Meydancikkale, 1958-60; SNG Cop. 851; Newell, WSM 41.9.
9. *Arka yüz* [BA]ΣIΛE[ΩΣ] [AΛEΞANΔPOY]
<SB> hilâl ve ΔI ; <TA> mong.: Ⓜ
- Env. No.* 13
Ölç/Ağr/Yön 16.85 gr; 26mm. 3h.
- Ref.* Price, 3818; Müller, 267; Meydancikkale, 1958-60; SNG Cop. 851; Newell, WSM 41.9.
10. *Arka yüz* BAΣIΛ[EΩΣ] [AΛEΞANΔPOY]
<SB> hilâl ve ΔIO ; <TA> mong.: Ⓜ
- Env. No.* 17
Ölç/Ağr/Yön 16.93 gr; 26mm. 9h.
- Ref.* Price, 3818A; Winterthur, 1506.
11. *Arka yüz* BAΣIΛEΩ[Σ] AΛEΞANΔPOY
<SB> hilâl ve mong.: Ⓜ ; <TA> mong.: Ⓜ

- Env. No.* 18
Ölç/Ağr/Yön 16.98 gr; 27mm. 9h.
Ref. Price, 3820; Müller, 269; Newell, WSM 41.11.
- Bilinmeyen Doğu veya Carrhae (?)**
(M.Ö. 300)
 12. *Arka yüz* ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] ΑΛΕΞΑΝΔΡ[ΟΥ]
 <SB> mong.: <TA> ΙΔ
Env. No. 40
Ölç/Ağr/Yön 16.87 gr; 26mm. 12h.
Ref. **Not:** Bu tip şimdiye kadar yayımlanmamıştır. Carrhae olduğu kesin değildir ve krâli monogramlar taşımaktadır.
- Ake -Phoenicia darphanesi (M.Ö. 314/4)**
 13. *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> aramice era : III (=33=314/3 yılı)
Env. No. 38
Ölç/Ağr/Yön 17.06 gr; 27mm. 9h.
Ref. Price, 3286; Newell Ake , 37
- Ake (M.Ö. 306/5)**
 14. *Arka yüz* [ΒΑΣΙ]ΛΕΩΣ] ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> era yılı: (= yıl 33=306/5)
Env. No. 11
Ölç/Ağr/Yön 16.94 gr; 28mm. 6h.
Ref. Price, 3301; Newell Ake, 50
- Babylon -Babylonia darphanesi**
(M.Ö. 325-323)
 15. *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> meşale; <TA> mong.:

- Env. No.* 31
Ölç/Ağr/Yön 16.92 gr; 27mm. 11h.
Ref. Price, 3643; Müller, 704; Demanhur, 4144
 16. *Arka yüz* [ΑΛΕΞΑΝΔ]ΡΟΥ
 <SB> caduceus; <TA> mong.:
- Env. No.* 32
Ölç/Ağr/Yön 16.86 gr; 27mm. 3h.
Ref. Price, 3682; Demanhur, 4461
 17. *Arka yüz* **Babylon (M.Ö. 323-317)**
 ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> **M** ; <TA> ΛΥ
Env. No. 23
Ölç/Ağr/Yön 16.89 gr; 28mm. 3h.
Ref. Price, 3692; Müller, 1272; Demanhur, 4479-4525; Newell, 'Reattribution' 244
18. *Arka yüz* ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> **M** ; <TA> ΛΥ
Env. No. 24
Ölç/Ağr/Yön 16.95 gr; 27mm. 6h.
Ref. Price, 3692; Müller, 1272; Demanhur, 4479-4525
 19. *Arka yüz* **Babylon (M.Ö. 317-311)**
 ΒΑΣΙΛΕΩΣ [Α]ΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
 <SB> çelenk içinde mong.: <TA> H
Env. No. 19
Ölç/Ağr/Yön 17.09 gr; 27mm. 1h.
Ref. Price, 3704; Müller, 714; Armenak, 135

20. *Arka yüz* [BAΣ]IAEΩ[Σ] AΛEΞANΔPOY
<SB> çelenk içinde mong.: $\overline{\text{MP}}$ <TA> H
Env. No. 20
Ölç/Ağr/Yön 17.01 gr; 26mm. 12h.
Ref. Price, 3704; Müller, 714; Armenak, 135
21. *Arka yüz* [BAΣIAEΩΣ A ΛEΞANΔPOY]
<SB> H; <TA> çelenk içinde mong.: $\overline{\text{MP}}$
Env. No. 30
Ölç/Ağr/Yön 16.86 gr; 26mm. 12h.
Ref. Price, 3708; Müller, 713; Armenak, 3
22. *Arka yüz* [BA]ΣIAEΩΣ AΛEΞANΔPOY
<SB> çelenk içinde mong.: $\overline{\text{MP}}$ <TA> KA
Env. No. 21
Ölç/Ağr/Yön 17.04 gr; 28mm. 3h.
Ref. Price, 3708; Müller, 717
23. *Arka yüz* BAΣ[IAEΩΣ] AΛEΞANΔPOY
<SB> çelenk içinde, $\overline{\text{MP}}$ <TA> mong.: \times
Env. No. 33
Ölç/Ağr/Yön 17.02 gr; 27mm. 5h.
Ref. Price, 3722-23; Müller, 727;
Prokesch-Osten (1), 130
24. *Arka yüz* BAΣIAEΩ[Σ] [AΛE]ΞANΔPOY
<SB> mong.: \times <TA> çelenk içinde, $\overline{\text{MP}}$
Env. No. 27
Ölç/Ağr/Yön 16.92 gr; 27mm. 3h.
Ref. Price, 3725; Müller, 728
25. *Arka yüz* **Babylon (M.Ö. 311-305)**
[BAΣI]AEΩ[Σ] [AΛE]ΞANΔP[OY]
<SB> çelenk içinde mong.: $\overline{\text{MP}}$ <TA> MI
Env. No. 22
Ölç/Ağr/Yön 17.07 gr; 27mm. 3h.

- Ref.* Price, 3746; Müller, 734; Armenak, 1367-7; Prokesch-Osten (1), 134
- 26.** *Arka yüz* [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
<SB> MI; <TA> çelenk içinde mong.:
- Env. No.* 28
- Ölç/Ağr/Yön* 17.03 gr; 25mm. 6h.
- Ref.* Price, 3751; Müller, 735; Armenak, 138-9
- 27.** *Arka yüz* ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
<SB> MI ve Herakles sopası
<TA> çelenk içinde mong.:
- Env. No.* 29
- Ölç/Ağr/Yön* 16.80 gr; 27mm. 6h.
- Ref.* Price, 3765; Müller, 739; Armenak, 142; SNG Cop, 837
- Ecbatana - Persia darphanesi (M.Ö. 311-295)**
- 28.** *Arka yüz* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
<SB> mongrl.:   gemi çapası ve otlayan at;
<TA> ΣΩ
- Env. No.* 35
- Ölç/Ağr/Yön* 16.99 gr; 28mm. 6h.
- Ref.* Price, 3931; Newell *ESM*, 475
- PHILIP III, Arrhidaeus (M.Ö. 323-317)**
Babylon - Babylonia (323-317)
- 29.** *Arka yüz* [ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΙΟΥ] [ΟΥ]
<SB> M ; <TA> B
- Env. No.* 26
- Ölç/Ağr/Yön* 16.92 gr; 27mm. 12h.

- Ref.* Price, P182; Müller, 103; Demanhur, 4601; Newell 'Reattribution', 241
30. *Arka yüz* ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] [Φ]ΙΛΙΠΠΙΟΥΟΥ
<SB> M; <TA> mong.:
- Env. No.* 25
- Ölç/Ağr/Yön* 14.68 gr; 26mm. 3h.
- Ref.* Price, P186; Müller, P103; Demanhur, 4595-4600

SELEUKOS I, Nikator (M.Ö. 312-280)**Seleukeia ad Tigrim- Babylonia (M.Ö. 295)**

31. *Arka yüz* ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΣΕΛΕΥΚΟΥ
<SB> mong.: <TA> ΔΙ
- Env. No.* 41
- Ölç/Ağr/Yön* 16.89 gr; 27mm. 1h.
- Ref.* Price, 3784 (?); SNG Cop, 848 (?)
32. *Arka yüz* ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΣΕΛΕΥΚΟΥ
<SB> mong.: <TA> [ΔΙ ?]
- Env. No.* 42
- Ölç/Ağr/Yön* 16.80 gr; 27mm. 11h.
- Ref.* Price, 3784 (?); SNG Cop, 848 (?)

Not: Bu iki Selevkos sikkesi şimdiye kadar bilinmeyen kalıp varyasyonları olup, benzer çeşitler Newell⁹ ve Waggoner¹⁰ tarafından yayınlamıştır. Bu iki sikke kralın kendi adıyla bastırılmış olduğu ilk serilerden olmalıdır.

⁹ E. T. Newell, *The Coinage of the Eastern Seleucid Mints*, p. 124.

¹⁰ N. M. Waggoner, 'The early Alexander coinage at Seleucia on the Tigris', *ANSMN* 15 (1969), p. 21-31.

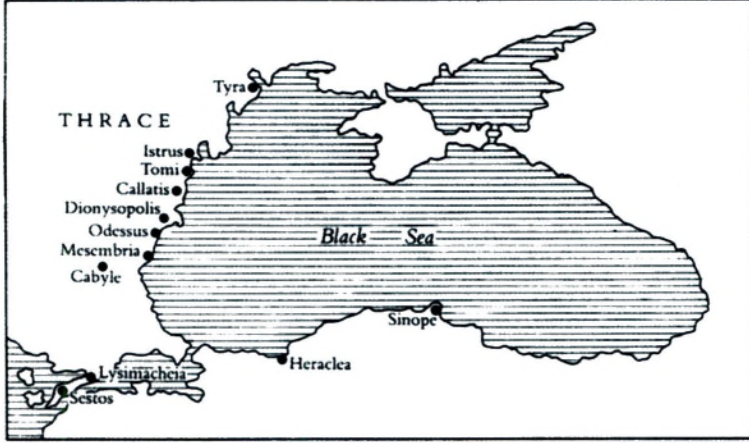

Harita 1: Büyük İskender'in Sikkelerinin Basıldığı Darphaneler

Melih Arslan

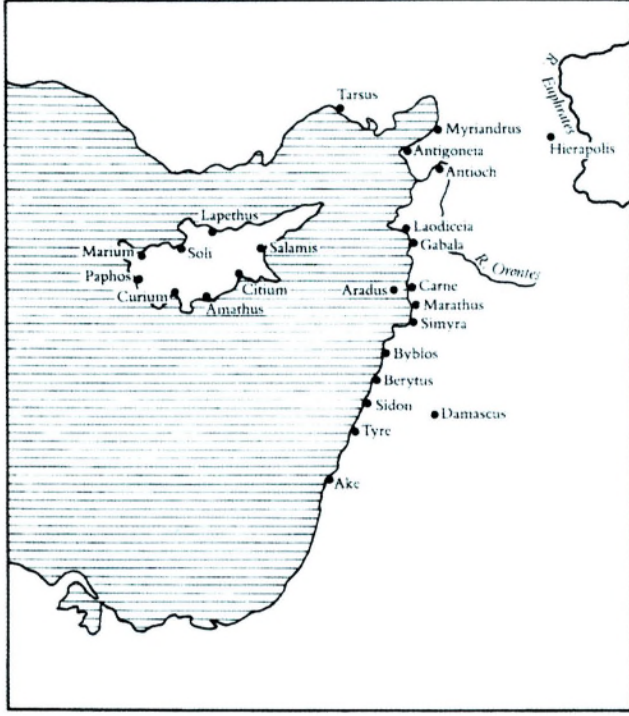
Harita 2: Makedonya ve Yunanistan Darphaneleri

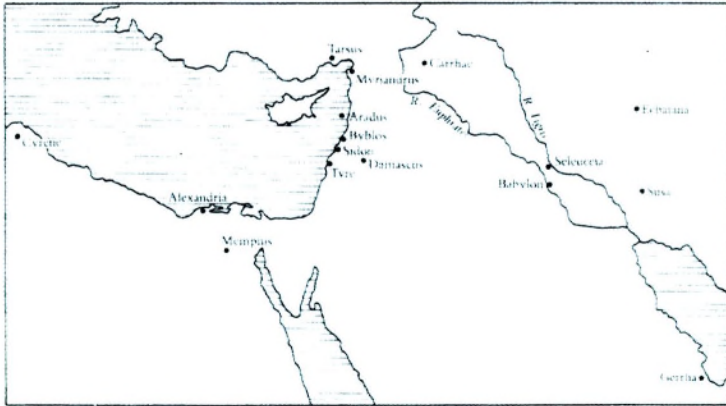
Harita 3: Karadeniz Kıyı Darphaneleri

Harita 4: Batı ve Güney Anadolu Darphaneleri

Harita 5: Kıbrıs ve Finike Bölgesi Darphaneleri

Harita 6: Afrika ve Doğu Darphaneleri

Resim 1-2: Durmaz Definesi'nin Toplu Görünüşü

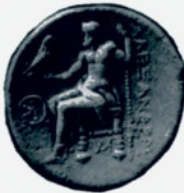
1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

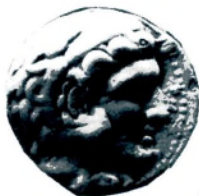
29

30

31

32

İLHANLI TARİHİNE AİT YENİ BİR KAYNAK: TÂRÎH-İ VASSÂF'IN MÜELLİF NÜSHASI

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

Ortaçağ İran tarihi araştırmacıları Vassâf tarihinin siyasî, sosyal ve iktisadî tarih araştırmalarındaki önemini iyi bilirler. Bunun yanında, hiç kuşku yok ki, bu değerli kaynağın tarih araştırmalarında kullanımının nedenli güç olduğunu da takdir ederler. Müellif, son derece süslü bir üslûpla kaleme aldığı eserini, Arapça-Farsça kıssa ve şiirlerle süslemiş ve kullandığı nesri, kendisinden sonraki müelliflerin pek çoğunun taklit edeceği, ama hiçbirinin erişemeyeceği bir noktaya taşımıştır. Bu özelliği ile eser, kendisinden sonraki müellifler üzerinde derin izler bırakmıştır¹.

I. Vassâf'ın Hayatı ve Eserleri:

A. Hayatı: Sultan Olcâyâtü (1304-1316) tarafından kendisine verilen "Vassâfu'l-Hazrat"² ve bunun kısaltılmış şekli olan "Vassâf" lâkabı ile tanınan Şerefu'd-dîn (veya Şihâbu'd-dîn³) 'Abdullâh b. 'İzzu'd-dîn Fazlullâh b. Ebû Na'im-i Yezdî (Kâtib-i Şîrâzî) 663/1264-1265 yılında Şîrâz'da doğdu⁴. Babası

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul).

¹ Bu izlerden bilhassa Osmanlı müellifleri için bkz. M. Fuad Köprülü, "Türkler (Türk Edebiyatı)", *İA*, XII/2, s. 549; Osman G. Özgüdenli - Abdulkadir Erdoğan, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Nâme-i Aşina*, 15-16, (2004), s. 70-72. Eserin önemli bir yekûn tutan Osmanlıca tercüme ve şerhleri için bkz. aşağıda n. 25.

² Vassâf, *Kitâb-i mustetâb-i Vassâfu'l-Hazra [Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr]*, ed. Muhammed Mehdi İsfahânî, Tahrân 1338/1959 [= Vassâf/Bombay], s. 592; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetü, İnuşârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1372/1994 [= Vassâf/Tahrîr], s. 328.

³ H'ândemîr, *Habîbu's-siyer*, ed. Muhammed Debîr Siyâkî, III, Tahrân 1362/1983, s. 197.

⁴ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. C.A. Storey, *Persian Literature, A Bio-bibliographical Survey*, I/1, London 1970² [= Storey], s. 267-270 (ilâvelerle Rusça terc. Yu. E. Bregel, *Persidskaya Literatura, Bio-bibliografiçeskij Obzor*, II, Moskva 1972 [= Storey/Bregel] s. 769-775); Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, III, *The Tatar Dominion (1265-1502)*, Cambridge 1956, s. 67-68; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, ed. K. Jahn, Dordrecht 1968, s. 314-315; Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der-İrân*, III/2, Tahrân 1366/1983⁷ s. 1259-1262; Celâlu'd-dîn Humâ'î, *Târîh-i edebiyât-i İrân*, yay. Mâhduht-Bânû Humâ'î, Tahrân 1375/1996, s. 251-252; Sa'id Nefîsî, *Târîh-i nazm u nesr der-İrân ve der-zebân-i Fârsî. Tâ pâyân-i karn-i dehom-i hicrî*, I, Tahrân 1363/1984², s. 143; Muhammed Takî Bahâr (Meliku's-Şu'arâ), *Sabk şinâsî, Târîh-i tatav-*

Fazlullâh, İlhanlı devletinin Fârs bölgesi âmillerinden idi. İyi bir tahsilin ardından H'âce Sadru'd-dîn Ahmed-i Zencânî'ye intisab ederek *dîvân* hizmetine girdi⁵. Müellif, *Târîh-i Vassâf* olarak da bilinen *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr* ismini taşıyan beş ciltlik eserini yazmaya 697/1298-99 yılında başladı. Beş yıl sonra, 13 Receb 702/3 Mart 1303 Pazartesi günü İlhanlı vezîrleri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ve Sa'du'd-dîn Sâvecî'nin yardımıyla, eserinin o vakte kadar hazırladığı ilk üç cildini, bu esnada üçüncü Suriye seferine çıkmış bulunan Gâzân Hân (1295-1304)'a sunma fırsatını buldu. Fırat nehri üzerindeki 'Âne'de⁶ gerçekleşen görüşmede vezîrler, Gâzân Hân'a, Arap ve Acem dünyasında şimdiye kadar bu özellikte bir kitabın kaleme alınmadığını söylediler. Kitabı inceleyen Gâzân Hân, Vassâf'a bazı sorular sordu. Ardından da Vassâf'a özel ihsânlarla birlikte *âltûn-tamgâ* verilmesini emrederek, kendisinden, seferden dönünceye değin Sincâr'da eserini yazmakla meşgûl olmasını istedi. Ancak, müellif bu işin uzun zaman alacak zor bir vazife olduğunu, telif için muhtelif kitaplara ihtiyaç duyduğunu ve bir süreden beri de evinden uzak kaldığını arz ederek Gâzân Hân'dan bir yıl izin aldı⁷. Bu esnada araya Gâzân'm vefatının girmesiyle Vassâf, ancak 9 yıl sonra 24 Muharrem 712/1 Haziran 1312 tarihinde Sultâniyye şehrinde vezîr Reşîdu'd-dîn'in yardımlarıyla Sultan Olcâyâtü (Moğ. *Ölceytü*) ile görüşebilme imkânı buldu. Müellif bu görüşmede eserinin dördüncü cildini hükümdara sundu⁸. Olcâyâtü'nun takdirini kazandı⁹. Bununla birlikte eserinin beşinci cildini ancak ve-

vur-i nesr-i Fârsî, III, Tahrân 1373/1994, s. 99-103; 'Azizullah Beyât, *Şinâsâ'i-yi menâbi' ve mâhez-i târîh-i İrân ez-dovre-yi âgâz tâ silsile-yi Safeviyye*, I, Tahrân 1363/1984, s. 221-223; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları, -Tarih ve Müverrihler-*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 301-302; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 238-239; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 63-65; Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leiden 1985⁴, s. 7-8; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogül, ezhamle-yi Çingîz tâ teşkil-i devlet-i Timür*, Tahrân 1364/1985, s. 487; 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, "Târîh-i Vassâf", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, VI, Tahrân 1380/2001, s. 259-260; Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 232-234; İsmail Aka, "Vassaf", *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, (1984), s. 267; P. Jackson, "Wassâf", *Eİ*, XI, s. 174.

⁵ Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 232.

⁶ Fırat nehri üzerindeki ada ve bu adada yer alan orta büyüklükteki şehirdir. Ortaçağda ağaçları, meyveleri, gülleri ve şarabıyla meşhûrdu (bkz. Hamdullâh Mustevî, *Nuzhetu'l-kulüb*, neşr. G. Le Strange, Leiden 1915, s. 209, 254; Dorethea Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhanne: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978, s. 461-462).

⁷ *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207 [= Vassâf/Nuruosmaniye], vr. 16a; Vassâf/Bombay, s. 406-407; Vassâf/Tahrîr, s. 224.

⁸ Vassâf/Bombay, s. 544-551; Vassâf/Tahrîr, s. 280-286.

⁹ Vassâf/Bombay, s. 592; Vassâf/Tahrîr, s. 328.

faundan iki yıl önce 728/1328 yılında tamamlayabildi. Müellifin 730/1329-30 yılında öldüğü anlaşılmaktadır¹⁰.

B. Eserleri: Vassâf tarafından kaleme alındığı tespit edilebilen eserler şunlardır¹¹:

1. *Ahlâku's-saltana*: Ahlâk ve siyaset ile ilgili İlhanlı hükümdarı Sultan Muhammed Olcâytû adına yazılmış Farsça küçük bir risâledir¹². Bu risâle daha sonra Osmanlıca'ya da tercüme edilmiştir¹³.

2. *Kalemiyye (el-Risâletu munâza'tu's-seyf ve'l-kalem)*: Müellif tarafından İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Han (1317-1335) adına Farsça kaleme alınmış küçük bir risâledir¹⁴.

¹⁰ Müellifin ölüm tarihi E. Merçil tarafından 735/1334 yılı olarak verilmiştir (bkz. "Vassâf", *İA*, XIII, s. 232).

¹¹ Burada müellifin, nüshaları günümüze ulaşan eserlerine yer verilmiştir. İsmi Vassâf tarafından zikredildiği halde nüshaları günümüze ulaşmayan diğer bazı risâleler için bkz. Vassâf/Bombay, s. 592; Vassâf/Tahrîr, s. 329. Keza bkz. Ahmed Munzevî, *Fihristvâre-yi kitâbhâne-yi Fârsî*, VI, Tahrân 1381/2002, s. 390. Öte yandan Vassâf'a ait olması çok muhtemel eserlerden birisi de *Munşa'ât* mecmûasıdır. Farsça kaleme alınan bu eserin tespit edebildiğimiz yegâne nüshası Tahrân Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Kitâbhâne-yi Merkezi ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân, nr. 3601. Yazma hakkında bkz. Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII, Nushahâ-yi hattî-yi şomârehâ-yi 3497-4013, Tahrân 1340/1961, s. 2610-2611). Eserde İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâytû'nun adı ve hicrî 690, 704, 705, 707, 709 ve 712 yılları geçmektedir. Mecmû'ada müellifin adı açık olarak zikredilmemiştir. Eseri tavsif eden değerli araştırmacı Muhammed Takî Dâneşpejûh, oldukça süslü bir dilde kaleme alınan ve Arapça-Farsça'nın karışık olarak kullanıldığı bu mecmû'anın müellifi hakkında nihâî bir sonuca ulaşamamıştır (*Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII, s. 2610-2611). Biz 1996-1997 ve 2001 yıllarında birkaç kez inceleme fırsatı bulduğumuz bu münşa'ât mecmûasının, üslûp, dil ve imlâ özellikleri gözönünde bulundurulduğunda, Vassâf'a ait olabileceği sonucuna ulaştık. Münşa'ât mecmû'ası içerisinde, mektup suretlerinden başka, Türkçe ve Moğolca istihlâhların da kullanıldığı, müellife ait pek çok Farsça ve Arapça şiir bulunmaktadır.

¹² Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 149a-176a; Vassâf/Bombay, s. 484-498. Bu siyasetnâmenin üç nüshası Tahrân'da Meclis Kütüphanesi (*Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî*)'nde bulunmaktadır (bkz. E. Merçil, "Vassâf", XIII, s. 233).

¹³ *Ahlâku's-saltana* IV. Murad zamanında Nergisi Mehmed Efendi (öl. 1635) tarafından *Kânûnû'r-reşâd* adıyla ve Sultan Abdülaziz zamanında da Kavalalı Hüseyin Kâzım tarafından *Risâle-i seciyye* adıyla iki kez Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir. Nüshaları için bkz. Ağâh Sırrı Levend, "Siyasetnâmeler", *TDAY Belleten* 1962, Ankara 1963, s. 183 n. 53; E. Merçil, "Vassâf", XIII, s. 233. *Ahlâku's-saltana*'nın Meclis Kütüphanesi (*Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî*, Tahrân, nr. 5307)'nde bulunan Farsça nüshası ile Süleymaniye Kütüphanesi (Esat Efendi, nr. 1918)'nde bulunan Osmanlıca tercümesinin fotoğraflarını istifademize sunan Prof. Dr. Erdoğan Merçil (İstanbul) ve Nâdir Muttalibî Kâşânî (Tahrân)'ye burada teşekkürü borç biliyorum.

¹⁴ "el-Risâletu munâza'tu's-seyf ve'l-kalem", "Kalemiyye-yi Vassâf be-nâm-i Ebû Sa'îd Olcâytû", *Munşe'ât*, Kitâbhâne-yi Dâneşkede-yi Edebiyât-i Dâneşgâh-i Tahrân, nr. C. 188/10, vr.

3. Satranç ile ilgili Farsça üç risâle (*Bedî'ü'r-rabi'a, Risâle der-muhâkeme-yi şatranç, Ebyât der-hak-i şatranç*)¹⁵.

4. *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr*: Vassâf'ın en önemli eseri *Târîh-i Vassâf* olarak da bilinen *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr* (Ülkelerin taksimatı ve asırların getirdikleri)'dir. Müellif eserini İlhânlı bürokratu Cuveynî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Cihân-guşâ* isimli esere zeyl olarak hazırlamıştır. Dolayısıyla eser, Cuveynî'nin bıraktığı yerden 656/1258 yılı hadiseleri ile başlamakta ve Hârezmşâhlar, Moğollar ve İsmâ'îliler ile ilgili yer yer *Cihân-guşâ*'dan yapılan önemli ölçüde aktarmaları içermektedir. Toplam beş ciltten oluşan eserin birinci cildi; Mengü Kağan'ın ölümü, Kubilay ve Timur Kağan'ın Çin'deki faaliyetleri, Hülâgü'nün Bağdad'ı ele geçirmesi, Abâkâ ve Ahmed Teküdâr'ın hükümdarlıkları; ikinci cildi, Salgurlu Atabegleri, Argûn Han'ın hükümdarlığı, Yûsufşâh ve Afrasyâb'ın atabeglikleri; üçüncü cildi, Geyhâtû ve Bâydû'nun hükümdarlıkları, Kirmân ve Dehli'nin hâkimleri ve Gâzân Hân'ın 700/1300-1301 yılı sonuna kadar olan hükümdarlığı; dördüncü cildi, Gâzân Hân'ın hükümdarlığının son yılları, Sultan Olcâyât'ın tahta çıkışı, Timur Kağan'ın halefleri, Hârezmşâhlar ve İsmâ'îliler; beşinci ve son cildi ise Sultan Olcâyât'ın hâkimiyetinin sonu, Ebû Sa'îd Hân ve 'Alâ'u'd-dîn Halacî ile haleflerinin tarihini ihtiva etmektedir. Eser, 728/1328 yılı hadiseleri ile son bulmaktadır. *Târîh-i Vassâf*, İlhânlılar ve büyük hanların yanısıra, Fârs, Şebânkâre, Kirmân ve Luristân gibi bölgelerin mahallî tarihi ile Hint, Mısır ve Şam gibi ülkelerin tarihi için de oldukça önemlidir.

Vassâf, eserinde, Gâzân Hân devrinde merkezde vukû bulan hadiselerin yanısıra, Fârs eyaletinin siyasi, idarî ve iktisadî durumu hakkında da önemli bilgiler vermektedir¹⁶. Yine, müellif, başta kâğıt para (*çâv*) ve *hânî* takvim olmak üzere, Reşîdu'd-dîn ve pek çok İlhânlı kaynağının sessiz kaldığı bazı

112a-117a. Bkz. Muhammed Takî Dâneşpejûh, "Fihrist-i nushahâ-yi hattü-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât", *Mecelle-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât*, VIII/1 (Şomâre-yi mahsûs), (1339/1960), s. 488; [*Fihrist-i*] *numayişgâh-i nushahâ ve esnâd-i hattü-yi Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân*, Tahrân 1350/1971, s. 112-118.

¹⁵ Bkz. *Mecmû'a*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. F. 217 (*Bedî'ü'r-rabi'a*, vr. 1b-9a; *Risâle der-muhâkeme-yi şatranç*, 9a-20a; *Ebyât der-hak-i şatranç*, vr. 20b-22b). *Mecmû'a*'nın tanıtımı için bkz. Tefvîk Hâşimpûr Sobhanî-Hüsameddin Aksu, *Fihrist-i nushahâ-yi hattü-yi Fârsî-yi Dâneşgâh-i İstânbûl*, Tahrân 1374/1995, s. 109-110.

¹⁶ Müellifin Fârs ile ilgili verdiği bilgiler bilhassa şu iki çalışmada çok iyi tahlil edilmiştir: A.K.S. Lambton, "Mongol fiscal administration in Persia", *Studia Islamica*, 54, (1986), s. 79-96; 55, (1987), s. 97-123; Ryoko Watabe, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 185-216.

reformlar ile bu reformların İlhânlı eyaletlerine ve bilhassa Fârs'a yansımaları hakkında da önemli malûmat içermektedir. Müellifin merkezî bürokraside üst düzey bir idarî görevde bulunmaması, onun, halkın durumu ve sıkıntılarıyla ilgili haberleri İlhânlı vezîri Reşîdu'd-dîn'e göre daha tarafsız kaydetmesine sebep olmuştur. Bu açıdan *Târîh-i Vassâf*, gerek Reşîdu'd-dîn'in verdiği bilgilerin kontrolü, gerekse ondaki eksikliklerin tamamlanması açısından, İlhânlı tarihi araştırmaları için son derece büyük bir öneme sahiptir¹⁷.

Vassâf, eserini İran tarih yazıcılığında görülmemiş süslü bir üslûpla kaleme almış ve bu üslûp kendisinden sonraki müverrihler üzerinde derin tesirler bırakmıştır¹⁸. Müellif, eserini, Kur'ân ayetleri ile İran ve Arap edebiyatından yaptığı önemli nakillerin yanısıra, bizzat kaleme aldığı pek çok şiirle de süsleyerek, anlaşılması oldukça güç bir üslûp yaratmıştır¹⁹. Yine, müellifin kullandığı Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca pek çok teknik deyim ve terim, eseri güç bir yumak hâline sokmuştur.

Bir yandan esere duyulan büyük ilgi, diğer yandan anlaşılması zor üslûbu, *Târîh-i Vassâf*'ın aşırı süslü nesrini daha sade bir şekilde aktarmaya yönelik bir seri çalışmaya konu olmuştur: Eserin üç kısmı, Şâhruh'un oğlu Şîrâz hâkimi Mugîsu'd-dîn Ebû'l-Feth Mîrzâ İbrâhîm Sultân'ın emri ile Huseyn b. Huseyn-i Ensârî ('Attâr) tarafından 823/1420 yılında sade bir nesir ile özetlenmiştir²⁰. Eser XVI. yüzyılda da H'ândemîr (öl. 942/1535-1536) tarafından hülâsa edilmiştir²¹. Bu hülâsayı daha sonraki dönemde yapılan başka

¹⁷ Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dr. Tezi, İstanbul 2000, s. XXXI.

¹⁸ Bununla birlikte, bu tesirler, İran edebiyatı tarihçileri tarafından Fars dilinin tabii ve sade seyrini bozduğu için "olumsuz gelenek" olarak yorumlanmaktadır (bkz. Yahyâ Âryanpûr, *Ez-Sabâ tâ Nimâ*, I, Tahrân 1350/1970, s. 44-45). Osmanlı padişahu II. Bâyezîd 908/1502 yılında İdrîs-i Bidlîsî'den İranlı tarihçiler Cuveynî, Vassâf, Mu'înu'd-dîn Yezdî ve Şerefu'd-dîn Yezdî'nin eserlerini örnek olarak bir Osmanlı tarihi yazmasını istemiştir (Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1992, s. 52). İdrîs-i Bidlîsî de üslûp olarak Vassâf'ı örnek alan müellifler arasında idi. Müellifin oğlu Ebû'l-Fazl, babası tarafından kaleme alınan *Selîm Şah-nâme* isimli esere yazdığı önsözde, babasının Vassâf'ı geçtiğini övünçle belirtmektedir (İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, Türkçe terc. Hicabi Kırılgaç, Ankara 2001, s. 27, 73). Ebû'l-Fazl'ın bu taraflı hükmü, her ne kadar gerçeği yansıtmasa da, sonraki müelliflerin Vassâf'a erişme arzusunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

¹⁹ Muhammed Takî Bahâr, *Sabk şînâsî*, III, s. 100-101.

²⁰ Ahmed Munzevî, *Fihristvâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, II, Tahrân 1375/1996, s. 918, 920; Storey/Bregel, II, s. 774.

²¹ Bkz. Ahmed Munzevî, *Fihristvâre*, II, s. 919-920.

sadeleştirme ve şerhler takip etmiştir²². Fatih Sultan Mehmed²³ ve Yavuz Sultan Selim²⁴ gibi Osmanlı hükümdarlarının *Târih-i Vassâf*'a ilgi duyduğu bilinmektedir. Bu ilgi esere Osmanlı coğrafyasında pek çok Türkçe şerh yazılmasına zemin hazırlamıştır²⁵.

Telifinden itibaren farklı coğrafyalarda bu kadar geniş bir şöhrete ulaşan *Târih-i Vassâf*, daha XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bazı önemli neşriyata konu olmakla birlikte²⁶, bugüne değin bilimsel bir yayın ile araştırmacıların istifadesine sunulamamıştır²⁷.

²² Bkz. Ahmed Munzevî, *Fihristvâre*, II, s. 920.

²³ Ahmed b. Ebû Bekr b. Muhammed eş-Şirâzî tarafından muhtemelen eserin müellif nüshasından istifade edilerek Fatih Sultan Mehmed için 866/1461 yılında hazırlanmış bir *Tecziyetü'l-emsâr ve tecziyetü'l-a'sâr* nüshası bugün Viyana'da bulunmaktadır (Gustav Flügel, *Die arabischen, persischen, türkischen Handschriften der kaiserlichen und königlichen Hofbibliothek zu Wien*, II, Wien 1865, s. 181-183 nr. 959).

²⁴ Yavuz Sultan Selim'in iyi bir Vassâf okuyucusu olduğu ve *Târih-i Vassâf*'a özel bir ilgi duyduğu bilinmektedir (bkz. Şinasi Altundağ, "Selim I.", *İA*, X, s. 433; İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, *Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1991, s. 38-39).

²⁵ Eser, İdrîs-i Bidlîsî'nin oğlu Ebu'l-Fazl Muhammed Deferî tarafından kısaltılarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme Emîri Efendi tarafından Timur'un ölümüne kadar (807/1405) devam ettirilmiştir. Bu konuda XVIII. yüzyıl âlimlerinden Bağdadlı Nazmî-zâde Hüseyin Murtazâ Efendi (öl. 1134/1721)'nin çalışmaları dikkate değerdir. Nazmî-zâde'nin Vassâf tarihi ile ilgili çalışmaları şunlardır: 1. *Lugat-ı müşkilât-ı Vassâf (Şerh-i Lugat-ı Târih-i Vassâf)*: 1118/1706-7 yılında kaleme alınan ve Arapça, Farsça terimlerin açıklandığı bir lügattir. Nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3227; Hamidiye, nr. 1396; Hamidiye, nr. 1162; Reisülküttap, nr. 1114; Lala İsmail, nr. 546; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 1530, 6047, 9588). 2. *Şerh-i Târih-i Vassâf*: Müşkil ibâre ve manzûmeler tercüme edilerek, yer ve şahıs adları açıklanmıştır. (Nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4409; Atf Efendi, nr. 1894, 1895; Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3376; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 3268). 3. *Tercüme-i Târih-i Vassâf*: Veliyüddin Efendi, nr. 2408/1. 4. *Zeyl-i Nazmî-zâde*: (Bkz. Storey, II/2, s. 270). Bunun yanı sıra, Mollâ Nâilî Ahmed Efendi (Mîrzâ-zâde) (öl. 1161/1748) tarafından yapılan Türkçe şerhleri de dikkate değerdir: 1. *Şerh-i Lugat-ı Târih-i Vassâf* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, nr. 542/2). 2. *Mâ lâ budd li-lerîb min el-meşhûr ve'l-garîb* (bkz. Storey/Bregel, II, s. 774). Eserin diğer şerhleri ve Türkçe tercümeleri için bkz. F. Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, İstanbul 1961, s. 198-199; Storey/Bregel, II, s. 773; E. Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 233.

²⁶ Eser taş basması olarak 1241/1826 ve 1269/1853 yıllarında Bombay'da yayınlanmıştır. Daha sonra eserin birinci cildi J. von Hammer-Purgstall tarafından yayınlanarak Almanca'ya tercüme edilmiştir (*Geschichte Wassaf's. Persisch herausgegeben und deutsch Übersetzt*, Wien 1856. Bu çalışmanın basılmayan dört cildi bugün Avusturya İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bkz. Karl Jahn, "Tercüme-yi Târih-i Vassâf", *Râhnumâ-yi Kitâb*, XVIII, (1354/1975), s. 171). Eser, Bombay baskısı üzerinden Tebriz ve Tahrân'da yeniden yayınlanmıştır: 1272/1855-56, 1291/1874, 1303/1885-86, 1314/1896-97, 1338/1959 (Fehmi Edhem Karatay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Basmalar Kataloğu*, İstanbul 1949, s. 1-2; Storey/Bregel, II, s. 773). Son olarak Bombay (1269/1853) baskısı üzerinden 'Abdu'l-Muhammed

II. Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası:

A. Nüshanın Tavsifi: *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*'ın dördüncü cildinin müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır²⁸. Bu nüshanın tanıtımı ilk kez 1920'li yıllarda İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarda bulunan Çek araştırmacı Felix Tauer tarafından 1931-1932 yıllarında "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul" adıyla yayınlanan bir seri tanıtım yazısı içerisinde olmuştur²⁹. Daha sonra, F. Tauer'in tanıtımına dayanarak; C.A. Storey³⁰, Yu. E. Bregel³¹ ve A. Munzevi³² de eserlerinde *Târîh-i Vassâf*'ın Nuruosmaniye nüshasını zikretmişlerdir³³.

Âyeti tarafından özetlenmiştir: *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahrân 1346/1967 (ikinci baskı: 1372/1994). Vassâf tarihinin Hindistan ile ilgili bölümleri H.M. Elliot ve J. Dowson tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir: *The History of India*, III, Dehli 1930, 27-54. Eserin Altın Ordu ile ilgili kısımları V.G. Tizengauzen tarafından yayınlanmıştır: *Sbornik materialov, othosyaşihya k istorii Zolotoy Ordu*, II, izvleçeniya iz persidskih soçineniy, yay. A.A. Romaskeviç - S.L. Volin, Moskva-Leningrad 1941, s. 80-89. Çağataylılar hakkındaki bilgiler Russell G. Kempiners tarafından değerlendirilmiştir: "Vassâf's *taziyat al-amsâr wa taziyat al-a'sâr* as a source for the history of the Chaghadayid Khanate", *Journal of Asian History*, XXII, (1988), s. 160-187. Eserin zor istalah ve ibareleri ile ilgili Tahrân Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hazırlanan şu doktora çalışması da önemlidir: Muhammed Şehrî-porâbâdî, *Ferheng-i lugât u istilâhât u i'lâm u tahlil-i muşkilât-i Târîh-i Vassâf*, Dâneşgâh-i Tahrân Dâneşkede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî, Basılmamış Doktora Tezi, Tahrân 1374/1995, 1107s. (Tahrân Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Merkez Kütüphanesi, nr. 3Fâ4 / F825Ş / P.D.).

²⁷ *Târîh-i Vassâf*'ın değeri ve neşri ile ilgili güçlükler son yıllarda Judith Pfeiffer tarafından sunulan bir tebliğde ve Hamîd Rizâ Dâlvend tarafından hazırlanan bir makalede ("Târîh-i Vassâf ve dû olgû-yi pişnihâdî berâ-yi çâp-i ân", *Âyine-yi Mirâs*, 23, (1382/2004), s. 55-69) ele alınmıştır.

²⁸ *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207. Bu yazmanın bir mikrofilmli Süleymaniye Kütüphanesi (Mikrofilm, nr. 3929; CD nr. 2610)'nde ve başka bir mikrofilmli de Tahrân Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde (nr. 2819) bulunmaktadır (bkz. Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i Mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, I, Tahrân 1348/1969, s. 41).

²⁹ "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul. III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane", *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 467 nr. 326; Farsça terc. İrec Afşâr, "555 nusha-yi Fârsî-yi târîh der-kitâbhânehâ-yi İstanbul", *Nâme-yi Bahârîstân*, I/1, Tahrân 1379/2000, s. 93-94 nr. 321.

³⁰ C.A. Storey, I, s. 267.

³¹ Storey/Bregel, II, s. 769.

³² *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Fârsî*, VI, Tahrân 1353/1974, s. 4280 nr. 44196.

³³ Genel nitelikli tanımlardan sonra, Nuruosmaniye nüshası hakkındaki ilk ciddi referans ve tanıtım yazısı tarafımızdan hazırlanmıştır: Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Esnaf ve Ekonomi*, I, İstanbul 2003, s. 114 n. 67; "Nusha'î ez-târîh-i Vassâf be-hattî mu'ellif ve mohr-i Kitâbhâne-yi Rab'-i Reşîdî", Farsça terc. Hoccet Fahrî, *Nâme-yi Bahârîstân. An Iranian International Journal for Islamic Manuscripts Research*, IV/1-2, 7-8, Tahrân 1383/2004, s. 63-72.

Yazma, dördüncü cilde ait toplam 310 varaktan ibarettir. Dördüncü cildin üç ayrı yerine ait bir kaç sayfanın eksik olduğu anlaşılmaktadır. Yazmanın tavsifi şu şekildedir:

335x245mm., 255x175mm., 17 satır, iri ve açık ta'lik yazı. Başlığı ve şahit cetvelleri tezhipli. Tam meşin, cetveli miklepli, şirazeli. Sırtı çok eskimiş, açık kahverengi cilt. Muhtemelen ilk dış kapak sayfası eksik. Yine vr. 185-186 arasında iki yaprağın eksik olduğu anlaşılmakta ki, sonradan haşiyeye eklenmiştir. Ciltlenirken sayfa kenarındaki haşiyelerden bazıları eksilmiş ve okunamaz hâle gelmiş (bkz. vr. 11a, 184a, 194b, 218a, 253a, 263b). Sayfa numaraları sayfa üstüne sonradan numaralandırılmıştır (Yaprak 1-201 arasında sol üst köşede orijinal sayfa numaralarından bazıları görülmekte). Kufî yazılı, dikdörtgen ve siyah bir mühürle mühürlenmiş (bkz. aş.). Eserde küçük yuvarlak (vr. 2a ve 226a) ve büyük yuvarlak (vr. 2a) başka mühürlere ait silinmiş izler vardır.

Baş vr. 1b) : أنه من سليمان وأنه بسم الله الرحمن الرحيم

Son (vr. 310b) : تم الكتاب و ربنا مشكور وله لدينا ناييل موفور

ثم الصلوة على النبي محمد ما يقرأ المحفوظ المسطور قد فرغ من تليفقه و تنميقه

مولفه و محرره اضعف عباد الله تعالى و احوجهم الى النعيم عبد الله بن فضل الله

بن ابى نعيم اجعل الله متابعه الحق احسن مما لديه و غفر له و لوا لديه فى شعبان

سنة احدى عشره و سبعمائة المباركه رب اختتم بالخير

Yazmanın kapak sayfasının sağ tarafında “*Fihristu'l-cildu'r-râbi' min el-Vassâf*” başlığı altında eserin içerisindeki başlıkların sayfa numaralarına göre bir listesi yapılmıştır. Sayfanın altındaki “*bi-resm-i resmî fi 25 Rebî'u'l-evvel sene [1]182*” (8 Ağustos 1768) kaydından, bu listenin hazırlanış tarihini tespit etmek mümkündür³⁴. Listedeki bu tarih, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin kurulmasından sonraki bir döneme aittir³⁵. İlk yaprağın dış yüzünde (vr. 1a)

³⁴ Bu kayıt muhtemelen kütüphanenin kuruluşundan 2 Şevvâl 1190/14 Kasım 1190 tarihinde vefatına kadar baş *hâfiz-ı kütübü* olan Yüsf Efendi'ye ait olmalıdır.

³⁵ Nuruosmaniye Kütüphanesi Osmanlı Padişahı III. Osman (1754-1757) tarafından 1 Rebî'u'l-evvel 1169/5 Aralık 1755 tarihinde açılmıştır. Kuruluşunda kütüphanede toplam 5031 cilt kitap bulunduğu anlaşılmaktadır (bkz. İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, *Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1991, s. 100; Ali Öngül,

ise, eserin müellif hatı olduğunu gösteren “*el-Cildu’r-râbi’ bi-hatt-i musannife -Rahmetullâhi ‘aleyh-*” ibaresi görülmektedir. Gerek liste, gerekse bu ibare, yazı tarzına bakılırsa aynı kimsenin kaleminden çıkmıştır. İbarenin altında yazmanın kütüphane numarası (3207) ve kütüphane mührü yer almaktadır. Yine, kapağın dış yüzünün tam ortasında eserin Osmanlı Padişahı III. Osman (1168/1754-1171/1757) tarafından kütüphaneye vakfedildiğini gösteren vakıf kaydı bulunmaktadır: “*Vakafa ekremu’s-selâtin min tabakâti’l-mulûk ... es-Sultân ibnu’s-Sultân Sultân Ebû’l-Mehâsîn ‘Osmân ibn Sultân Mustafâ Hân ...*”³⁶. Nuruosmaniye Kütüphanesi’ne ait en eski kitap fihristleri incelendiğinde, yazmamızın daha ilk fihristten itibaren müellif hatı olduğuna dikkat çekildiği görülmektedir³⁷.

Eserin kapağının iç yüzündeki ser-levhada “*innehu min Suleymân ve innehu*”³⁸ ibaresi yazılıdır. Eser baştan sona iri harflerle ve gayet açık bir şekilde kaleme alınmıştır. Bazı başlık ve şairlerde kırmızı kalem kullanılmıştır. Kelimelerin yazımında genellikle noktalar ihmal edilmiştir. Bununla birlikte, okuyucular için sıkıntı olabilecek bazı kelimeler ile Türkçe ve Moğolca bazı unvan ve ıstılahların metinde harekeli olarak yazıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, bazı kelimeler üzeri çizilerek metinden çıkartılırken, sayfa kenarlarına yazılan pek çok haşiye ile de metne ilâvelerde bulunulmuştur.

Eserin 10 yaprağının, hepsi de sağ yüzünde olmak üzere (vr. 4b, 8b, 49b, 102b, 175b, 218b, 277b, 299b, 307b, 309b) dikdörtgen şeklinde bir mühür ile mühürlendiği görülmektedir. Sayfaya dik bir şekilde vurulan ve

“Nuruosmaniye Kütüphanesi”, *M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI, (1991), s. 141, 146).

³⁶ Bu ibare, câmi ve kütüphanenin bânisi III. Osman tarafından kütüphaneye vakfedilen kitapların tamamında bulunmaktadır.

³⁷ Yazma kütüphanenin en eski fihristine şu şekilde kaydedilmiştir: “*el-Cildu’r-râbi’ min Târih-i Vassâf bi-hatt-i musannife, vakfi Sultânî, satr-i sahife: 17*” (*Fihrist*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 1, vr. 160b). Yazmanın kütüphanenin daha sonra hazırlanan üç numaralı fihristinde de bir kez daha aynı şekilde zikredildiği görülmektedir (*Fihrist*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3, vr. 143b). Dört numaralı muhtasar fihristte yazmanın müellif hatı olduğuna dair kayıt yer almamış ve eser sadece *Târih-i Vassâf* şeklinde zikredilmiştir (*Fihrist*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4, vr. 21b). Yazma, kütüphanenin daha geç bir döneme ait beş numaralı fihristine ise müellif hatı olduğu zikredilmeksizin, bugünkü numarası ile (3207) kaydedilmiştir (*Fihrist*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 5, vr. 84a). Kütüphane fihristlerinin incelenmesi aynı zamanda, *Târih-i Vassâf*’ın sadece dördüncü cildinin müellif nüshasının kütüphaneye vakfedildiğini ve eserin müellifin kaleminden çıkan diğer dört cildinin hiç bir zaman Nuruosmaniye Kütüphanesi’nde bulunmadığını ortaya koymuştur.

³⁸ Kur’ân, XXVII, 30.

13x74mm. ebadında olan bu mührün üzerinde kufî bir yazı bulunmaktadır. Mühür dikkatle incelendiğinde, daha önce Prof. Francis Richard tarafından Paris'teki Bibliothèque Nationale (Persan 121)'de Kâdî Sirâcu'd-dîn Mahmûd b. Ebû Bekr-i Âzerbâyecânî'nin *Letâ'ifu'l-hikme* isimli eseri üzerinde bulunan ve ihtiyatlı da olsa Rab'-i Reşîdî Kütüphanesi'ne³⁹ ait olabileceği bildirilen⁴⁰ 13x74mm. ebadındaki kufî mühür ile tam olarak aynı olduğu görülmektedir. Değerli araştırmacı F. Richard, tek bir numuneye dayandığı için, "*Vakf-i Kitâbhâne-yi Reşîd*" şeklinde okuduğu⁴¹ mührün Rab'-i Reşîdî Kütüphanesi'ne ait olup olmadığından emin olamamıştır. Şimdi *Târîh-i Vassâf*'ın Nuruosmaniye nüshasında bulunan ve "*Vakf-i Kitâbhâne-yi Reşîdî*" şeklinde okuduğumuz bu yeni örnek, bu konudaki bütün şüpheleri bertaraf etmektedir⁴².

³⁹ Rab'-i Reşîdî kütüphanesi hakkında bkz. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Sevânihü'l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânepejûh, Tahrân 1358/1979, s. VII-IX (nâşirin önsözü); Ruknu'd-dîn Humâyün-ferruh, *Kitâb ve kitâbhânehâ-yi şâhanşâhî-yi İrân*, II, *ez sadr-i İslâm tâ 'asr-i konûn*, Tahrân 1347/1968, s. 90-93; Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh, Compendium of Chronicles, A History of the Mongols*, translated and annotated W.M. Thackston, I, Harvard 1998, s. IX-XIV (nâşirin önsözü); Birgitte Hoffmann, *Waqf im mongolischen Iran. Rasiduddins Sorge um Nachruhm und Seelenheil*, Stuttgart 2000, s. 124-125, 193; Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", s. 114, 118, 121. Rab'-i Reşîdî kütüphanesi için istinsah edilen bir başka kitap için bkz. Pervîz Azkâ'î, "Nusha-yi 'el-Âsârü'l-bâkiyya'-yi Rab'-i Reşîdî", *Nâme-yi Bâharistân*, I/2, Tahrân 2001, s. 65-70.

⁴⁰ F. Richard, "Mohr-i kitâbhâne-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî?", *Âyende*, VIII/6, Tahrân 1361/1982, s. 343-346 (mühür için bkz. Ek I; Ek II/7-8). Kezâ bkz. İrec Afşâr, "Mâlikîyet ve harîd u furûht-i nushahâ-yi hattü der-gozeste", *Nâme-yi Bâharistân*, I/2, Tahrân 2001, s. 50. Francis Richard'ın Muhammed Takî Dâneşpejûh'a yazdığı ve iddiasını ilk kez bilim dünyasında tartışmaya açtığı mektubu Dâneşpejûh'un yazışmaları içerisinde yayınlanmıştır (*Hadîs-i 'aşk*, III, *Mohammad Takî Dâneshe-Pazhûh Memorial Volume*, vol. II, *Dâneşpejûh, Nâme-hâ ve Gofûgûhâ*, ed. Nâdir Mottalibî Kâşânî-Seyyid Muhammed Huseyn Mar'aşî, Tahrân 1382/2003, s. 580 n. 89).

⁴¹ Değerli şarkiyatçı F. Richard, mührü, Dâneşpejûh'a gönderdiği mektupta "*Mulki Kitâbhâne-yi (Reşîdiyye)*" (bkz. *Hadîs-i 'aşk*, III, *Mohammad Takî Dâneshe-Pazhûh Memorial Volume*, II, s. 580 n. 89), daha sonra yayınlanan makalesinde ise "*Mulki Kitâbhâne-yi Reşîd*" şeklinde okumuştur ("Mohr-i kitâbhâne-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî?", s. 343). İrec Afşâr, makaleyi takdim ettiği haşiyede, mührün ilk kelimesinin kendisi ve Muhammed Takî Dâneşpejûh tarafından "*Vakf-i*" şeklinde okunduğunu belirtmiştir (bkz. "Mohr-i kitâbhâne-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî?", s. 343 n.*). Biz bu okuyuşa aynen katılıyoruz. Bununla birlikte, üçüncü kelimeyi "*Reşîd*" yerine "*Reşîdî*" şeklinde okumayı teklif ediyoruz: "*Vakf-i Kitâbhâne-yi Reşîdî*".

⁴² F. Richard, araştırmacılar tarafından mührün tam olarak Rab'-i Reşîdî'ye aidiyetinin tespitinin, İslâm ve İrân mühürlerinin tarihi ile kütüphanecilik tarihi araştırmaları açısından fevkalâde mühim olacağını belirtmişlerdir.

Bu durumda, *Târîh-i Vassâf*'ın Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan müellif nüshasının, İlhânî vezîri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından Tebrîz yakınlarında kurulan Rab'-i Reşîdî⁴³ isimli büyük külliye içerisindeki kütüphaneye vakfedildiği ve bir süre burada muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Rab'-i Reşîdî'de, biri külliye içerisinde mütevellî evinin yakınında yer alan genel kütüphane (*beytu'l-kutub*), diğeri de medrese eğitimi yapılan yerdeki eğitim kitaplığı (*dâru'l-kutub*) olmak üzere toplam iki kütüphane bulunmakta idi⁴⁴. Genel kütüphane (*beytu'l-kutub - kitâbhâne*) idarî açıdan doğrudan mütevellîye bağlı idi⁴⁵. Kütüphanedeki kitapların birer fihristi mütevellî, müşrif ve nâzırda bulunmakta idi. Kitaplar, ancak kitap kıymeti kadar bir depozit bırakıldıktan sonra, bir ay için kütüphaneden çıkarılabilmekte idi. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından kaleme alınan pek çok kitabın asıl nüshası da bu kütüphanede muhafaza edilmekte idi⁴⁶. Reşîdu'd-dîn, kütüphanede bulunan kitapların, çalınmaması ya da kaybolmaması için, bizzat

⁴³ Rab'-i Reşîdî'nin yapısı, işlevi ve işleyişi pek çok müstakil araştırmaya konu olmuştur: D. Wilber-M. Minovi, "Notes on the Rab'-i Rashidi", *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, V (1938), s. 247-259; Mahmûd 'İrfân, "Bozorgterin bunyâd-i hayr der-İrân", *Dinshah Irani Momarial Volume*, Bombay 1943, s. 20-31; Hâce Huseyn Nahcevanî, "Rab'-i Reşîdî", *Çihil makâle*, yay. Yüsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz 1343/1364, s. 11-24; M. Cevâd Meşkûr, "Rab'-i Reşîdî", *Huner u Merdom*, 84, Tahrân 1348/1969, s. 32-42; Mecîd Rahnumâ, "Reşîdu'd-dîn ve Rab'-i Reşîdî", *Mecmû'a-yi hitâbehâ-yi tahkîkî derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî*, Tahrân 1350/1971 [= *M.H.R.F.*], s. 110-122; Gulâm-Rizâ Selîm, "Ta'lîm u terbiyyet der-Rab'-i Reşîdî", *M.H.R.F.*, s. 167-182; M. Murtazavî, "Tebrîz der-rûzgâr-i H'âce Reşîdu'd-dîn", *M.H.R.F.*, s. 262-276; 'Abdu'l-'Alâ Kâreng, *Âsâr-i bâstânî-yi Âzerbâycân*, I, Tahrân 1351/1972, s. 162-169; B. Fragner, "Zu einem Autograph des Mongolenversirs Raşid ad-Din Fazlallah, der Stiftungsurkunde für das Tebrizer Gelehrtenviertel Rab'-i Raşidi", *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart 1971, s. 35-46; Sheila S. Blair, "Ilkhanid Architecture and Society: An Analysis of the Endowment Deed of the Rab'-i Rashidi", *Iran*, 22 (1984), 67-90; Muhammed Mehdi Burûşekî, *Beresi-yi reveş-i idârî ve âmûşeş-i Rab'-i Reşîdî*, Meşhed 1365/1986; Mustafâ Mu'minî, "Cogrâfiyâ-yi cihân-binî ve vakf-nâme-yi Reşîdî", *Mirâs-i Cävîdân*, I/3, Tahrân 1372/1993, s. 30-37; Aynı müellif, "Şehristân-i Reşîdî", *Mirâs-i Cävîdân*, I/4, Tahrân 1372/1993, s. 52-59; Seyyid Hasan Umidiyânî, "Rab'-i Reşîdî; Mecma'-yi bozorg-i vakfî, 'ilmî ve âmûşeşî der-Tebrîz-i karn-i heştom-i hicrî/sizdehom-i milâdî", *Mirâs-i Cävîdân*, VII/28, Tahrân 1378/1999, s. 50-71; Birgitte Hoffmann, "Raşidaddin Fadlallah as the Perfect Organizer: The Case of the Endowment Slaves and Gardens of the Rab'-i Raşidi", *Proceedings of the Second Conference of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 287-296; Birgitte Hoffmann, *Waqf im mongolischen Iran. Raşiduddins Sorge um Nachruhm und Seelenheil*, Stuttgart 2000; Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", s. 105-126.

⁴⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Minovî - İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977 [= *Vakf-nâme*], s. 131, 150, 159, 176, 225.

⁴⁵ *Vakf-nâme*, s. 150, 197-198.

⁴⁶ *Vakf-nâme*, s. 238.

kendisi tarafından hazırlanan özel bir mühür ile mühürlenmesini istemiştir⁴⁷.

*Târîh-i Vassâf*ın dördüncü cildinin telifinin, müellif nüshasının ışığında 703/1304-711/1312 yılları arasında yaklaşık sekiz yıllık bir süre zarfında ve oldukça yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir⁴⁸. Eserinin dördüncü cildinin kaleme alınmaya başladığı dönemde Gâzân Hân'ın henüz yeni vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹. Nitekim müellif, dördüncü cildin daha başlarında, o esnada henüz yeni tahta çıktığı anlaşılan Sultan Olcâyâtü'ya övgüde bulunmaktadır: "... *Giyâsü'd-dunyâ ve'd-dîn Ulug Hân-i a'zam* [haşiye: *Ho-dây-bende Muhammed*] *Ûlcâyâtü Sultân Zill-ullâhi fi'l-'arz*"⁵⁰. Yaklaşık dört yıl sonra 707/1307 yılına gelindiğinde ise dördüncü cildin yaklaşık üçte birinin telifinin tamamlandığı anlaşılmaktadır. Zirâ müellif, yazmanın 92. yaprağında kendi zamanına atıfta bulunmuştur: "... *imrûz ki şuhûr-i 707 est...*"⁵¹.

Yazmanın 250a yaprağı üzerinde bulunan bir ibareden, eserin 711 yılı Şa'bân ayı sonlarında (1-10 Ocak 1312) tamamlandığı anlaşılmaktadır⁵². Bu durumda, eserin 24 Muharrem 712/1 Haziran 1312 tarihinde Sultâniyye şehrinde Sultan Olcâyâtü'ya sunulduğu bilindiğine göre⁵³, dördüncü cildin son düzeltmelerinin de Ramazân-Zî'l-hicce 711/Ocak-Mayıs 1312 tarihleri arasında tamamlandığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Yine, düşüncemize göre, yazmamız, tamamlandığı Ramazân-Zî'l-hicce 711/ Ocak-Mayıs 1312 ile, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın katil tarihi olan 17 Ce-

⁴⁷ *Vakf-nâme*, s. 198. Reşîdu'd-dîn'in yazışmalarında, Rab'i Reşîdî'de bulunan iki kütüphanede muhtelif ilimlere ait yaklaşık 60.000 kitabın bulunduğu kaydedilmektedir (Reşîdu'd-dîn, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, s. 214).

⁴⁸ *Târîh-i Vassâf*ın dördüncü cildinin yaklaşık sekiz yılda telif edildiği göz önünde bulundurulursa, müellifin ayda ortalama üç yaprakтан biraz fazla yazdığı anlaşılır. Yine, eserin beşinci cildinin yazımına 711/1312 yılında başladığı ve vefatından ancak kısa bir süre önce 728/1328 yılında tamamlandığı düşünüldüğünde, müellifin eserini yazmakta ne kadar yavaş davrandığı daha iyi anlaşılır.

⁴⁹ Gâzân Hân 11 Şevvâl 703/17 Mayıs 1304 tarihinde Kazvîn yakınlarında vefat etmiş ve halefi Olcâyâtü, büyük bir cülûs merasiminin ardından 15 Zî'l-hicce 703/19 Temmuz 1304 tarihinde hükümdarlık tahtına çıkmıştır (Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları* (694/1295-703/1304), s. 289, 291).

⁵⁰ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 3b.

⁵¹ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 92a.

⁵² Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 250a: "...*tahrîr^{em} fi evâhir-i Şa'bânü'l-mu'azzam li-sene ihdâ 'aşara ve seba'mi'a*". Bu ibare yazmanın sonunda "*fi Şa'bân sene ihdâ 'aşara ve seba'mi'a*" şeklinde bir kez daha tekrarlanmıştır (Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 310b).

⁵³ Vassâf/Bombay, s. 544-551; Vassâf/ *Tahrîr*, s. 280-286.

mâziu'l-ewvel 718/17 Temmuz 1318⁵⁴ tarihleri arasında Tebrîz'deki Rab'-i Reşîdî'nin kütüphanesinde muhafaza edilmiş olmalıdır. Zirâ, Reşîdu'd-dîn'in katlinin ardından, kellesi sokaklarda dolaştırılarak malları yağmalanmış ve büyük bir külliye olarak inşa edilen Rab'-i Reşîdî tahrip edilmiştir⁵⁵. *Târîh-i Vassâf*'ın müellif nüshasının da muhtemelen bu tahribat esnasında kütüphaneden yağmalandığı tahmin olunabilir.

Bu durumda müellif nüshası, tamamlanmasının ardından, muhtemelen çok iyi bir kopyası Sultan Olcâyütü'ya takdim edildikten sonra, müellif tarafından -belki de hatıra olarak- Reşîdu'd-dîn'e hediye edilmiş olmalıdır. Nüsha üzerindeki mühür, eserin hiç değilse bir müddet Rab'-i Reşîdî kütüphanesinde muhafaza edilerek bu kütüphanenin mührü ile mühürlendiğini göstermektedir.

Esasen eserde, Vassâf'ın vezîr Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ile ilişkisini gösteren pek çok işaret bulunmaktadır⁵⁶. Eserin pek çok yerinde müellif tarafından Reşîdu'd-dîn'e övgü ve dualarda bulunulmuştur. Bu arada bir övgüden, Vassâf'ın, Reşîdu'd-dîn'in vazife ortağı Sa'du'd-dîn Sâvecî ile de ilişki halinde olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷.

Yazma üzerinde Rab'-i Reşîdî kütüphanesine ait mührün yanısıra, silinmiş iki farklı yuvarlak mühre ait izler görülmektedir. Bunlardan vr. 2a ve 226a'da bulunanı 21mm., vr. 2a'da bulunanı ise 34mm. çapındadır⁵⁸. Mü-

⁵⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh 717/1317 yılında görevinden azledilmiş, ardından da Sultan Olcâyütü'yu zehirlemekle ithâm edilerek yargılanmış, suçlu bulunmasının ardından da katledilmiştir (bkz. Z.V. Togan, "Reşîd-üd-dîn Tabîb", *İA*, IX, s. 707).

⁵⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938, s. 79. Bu tarihte külliyesinin emlakına el konularak vakıflar geçersiz kılınmıştır. Hâfiz-i Ebrû, Reşîdu'd-dîn'in katlinden sonra emlakının *divâna* bağlandığını, vakfettiği yerlerin geri alındığını kaydetmektedir (*Zeyl-i Câmî'u't-tevârih*, s. 79-80). Rab'-i Reşîdî, Reşîdu'd-dîn'in oğlu Giyâsu'd-dîn Muhammed'in vezîrlîği zamanında (1327-1336) bir ara yeniden toparlanma eğilimi göstermişse de, onun 736/1336 yılındaki katlinden sonra yeniden yağma ve tahribata uğramıştır (Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih*, s. 151).

⁵⁶ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 16a, 41b, 103b. Keza bkz. Bombay baskısında Vassâf/Bombay, s. 592.

⁵⁷ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 41b. Bu övgü ve dua cümlesi, Sâvecî'nin Reşîdu'd-dîn ile arasındaki ihtilaftan dolayı 10 Şevvâl 711/19 Şubat 1312 tarihindeki katlinden sonra (Nâsîru'd-dîn Munşî, *Nesâ'îmu'l-eshâr ve letâ'îmu'l-âhbâr*, neşr. Celâlu'd-dîn Urmevî (Muhaddis), Tahrân 1364/1985, s. 113, 115; H'ândemîr, *Destûru'l-vuzerâ'*, neşr. Sa'id Nefîsî, Tahrân 2535/1976, s. 314, 316), muhtemelen Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ile arasında bir problem yaratmaması için müellif tarafından eserden çıkarılmıştır.

⁵⁸ Bkz. Ek II/1.

hürler sonradan silindiği için maalesef okunamamaktadır. Muhtemelen XIV-XVIII. yüzyıllara ait olan bu iki mührü okuyabilmek mümkün olsa idi, belki de yazmanın Rab'-i Reşîdî Kütüphanesi'nden Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne gelinceye kadarki öyküsü hakkında bir miktar bilgi edinebilmek de mümkün olacaktı.

B. Nüsha Farkları: Eserin dördüncü cildinin Nuruosmaniye kütüphanesinde bulunan müellif nüshası toplam 64 başlıktan oluşmaktadır. Nüshanın üç farklı yerinde birkaç yaprağının eksik olduğu görülmektedir. Bu durum, sonradan başka biri tarafından not düşülerek⁵⁹ eksik kısımlardan bazıları haşiyeye ilâve edilmiştir⁶⁰. Nuruosmaniye nüshasında eksik olan kısımlardan birinin, müellifin, eserinin dördüncü cildini Sultan Olcâyâtü'ya takdim ettiği mülâkattan sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır⁶¹.

Târîh-i Vassâf'ın Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan dördüncü cildinin müellif nüshası içerisinde yer alan *Ahlâku's-saltana* isimli risâle⁶² ise müellifin Sultân Olcâyâtü'ya bir hediye (*tuhfe*)'sinden ibarettir⁶³. Metin karşılaştırması, bu risâlenin, bazı nüshaları müstakil olarak zamanımıza ulaşan⁶⁴ *Risâle-yi ahlâku's-saltana* isimli siyaset-nâme ile aynı olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁵.

⁵⁹ "Bu mucellidden risâle-yi târîhiyyeden iki varak sâkitdir" (Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 15b). Nüshadaki eksikliğe aynı yazı ile ama bu kez Farsça olarak iki yerde daha dikkat çekilmiştir: "Ez-încâ penc u şiş varak nâkit est ya'nî makâle-yi 'Sifat-i 'arz-i kitâb' ve makâle-yi 'Gûy u Cevgân' ve 'Tetimme-yi ahvâl-i Misr' sâkit est. Resmî" (bkz. Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 249b). "Ez-încâ makâle-yi 'Sevânih-i gaybî' ve risâle-yi 'Teşbihîyye' mefkûd est" (bkz. Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 305b. Yazmanın başka bir yerinde (vr. 132b) ise haşiyenin altına "fî gurre-yi Şa'bân [1]189" (26 Eylül 1775) tarihi düşülmüştür.

⁶⁰ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 16a.

⁶¹ Eksik olan kısımda müellifin Sultan Olcâyâtü ile mülâkatını tasviri ve Reşîdu'd-dîn Fazlul-lâh'a övgüler bunu göstermektedir. Nuruosmaniye nüshasında eksik olan kısım (Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 249b) eserin Bombay baskısında 591-595. sayfalarına tekâbül etmektedir.

⁶² Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 149a-176a.

⁶³ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 141a. Risâlenin girişinde Sultan Olcâyâtü şu şekilde övülmüştür: "Pâdişâh-i 'âlem-fermâ-yi benî âdem, Zû'l-karneyn-i sâni, Cemşid-i tahtgâh, Cihânbanî, Cihândâr, Sâhib-kirân, Sultân-i kâmkâr, Kâmrân, 'Âdil-i cihân Gıyâsu'l-hakk ve'd-dunyâ ve'd-dîn Hodâbende Muhammed" (Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 149a; Vassâf/Bombay, s. 484; "Ahlâku's-saltana fî ahvâl-i'ezmine ve'l-edine", *Mecmû'a*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, (Tahran), nr. 5307, vr. 104b).

⁶⁴ Bkz. yukarıda n. 13.

⁶⁵ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 149a-176a; *Mecmû'a*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, (Tahran), nr. 5307, vr. 104b-119a.

Müellif nüshasında bulunan bazı başlıklar, eserin Bombay baskısında yer almamaktadır. Bunun yanısıra, gerek başlıklar, gerekse asıl metinde bazı farklılıklara rastlanmaktadır. Biz burada sadece birkaç örnek vermekle yetinmiyoruz:

Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 7a-b: "... der-misâq-i în umûr (şehzâdegân [üzeri kırmızı ile çizilerek iptal edilmiş] [haşiye: Seh Üymâq] ilçî bâ sî-sad u bîst u penç ser ulâgh ez-pîş-i Toqtây Şâhzâde be-râh-i Derbend be-resîdend çe der-ewel-i sâl-i mezkûr miyân-i û ve Noqây der-hudûd-i Saqsîn ve Bulghâr muhârebetü bîmnâk ve mukâteletü hûlângîz refte-bûd ... [7b] zâhir numûde ve 'âqibet Toqtây be-quvvet-i tâli' muzaffer âmed..."

Vassâf/Bombay, s. 398: "... der-misâq-i în umûr Seh Üymâq ilçî bâ sî-sad u bîst u penç ser ulâgh ez-pîş-i Toqtây Şâhzâde be-râh-i Derbend be-resîdend ve sûret çonân bûde ki der-ewel-i sâl-i mezkûr miyân-i û ve Toqây der-hudûd-i Saqsîn ve Bulghâr muhârebetü sehmnâk va mukâteletü hûlângîz refte-bûd ... zâhir bûde Toqtây be-quvvat-i tâli' muzaffer âmede ..."

Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 22a: "... pes camî'-yi umerâ' Sûtây ve Âlghû ve Nâghûldâr bâ leşker-i musâhib be-meded-i Kutlughşâh No'yin revân fermûd ve râyet-i firûz-ahter rûz-i ... [metinde muhtemelen sonradan doldurulmak üzere boş bırakılmış] Şa'bân be-râh-i Mûsul ve Sincâr murâca'at kerd [haşiyede: feth-nâme-yi Rahbe...] ve ez-ân taraf-i Sultân-i Misr ...".

Vassâf/Bombay, s. 409: "... pes camî'-yi umerâ' Sûtây ve Âlghûlutây Ghuldâr bâ leşker-i musâhib meded-i Kutlughşâh No'yin-râ revân kerd ve râyet-i firûz-ahter rûz-i Şa'bân-i în-sâl be-râh-i Mûsul ve Sincâr murâca'at numûd ve ez-etrâfi Sultân-i Misr..."

Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 242b: "... [haşiye: mevsûm-i câmi'(?)]u't-tesânîf munqasim be-deh mucellid ve her mucellidî be-vezn duvîst menn-i 'adl taqrîb⁶⁶ ki mecmû'-i ân penç hezâr varaqa bâşed] ..."⁶⁶

Vassâf/Bombay, s. 538: "... muvazza' be-deh mucellid ve her mucellidî duvîst menn-i 'adl taqrîb⁶⁶ ki macmû'-i ân seh hezâr varaqa bâşed ..."

Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 248a: "... Pâdişâh-i cihân, Fermân-fermâ-yi [üzeri kırmızı ile çizilerek iptal edilmiş: Benî âdem, Zû'l-qarneyn-i sâni, Cemşîd-i tahtgâh, Cihânbanî, Sultân-i kâmkâr, Kâmrân] [haşiye:

⁶⁶ Bkz. Ek II/4.

devrân, Sultân Suleymân taht, Ferîdûn baht, Qobâd nihâd, Sikender mu'adelet, Sencer muhabbet], *Giyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Ülcâyâtü Sultân ...*”.

Vassâf/Bombay, s. 543: “... Pâdişâh-i cihân, Fermân-farmâ-yi devrân, Sultân Suleymân baht, Ferîdûn taht, Sikender mamleket, Kisrâ mu'adelet, Sencer muhabbet, *Giyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Ülcâyâtü Sultân ...*”.

Titiz bir karşılaştırma, eserin müellif nüshasıyla Bombay baskısı arasında önemli farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yine böyle bir karşılaştırma, bize, eserin tamamlanmasından sonra bir kez daha redakte edildiğini ve bu esnada bazı değişiklikler yapıldığını göstermektedir. Böyle bir redaksiyon için en uygun tarih, muhtemelen eserin beşinci cildinin tamamlandığı 728/1328 ile müellifin ölüm tarihi olan 730/1329-30 yılları arası olmalıdır.

C. Müellif Nüshasının Önemi: Vassâf tarihinin pek çok nüshası günümüze ulaşmıştır⁶⁷. Bununla birlikte, eserin bugüne ulaşan hiç bir nüshası müellifin vefatından daha önceye gitmemektedir⁶⁸. Eserin son derece ağır ve tımturaklı bir üslûpta kaleme alınmış olması, müellifin süslü üslûbu kurabilmek için eserinde çok sayıda Arapça ayet, kıssa ve şiire yer vermesi ve devrin gelenekleri icabı çok sayıda Türkçe-Moğolca isim, unvan ve ıstılahın kullanılması, *Târîh-i Vassâf*'ın sonradan kopya edilen nüshalarının içerisinde müstensihlerin bilgi, dikkat ve tecrübe eksikliğinden kaynaklanan pek çok hata bulunmasına sebep olmuştur. Nuruosmaniye nüshası, eserin eksik ve hatalı nüshalarının yanında, orijinal müellif hattı olması sebebiyle müstensih hatalarının giderilmesinde son derece büyük bir öneme sahiptir. Eserin sadece dördüncü cildinin müellif nüshasının günümüze ulaşmış olmasını bir şanssızlık saymak gerekecektir.

⁶⁷ Eserin yüzlerce cildi bulan farklı nüshaları için bkz. Felix Tauer, “Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane”, *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 467-473 nr. 326-381; Storey, I/1, s. 268-269; Storey/Bregel, II, s. 769-772; Ahmed Munzevî, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Fârsî*, VI, Tahrân 1353/1974, s. 4280-4286 nr. 44196-44307; Ahmed Munzevî, *Fihristvâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, II, Tahrân 1375/1996, s. 918-919.

⁶⁸ Eserin Nuruosmaniye nüshasından sonra İstanbul kütüphanelerinde bulunan en eski nüshası Nasrullâh b. Ahmed el-Kâtib el-Hillî isimli bir müstensih tarafından 23 Safer 738/19 Eylül 1337 tarihinde kaleme alınan ve birinci ve ikinci ciltleri ihtiva eden Aya Sofya (nr. 3109) nüshasıdır (bkz. Felix Tauer, “Les manuscrits persans historiques”, s. 327).

Müellif nüshasının en önemli özelliği, eserde geçen özel isimler ile unvanların doğru yazım şeklini bize aktarıyor olmasıdır. Ortaçağ İnan kaynaklarında Türkçe-Moğolca ad, unvan ve istilâhların müellif ve müstensihler tarafından farklı imlâlarla kaydı, bugün İnan tarihi araştırmacılarının önünde çözümlenmeyi bekleyen önemli bir sorun olarak durmaktadır⁶⁹. Pek çok İlhanlı devri özel ad ve unvanı ile Türkçe-Moğolca yer isminin orijinal yazılış ve telâffuz şekillerine ulaşabilmek oldukça güçtür. Cuveynî, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, 'Abdullâh-i Kâşânî, Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, Benâketî ve Şebânkâre'î gibi İlhanlı devri kaynaklarından hiç birinin müellif nüshası bugün için elde değildir. Şimdi *Târih-i Vassâf*'ın müellif nüshasından hareketle, çeşitli sebeplerle müstensihler tarafından yazılmayan, ya da yanlış kaydedilen pek çok Türkçe-Moğolca özel ad, unvan ve askerî-idarî istilâhın yazım ve telâffuz şeklini daha doğru tespit edebilmek mümkün olabilecektir. Bu yönüyle Nuruosmaniye nüshası, çağdaş ve titiz bir müellifin kaleminden çıkması hasebiyle, bilhassa Türkçe-Moğolca şahıs ve kabile adları ile unvanlar ve askerî-idarî istilâhların yazımı açısından, İnan tarihi araştırmalarının yanısıra, Türkoloji ve Mongolistiğe de katkılar sağlayacaktır⁷⁰.

Bunun yanısıra, *Târih-i Vassâf*'ın müellif nüshasında bulunan ve müellifin kaleminden çıktığı anlaşılan haşiyeler de oldukça kıymetlidir. Bu haşiyelerde kimi zaman metne yapılan faydalı ilâveleri, kimi zaman da metinde tezyinat ile ilgili önemli değişiklikleri bulabilmek mümkündür. Müellifin ilâvelerinin yanısıra, nüshanın bazı sayfalarındaki Arapça izah ve açıklamalar da dikkat çekmektedir. Bu açıklamaların esere başka biri tarafından, daha geç bir dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Nüsha, XIV. yüzyıl başlarına ait çeşitli orijinal siyâk numûnelerini ihtiva etmesi sebebiyle⁷¹, muhasebe tarihi ve bir İlhanlı dîvân kâtibinin kaleminden çıkması sebebiyle de hat sanatı tarihi açısından önemlidir.

Bütün bunların dışında, Nuruosmaniye nüshası, Vassâf tarihi örneğinde; zor, karmaşık ve çetrefilli bir eserde, metin kurgusunun nasıl yapıldığı ve dil, üslûp ve imlâ problemlerinin müellif tarafından nasıl aşıldığını da, edebiyat tarihçisi ve dil uzmanlarına açıkça göstermektedir.

⁶⁹ Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, s. VIII.

⁷⁰ Pek çok Türkçe-Moğolca şahıs ve kabile adı ile unvan ve istilâh metinde harekeli olarak yazılmıştır. Bkz. Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 6a, 8a, 22b, 103a, 127a, 194b, 251a. Keza bkz. Ek II/6.

⁷¹ Vassâf/Nuruosmaniye, vr. 79a, 80a-85b.

Sonuç olarak, Vassâf tarihinin dördüncü cildinin Nuruosmaniye kütüphanesinde bulunan müellif nüshası, İlhanlı devri siyasî, sosyal, idarî ve iktisadî tarih tetkiklerinde araştırmacıların önüne önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin ışığında *Târîh-i Vassâf*'ın müellif nüshasını İlhanlı tarihinin yeni bir kaynağı olarak değerlendirmek mümkündür. Nüshanın şimdiye kadar ihmal edilmiş olması İlhanlı tarihi araştırmaları için büyük bir şanssızlıktır. İleride, bu önemli yazmayı, giriş ve indeksler ile birlikte tıpkıbasım halinde yayınlamayı ümit ediyoruz⁷². Bu yayının, *Târîh-i Vassâf*'ın önemli nüsha farklılıklarını ortaya koyan bilimsel bir edisyon kritiği yapılıncaya kadar, Ortaçağ Türk, İran ve Moğol tarihi araştırmaları için önemli bir boşluğu dolduracağı muhakkaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl, ez-hamle-yi Çingiz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr*, Tahrân 1364/1985.
- 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, "Târîh-i Vassâf", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, VI, Tahrân 1380/2001, s. 259-260.
- Ahmed Munzevî, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Fârsî*, VI, Tahrân 1353/1974.
- Ahmed Munzevî, *Fihristvâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, II, Tahrân 1375/1996; VI, Tahrân 1381/2002.
- Aka, İsmail, "Vassaf", *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, (1984), s. 267.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1992.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia*, III, *The Tatar Dominion (1265-1502)*, Cambridge 1956.
- Celâlu'd-dîn Humâ'î, *Târîh-i edebiyât-i İrân*, yay. Mâhduht-Bânû Humâ'î, Tahrân 1375/1996.

⁷² Burada memnuniyetle belirtmeliyiz ki, değerli araştırmacı İrec Afşar (Tahrân) ve Mah-mud Omidsalar (California), bu yayının İran tarihi ve kültürünün tıpkı basım metinlerini ihtiva eden *Gencine-yi Nusha Bergerdân* serisi içerisinde yapılmasını teklif etmişlerdir.

- Erünsal, İsmail,** *Türk Kütüphaneleri Tarihi, II, Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1991.
- Fihrist,** Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 1, 3, 4, 5.
- Flügel, Gustav,** *Die arabischen, persischen, türkischen Handschriften der kaiserlichen und königlichen Hofbibliothek zu Wien, II*, Wien 1865.
- Günaltay, M. Şemseddin,** *İslâm Tarihinin Kaynakları, -Tarih ve Müverrihler-*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991.
- Hadîs-i 'aşk, III, Mohamad Takî Dânesih-Pazhûh Memorial Volume**, vol. II, *Dâneşpejûh, Nâme-hâ ve Goftûgûhâ*, ed. Nâdir Mottalibî Kâşânî - Seyyid Muhammed Huseyn Mar'âşî, Tahrân 1382/2003.
- Hâfiz-i Ebrû,** *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih*, neşr. Hân bâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938.
- Hamîd Rizâ Dâlvend,** "Târîh-i Vassâf ve dû olgû-yi pîşnihâdî berâ-yi çâp-i ân", *Âyîne-yi Mirâs*, 23, (1382/2004), s. 55-69.
- Hoffmann, Birgitt,** *Waqf im mongolischen Iran. Raşîduddins Sorge um Nachruhm und Seelenheil*, Stuttgart 2000.
- Hoffmann, Birgitt,** "Raşîdaddîn Fadlallâh as the Perfect Organizer: The Case of the Endowment Slaves and Gardens of the Rab'-i Raşîdî", *Proceedings of the Second Conference of Iranian Studies*, Held in Bamberg, 30th September to 4th October 1991, by Societas Iranologica Europaea, ed. B.G. Fragner - C. Fragner - G. Gnoli - R. Haag-Higuchi - M. Maggi - P. Orsatti, Roma 1995, s. 287-296
- H'ândemîr,** *Destûru'l-vuzerâ'*, neşr. Sa'îd Nefîsî, Tahrân 2535/1976.
- H'ândemîr,** *Habîbu's-siyer*, ed. Muhammed Debîr Siyâkî, III, Tahrân 1362/1983.
- İrec Afşâr,** "Mâlikîyet ve harîd u furûht-i nushahâ-yi hattî der-gozeşte", *Nâme-yi Bâharistân*, I/2, Tahrân 2001, s. 47-58.
- Jackson, P.,** "Wassâf", *EF*, XI, s. 174.
- Jahn, Karl,** "Tercume-yi Târîh-i Vassâf", *Râhnumâ-yi Kitâb*, XVIII, (1354/1975), s. 171.
- Karatay, Fehmi Edhem,** *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Basmalar Kataloğu*, İstanbul 1949.

- Karatay, Fehmi Edhem**, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, İstanbul 1961.
- Kempiners, Russell G.**, "Vassâf's *tazjiyat al-amsâr wa tazjiyat al-a'sâr* as a source for the history of the Chaghadayid Khanate", *Journal of Asian History*, XXII, (1988), s. 160-187.
- Levend, Ağâh Sırrı**, "Siyasetnâmeler", *TDAY Belleten 1962*, Ankara 1963, s. 167-194.
- Mecmû'a**, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, (Tahrân), nr. 5307, vr. 104b-119a.
- Merçil, Erdoğan**, "Vassâf", *İA*, XIII, s. 232-234.
- Muhammed Mehdi Burûşekî**, *Berresî-yi reveş-i idârî ve âmûzeş-i Rab'-i Reş-îdî*, Meşhed 1365/1986.
- Muhammed Şehrî-porâbâdî**, *Ferheng-i lugât u istilâhât u i'lâm u tahlîl-i muşkilât-i Târih-i Vassâf*, Dâneşgâh-i Tahrân Dâneşkede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî, Basılmamış Doktora Tezi, Tahrân 1374/1995, 1107s. (Tahrân Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Merkez Kütüphanesi, nr. 3Fâ4 / F825Ş / P.D.).
- Muhammed Takî Bahâr (Meliku's-Şu'arâ)**, *Sabk şinâsî, Târih-i tatavvur-i nesr-i Fârsî*, III, Tahrân 1373/1994.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh**, "Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât", *Mecelle-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât*, VIII/1 (Şomâre-yi mahsûs), (1339/1960).
- Muhammed Takî Dâneşpejûh**, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII, Nushahâ-yi hattî-yi şomârehâ-yi 3497-4013, Tahrân 1340/1961.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh**, *Fihrist-i Mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, I, Tahrân 1348/1969.
- Nâsiru'd-dîn Munşî**, *Nesâ'imu'l-eshâr ve letâ'imu'l-âhbâr*, neşr. Celâlu'd-dîn Urmevî (Muhaddis), Tahrân 1364/1985.
- Öngül, Ali**, "Nuruosmaniye Kütüphanesi", *M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI, (1991), s. 141-150.

- Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dr. Tezi, İstanbul 2000.
- Özgüdenli, Osman G., "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Esnaf ve Ekonomi*, I, İstanbul 2003, s. 105-126.
- Özgüdenli, Osman G., "Nusha'î ez-târîh-i Vassâf be-hatt-i mu'ellif ve mohr-i Kitâbhâne-yi Rab'-i Reşîdî", Farsça terc. Hocet Fahrî, *Nâme-yi Bahâristân. An Iranian International Journal for Islamic Manuscripts Research*, IV/1-2, 7-8, Tahrân 1383/2004, s. 63-72.
- Özgüdenli, Osman G. - Erdoğan, Abdulkadir, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Nâme-i Aşina*, 15-16, (2004), s. 63-84.
- Pervîz Azkâ'î, "Nusha-yi 'el-Âsâru'l-bâkiyya'-yi Rab'-i Reşîdî", *Nâme-yi Bâharistân*, I/2, Tahrân 2001, s. 65-70.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî - İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dâ-neşpejûh, Tahrân 1358/1979.
- Richard, Francis, "Mohr-i kitâbhâne-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Heme-dânî?", *Âyende*, VIII/6, Tahrân 1361/1982, s. 343-346.
- Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferruh, *Kitâb ve kitâbhânehâ-yi şâhanşâhî-yi Îrân*, II, *ez-sadr-i İslâm tâ 'asr-i konûn*, Tahrân 1347/1968.
- Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, ed. Karl Jahn, Dordrecht 1968.
- Sa'îd Nefisî, *Târîh-i nazm u nesr der-Îrân ve der-zebân-i Fârsî. Tâ pâ-yân-i karn-i dehom-i hicrî*, I, Tahrân 1363/1984².
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran*, Leiden 1985⁴.
- Storey, C.A., *Persian Literature. A Bio-bibliographical Survey*, I/1, London 1970². İlâvelerle Rusça terc. Yu. E. Bregel, *Persidskaya Literatura. Bio-bibliograficeskiy Obzor*, II, Moskva 1972.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

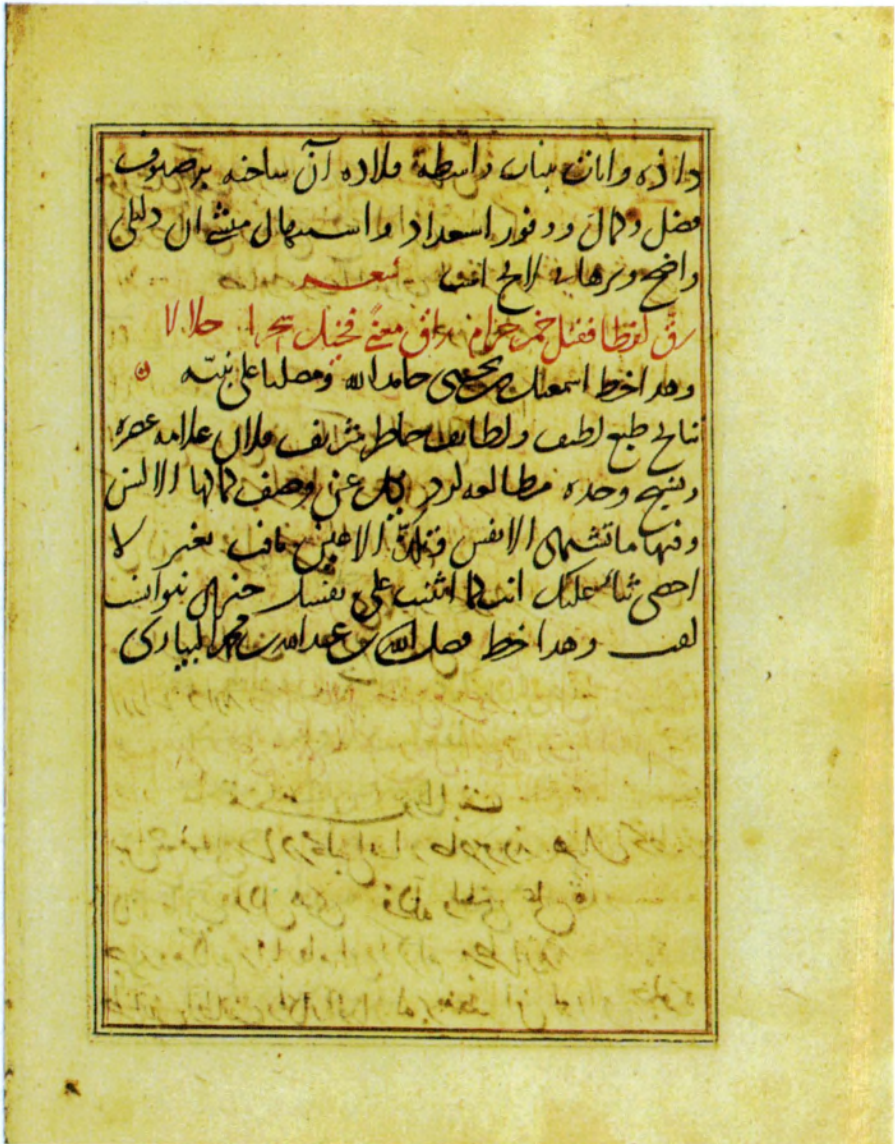
- Tauer, Felix,** “Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l’Irân et de la Transoxiane”, *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 462-491; Farsça terc. İrec Afşâr, “555 nusha-yi Fârsî-yi târîh der-kitâbhânehâ-yi İstanbul”, *Nâme-yi Bahâristân*, I/1, Tahrân 1379/2000, s. 85-98.
- Tevfik Hâşimpûr Sobhanî - Husâmu’-d-dîn Âksû [Hüsameddin Aksu],** *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Fârsî-yi Dâneşgâh-i İstânbûl*, Tahrân 1374/1995.
- Togan, Zeki Velidi,** “Reşid-üd-dîn Tabîb”, *İA*, IX, s. 705-712.
- Vassâf,** *Tecziyetu’l-emsâr ve tezciyetu’l-a’sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207; *Kitâb-i mustetâb-i Vassâfu’l-Hazra [Tecziyetu’l-emsâr ve tezciyetu’l-a’sâr]*, ed. Muhammed Mehdi İsfahânî, Tahrân 1338/1959; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, yay. ‘Abdu’l-Muhammed Âyetî, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i Irân, Tahrân 1372/1994.
- Vassâf,** “Ahlâku’s-saltana fî ahvâli’l-ezmine ve’l-edine”, *Mecmû’a*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, (Tahrân), nr. 5307, vr. 104b-119a.
- [Vassâf?],** *Munşâ’ât*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân, nr. 3601.
- Yahyâ Âryanpûr,** *Ez-Sabâ tâ Nîmâ*, I, Tahrân 1350/1970.
- Zebîhullâh Safâ,** *Târîh-i Edebiyyât der-İrân*, III/2, Tahrân 1366/1983⁷.

دینار گانه زندگانی

با وی سخن نکت شجعی گفت باز کردم گفت چهار راه همیشه است
 بهر راه که خواهد یاز کرد ز بیم یا رجل شد چون شجعی از
 پیش خلیفه بیرون آمد گفت این همه بر من از بهر آن آمد که
 من تا در میان مودب نیافتم ادبورا بیاورد گفت مراد
 بیاز و بروی ادبی موانع یکتای چون پیش ادب بنشست
 کرد ادب بر آده بود ساعتی بیکر بای دراز کرد دره دیگر
 بود ساعتی دیگر آدها زینداخت دره دیگر بود و گفت
 ملائستی که در حضرت مهتر از آب دهان نشاید نماند
 شجعی برخاست و در خانه رفت و در دری چند بروی فرساده
 گفت دیگر آنچه مشو که ادبی که در گوذ کی ناموخته ام در
 بزرگ میسر نبرد شود ادب هفتم چون با شاه از نام و
 برسد و من نام با شاه یا شد نام خود نکوید بلی گوید نیک
 بسر فلان است و اگر حضرت با شاه را شاید آن نام مجین
 چنانکه آمد است که خلیفه از نام بلی بر سید و نام او سعد
 بود گفت سعد امیر المومنین است و من سر فلانم و اگر کنیت

که همه المبدأدان کواکب اشکال نسیب با بادلک والیه المصیر
 بران کواکب فاضلی که در قلع و نامار ایجاد کلال تیره
 و لعل و ماوسق را بر خضایا روشن و بلبل از اشق جون دل
 و سنبل نظرانید در انامی لامشاط صنع زاجوش بعیان ان
 و الشمس و ضعیها و تزلزل مرور پذیرد و لفظ زینا السماء للذین
 مصاع برسد و در بر عروس کیسی انداخت و الحلو
 و السلام علی سوبیتانید الفس مهند بالبور المبین لان افضل
 النین و قاید لغر الخجلین و ادم ملقی بن الما و الظن
 انبطی نرد و دسوا عرس ملوب عبدها بالدفح و صیر نایله
 یعون علمهم قابلین العفون معد نسیب با بهاموی عادات
 مضر انزار لردانند یاسی حشمتی که با محالفان فرس را
 بصیر معجزات هشتم باخ دوست روسی در دستا مزان
 کثرت تجویز الله با او و سلام نورا فاتبوعوا بحسنة الله چهار و شش
 همان رساند دمم ملای که در سان زفر بر میخورد
 نشانیک هو الانیز مصور و مقرر ک غم لوال خلص
 لغمر ان سماج که افان نبوت باو از دواج و اللیلک اذ
 اما ان شد همه لشکره و لانهن عینک له تلفونه

وإذ ذه وأمانت بيان واسطة فلاحه أن ساحه برصوب
فضل دلال ودفور اسعداد واسمهال مشه ان دلتی
واضح وروهاية الراج انفس **تعلم**
شق لفظ فضل خم حمان بخلق معنی فضل حمان حلا
وهذا خط اسعلاک محضی حامدا لله ووصلنا علی بنته
نماح طبع لطف واطراف حلاط شفاف حلال علامه عصره
دشیح وحده مطالعه لدرر بلع عن اوصف لایها الا الس
وفها ما تشبه الالف فتهل الا العین کاف بغیر لا
احصی ثما حکمک انما اثنت علی نفس خزان بنوانف
لف وهذا خط صلکة محمد بن محمد البیارکی

۱۲۹
 اَخْلَافُ السُّلْطَنَةِ فِي الْاَحْوَالِ الْاَمْتِنَةِ
 سكر و منبت و نهاب خدایه اعم نواله و خم افضاله
 رو را رما را بغیر دولت را ممدت دور را کثرت و غدت و فضل
 راف در با توج و مشغول نصف طول ظلال با فضا و
 عالم و ما و ما که بی آدم دو الفین تا حمشده
 صحابه جهاننا و محمد ادر صاحب قرآن سلطان
 الامان و الامان و ادب جماعت الایمان و اللان
 خدایه محمد اعلی الله شاه و اید سلطانه مور و مهران
 لر داند و سانه جبهه اوقات دور را فلک جولان
 اوز را مقرر و مطلع نامد و نظرت کرد و رخم تسبیح
 اب سلال اثبات هجاش را مستطوع ابوالرحمن
 و ظفر صاحب شکران که ایداد و فرد کسان سعادت
 انفس معرقل نامد و ایداد و فرد کسان سعادت
 حرمان افضال مور و مهران را چه این حصول که
 بر بر خامه می لزد و این کلام را در اشتر اسمان
 بسط و غنیه فرقدت سلطانه لارا الت

معرفتها واوران کرده زین المیز و میزبان چنانچه فکر کرد که سازه کش از اسب مراد

موضع اقرار در کتاب

بجایه مراد کمال مسان نقض شده له الکمال و حدی بجایه بجایه
 حکم بالغه او در آن که **کتابت غده** منقاد اول بطلان
 مشهور او در آن اوست حاکم امضا کرده که سعد الدین صاحب دیوار
 بواسطه معااهده له مسان بوس او اتفاق او آذره بود با اتفاق
 مستحق خال شده از حکم بجمع امر انبند در بار عو مح
 بر سز در معام مجرای او **بنا** بسیار سازند و در
 عوض با نقد بوس از سو فتر اموال ممالک با التزام خود
 بر ذراتها او و بوس سغبه اشتلاب شد و املال و اساب
 در اطراف داخل انجولت و مد صدق بوس
صلی الله علیه و سلم مجمع الممال و ممالوش فرقد الله فی نهایی
 بن مخدوم همایان صاحب وراں دوران و زرافلاطون حکم
 ارسطو قطب نصف بدیر مد جهر در لب له خامه در ابان
 نامبر راض معان و خاطر تکارش نقاش سخاف معان
 ابو جاد خزان ملک ارشادش هزار صاحب رکی و عده نوس

Handwritten marginal notes:
 در در دوش غروب
 عطاء و کلام لغام
 مضامین
 در در دوش غروب
 عطاء و کلام لغام
 مضامین
 در در دوش غروب
 عطاء و کلام لغام
 مضامین

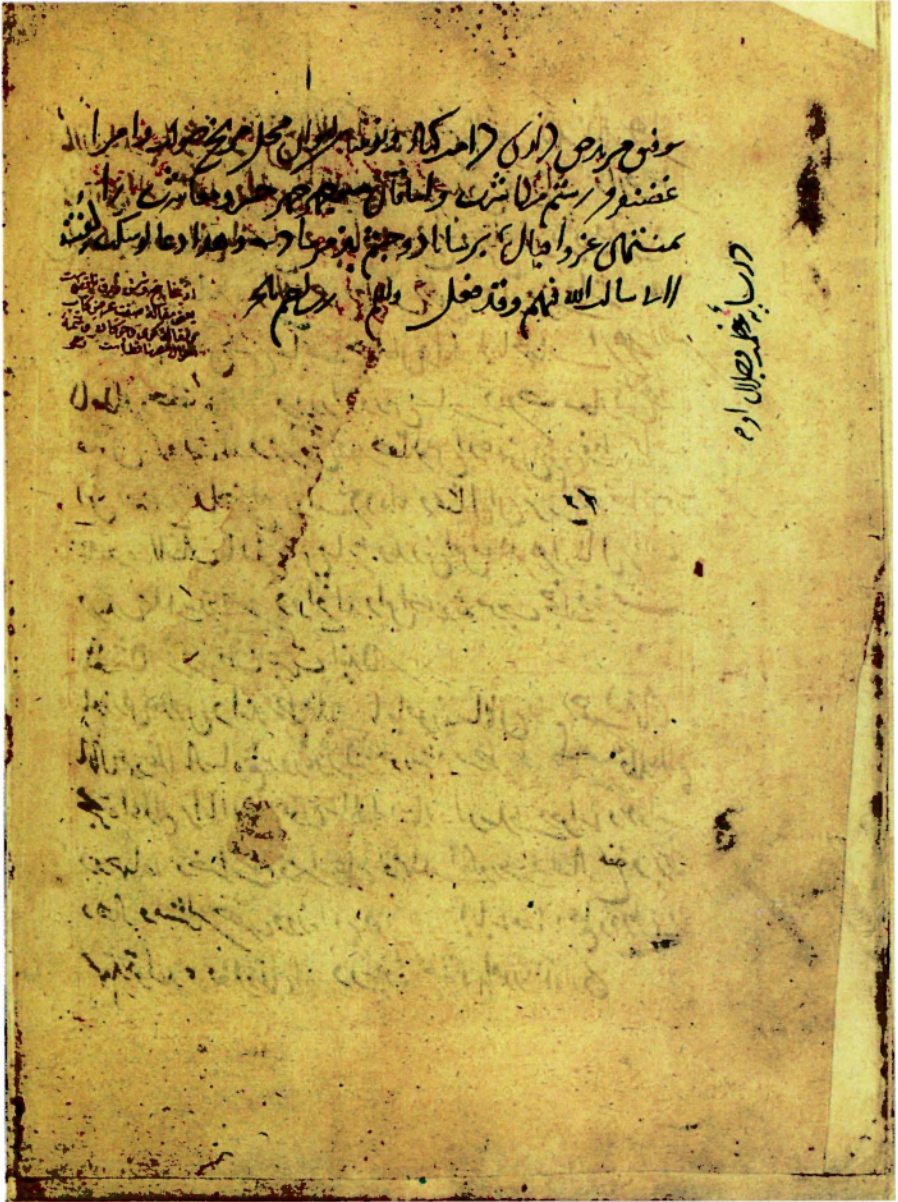
و کذا خرج من دو صد طایم طی با بر سائل او صلواته رسیل غی و با
 دقا' او اصمعی اصمعی بر طبقه معارفی در خلوت و
 والحکم منشأ و هو من کت و حکم بر لغ شد که در بر سب
 فوالله حماد اری

عمل را ای بود بر کت و جبه معاش طبع را لکن بو تعلم دهن در تبارکی
ککک نوبت مرا غافله جسمانی ورنه کس ککک ندیست مذنی سنجاری

و با حصول این صاف ثواب اشهار مصنفان زاده
 حاصل اشرف زاده الله اشراقه بزنا و ملا قرآن و توضیح
 بر هاء و مساحت سلطانه و لطائف صاحب قرآن و علم
 نواری و اسباب مبتنی بر جدول انشباب له برین خط در
 هر کتب دنده نامده است و من طر و صابطه در همه عهد
 سرد اخذ شده و این اردو هر اردو بر صرف خط بغداد
 تا او ای شور بسته است یعنی عشره افریق و مدون است
 ای معشر الورود و در البعد و زهر التروض و سبک التشرکها
 ذوب العسل و صوب الفضل و کثر الرمر و طراز العلم و
 عنبر الشجر و رقیه البحر بین مر سبب تبیینها طراوه
 اطراف و طلاوه اللطائف و معرف مر اثنان زینینا تنها

سید علی بن عثمان
 در دست خود
 از این بر روی
 بر هفت خط
 بر این اشعار
 در این خط
 در این خط
 در این خط

خطایم از کتب و کتب
 خطایم از کتب و کتب

معرفه ایضاً سوره حمد در
زین المیزان و ممدان همان بس که با سبزه کشت از اسب مراد
و اهل بیهار اما ابتدا از طارظی / سوره ایضا و سنداً

نَجْرُ الْكُنَانِ وَاللَّهِ فِي حَيْسِ الْاَهْلَابِ

محرران و اواخر شعبان المظلم السنه الحشره و شهر ماهه

بِسْمِ اللَّهِ نَسْتُمُ قَوَائِحَ رَوَائِحِ الرَّحْمَنِ وَنَسْتُمُ لَوَائِحَ مَنَاحِ
الرَّحِيمِ حُونَ مَمْتَقِ اِنْ حَلَّابِ كَرْنِ مَطِّ مَسْتَقِ بَدْرُفِ
وَمُخْلِصِ اِنْ سَاقِ كَرْنِ شَبُوهِ سَرِبِ يَافِ مَلْهَمِ سَعَادِ
بِرِ اَعَادِ بِمِظَالِ بِرِ اسَارِ رَاذِ وَمَلْقِ عَاقِلِ
اَنْدِ بِنْدِ بِرِ تَرْتِ بِرِ تَرْشِ بِرِ فَلَاحِ لَارِ بِرِ عَمِ مَرْحِ
اِنْ نَاغِ لَهْ صَفِ بِرِ اَعِ اِرِ اَعِطَارِ بِرِ عِلْمِ تَرِ
شَهَابِ وَحَلِ دَرِ زَهْ زَهْ اَزِ دَوَابِ سَمْنِ مِآهِ بِرِ
لَوْحِ اَرِ دَوِ اَدِوْنِ صَحْرِ كَرِ بِرِ كَابِ جَهَانِ كِشَايِ رَا
ذِكْرِ مَذِلِ اِسْتِعَابِ لِبَابِ اِنْ كَابِ نَرِ دَرِ
خِلَالِ اِنْ مَجْمُوعِ عِبَارَةِ سَلْسِ وَاِشَارَةِ لَطْفِ نَدِشِكِ

در سینه منجمه و سینه معده و در اهل الاطراف
 منور ساخت و مساطبه هو اللطف الحبه
 (ان مائة لمولفه وان لله اسرار من النعم تراس انزلت
 مدین را زینت و زینت داد و منزان شد زبان روزگار
 خوان خوان راف و احسن بسیر و جوان جوان
 مطرب بود اما زه هاد اما معده لمولفه
 اغار سخن چون کم اندر دم اندک لغازمه اردن و انجام بنش
 طواف نثار رایحه مغول که بیان معجز برای نبوت از
 صف صراحت این سخن اخبار کرده الا تقوم الساعة
 حتی تقابلوا الله فی صفار الاعین حمر الوجوه ذلک انزوف
 لان وجهه انجان اطرافه و نیکتر لهنج قبل ان رسول الله ما الهج
 مال الفل الفل خذ قبائل وسعوی است شهران قیات
 که احد از حکمران ابحاقیات سردی او ایشه اید
 اردن متعوت قناغین عجز سوغانوت تومان
 بیسوت بارین کسلا ایما و است داسند و او تیران
 قفقوزان تاناز جلاله ایما عوت که خسران و داما قان
 بود هم و در آن عهد تقدم قبله نابمان و کرايت وسافز
 قمران بکافر قعقین بیادش انشا

الذات من انفس و منکبه و منکبه و منکبه

افعال

سئلوز نوبانت کوه
از لانت م

چون بمانت باطراس آذوقین در قیامت

در این ایام کوهین ساکنان چمن
قمران بکافر قعقین بیادش انشا

در اول سن قوی و عجبی نماندند لشکر مغول در مهر رحمت
 و غنایم و نعم نامتناهی یافتند خندان تزل خطای بنما کرد
 لاجرم باران کی آمدند خنک خطای و اطراف دبار در
 حسن آن لعل خندان در خون جوش در بهار آرایش یافت
 عزیز بلواج را بحاطب ممالک خنای مصوب و بوجه
 بار دو خاص معصور و مورد و طرف منزه میباید بر دل
 و جانک ثبت و تنگ و سومغول لسهال از مغول روان
 شد کامت ساه برادر و لسهال اطراف صود و مطر
 مراجعت لرزد و رای ممالک را کی قاله انضای قوریا یکی
 لرزد هلام آنک از خنول غزاله بمنبع جمل جهان لباس
 قسنتقی در بر لوف یکجا به بر روی بنان ماه مظهر
 و لطلان معنی وار امشک **بولهنا از دست قیان ستم ساق سیم بر**
 اذنه اجمر لفته و احطام یا سا سا بن و احو در سال
 خون ماه نولرد و خزان عالم بر افوازی و خاص و
 عام بفرقه فرمود و لسهال بدین نواحی که داع
 ادعای بر جهده احطاص نهاده بود در نامزدی
 وجود باستغفا لذات با اثران و عشرت و شهتر عدل

نائب
خانم خطار با بخا

خطار با بخا

*در ایام کربلا که حضرت علی مرتضی کبیر علیه السلام را شهادت کردند
در آن روز کربلا در روز شنبه ۱۰مهرماه ۶۱۰ هجری قمری
در آن روز که کربلا را شهادت کردند*
۶۱۰ هجری قمری
در آن روز که کربلا را شهادت کردند

و ادخار نام نلو بندل خراس و در خار لام را و د امر و
می لرد **رضوان جوانان باری کند** جلعت بودیم او سشتان
جو فرزند بزش کشی شود سواد در خادسا و لوتکی
جو عبیر هذی که در غرض او که بفرزندش ختم در محمل
باجم حمدی الخیره حسد شع و بلش و ستمه الجلی
اجل بئر لنتو بر سبند وان همه عظمه و ساطن و بجم
و اسر و عطا و هبات هیان هه هبلادف **مولفده**

فکر لؤلؤ حسان
بس اروضع حاله وان الحسان با سخصار کویک
با اسرو باد هم عیان لشه بود و ارحدود فحواج
منادرن را روی امثال بحث آورده خود فکرات
رضیت ملاوان نداد و فان حوت ان سرلش در لذت
توزا کنا حانون که ما ذر سران ززلنر تو و با اتق
حوا سن و ساه را لاس با نقیب خا اهور جهانباب را
برای عاقلانه بخت می لرد اما از جواب هر نس ساه
متوسل بود و هرنگ را هوس و هوا خوش معشومی دلکسل
حون کویک بار در رسند بعاده لواهر ما ذر را طرا و

*حاصل این نظرات حضرت علی مرتضی کبیر علیه السلام
در آن روز کربلا در روز شنبه ۱۰مهرماه ۶۱۰ هجری قمری
در آن روز که کربلا را شهادت کردند*

EK II/8: Tecziyettu'l-emsâr ve tecziyettu'l-a'sâr, vr. 299b (mühür, detay).

EK II/9: Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr, vr. 310b (hatime).

KUMAN-KIPÇAKLAR'IN TARİHİNDE İGOR DESTANI'NIN YERİ VE ÖNEMİ

MUALLÂ UYDU YÜCEL*

Rus ilim adamları tarafından Rus ve dünya tarihinin paha biçilmez destanları arasında gösterilen Slovo o Polku İgoreve : İgor Destanı (İgor Bölüğü Destanı, İgor'un Seferi Destanı) hem Rus hem de Türk tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır. Millî Rus edebiyatının ilk örneği olan bu destanın konusunu Ruslarla-Kumanlar'ın 1185 yılında yaptıkları savaş teşkil etmektedir. Bu yüzden de destana geçmeden önce destana konu olan bu iki milletin yani Rus ve Kumanların Kiev Rusyası dönemindeki tarihleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım :

Batı Gök-Türk topluluklarından olan Kumanlar¹, eski Çikler'in X. asırdaki devamları olan Kimekler'in İşim-Tobol vâdilerinde oturan bir koludur. Balkaş'tan İrtiş'e kadar uzanan bir bölgenin hâkimi buldukları sırada doğudan gelen K'i-tan baskısı, yer ve otlak darlığı yüzünden batıya yönelmişler ve bu sırada güneyden gelen Kun (Kuman)-Sarılar'la da birleşmişlerdir. Önlerindeki Uz kütlelerinin 1048'de Balkanlar'a çekilmeleri üzerine de hep birlikte Güney Rusya sahasına gelmişlerdir². Bu suretle Rus yıllıklarında ilk defa 1054 yılında "Polovetsi" adıyla zikredilmişlerdir³.

* İ.Ü.Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Kıpçak kelimesi bölük, bölge, yer anlamlarına gelirken, Kuman sarı, soluk, solgun anlamlarına gelmektedir. Kuman-Kıpçak kelimesinin etimolojik izahı hakkında bk. A.Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul, 2000, s.27-32.

² İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1997, s.186; Kumanların menşei hakkında detaylı bilgi için bk. Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 32-37; S.M. Ahinjanov, *Kıpçakı*, Almatı, 1995, s.45-99.

³ *Povesti Vremennih Let*, / Haz. D.S.Lihaçev-B.A.Romanova, Moskva-Leningrad, 1950, s. 109; *Letopis po İpatiyevskomu Spisku*, Arheograficeskoy Komissii, Sankt-Peterburg, 1871, s.114 ; *Letopis po Lavrentiyevskomu Spisku*, Arheograficeskoy Komissii, Sankt-Peterburg, 1872 s.158; *Troitskaya Letopis*./ Haz. M.D. Priselkov/, Moskva-Leningrad, 1950, s.141; *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey Radzivilovskaya Letopis*', T.XIII, Leningrad, 1989, s.69; *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey*, *Letopis po Voksresenskomu Spisku*, Arheograficeskoyu Komisseyu, Sankt-Peterburg, 1856, s.333; *Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu*, *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey*, Sankt-Peterburg, 1862, s.91. Rusya'da bugüne kadar İlk Rus Yıllıklarının orijinal olup-olmadıkları ve güvenilirlikleri konusunda oldukça fazla çalışmalar yapılmış ve neticede bunların orijinal ve güvenilir oldukları kabul edilmiştir. Bu konuda çalışma yapan araştırmacıların başında da A.A.Şahmatov, M.D. Priselkov, D.C. Lihaçev gibi dilci ve tarihçiler gelmektedir. Bk. Şahmatov

Kuman-Kıpçaklar, 1223 yılında Moğollarla yaptıkları Kalka Meydan Muharebesi'ne kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bu bozkırlarda hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak Kalka savaşı ile başlayan Moğol istilâsı, Kumanların bu bölgedeki varlıklarını tamamen ortadan kaldırmıştır. Yaklaşık 1,5 asır boyunca bu coğrafyaya hakim olan Kuman-Kıpçaklar ayrıca Rus ve Balkan tarihinin de ayrılmaz bir parçasını oluşturmuşlardır⁴. Rus yıllıklarına göre Kumanlar, ilk defa 1054-1055 yılında başbuğları Boluş⁵ ile Pereyaslav knazlığı topraklarına gelmişler ancak savaşmadan geri dönmüşlerdir. 1061 yılında geldiklerinde ise savaşmışlar ve Ruslar'ı yenmişlerdir⁶. Yine 1068 yılında yanlarından kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarını hizmetine aldığı gerekçesi ile Pereyaslav'le giderek birleşen Rus knyazlarını Alta ırmağı'nda büyük bir mağlubiyete uğratmışlardır. Çernigov knyazlığının topraklarına kadar sokulmaları üzerine de Kiev knyazı Lehistan'a kaçmıştır⁷. Kumanlar 1071'de Rostovtsev ve Neyatin bölgesine girmişler⁸; 1078 yılında Bizans'a karşı isyan eden Peçenekler'le birlikte Edirne'yi muhasara etmişlerdir. 1083-1096 ve 1109-1114 yıllarında Bizans'a karşı da akınlar yapmışlardır⁹. Yine 1079'da Voin kasabasına, 1080'de Novgorod bölgesine¹⁰ gitmişlerdir. Kumanlar, bu tarihlerde hâkimiyet sahalarını Don-Dnyester ağırlık merkezi olmak üzere, Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlardır. Kafkaslar'da Kuban bölgesini de içine alan bu arazi, kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyunca, yâni Volga Bulgarlarının sınırlarına kadar uzanıyordu. Doğu Avrupa-Batı Sibiryâ bozkır bölgelerinin tamamını işgal eden Kuman-Kıpçak sa-

Razskaniya o Drevneyşih Russkih Letopisnih Svodah, Sankt-Peterburg, 1908; ayn. mülf., *Obozrenie Russkih Letopisnih Svodov*, Moskva-Leningrad, 1938; Lihaçev, *Russkiye Letopisi i ih Kulturno-İstoriçeskoe Znaçeniye*, Moskva-Leningrad, 1947; Ayrıca eski Rus Yıllıkları hakkında Türkçe bilgi almak isteyenler için bk. Mualla Uydu, "İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, Bildiriler, İstanbul, 1997, s. 125-143.

⁴ A.D. Rasovskiy, Polovtsi, *Seminarium Kondakovianum VIII-X*, Prag 1935-1938, s. 155-177'de Kumanların yaşadıkları sahaların kesin sınırlarını çizmektedir. Bu makale tarafımızdan *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* s. 40'da Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

⁵ *Povesti Vremennih Let*, s. 109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 114, *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 158; *Troitskaya Letopis'*, s. 141; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 69; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 333; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 91.

⁶ *Povesti Vremennih Let*, s. 109; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 115; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 159; *Troitskaya Letopis'*, s. 142; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 70.

⁷ *Povesti Vremennih Let*, s. 112; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 118; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 163; *Troitskaya Letopis'*, s. 144; *Novgorodskaya Pervoye Letopis'*, s. 186; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 71; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 336; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 94.

⁸ *Povesti Vremennih Let*, s. 116; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 122; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 169; *Troitskaya Letopis'*, s. 148; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 74; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 337; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 97.

⁹ Anna Komnena, *Alexiad*, /Türk. Trc. Bilge Umar/, İstanbul, 1996, s. 439-443.

¹⁰ *Povesti Vremennih Let*, s. 135; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 198; *Troitskaya Letopis'*, s. 163; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 83; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 3; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 109.

hası o zamandan itibaren İslâm kaynaklarında “Deşt-i Kıpçak” (Kıpçak Bozkır) adını almıştır. Kuman-Kıpçaklar, bu topraklarda her biri kendi başbuğunun idâresinde ayrı gruplar hâlinde yaşamışlardır. Bu tarihlerde Altunapa, Saruhan, Bonyak, Tugorhan adlı başbuğlar “Kıpçak Bozkır”nda rol oynayan başlıca simalardı. Kumanlar 1091’de Macaristan’a¹¹, 1092’de Lehistan’a girmişler; 1093’de ise Bizans topraklarında görünmüşlerdir. Yine bu yıl Kumanlar Torçesk şehrini 9 hafta boyunca kuşatmışlar sonra hem şehri hem de şehirdeki Uzlar’ı alarak beraberlerinde götürmüşlerdir¹². 1094 yılında Kumanlar’la Ruslar arasında bir barış yapılmış ve bu barışa göre Tugorhan’ın kızı, Kiev knyazı Svyatopolk¹³; Çernigov knyazı Oleg’de, başbuğ Osuluk’un kızı ile evlenmişlerdir. Böylece her iki zümre arasındaki barış muhafaza edilmek istenmiştir. Ancak bu barış çok çabuk bozulmuş ve Kuman-Rus münâsebetlerinde gerginlikler yeniden başlamıştır. Bunun da sebebi Rus knyazlarının kendi aralarındaki mücadelelerde birbirlerine karşı Kumanlar’dan destek ve yardım sağlamaya çalışmalarıdır¹⁴. Ayrıca yanlarındaki Kuman başbuğlarının adamlarını fırsat buldukça ortadan kaldırmışlardır ki bunlardan en önemlisi 1096 başlarında Kiev’e elçi olarak gönderilen İtler ve Kitan’ın maiyyetleri ile beraber öldürülmeleridir¹⁵. Kumanlar, elçilerinin bu şekilde öldürülmelerine, Rus arazisine şiddetli hücumlar yaparak cevap vermişlerdir. Kuman başbuğu Benek (Bonyak) bir Pazar akşamı Kiev’e kadar yaklaşarak şehrin dışındaki knyazlık köşkünü yakmıştır. Bu sırada diğer Kuman başbuğu Küre 24 Mayıs 1096 günü Pereyaslavl yakınlarındaki bir şehri ateşe vermiştir. Kiev knyazı Svyatopolk’un kayınpederi Tugor Han, 30 Mayıs günü Pereyaslavl şehrine hücum etmiştir. Pereyaslavl’e yardım etmek üzere gelen Rus knyazları ile 19 Temmuz’da yapılan savaşta Kumanlar yenilmişler ve Tugor Han ile oğlu da öldürülmüştür. Ancak Kumanlar bu mağlubiyete

¹¹ V. Golubovskiy, *Polovtsı v Vengrii*, Kiev, 1884, s.1-28 arasında Kumanlar’ın Macaristan’daki tarihleri hakkında geniş bilgi vermektedir.

¹² *Povesti Vremennih Let*, s. 143-145; *İpatiyevskaya Letopis’*, s. 152-154; *Lavrentiyevskaya Letopis’*, s. 210-214; *Troitskaya Letopis’*, s. 171-173; *Radzivilovskaya Letopis’*, s. 87-88; *Voksresenskoı Spisok’*, s. 6-7; *Nikonovskaya Letopis’*, s. 120-122.

¹³ *Povesti Vremennih Let*, s. 148; *İpatiyevskaya Letopis’*, s. 157-158; *Lavrentiyevskaya Letopis’*, s. 218-219; *Troitskaya Letopis’*, s. 173; *Radzivilovskaya Letopis’*, s. 90; *Voksresenskiı Spisok’*, s. 7-8.

¹⁴ Meselâ, Vladimir Monomah tarafından Çernigov knyazlığına getirilen Oleg Svyatoslaviç, 1094 yılında Kumanlar’ın yardımıyla Çernigov knyazlığının topraklarını tahrip etmiştir. Bk. *Povesti Vremennih Let*, s. 148; *İpatiyevskaya Letopis’*, s. 157-158; *Lavrentiyevskaya Letopis’*, s. 218-219; *Troitskaya Letopis’*, s. 175; *Radzivilovskaya Letopis’*, s. 90; *Voksresenskiı Spisok’*, s. 7-8.

¹⁵ *Povesti Vremennih Let*, s. 148-149; *İpatiyevskaya Letopis’*, s. 158-159; *Lavrentiyevskaya Letopis’*, s. 219-220; *Troitskaya Letopis’*, s. 176; *Radzivilovskaya Letopis’*, s. 90-91; *Voksresenskiı Spisok’*, s. 8; *Nikonovskaya Letopis’*, s. 123-124.

hemen karşılık vermişler ve 20 Temmuz günü Kuman başbuğu Küre ani bir baskınla Kiev'e kadar gelerek, etrafı yağmalamıştır¹⁶.

Kiev knyazı Vladimir Monomah¹⁷ 1097 yılında Liyubec kasabasında düzenlediği büyük bir toplantı ile knyazları birbirleriyle uzlaştırmaya, Rus mukavemetini teşkilâtlandırmaya girişmiş¹⁸ ve 1103'de bütün knyazların başında Kumanlar'a karşı büyük bir başarı kazanmıştır¹⁹. Kumanlar ise buna kısa aralıklarla ancak şiddetli akınlar hâlinde cevap vermişlerdir (1105-1111 arasında 4 kez). Knyaz Vladimir Monomah'ın ölümünden sonra (1125) knyazlar arasında başlayan anlaşmazlıklara Kumanlar da karıştırılmışlar ama bu durumdan Kumanlar istifade etmesini bilememişlerdir. Çünkü devamlı savaşlar neticesinde gençlerini ve dirayetli başbuğlarını kaybeden Kiev civarındaki Kuman birliklerinde zayıflık işaretleri belirmiştir. XII. asrın sonunda Dnyeper Kumanları biraz toparlanmışlar ve başbuğları Kônçek ve Kobyak'ın idâresinde Pereyaslavl knyazlığına karşı hücumu geçmişlerdir (1177-1179)²⁰. Bug (Aksu) nehri boyundaki Kumanlar ise Kiev civarına akın etmişlerdir. Ancak 1184 yılında Kiev knyazı Svyatoslav idâresindeki bütün güney Rus knyazlarının birleşerek meydana getirdikleri ordu karşısında mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır ki burada verdikleri 7000 esir arasında 417 bey veya bey oğlu bulunduğu da yıllıklarda iddia edilmektedir²¹.

1184'teki bu sefere katılmayan Novgorod-Seversk knyazı İgor, bir kıskançlık duygusuna kapılarak böyle büyük bir zaferi kendisi de yaşamak istemiştir. İgor yanına kardeşini, bazı knyazları ve bir Türk zümresi olan Kovuylar ile Kara-Kalpaklar'ı da alarak 1185 tarihinde Kumanlar'a karşı sefere çıkmıştır. Kumanlar onları Aşağı Don sahasındaki Kayalı ırmağı (bugünkü Kagalnik ?) kıyısında kuşatarak imha etmişlerdir. Başbuğ Konçak'ın idâre

¹⁶ *Povesti Vremennih Let*, s. 150-151 ; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 161-163 ; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223-224 ; *Troitskaya Letopis'*, s. 17-18 ; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 92 ; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 9-10 ; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 125-127.

¹⁷ Vladimir Monomah'ın iki oğlu da Kuman başbuğlarının kızları ile evli idi.

¹⁸ *Povesti Vremennih Let*, s. 168-170 ; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 163-167 ; *Troitskaya Letopis'*, s. 181-185 ; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 94 ; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 10.

¹⁹ *Povesti Vremennih Let*, s. 183-185 ; *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 182-185 ; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 267-269 ; *Troitskaya Letopis'*, s. 198-200 ; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 100-101 ; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 19-20 ; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 138-139.

²⁰ *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 409-410.

²¹ *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 428-429 ; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 369-370 ; *Troitskaya Letopis'*, s. 266-267 ; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 147 ; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 96-97.

ettiği bu savaşta knyaz İgor'da dahil Rus ordusundaki knyazların hepsi esir düşmüştür²².

1185'teki Rus mağlûbiyetinden sonra Kumanlar'ın Rus arazisine akınları ve Ruslar'ın da bunlara karşılık vermeleri birbirini tâkip etmiştir. Ancak doğudan gelen Moğol istilâsı karşısında Kumanlar ve Ruslar askerî bir işbirliği yaptılarsa da 1223 yılında Cebe-Noyon ile Subutay kumandasındaki iki Moğol askerî tümeni karşısında mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır (Kalka savaşı)²³.

Rus milletinin ilk devleti olan Kiev Knyazlığı dönemi Rus tarihi için son derece önemli bir dönemdir. Bu dönem hakkındaki ilk bilgileri biz : *Polnoye Sobraniye Ruskih Letopisey : İlk Rus Yıllıkları Külliyyatı*'ndan öğreniyoruz. Bu külliyyatın verdiği bilgilerin ışığı altında Novgorod-Seversk knyazı İgor Svyatoslaviç'i böyle bir sefer yapmaya sevk eden Kiev Rusyası dönemindeki siyasî hadiseler kısaca şu şekilde idi : 1162 yılında Kiev Knyazı olan Rostislav²⁴ kendisine karşı hakimiyet mücadelesine girişen Mstislav Volinskiy'i Kumanların yardımını sağlayarak bertaraf etmişti. 1164 yılında İgor'un dedesi Svyatoslav Vsevolodoviç, Çernigov knyazlığını ele geçirmiş ancak onun bu davranışı kardeşleri tarafından hoş karşılanmamış ve kardeşler arasındaki bu hoşnutsuzluk aralarında uzun yıllar sürecek bir mücadelenin başlamasına da sebep olmuştur. Bu sırada yine Svyatoslav'ın daveti ve tahriki ile Kumanlar, Novgorod-Seversk'e hücum etmişlerdir. 1167 yılında Kiev knyazı Rostislav ölünce Kievliler ve Kara-Kalpaklar Mstislav Volinskiy'i Kiev'e kendilerine knyaz olması için davet etmişlerdir. Mstislav, Rostislav'ın oğulları Rurik ve David'i saf dışı bırakarak Kiev'e gelmiş ve tahta sahip olmuştur. Kievlilerin ve

²² *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 429-438 ; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 376-379 ; *Troitskaya Letopis'*, s. 271-273 ; *Radzivilovskaya Letopis'*, s. 151-152 ; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 98-99 ; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 12-14.

²³ *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 495-497 ; *Lavrentiyevskaya Letopis'*, s. 223-224 ; *Voksresenskiy Spisok'*, s. 129-132 ; *Troitskaya Letopis'*, s. 306-307 ; *Nikonovskaya Letopis'*, s. 89-91. S.A.Pletněva, *Polovtsı*, Moskva, 1990 adlı eserinin 36-171. sayfaları arasında Kumanlar'ın bozkırda Rus knyazları ile yaptıkları mücadeleleri detaylı bir şekilde vermektedir.

²⁴ 1159 yılında knyaz olan Rostislav Mihailoviç'e kadarki Rus knyazları şunlardır: Rurik (862-879); Oleg (879-912); İgor (912-945); Svyatoslav İgoreviç (945-972); Yaropolk Svyatoslaviç (972-980); Vladimir Svyatoslaviç (980-1015); Svyatopolk Vladimiroviç (1015-1019); Yaroslav Vladimiroviç (1019-1054); İzyaslav Yaroslaviç (1054-1077); Vsevolod (1078-1093); Svyatopolk Mihail (1093-1112); Vladimir Monomah (1053-1125); Mstislav Vladimiroviç (1126-1132); İzyaslav Mstislaviç (1146-1154); Rostislav Mihail Mstislaviç (1154-1155); Yuri Vladimiroviç (1154 - 1157); İzyaslav Davidoviç (1157-1159); Rostislav Mihailoviç (1159-1167).

Kara-Kalpıkların Mstislav'ı çağırmalarının sebebi onun Kumanlarla hiçbir zaman ittifak yapmamasıdır. Nitekim 1168 yılında Mstislav bozkıra yani Kumanlara karşı büyük bir darbe vurdu. Bu galibiyet Mstislav'a büyük bir taraf-tar kazandırdı. Novgorodlular ona bir aracı gönderip oğlu Roman'ı knyaz olarak kendilerine göndermesini istediler. Mstislav bu isteği olumlu buldu ve oğlu Roman'ı gönderdi. Ancak Suzdal knyazı Yuri Dolgoruki'nin oğlu Andrey Bogolubskiy, Mstislav'ın bu kadar kuvvetlenmesinden ve Kumanlarla münâsebetlerin kötüleşmesinden endişe ederek diğer knyazlar ile birleşip 1169 yılında Kiev'e doğru harekete geçti. Onlarla birlikte Kumanlarda kendi topraklarından hareket ettiler. Kiev 1169'un Mart'ında alınıp talan edildi. Kiev tahtuna Andrey'in kardeşi Gleb Yureviç sahip oldu. Mstislav'ın devrilmesinde en önemli rolü Kumanlarla akraba olan knyazlar oynamışlardır (mesela Yuri Dolgoruki'nin oğulları Oleg ve İgor; Rostislaviçler - Rurik ve Roman gibi). 1170 yılında Andrey Bogolubskiy, Svyatoslav Mstislaviç'i Novgorod tahtuna yeniden çıkartmaya çalıştı ancak başarılı olamadı. Ordu Novgorodlular tarafından mağlup edildi. Svyatoslav öldü. Bu durumdan istifade eden Mstislav Volinskiy yanında Kara-Kalpıklar olduğu halde Kiev'e yürüdü. Kievliler şehrin kapılarını ona açtılar. Ancak oğlu Roman, Novgorod'u terk etti. Onun yerini Andrey Bogolubskiy ile anlaşan Rurik Rostislaviç aldı. 1171 yılında Kiev'de bulunan Gleb Yureviç zehirlenerek öldürüldü. Onun yerine Vladimir Mstislaviç davet edildi ancak o da kısa bir süre sonra öldü. 1171 yılının Haziran'ında Andrey'in yardımı ile Roman Rostislaviç Kiev tahtına çıktı. Ancak Roman bir süre sonra Kiev boyarları ile anlaşarak Andrey'e ters bir politika izlemeye başladı. Andrey 1173 yılında Roman'dan kardeşini zehirleyenleri kendisine vermesini istedi ise de red cevabı aldı. Bunun üzerine Andrey, Rostislaviçler'den Roman'ın tahtan ayrılmasını istedi. Rostislaviçler başta bunu kabul etmiş gibi göründüler ancak daha sonra bir haberci göndererek savaş ilan ettiler. Bir süre sonra Kiev'e giren Rostislaviçler'in en önde gelenlerinden Rurik Rostislaviç, *Büyük Knyaz* oldu. Bu sırada bütün bu olup bitenleri izleyen Çernigov knyazı Svyatoslav Vsevolodoviç, artık karar verme zamanının geldiğini düşünerek önce Andrey Bogolubskiy'in yanında yer aldı. Andrey yanına Svyatoslav Vsevolodoviç, Olgoviçler ve İgor Svyatoslaviç'i de alarak büyük bir orduyu Rostislaviçler'in üzerine gönderdi. Kiev knyazları Belgorod ve Vişgorod'a çekildiler. Böylece hücum eden orduyu ikiye ayırdılar. Vişgorod kuşatması iki aydan fazla sürdü ama bir netice alınmadı. Kasım ayında Yaroslav Lutskiy geldi ve durumu müzakere ettikten sonra Rostislaviçler'in tarafına geçti. Galibiyet onların oldu ve Yaroslav Kiev

tahtına çıktı. Ancak Roman Rostislaviç kısa bir süre sonra onu indirdi. Çernigov knyazı Svyatoslav Vsevolodoviç ise 1176 yılının Mayıs'ında Kumanları Roman Rostislaviç'in üzerine Kiev'e gönderdi. Kumanlar Kiev knyazlarını darmadağın ettiler, Roman da Kiev'i terk ederek Belgorod'da gizlendi. 1176 yılının Haziran'ında Svyatoslav Büyük Kiev knyazı oldu. Böylece Kumanlar'ın Kiev knyazlarını mağlup etmeleri Kiev'de hakimiyetin değişmesine sebep olmuştur. 1179 yılında Svyatoslav'ın eski düşmanı amcasının oğlu Oleg Svyatoslaviç öldü ve Svyatoslav Lübec şehrinde Olgoviçleri toplayarak toprakları aralarında paylaştırdı. Büyük knyaz Svyatoslav Çernigov şehrini kardeşi Yaroslav'a verdi. İgor'da Novgorod-Seversk knyazı oldu. 1180 Yılında Rostislaviçler yeniden harekete geçerek Kiev'i ele geçirdiler. Çernigov knyazı Yaroslav, Kovuylar, İgor Svyatoslaviç, Kobyak ve Konçak'ın idâresindeki Kuman alayları Svyatoslav'ın yardımına yetiştiler. 1181 yılında Kiev'i geri aldılar. Ancak Dnyeper nehri sahilindeki savaşta Rostislaviçler İgor'a ve Konçak'a büyük bir darbe indirdiler. Konçak'ın kardeşi Yeltut Artkoviç ölürken iki oğlu da esir düştü. Kumanların yenildiğini gören İgor gemiye binip Çernigov'a kaçtı. Bu sırada galiba Kiev'de bulunan Svyatoslav onlara yardım edemedi. Sürekli savaşmaktan yorulan Rostislaviçler Svyatoslav ile barış masasına oturdular. Svyatoslav görünüşte Kiev tahtını aldı ise de aslında kendi hakimiyetini Rurik Rostislaviç'le bölüşür bir hale geldi. Bundan sonra Svyatoslav Rurik'in kızını oğluna aldı ve böylece akraba olarak barış içerisinde yaşamaya başladılar. Bu barış ortamında Svyatoslav bir intikâm ateşi içerisinde düştü. Gençlik yıllarında defalarca Kumanlar tarafından mağlup edilmiş hatta esir düşmüştü. İşte şimdi bunun intikâmını almanın zamanı gelmişti. 1184 yılında yanında on bir knyazlığın orduları ile Tork (Uz)'ların atlı ordusu ve Kara-Kalpaklar vardı. Bu sefere Olgoviçler (İgor, Vsevolod ve Yaroslav) çeşitli bahaneler göstererek katılmamışlardı. Temmuz ayında birleşik Rus ordusu harekete geçti. Yazın yaylak hayatı yaşadıkları bir sırada böyle bir hücumu beklemeyen Kumanlar gafil avlandılar. 417 kumandan, 7000 kişi, kadın ve genç esir alınıp Rusya'ya getirildi. Svyatoslav'ın böyle büyük bir zafer kazanacağını beklemeyen İgor hiç zaman kaybetmeden kendisine de böyle bir zaferi yaşatmak arzusu ile harekete geçerek yanına kardeşi Vsevolod ve kardeşinin oğlu Svyatoslav Olgoviç'i de alıp Mera yakınlarına gitti. Ancak 40-50 km kadar ilerledi ise de daha fazla ileri gitmeye cesaret edemedi. Orduyu dört gruba ayırarak buradaki göçebeleri talan etmeye başladı. Ancak 1185 yılında Kumanlar Kiev üzerine yapılan hücumu karşılık vermek üzere onlara darbe vurmaya hazırlandılar. 1185 yılının Şubat

ayında Konçak'ın ordusu kış yolu ile sınır sayılan Sula şehrine yaklaştı. Belki de geçen yıl Kobyak'ın yapamadığını Konçak yapacaktı. Svyatoslav kardeşleri Yaroslav ve İgor'dan yardım istedi ancak kardeşleri bir bahane ile yardım etmekten kaçındılar. İgor bir daha şansını denemeye karar verdi. Svyatoslav ve Rurik, Sula'nın sahiline doğru yöneldiler. Beraberlerindeki Tork atlıları ve Kara-Kalpakistan Horol çayını geçerek Mart'ın 1'de Konçak'ın kampına aniden saldırıp büyük bir darbe indirdiler. Konçak kaçmayı başardı. Svyatoslav bundan sora büyük bozkırın derinliklerine, Don taraflarındaki Kumanların üzerine gitmeye karar verdi. Bu kararını gerçekleştirmek üzere de kuzeye gidip buradaki knyazları bu sefere gitmeye ikna etmeyi düşündü. Ancak Novgorod-Seversk'e geldiğinde amca oğulları İgor ve Vsevolod ondan habersiz Don'a doğru çoktan yönelmişlerdi. Gâyeleri Don sahillerindeki Kumanların yurtlarını ele geçirip talan etmekte. Rus savaşçıları Cuma günü çok erken saatlerde kafır Kuman ordularını dağıttılar. Bozkıra ok gibi yağarak güzel Kıpçak kızlarını kaçırdılar. Onlarla birlikte altın, ipek, pahalı kumaşları, kepenkleri, kürkleri ve değişik Kuman süslerini bataklıklara attılar. Sapı gümüşten olan al bayrağı ve ak tuğu en büyük ganimet olarak aldılar. Ancak sabahleyin İgor, Svyatoslav'ın yendiği bu Kumanları güçlü bir ordu ile karşısında görünce büyük bir hayrete düştü²⁵. Bu ve bundan sonraki bilgiler Rus yıllıklarında şu şekilde anlatılmaktadır :

Yıl 1185 : Bu yılın başında yıllıklar İgor Svyatoslaviç'in, 1 Mart 1184 tarihinde Kumanlara karşı büyük bir başarı sağlayan knyaz Svyatoslav Vsevolodoviç ve büyük knyaz Rurik Rostislaviç'in arkasından gittiğini ancak Sula nehrine geldiğinde çok yoğun bir sis olduğunu ve sis yüzünden İgor'un Svyatoslav'ın arkasından gidemediğini anlatarak şöyle devam etmektedirler:

“Aynı ilk baharda Oleg'in torunu İgor Svyatoslaviç yanına Trubetsliler'i, kardeşi Vsevolod'u, Rılsk'den oğlu Svyatoslav Olegoviç'i ve Putivl'den diğer oğlu Vladimir'i alarak 23 Nisan salı günü Novgorod'dan gitti. Yaroslav'dan Prohov'un torunu olan Olstin Oleksiç'i Çernigov'lu Kovuyar'la beraber yardıma göndermesini rica etti. Kendi drujinasını²⁶ toplayarak yavaş yavaş

²⁵ L.A.Dmitriyev, “Slovo o Polku İgoreve- Veliki Pamyatnik Drevney Rusi”, *İroiçeskaya Pesn o Pohode na Polotsov Udelnago Knyazya Novagoroda-Severskago İgorya Svyatoslaviça*, Moskva, 1800, s.68-69.

²⁶ Drujina imtiyazları yüksek “askeri kuta” demektir. Bunlar Vareg-Ruslardan teşkil edilirler ve Knyazlar ile birlikte savaşlılardı. Ayrıca Knyazın en yakın silah arkadaşları ve maiyeti bunlar arasından seçilirdi.

gitti. Onların atları çok semizdi. Don boyuna doğru giderken İgor gökyüzüne doğru bakarak sanki yeni ay gibi duran güneşi gördüğünde (güneş tutulması) boyar ve drujinasına şöyle dedi : “Alâmeti görüyor musunuz ?”. askerleri başlarını eğerek şöyle dediler : “Knyaz ! bu alâmet hayr’a değil”. İgor ise : “Kardeşlerim ve askerlerim ! Tanrı’nın esrarını hiç kimse bilemez, bütün dünyada iyiliği ve kötülüğü Tanrı yaratır. Bu alâmet hayır mı şer mi sadece Tanrı bilir. Biz bunu göreceğiz” diyerek hızla Donets’i geçip Oskol’a geldi. Burada iki gün kardeşi Vsevolod’u bekledi. O ise başka bir yoldan Kursk’dan giderek Salnitsa²⁷ nehrine geldi. Bu sırada onların yanına konuşturmak için esir yakalamaya gönderdikleri öncü kuvvetlerden muhafızlar gelerek şöyle dediler : “Onların askerleri üniformalı (savaşa hazır). Şimdi siz süratle geri dönüp evlerinize giderseniz iyi olur çünkü bu zaman bizim zamanımız değil”. İgor ise kardeşleriyle konuşarak şöyle dedi : “Eğer savaşmadan geri dönersek utancımız ölümden daha kötü olacaktır. Her şey Tanrı’nın emrettiği gibi olacaktır”. Böylece aralarında anlaşarak bütün gece yürüdüler. Ertesi sabah beşinci günün sabahı idi ve öğleye doğru Polovets alaylarına rastladılar. Hepsi büyükten küçüğe kadar üniformalı olarak toplanıp Süurlı (Syuurliy)²⁸ nehrinin karşı tarafında durdular. Altı alay sıraya girmişlerdi : İgor’un alayı ortada, sağ da kardeşi Vsevolod’ın alayı, sol da ise oğlu Svyatoslav’ın alayı, önde oğlu Vladimir ve Yaroslav’ın alayları ile Kovuy’lu Olstin’in alayları vardı. Üçüncü alay ise bütün knyazların alaylarındaki okçulardan oluşturulan bir alaydı. Böylece kendi alaylarını gönderdiler. İgor kardeşlerine şöyle dedi : “Kardeşlerim ne olursa olsun başaracağız ve çekip alacağız”. Bu şekilde Tanrı’ya güvenerek onların üzerine doğru harekete geçtiler ve Süurlıya nehrine yaklaştılar. Bu sırada Polovets alaylarından okçular öne çıkarak Ruslar’ın üzerine birbiri ardına ok atarak geri döndüler. Ruslar ise henüz Süurlıya nehrini geçmişlerdi ki nehirden uzaktan duran Polovetsler atlı olarak süratle onların üzerlerine doğru gittiler. Svyatoslav Olegoviç, Vladimir İgoreviç ve Kovuy’lu Olstin okçularla beraber onlara karşı çıktılar. İgor ise kendi alayını dağıtmadan yavaşça onlara doğru gitti. Öncü Rus alayları da onlarla savaşular. Polovetsler ise hızlıca hareket ederek Rus topraklarına kadar geldiler ve pek çok servet (esir, hayvan, mal) aldılar. Polovetsler’in diğer bir grubu da geceleyn alayların bulunduğu yere beraberlerinde esirler olduğu halde geldiler. Böylece bütün Polovetsler toplandılar.

²⁷ Bugünkü Sal nehri.

²⁸ Donets’in, Oskol’un güneyinde kalan bir kolu olduğu sanılmaktadır.

İgor kardeşlerine ve askerlerine şöyle dedi : “Tanrı kendi gücüyle düşmanımıza karşı zaferimiz ile bize şeref ve şöhret verdi. Şimdi çok kalabalık Polovets alaylarını görüyoruz. Onların hepsi birleşti mi ? gecedен yararlanarak gideceğiz, sabahleyin kim arkamızdan gelirse ki bu da o zaman onların hepsi de arkamızdan gelecektir demektir ama bizim en iyi olan atlarımız onlarınkini geçecektir (çok fazla alay olduğu için bunların içinden en iyilerini seçip göndereceğiz anlamında), diğerleri ise Tanrı’nın vereceklerini göreceklerdir”. Svyatoslav Olegoviç’de sıraya giren askerlerine şöyle dedi : “Polovetsler’in arkalarından giderek onları daha uzaklara kovabilirdim ama atlarım bunu yapamadılar, eğer biz bugün yine o şekilde gidersek yolda kalırız”. Ona Vsevolod destek vererek yardım etti. İgor’da şöyle dedi : “Kardeşlerim ! ölümü anlamak şaşılacak bir şey değildir- Tanrı yazmışsa öleceğiz”. Cumartesi günü şafak sökerken Polovetsler erkek domuzlar gibi alaylarını çıkarmaya başladılar. Rus knyazları şaşırdılar çünkü onlar o kadar çoktu ki kim kime karşı çıkacaktı. İgor şöyle dedi : “Bunların hepsi bütün Polovets topraklarında toplanmış : Konçak, Koz Burnoviç, Toksobiç-Kolobiç, Yetebiç ve Tertrobiç’in alaylarıdır”. Bu şekilde her şeyi anlayarak atlarından inip Donets nehrine kadar savaşmak istediler ve : “Eğer kaçarsak nehirde boğulacağız, eğer asil olmayan (halk) insanları bırakır gidersek de Tanrı bize günah yazacak. Ölsek de kalsak da hepimiz bir yerde olacağız” diyerek hepsi atlarından inip savaşmaya başladılar. Bu duruma göz yummasından dolayı Tanrı İgor’u kolundan yaraladı, yeğeni ise öldü. Voyvodolar ve askerler arasında çok büyük bir keder oldu. Kendilerinin zayıflığını görerek akşama kadar şiddetle savaşmışlar. Rus alaylarındaki askerlerin çoğu yaralandı ve öldü. Gece olduğunda (cumartesi) savaşarak gittiler. Haftanın başladığı gece seher vaktinde (yâni pazar gecesі sabaha karşı) Kovuy alaylarında da endişe başladı ve onlarda kaçtılar. İgor ise bu sırada hâlâ atının üzerinde yaralıydı. Kovuy alaylarının gittiğini görünce onları geri döndürmek için arkalarından gitmek istedi ama kendi adamlarından çok uzaklaştığını görerek tekrar geri alaylarının yanına döndü. Kovuy’ın gittiğini anlayan knyazlar da geri döndüler. Bu gidenlerden hiç kimse geri dönmedi sadece Mihalko Yureviç durumu bildiğinden geri döndü. Onun Kovuy’la arası iyi değildi. Sade insanlardan ve boyarların çocuklarından (gençlerinden) geride kalan kim varsa yaya yürüyerek iyi savaşmışlar. Onların içerisinde Vsevolod büyük bir yiğitlik gösterdi. İgor kendi alayına yaklaştığında yolun karşısına geçerken birdenbire ok attıklarını gördü. Kardeşi Vsevolod’un şiddetle mücadele ettiğini görünce onun yenilmemesini isteyerek kendi ruhundan ölümü rica

etti (Tanrı'dan kendisini öldürmesini istedi). Vsevolod ise savaştı ama eli silâha yetişmedi ve gölün etrafında dolaştı (yenildi). Böylece Kutsal Yeniden Diriliş gününde Tanrı Kayah²⁹ nehrinde öfkesini gösterdi. Sevincin yerine üzüntü, feryat, eğlencenin yerine acı verdi. İgor şöyle dedi : “Ben Tanrı'nın önünde günah çıkartıyorum çünkü Hıristiyan topraklarında kan döküp pek çok insan öldürdüm. Hıristiyanları korumadım. Pereyaslav'ın yanındaki Gleb şehri kalkanla aldım ve o zaman masum ve suçsuz hıristiyanlara çok kötülük yaptım. Babayı akrabalarından, kardeşi kardeşten, arkadaşı arkadaştan, kadınları kız arkadaşlarından, kızları annelerinden, kız kardeşleri kız kardeşlerinden ayırarak herkesi esir aldım. Büyük bir acı oldu. *Diriler ölümlere imrendiler, ölümler ise hayatta iken bu isteklerini çilekeşlerin kutsal ateşi aldıkları gibi aldıklarına sevindiler.* İnsanların çoğu yaralandılar, erkekler kılıçtan geçirildiler, kadınlar ise ırzlarına geçilerek kirletildiler. Bunların hepsini ben yaptım. Ben bu dünyada yaşamaya layık değilim ve şimdi Tanrı'nın benden intikam aldığını görüyorum” diyerek şöyle devam etti : “Benim sevgili kardeşim, kardeşimin oğlu (yeğenim), oğlum, akıllı boyarlarım, cesaretli askerlerim sıralı alaylarım, atlarım ve o çok kıymetli askerlerim şimdi nerede, Tanrı bu kanunsuzluklarım (günâhlarım) için beni sattı mı ? Tanrı kanunsuzluğum ve kızgınlığım için bu günahları (felâketi) başıma verdi. Tanrı haklı ve mahkemesi doğrudur. Benim dirilerle yaşamak hakkım değil, şimdi başka çilekeşleri düşünüyorum da niçin onların hepsinin yerine ben cezalandırılmadım ? Her şeyi yaratan Tanrı beni savaşın sonuna kadar canlı bırakma ama yinede bunlarında hepsi senin emrin. Biz esirlerine merhamet göster”. Onun bu şekilde konuşmasından sonra alaylar ayrılarak her biri kendi topraklarına gittiler. İgor'u Çilbuk (Çıbuk) Targolov (Targ), kardeşi Vsevolod'u Roman Kziç, Svyatoslav Olegoviç'i Voburçeviç'li Yeldeçuk, Vladimir'i Ulaşeviç'li Koptu adlarındaki askerler esir olarak aldılar. Bu sırada Konçak'ın alayları İgor'un yaralı dünürünün arkasından gittiler, onun adamları azdı ve kaçamadılar çünkü Polovetsler tarafından kuşatılmışlardı. Bizim Rus askerlerinden 15'i kaçabildiler, Kovuylar'dan ise daha az asker kaçtı. Bazıları da denizde boğuldular”. Yıllık bundan sonra İgor'un Kumanlar tarafından esir alınarak Kuman kampına götürülmesini ve daha sonra seyis Lavor'un yardımıyla kaçıp Kiev'e büyük Knyaz Svyatoslav'ın yanına gitmesini detaylı bir şekilde anlatmaktadır³⁰.

²⁹ Bugünkü Kagalnik.

³⁰ *İpatiyevskaya Letopis'*, s. 429-438.

Destanın ortaya çıkışı ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında da kısa bir bilgi vermeye çalışalım:

Eski Rus kaynaklarında İgor Destanı hakkında çok az bilgi vardır. İlk defa Pskov'lu Damid, 1307 yılında yazdığı kilise kitabı "*Apostol*" ün sonunda o dönemde destan hakkında bilinen bilgileri yazmıştır³¹. Destanın XI.yüzyıl'daki ilk baskısından sonra yayın hayatında 1800 yılı yeni bir dönemin başladığı tarihtir. XVIII.yüzyıl'dan itibaren bütün Rusya genelinde eskiye ait her şeyin toplanması için büyük bir faaliyet başlamıştır. Bu faaliyetler içerisinde en önemlisi ve en iyi bilineni başarılı bir yazma koleksiyoncusu olan ve Rus ülkesindeki değerli eser ve yazmaları toplayan Kont ve Baş Papaz A.İ. Musin-Puşkin (1744-1817) olmuştur. Musin-Puşkin'in bu dönemde sıfatları çoktur. Bunlar : Meclis üyesi, savcı, Güzel Sanatlar Akademisi Başkanı, Ortak Tarih ve Rusya Tarihi Akademi üyesi...vs. O koleksiyonunu toplamaya 1775 yılında başlamış ve 1790'lı yıllara kadar da devam ettirmiştir. Musin-Puşkin 1791 yılında Mukaddes Kilise'ye Baş Papaz olarak tayin edilmiştir. İşte bu tayin İgor Destanı için büyük bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü aynı yılın 2 Ağustos'un da kendisine II. Yekaterina'nın fermaniyle kilisedeki manastır arşivlerinden ve kütüphanelerinden Rus tarihi için önemli olan yazmalara el koyma izni verilmiştir. Böylece o eski Rus tarihine ait pek çok değerli Rus yıllığının yanında İgor destanının metnini de toplamayı başarmıştır. Musin-Puşkin kesin tarih tespit edilemese de tahminen 1792 yılında XVI. yüzyıla ait bir dergide destanın bir nüshasını bulmuştur³². Bu nüsha 1800 yılında yayınlanmış ancak 1812'deki ünlü Moskova yangınında Musin-Puşkin'in evi ile beraber kütüphanesi de yanıp kül olduğu için XVI. yüzyıla ait olan bu nüsha da yanmıştır.1864 yıllarında çariçe II. Yekaterina'nın eşyaları arasında destanın başka bir kopyası daha bulunmuştur. Musin-Puşkin'in II. Yekaterina için kopya ettirdiği düşünülen bu nüsha da 1864 yılında yayınlanmıştır. Ancak 1800'de yayınlanan nüsha ile 1864 de yayınlanan bu nüsha arasında önemli bir fark olmadığı görülmüştür. Ayrıca 1800'de basılıp 1812'de yanan nüshanın, Rusça'nın kuzey lehçesinin (Pskov) yazım özelliklerini taşıdığı görülmüş ve bunun gerçekte XVI.yüzyıla ait olduğu da anlaşılmıştır. Rus tarihçileri ve dilcileri bu nüshadaki tarihi bilgilerin incelenmesinden sonra bu eserin Güney Rusya'da, İgor'un 1185 yılındaki

³¹ Dmitriyev, a.g.e., s. 79.

³² Dmitriyev, a.g.e., s. 79; O. Süleymanov, *Azi Ya / Türk. trc. Nakık Seferoğlu, TDAV, İstanbul, 1992, s. 13.*

Kıpçak seferinden hemen sonra yazıldığını, ancak XVI.yüzyılda kuzey Rusya lehçesinde kopya edildiğini ileri sürerler. Bu görüşe göre, destan XVI.yüzyılda kopya edilirken, aradan tam 300 yıl gibi uzun bir zaman geçmiş ve orijinal yazmanın bazı bölümleri anlaşılammamış ve yanlış kopya edilmiştir. Destandaki bazı kısımların anlaşılammamasının sebebi de işte budur³³. Nitekim O.Süleyman el yazma nüshasının son sayfalarının XVI. asır müstensihine eksik halde ulaştığını ve onunda nüshanın sonunu kendi başına yazdığını söylemektedir³⁴.

İgor Destanı hakkında Rusya'da bugüne kadar sayısız araştırmalar yapılmış ve tartışmalar yaşanmıştır³⁵. Biz burada bu çalışmaların ve tartışmaların sadece bazılarında bahsedeceğiz : Rusya'da ilk önce bilim adamları arasında destanın orijinalliği konusunda uzun yıllar tartışmalar yaşanmıştır. Bir kısım bilim adamı destanın tamamen orijinal olduğunu ileri sürerlerken; bir kısmı da bunun sonradan uydurulduğu konusunda ısrar ederler³⁶. İgor Destanı araştırılırken "Zadoşına" adında yeni bir destan daha ortaya çıkmıştır. Bu destan 1380 yılında Don ırmağının arkasında Rus ve Türk (Kıpçak) kavimleri arasında yapılan Kulikov savaşını lirik-epik tarzda anlatan bir eserdir. Bu eseri yazan kişi Ryazan (Rezan) bölgesinde yaşayan bir rahiptir ve eserinde bu savaş hakkındaki duygularını anlatmaktadır. Destanın el yazması 1852 yılında bulunmuştur. Zadoşına ile İgor Destanı arasında benzer tarafların çok olması her iki tarafın eline (İgor destanının

³³ Altan Aykut, "İgor Destanı" Üzerine, *Türk Dili*, s. 390-391, Haziran-Temmuz 1984, s. 309-310.

³⁴ Süleymanov, a.g.e., s. 127.

³⁵ İgor Destanı hakkında geniş bilgi için bk. Adrianova-Peteris V. P., *Frazeologiya i Leksika "Slova o Polku İgoreve"* (İgor Destanı'nda Deyimler ve Sözler), *Pamyatniki Kulikovskogo Tsikla*, Moskva-Leningrad, 1966 ; Alekseyev M. P., "K Snu Svyatoslava" v "Slove o Polku İgoreve" (İgor Destanı'nda Svyatoslav'ın uykusu), Moskva-Leningrad, 1950 ; Dilevskiy N. M., *Leksicheskie i Grammaticheskie Osobennosti Yazıka "Slova o Polk İgoreve"* (İgor Destanı Dilinin Sözlük ve Gramer Özellikleri), "Slove o Polku İgoreve", *Pamyatnik XII. veka* Moskva-Leningrad, 1965 ; Gudziy N. K., *Po Povodu Revizli Podlinnosti "Slova o polku İgoreve"* (İgor Destanı'nın Gerçekliğinin Tahlili Üzerine), "Slova o Polku İgoreve", *Pamyatnik XII. veka*, Moskva, 1961; Lihaçev D. S., *İzuçeniye "Slova o Polku İgoreve" i Vopros o ego Podlinnosti* (İgor Destanı'nın Araştırılması ve Onun Gerçekliği Meselesi), "Slovo o Polku İgoreve", *Pamyatnik XII. veka*, Moskva-Leningrad, 1962 ; Orlov A. S., *Slovo o Polku İgoreve* (İgor Destanı), Moskva-Leningrad, 1946 ; Ribakov, S.A., "Slovo o Polku İgoreve" i ego Sovremenniki (İgor Destanı ve Çağdaşları), Moskva, 1971 ; Slovo o Polku İgoreve, *Pamyatnik XII. veka*, Moskva-Leningrad, 1967.

³⁶ Destanın uydurma olduğunu söyleyen ilim adamları arasında özellikle M.T. Kaçenovskiy, F. Bulgarin, O.İ. Senkovskiy, M.N. Katkov, İ.İ. Davidov gelmektedir. Bunların görüşleri için bk. *Az i Ya*, s. 14-15.

lehine ve aleyhine olanların) sağlam deliller vermiştir³⁷. İgor Destanı üzerinde çalışanlar daha sonra destan yazarının kim olduğu ve ne zaman yazıldığı konusunda çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Yazarın kimliği konusunda ileri sürülen görüşlerden bazıları şunlardır : Destanı yazan kişi boyar sınıfından bir askerdir yada Büyük Kiev Knyazına çok yakın Kievli birisidir. B.A.Rıbakov'a göre ise destanı yazan Petr Borislaviç adında Kievli bir boyardır³⁸. Bir diğer görüşe göre ise destanın yazarı aslen Çernigovludur ve eserini Kiev'de yazmıştır. Bu görüşü özellikle A.V. Solovyev desteklemektedir. O, yazarın bizzat Svyatoslav Vsevolodoviç'in sarayında bulunduğunu ve onunla Çernigov'dan Kiev'e birlikte geldiğini söylemektedir³⁹. Yine bir grup araştırmacıda destan yazarının aslen Galiç-Volin asıllı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bazıları da onun Yaroslav Osmomisl'in muhafız askeri olduğunu, önceleri Yaroslav'ın kızının ve İgor'un hanımının maiyetinde bulunduğunu ve daha sonra Novgorod-Seversk'e İgor'un yanına geldiğini iddia etmektedirler⁴⁰.

Destanın ne zaman yazıldığı konusunda da oldukça farklı görüşler vardır. Bunlardan özellikle üç görüş öne çıkmaktadır : 1) Destan seferin hemen sonunda yani XII.yüzyılda yazılmıştır ancak bu görüşü savunanlar son yıllarda yapılan araştırmalarla destanın seferin hemen sonrasında değil de İgor'un ölümüne kadar olan bir zaman dilimi içerisinde yani 1202 yılına kadar mutlaka yazılmış olduğunu ileri sürerler. Yine bu gruba bağlı ilim adamlarından bazıları 1187 yılının Eylül ayından sonra yazıldığını; bazıları İgor Svyatoslaviç'in oğlu Vladimir İgoreviç'in⁴¹ esirlikten döndükten sonra; bazıları da metnin orijinalinde İgor Svyatoslaviç'in Rusya'ya geri dönmesinden

³⁷ Zadoşşına hakkında da Rusya'da bir çok çalışma yapılmıştır. A. Bryukner, A. Mazon, A.A. Gorskiy, O. Süleymanov gibi bazı ilim adamları bu iki destandan hangisinin daha önce yazıldığı konusuna gereken hassasiyeti göstermişler ve oldukça titiz çalışmalarda bulunmuşlardır. Zadoşşına hakkında Türkçe daha fazla bilgi için bk. Çiçek Efendiyeva, "Zadoşşına Adlı Eserdeki Eski Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine bir İnceleme", *Türk Dili*, 593, Mayıs 2001, s. 580-588.

³⁸ B.A.Rıbakov, *Russkie Letopisi i Avtor "Slova o Polku İgoreve"*, Moskva, 1972, s. 116.

³⁹ A.V.Solovyev, *Politiçeskiy Krugozor Avtora "Slova o Polku İgoreve"*, İst.Zap, 1948, T. 25, s. 71-103 arasında detaylı bir şekilde bilgi verilmektedir.

⁴⁰ Dmitriyev, a.g.e., s. 78.

⁴¹ İgor'un oğlu Vladimir 1185 tarihindeki bu savaşta Kumanların eline esir düşmüş ve babası İgor'un kaçıp kurtulmasından sonra Kuman başbuğu Konçak'ın kızı ile evlenmek mecburiyetinde kalmıştır.

hemen sonra yazıldığıının anlaşıldığını söylerler (1185-1186)⁴². Bazı araştırmacılar ise destanı yazan kişinin İgor'la beraber bizzat bu sefere katıldığını ve esir düştüklerini düşünürlerken bazıları da yazarın bütün hadiseleri bizzat İgor'un kendisinden duyarak yazdıklarını söylerler⁴³; 2) Destanın XVIII.yüzyılda geçmişe karşı duyulan egzotik ilginin arttığı dönemde yazıldığıını ileri sürenlerin başında Fransız Slavist A.Mazon gelmektedir; 3) Destan XII.yüzyıldan sonra yazılmış eski Rus edebiyatına ait yadigâr bir eserdir. Bu görüşün temsilciliğini yapan I.Sventitskiy ve A.Vaillant'a göre eserin yazılış konusunda en gerçekçi tarih XV.yüzyıl, D.N. Alşıtsy'e göre ise XIII.yüzyıl'ın ilk yarısıdır⁴⁴.

Bugüne kadar İgor Destanının siyasi bir usul ve fasih bir şekilde yazıldığıını ileri sürerek bu konuda ilk ve özel bir çalışma yapan İ.P. Eremin olmuştur⁴⁵. Daha sonra bir çok tarihçi ve dilci bu destan üzerinde çalışmışlardır. Son dönemlerde bu destan hakkında en geniş ve önemli bir çalışma yapan ise Olcas Süleymanov'dur. *Az i Ya* adlı eserde bu destan her yönüyle incelenmiştir. Türkiye'de ise ilk önce Altan Aykut bu destanı Türk ilim alemine tanıtmış, daha sonra da Süleymanov'un eseri Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Son olarak da Çiçek Efendiyeva'nın bu konuda bir makalesi çıkmıştır⁴⁶.

İgor Destan'ın Türkçe tercümesi orijinaline uygun olarak şu şekildedir :

SLOVO O POLKU İGOREVE : İGOR DESTANI

(Oleg'in Torunu Svyatoslav'ın Oğlu İgor'un Seferi Hakkındaki Destan)

Bizim, kardeşlerim İgor Svyatoslaviç'in

İgor'un seferinin acıklı hikâyesini

Eski dilde anlatmaya başlanamız gerekmez mi ? (yakıştı mı ?)

⁴² A.A. Gorskiy, Problema Datı Sozdaniya "Slova o Polku İgoreve", *İssledovaniya "Slova o Polku İgoreve"*, Leningrad, 1986, s. 29-37.

⁴³ Dmitriyev, a.g.e., s. 77.

⁴⁴ L.N. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, /Türk.Terc. Ahsen Batur/, İstanbul, 2003, s. 200.

⁴⁵ İ.R.Eremin, "Slovo o Polku İgoreve", *Kak Pamyatnik Politiceskogo Krasnoreçii Kievskoy Rusi//*, Slovo o Polku İgoreve : Sb. İssled. İst. Pod. Red. V.P. Adrianovo-Perets, Moskva-Leningrad, 1950.

⁴⁶ Ç. Efendiyeva, "Eski Rus İgor Destanı" Adlı Eserdeki Eski Türk Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme", *Bilig* 2003, Kış, Sayı 24, s. 45-64.

Fakat biz bu destana Boyan'ın düzenine göre değil
 Çağımızın (zamanımızın) olaylarını (destanlarını) örnek alarak
 başlayalım.

Kâhin Boyan
 Eğer birine destan söylemek isterse
 düşüncesinde ağaca (bilgi ağacına) uçar,

Yerde bozkurt,
 Gökte kurşun renkli kartal olurdu.

Derler ki, o
 Geçmiş günlerin savaşlarını böyle anardı,
 Ve o zaman kuğu sürüsünü kovalayan on şahin salıverirdi.

Yakalanan ilk kuğu,
 Bir zamanların Yaroslav'na, Kasog alaylarının önünde Rededya'yı
 geçiren

Yiğit Mstislav'a,
 Ve güzel Roman Svyatoslaviç'e destan (şarkı) söylerdi.

Kardeşlerim,
 Boyan kuğu sürüsüne on şahin salivermezdi,
 O, hünerli parmaklarını canlı teller üzerine koyardı;
 Onlarda kendiliğinden gürleyip knyazlarının şanını anlatırdı.

Bu hikâyeyi
 Bir zamanların Vladimir'inden başlayıp,
 Aklını cesaret, yüreğini mertlikle güçlendiren,
 Zamanımızın Igor'una getirelim, kardeşlerim.
 O, savaşçı ruhuyla dolup,
 Cesaretle alaylarını,
 Rus toprakları uğruna
 Kuman topraklarına götürdü.

Ey Boyan ! Eski çağların bülbülü !
 Ey bülbül, bilgi ağacına sıçrayarak
 düşüncenle bulutlara yükselerek,
 İki çağın şanını birleştirmeli,

Bu seferi sen şakımalıydın !
 Troyan yolundan bozkırları aşıp dağları dolaşsaydın,
 Oleg torunu İgor'un şanı şöyle anılırdı :
 "Fırtına engin bozkırlardan şahinleri getirmiyor,
 Alaca karga sürüleri hızla Büyük Don ırmağına doğru uçuyor".

Veles'in torunu
 Kâhin Boyan,
 Belki de sen şarkına şöyle başlardın :
 "Sula'nın ötesinde atlar kişniyor,
 Kiev'de zafer çanları çalıyor,
 Novgorod'da borazanlar ötüyor,
 Putivl'de bayraklar çekilmiş.

İgor sevgili kardeşi Vsevolod'u bekliyor.
 Buy-Tur (Kızgın Boğa) Vsevolod geliyor ve ona şöyle diyor :
 "Ey İgor, sen benim biricik kardeşim,
 Pırıl pırıl parlak (aydınlık) ışığımsın !
 Biz ikimiz de Svyatoslav'ın oğullarıyız !
 Rüzgâr gibi hızlı atlarımı
 Haydi eğerle kardeşim,
 Benimkiler hazır,
 Daha önce Kursk'ta eğerlendi.
 Benim Kursk'lu askerlerin denenmiş savaşçılarıdır.
 Savaş borazanları altında kundaklanmış, miğferler içinde büyüyüp
 özenle yetiştirilmiş,
 Mızrak ucuyla beslenmişlerdir.
 Yolları tanır,
 Hendekleri bilirlerdi.
 Okları gerili, Oklukları açık,
 Kılıçları bilenmiştir.
 Kendilerine şeref,
 Knyazlarına şan arayarak, Bozkırda bozkurt gibi koşarlar".

Sonra İgor parlak güneşe baktı,
 Bütün savaşçılarımla,
 Güneşin karanlığı ile kaplanmış olduğunu gördü,
 Ve onlara şöyle dedi :

“Kardeşlerim, Muhafızlarım !
 Öldürölmek esir olmaktan daha iyidir.
 Rüzgâr gibi hızlı atlarımıza binelim kardeşlerim
 Ve Gök (Mavi) Don’u görelim !”.

İhtirası prensin aklını çelmişti :
 Büyük Don ırmağının suyunu içme özlemi,
 Ona kötü alâmeti unutturmuştu.
 O şöyle dedi : “Ey Rus evlâtları,
 Sizlerle Kuman bozkırlarının sınırında mızrağımı kırmak istiyorum;
 Ya miğferim Don ırmağının suyundan içer
 Ya da bu uğurda can veririm”.

Sonra Knyaz İgor ayağını altın üzenkiye koydu
 Ve atını engin bozkıra sürdü.
 Yolu güneşin karanlığı ile kaplanmıştı.
 Onu fırtınayla tehdit eden kuşları uyandırdı.
 Vahşi havyan çığlıkları duyuldu.

Div (doğu mitolojisinde felâket habercisi olan kuş şeklinde bir tanrı) silkinmiş,

ağacın tepesinde ötüyor,
 Ve bilinmeyen toprakların
 Ve Volga’nın
 aklını cesarete Karadeniz’in
 Ve Azak Denizi’nin
 Ve Sula kıyılarının
 Ve Suroj (Kırım’daki Sudak)’un
 Ve Korsun (Kırım’da şimdiki Hersones)’un,
 Ve senin, ey Tmutarakan putu,
 Dinlemesini emrediyor.
 Kumanlar ayak basmamış yollardan,
 Hızla Büyük Don ırmağına doğru gidiyorlardı :
 Gece yarısı arabalar gıcırdıyordu,
 Sanki kuğular salıverilmişti,

İgor ise askerlerini Don ırmağına götürüyor !

Meşe ağaçlarında kuşlar
 Onun felâketini seziyor;
 Kurtlar hendeklerde uluyarak kopacak fırtınayı haber veriyor;
 Kartallar çığıllıklarla vahşi hayvanları kemik ziyafetine çağırıyor;
 Tilki al renkli kalkanlara pavkırıyor.

Ey Rus toprağı, sen artık tepelerin ardında kaldın !

Gecenin karanlığı uzun sürüyor,
 Şafak söktü,
 Bozkır sise büründü,
 Bülbül sesleri dindi,
 Alacak kargalar ötmeye başladı.
 Kendilerine şeref, knyazlarına şan arayan Rus evlâtları,
 Al renkli kalkanlarıyla engin bozkırı kapladılar.

Cuma günü erkenden,
 Kuman birliklerini ezip geçtiler;
 Ve bozkırda ok gibi etrafa saçılıp,
 Güzel Kuman kızlarını kaçırdılar;
 Ve onlarla birlikte altın, ipekli kumaşlar ve kadifeler götürdüler.

Örtmeler, harmaniler, gocuklar,
 Ve deriden yapılan kışlık giyecekler,
 Ve herhangi bir Kuman'a âit diğer nakışlı giysilerle,
 Yolda bataklık ve balçıklar üzerinde köprüler kurmaya başladılar.
 Kırmızı bayrak,
 Aziz tasvirli beyaz sancak,
 Al renkli tuğ,
 Gümüş topuz yiğit (İgor) Svyatoslaviç'e kaldı.

Cesur Oleg yuvası,
 Bozkırda uyukluyor.
 O, yuva uçup uzaklara açıldı.
 Ey siyah kuzgun, Kuman,
 O yuva, ne şahin, ne akdoğan,
 Ne de senin tarafından onuru kırılın diye doğmadı.
 Gza bozkurt gibi koşuyor,
 Konçak onun izinden Büyük Don ırmağına doğru gidiyor.

Ertesi gün erkenden,
 Kan rengi şafak günün doğuşunu müjdeliyor.
 Denizden kara bulutlar geliyor;
 Dört güneşi örtmek istiyor;
 Ve içinde mavi şimşekler çakıyor.
 Büyük bir gök gürültüsü kopacak !,
 Büyük Don ırmağında yağmur gibi ok yağacak !
 Burada, Büyük Don ırmağı kıyısında Kayalı ırmağında,
 Mızraklar kırılacak;
 Burada Kuman miğferleri üzerinde kılıçlar körlenecek.

Ey Rus toprağı, sen artık tepelerin ardında kaldın !

İşte Stribog (rüzgâr tanrısı)'un torunları rüzgârlar,
 İgor'un cesur alayları üzerine ok yağdırıyor.
 Toprak uğulduyor,
 Irmaklar bulanık akıyor,
 Bozkırı toz kaplıyor.
 Sancaklar şöyle diyor :
 "Kumanlar Don ırmağında,
 Denizden ve her yerden akın ediyor !"
 Rus alayları geri çekiliyor.
 Şeytanın çocukları savaş naraları,
 Cesur Rus evlâtları ise al renkli kalkanlarıyla bozkırı kapladılar.

Ey Kızgın Boğa Vsevolod !
 Savaş meydanında duruyor,
 Askere ok yağdırıyor,
 Miğfer üzerinde çelik kılıçlarını çınlatıyordun.
 Kızgın Boğa'nın altın miğferiyle,
 Işıldayarak koştuğu her yerde Kuman başları yatıyor.
 Ey Kızgın Boğa Vsevolod,
 Çelik kılıçlarınla, Avar miğferlerini sen yarıdın !
 Kardeşlerim, şanı, servetini, Çernigov şehrini,
 Atalarının altın tahtını ve sevgili eşi güzel Glebovna (Gleb'in kızı, Vsevo-
 lod'ın karısı)'nın,
 Sevgisini unutmuş bir kişi için aldığı yaranın ne önemi vardır !

Bir zamanlar Troyan çağları vardı;
 Yaroslav yılları geçip gitti;
 Oleg'in, Oleg Svyatoslaviç'in seferi vardı.
 O Oleg ki, kılıcıyla ihanetleri körükler,
 Ve toprağa ok yağdırdı;
 Tmutarakan şehrinde altın üzeniyi giyer,
 O üzenği çingirüsünü Yaroslav'ın oğlu,
 Geçmiş günlerin büyük Vsevolod'u duyardı.
 Vladimir ise, Çernigov'da her sabah (duyduğu o üzenği sesine)
 kulaklarını tıkartı.
 Boris Vyaçeslaviç'in boş yere gururlanması da onun (ölümle)
 yargılanmasına yol açtı :
 Knyaz Oleg'e hakaret ettiği için
 Genç ve cesur knyazı Kanına ırmağının yeşil örtüsü kapladı

Aynı Kayalı ırmağından Svyatopolk,
 babasını rahvan yürüyen Ugor (Macar) atlıları arasında özenle taşıyıp
 Kiev'e,
 Kutsal Sofiya katedraline getirmişti.
 O zamanlar, Oleg Gorislaviç (Oleg Svyatoslaviç) devrinde,
 knyazlıklar arasında savaş tohumları ekiliyor ve (o tohumlar) boy veri-
 yordu.

Dajbog (Eski Slavlar'ın güneş tanrısı) evlâtları kıyımlarıyla
 İnsanların ömrü kısaldı.
 O zamanlar çiftçiler Rus topraklarında çok seyrek bağırıp çağırılırdı.
 Kargalar ise cesetleri bölüşerek durmadan öter,
 alacak kargalar ganimete konmaya hazırlanarak,
 kendi dillerinde konuşurlardı.
 O savaşlar, o seferler böyleydi.
 Fakat bu savaş gibisi hiç duyulmamıştı.

Kuman topraklarının ortasında,
 bilinmeyen bir bozkırda,
 sabah erkenden akşama,
 akşam güneşin doğuşuna kadar,
 çelik oklar uçuyor,
 miğferler üzerinde kılıçlar çınıyor,
 çelik mızraklar şakırdıyor.

Toynaklar altından kalan kara toprağa kemikler ekildi,
toprak kanla sulandı !
Rus topraklarında o kemikler acıya dönüşüp boy verdi !

Henüz şafak sökmeden duyduğum o gürültü ne ?
Uzaktan gelen o çingirtı sesleri nedir ?
İgor alaylarını (savaş alanına) geri döndürüyor.
Sevgili kardeşi Vsevolod'a acıdı.
Gün boyu savaştılar,
Ertesi gün yine savaştılar;
Üçüncü gün öğleye doğru İgor'un sancakları düştü.
Burada çöşkün Kayalı kıyısında, kardeşler ayrıldı.
Burada kanlı şarap tükendi;
Burada cesur Rus evlâtları ziyafete son verdi;
Dünürlerini içirdi, fakat kendileri,
Rus toprakları uğruna can verdiler.
Otlar kederden boynunu büktü,
ağaçlar hüznle yere eğildi.

Kardeşlerim, artık sıkıntılı günler gelip çattı.
Artık çöl, Rus gücünü kapladı.
Dajdbog evlâtlarının kuvvetleri hakarete uğradı;
Ve (bu hakaret) bir bakire gibi Troyan topraklarına ayak bastı;
Don kıyısında, o gök denizde bakire,
bir kuğu gibi kanatlarını çırpı;
Ve kanat çırparak bolluk günlerini kovdu.
Knyazlar Kumanlar'a karşı savaşı kaybettiler,
çünkü kardeş kardeşine : "O benim, bu da benim" diyordu.
Knyazlar küçük bir olay için
"Bu büyüktür" demeye ve
kendilerine karşı ihaneti körüklemeye başladılar.
Kumanlar ise zafer kazanarak
her taraftan Rus topraklarına akın ediyorlardı.
Ah ! şahin kuşları öldürüp denize doğru uzaklara uçup gitti !

İgor'un cesur ordusu dirilmeyecek !
Onun arkasından Karna acıyla haykırdı ve Jlya
boynuzun içinde matem kuru taşıyarak

Rus topraklarında dört nala koştu.

Rus kadınları : “Biz artık sevgili kocalarımızı
ne aklımıza getirecek ne hayalimizde canlandırabilecek,
ne de gözümüzle görebileceğiz;
altın ve gümüşe artık dokunamayacağız bile”
diyerek ağlayıp yakınıyorlardı.

Kardeşlerim, Kiev acıdan,

Çernigov saldırılardan inledi.

Rus toprakları acıyla doldu.

Rus topraklarını hüznün kapladı.

Knyazlar kendilerine karşı ihaneti körüklerken,

Kumanlar zaferler kazanarak Rus topraklarında at koşturuyor
ve her evden bir sincap kürkü vergi topluyordu.

İgor ve Vsevolod'un,

iki yiğit Svyatoslaviç'in geçimsizliği

Kumanlar'ı ayaklandırdı,

fakat babaları Kiev knyazı Korkunç Svyatoslav

Onları (Kumanlar'ı) bastırdı;

Ve fırtına gibi ,

onları güçlü ordusu

ve çelik kılıçlarıyla yıldırıldı.

Kuman topraklarına akın etti,

tepeleri ve hendekleri çiğnedi, ırmakları ve gölleri bulandırdı,

dereleri ve bataklıkları kuruttu.

Kâfir Kobyak'ı, deniz körfezinin kıyısından,

güçlü ve çevik Kuman ordularının içinden,

bir kasırga gibi koparıp aldı;

Ve Kobyak şehrinde,

Svyatoslav'ın muhafız alayının karşısında yere yıkıldı.

Şimdi Almanlar, Venedikliler,

Yunanlılar ve Moravyalılar

şarkı söyleyerek Svyatoslav'ın şanını övüyor

ve zenginliğini Kuman ırmağı Kayalı'nın derinliklerine gömen

Knyaz İgor'u kınıyorlar.

Rus altınları (Kuman ırmağına) yığıldı.

Şimdi knyaz İgor altın eyerden inip, esir eyerine bindi.

surlar şehirlerin haline acıdı, neşeden eser kalmadı.

Svyatoslav, Kiev dağlarında
 korkulu bir rüya görmüş, anlatıyordu :
 “Bu gece akşamdan bana
 porsuk ağacından
 kerevetimin siyah örtüsünü giydirdiler;
 Benim için acıyla karışmış mavi şarap çektiler;
 Kuman yardımcılarımızın boş okluklarından
 göğsüme inciler döktüler.
 Ve bana şefkat gösterdiler.
 Sarayımın altın kaplamalı tavanının kirişi yoktu.
 Akşamdan beri, bütün gece
 Plesensk yeşil eteklerinde alaca kargalar ötüyor
 ve bir kızak hızla gök denize doğru gidiyordu.

Boyarlar knyaz’a şöyle dediler :
 “Knyaz, düşüncelerinizi acı kaplamış,
 çünkü gerçekten iki şahin ya Tmutarakan şehrini almak
 ya da miğferiyle Don ırmağının suyundan içmek için
 altın tahtundan uçup gittiler.
 Fakat Kuman kılıçlarıyla şahinlerin kanatları kırıldı;
 Ve kendileri de demir zincirlere vuruldu.
 Gerçekten (savaşın) üçüncü günü karanlık oldu.
 İki güneş battı, kıpkırmızı sütunların her ikisi de söndü.
 Onlarla birlikte
 Oleg ve Svyatoslav’ı,
 O genç alayları karanlık bürüdü.
 Denize gömüldüler,
 ve düşman boylarına cesaret verdiler.
 Kayalı ırmağında karanlık ışığı kapladı;
 Ve Kumanlar Rus topraklarına
 panter yavruları gibi yayıldılar.
 Artık şerefsizlik şanı yendi;
 şiddet özgürlüğe darbe indirdi;
 artık Div göklerden yere indi.
 Güzel Got kızları
 şimdi Rus alımı şingırdatıp
 gök denizin kıyısında şarkı söylüyorlar.

Şarkıları geçmiş günlerin akınlarını anıyor,
Şarukan'ın öcünün alınışını kutluyorlar.
Oysa biz, senin muhafızların,
sevincin özlemi içindeyiz.

O zaman Büyük Svyatoslav,
gözyaşı dökerek altın bir söz söyledi :
“Ey oğullarım, İgor ve Vsevolod !
Kılıçlarınızla Kuman topraklarını kışkırtmak
ve sana kavuşmak için erken davrandınız.
Zaferiniz size şan kazandırmadı
ve şeref kazanmadan Kuman kanı döktünüz.
Cesur yürekleriniz sağlam çelikten dövülmüş,
mertlikle yoğrulmuştur.
Benim gümüş rengi ak saçıma neler getirdiniz !
Hizmetimde Çernigov boyarları, voyvodalar,
Tatranlar, Şelbirler, Topçaklar, Revuglar ve Olbegler bulunan
güçlü ve zengin kardeşim knyaz Yaroslav'ın
önderliğini artık göremiyorum.
Onlar kalkansız,
sadece çizmelerindeki bıçaklarla
ve savaş naraları ile orduları yener,
atlarının şanını yaşatırdı.
Oysa siz : “Tek başınıza kahraman olalım,
geçmişin şanına konalım,
geleceğin şanını biz paylaşalım ! dediniz.
Kardeşlerim, bir yaşlının gençleşmesinde şaşılacak ne var ?
Fakat asıl kötülük knyazların bana yardımcı olmamasıdır.
Kötü günler gelip çatı”.

İşte Rimi şehri Kuman kılıçlarından,
Vladimir ise aldığı yaralardan inliyor.
Gleb oğlu (Vladimir) acı ve üzüntüyü sen çekiyorsun.

Ey büyük knyaz Vsevolod !
atalarının altın tahtını korumak için
uzaklardan uçup gelmeyi düşünmüyor musun ?
Çünkü sen küreklerinle Volga'yı çalkalar,

miğferinle Don ırmağını boşaltıp kurutabilirsin !
 Sen (burada) olsaydın
 esir kadın bir nogata'ya (eski Rus para birimi),
 erkek esir ise bir rezana'ya satılırdı
 Çünkü sen cesur Gleb oğullarını canlı birer alev oku gibi,
 (sadece denizden değil) karadan da atabilirsin !

Sen ey Rurik ve David
 Yıldızlı miğferleriyle kan içinde yüzen
 sizin askeriniz değil miydi ?
 Bilinmeyen bozkırda
 çelik kılıçlarla yaralanıp,
 yaban sığırları gibi böğüren
 sizin muhafızlarımız değil mi ?
 Ey knyazlar,
 Bu günün kırılan onuru ve Rus toprakları uğruna,
 gözü pek İgor Svyatoslaviç'in
 yaraları uğruna altın üzengileri giyin !

Ey Galıçya'nın Yaroslav Osmomısl (sekiz fikirli)'ı !
 Ugr dağlarına (Karpatar) çelik ordularını dizmiş,
 (Macar) kralının yolunu kesmiş,
 Tuna kapılarını kapatmış,
 bulutların arasından gülleler yağdırarak
 ve kanunlarını Tuna'ya kadar kabul ettirerek,
 yükseklerde,
 altın işlemeli tahtında oturuyorsun !
 Bir çok ülkede fırtınaların esiyor,
 Kiev'in kapılarını açık tutuyor,
 atalarının altın tahtından
 uzak ülkelerdeki sultanlara ateş ediyorsun.
 Ey knyaz ! Rus toprakları uğruna,
 gözü pek İgor Svyatoslaviç'in yaraları uğruna
 Konçak'a o köleye ateş et !

Sen, ey Bay Roman ve sen Mstislav !
 korkusuz bir düşünce sizi kahramanlığa yükseltiyor.
 Sen (Roman) atılganlıkla kuşu geride bırakmak isteyen bir şahin gibi

rüzgârda yayılıp açılarak,
 korkusuzca kahramanlığa yükseliyorsun.
 Sizin Latin miğferleri giymiş
 çelik zırhlılarınız var.
 Onlar yeri ve bir çok ülkeyi titretti :
 Hinler, Litvanyalılar, Yatvaglar, Deremeller ve Kumanlar
 ellerinden mızraklarını atıp,
 başlarını o çelik kılıçların altına eğdiler.
 Fakat knyazım, İgor için
 güneş ışığı söndü;
 ağacın yaprağını dökmesi ise kötülük işaretidir.
 Ros ve Sula boyundaki şehirler paylaşıldı.
 artık İgor'un yiğit ordusu dirilmeyecek !
 Ey knyaz, Don ırmağı seni çağırıyor
 ve knyazları zafere davet ediyor.
 Çünkü Oleg yuvasının yiğit knyazları savaşa atıldılar.

Ey İngvar, Vsevolod ve üç Mstislav !
 Kötü olmayan yuvanım altı kanatlı şahinleri !
 Hüküm sürdüğünüz toprakları
 zaferin kaderiyle elde etmediniz !
 sizin altın miğferiniz,
 Polonya mızraklarımız ve kalkanlarımız nerede ?
 Rus toprakları uğruna,
 gözü pek İgor Svyatoslaviç'in
 yaraları uğruna keskin oklarımızla
 bozkır kapılarını kapatın.

Gümüş sularıyla Sula
 artık Pereyaslavl şehrini (korumak) için akmıyor,
 Dvina ise bataklık olmuş,
 Kumanlar'ın savaş naraları altında
 Polotsk şehrinin dehşet saçan halkına doğru akıyor.
 Keskin kılıçlarını
 Litvanya miğferleri üzerinde
 sadece Vasilko oğlu İzyaslav çımlattı;
 dedesi Vseslav'ın şanını yeniledi,
 fakat al renkli kalkanların altında

Litvanya kılıçlarıyla can verip,
 kanlı otların üzerine yıkıldı.
 O eski sevgilisine kavuşmuş gibiydi..
 ve (Boyan) şöyle dedi :
 “Ey knyaz, muhafızlarının üzerini kuşlar kanatlarıyla örttü,
 vahşi hayvanlar da kanlarını yaladılar”.
 Orada kardeşlerinden
 ne Bryaçislav, ne de Vsevolod vardı.
 O tek başına yiğit vücudundaki
 ince ruhunu alun gerdanlıktan geçirip teslim etti.
 Sesler kederliydi,
 neşeden eser kalmamıştı.
 (Sadece) Polotsk şehrinin borazanları çalıyordu.

Ey Yaroslav ve Vseslav'ın torunları !
 Artık bayraklarınızı indirin,
 lekelenmiş kılıçlarınızı kınına sokun !
 Çünkü artık atalarınızın şanı sizden çok uzaklarda kaldı.
 Siz birbirinize ihanet ederek,
 Kumanlar'a Rus topraklarının,
 Vseslav'ın zenginliğinin yolunu göstermeğe başladınız.
 Çünkü Kuman topraklarından şiddet,
 aranızdaki o geçimsizlikler yüzünden geldi.

Troyan'ın yedinci yüzyılında
 Vseslav sevdiği kız için şansını denedi.
 Hileyle kandırdığı atlı birliklerin desteğiyle
 atını dört nala Kiev'e sürdü
 ve mızrağıyla Kiev'in tahtına dokundu.
 Gece yarısı yırtıcı bir hayvan gibi
 onlardan Belgorod dışına kaçıp
 mavi süse büründü.
 Ertesi sabah ise ay baltaları saplayıp
 Novgorod kapılarını açtı,
 Yaroslav'ın şanını çiğnedi.
 Dudutki'den Nemiga'ya kadar bir kurt gibi koştu.
 Nemiga'da kellelerden tınaz yağar,
 çelik zincirlerle harman döverler;

harman yerine can yığar,
vücuttan ruhu savururlar.
Kanlı Nemiga kıyılarına iyilik değil,
Rus evlâtlarının kemikleri ekildi.

Knyaz Vsevlav insanları yargılar,
knyazlara şehirler verirdi.
Geceleri kurt gibi dolanırdı.
Kiev'den çıkıp dolanarak,
horozlar ötmeden Tmutaran'a kadar koşmuş
ve kurt gibi dolanıp büyük Hors (eski Rus güneş tanrısı)'u yolda
geçmişti.

Sabah erkenden ayın vakti Polosk şehrinde
Kutsal Sofiya kilisesi çanları onun için çalmış
ve o, çan sesini Kiev'de duymuştu.
Cesur vücudunda büyücü ruhu taşıyordu,
fakat sık sık belâlardan acı çekerdİ.
Bir zamanlar Kâhin Boyan,
onun için şu anlamlı vecizeyi söylemişti :
“Ne kurnaz, ne hünerli insan,
ne de hünerli bir kuş Tanrı hükmünden kaçamaz”.

Ah, Rus toprakları,
geçmiş günlerini ve geçmiş knyazlarını hatırlayarak inleyecek !
Bir zamanların Vladimir'ini
Kiev'in dağlarına çivilemek mümkün değildi.
Şimdi onun sancaklarının bir kısmı Rurik'e,
bir kısmı da David'e gitti.
Fakat onların sancakları birbirlerinden ayrı dalgalanıyor,
mızrakları ayrı şakırıyor.

Tuna'da Yaroslav'ın sesi duyuluyor,
O, bilinmeyen bir guguk kuşu gibi sabah erkenden haykırıyor:
Tuna'da guguk kuşu gibi uçacağım,
Kayalı'da kunduz yenimi ıslatacağım,
cesur vücudumdaki kanlı yaraları sileceğim !”.

Yaroslavna sabah erkenden Putivl surlarında ağlayıp yakınıyor :
 Ey esen yel, ulu yel !
 Neden böyle hırçın esiyorsun ?
 Neden Hinovets (Kuman) oklarını
 hafif kanatlarınla eşimin askerlerine taşıyorsun ?
 Gök denizde gemileri sallayıp,
 yükseklerde, bulutların altında esmek sana yetmiyor mu ?
 Neden hükümdarım, sevincimi
 tüylü bozkır otlarına savurdun ?

Yaroslavna sabah erkenden
 Putivl surlarında ağlayıp yakınıyor :
 Ey Dnyeper Slovutiç !
 Sen sarp dağları aşılıp,
 Kuman topraklarından geçtin !
 Sen Svyatoslav'ın kayıklarını
 Kobyak'ın ordugâhına kadar şefkatle salladın.
 Eşimi de şefkatle sallayıp bana gönder ki hükümdarım,
 denizde sabah erkenden ona göz yaşları göndermeyeyim !".

Yaroslavna sabah erkenden
 Putivl surlarında ağlayıp yakınıyor :
 "Ey pırıl pırıl güneş !
 Sen herkes için sıcak ve güzelsin
 Neden hükümdarım,
 yakıcı ışıklarını eşimin askerleri üzerine saçtın,
 susuz bozkırda yakıcı sıcaklığınla,
 yaylalarını kuruttun,
 oklarını acıyla doldurdun ?".

Gece yarısı deniz dalgalandı.
 Sis arasından kasırga geliyor.
 Tanrı knyaz İgor'a,
 Kuman topraklarından Rus topraklarına,
 atalarının altın tahtuna giden yolu gösteriyor.
 akşamın son ışıkları da söndü.
 İgor uyuyor.
 İgor uyanık.

İgor hayalinde büyük Don ve küçük Donets arasındaki bozkırı ölçüyor.
 Gece yarısı Ovlur, ıslıkla suyun öbür yakasından atı çağırıyor.
 Knyazı uyarıyor
 ve “Knyaz İgor kaçıp kaybolmalı” diye seslendiğini anlamasını istiyor.
 Yer gürlledi, otlar hışırdadı.
 Kuman çadırında bir kıpırdanma başladı.
 Prens İgor, kakım gibi kamışlığa,
 beyaz ördek gibi suya daldı.
 Rüzgâr gibi hızlı atına atladı.
 Attan bozkurt gibi indi
 ve Donets çayırılığına koştu.
 Sabah, öğle ve akşam yemekleri için kaz ve kuğu öldürüp,
 bulutların altında bir şahin gibi uçtu.
 İgor şahin gibi uçarken,
 Ovlur soğuk çiyleri silkeleyerek kurt gibi koşuyordu.
 Rüzgâr gibi hızlı atlarını çatlattular.

Donets dedi ki :
 ““Knyaz İgor !
 Bu senin için az büyüklük,
 Konçak için az mutluluk
 ve Rus toprakları için az mutluluk değil”.
 İgor dedi ki : “Ey Donets !
 Dalgaları üzerinde şefkatli prensi sallamış,
 gümüş kıyılarında ona yeşil örtü sermiş,
 yeşil ağacın gölgesinde onu sıcak sise bürümüş
 bir ırmak için bu az büyüklük değil !
 Sen onu suda beyaz ördekler,
 akıntılarda martular,
 rüzgârda karabataklıklarla korudun”.

Stugna böyle değildir diyorlar,
 zayıf akıntısıyla
 başka ırmak ve dereleri tutup deltasında genişleyen Stugna,
 O karanlık kıyısında
 genç Rostislav'ı derinliklerine gömdü.
 Annesi, genç Rostislav için gözyaşı döküyor.
 Çiçekler onun acısından soldu,
 ağaçlar hüznle yere eğildiler.

Bu cıvıl cıvıl saksâğan ötüşleri değil,
 İgor'un izinden Konçak'la Gza geliyor.
 O anda kuzgunlar ötmüyordu,
 alaca karga sesleri dinmiş,
 saksâğan susmuştu.
 yılanlar ise sadece sürünüyorlardı.
 Ağaçkakanlar İgor'a ırmağın yolunu gösteriyor,
 bülbüller neşeli ötüşleriyle güneşin doğuşunu müjdeliyor.

Gza, Konçak'a :
 Eğer şahin yuvaya uçarsa,
 şahin yavrusunu yaldızlı oklarımızla vururuz" diyordu.
 Konçak, Gza'ya :
 Eğer şahin yuvaya uçarsa,
 güzel bir kızı şahin yavrusunun başına sararız" dedi.
 Gza, Koçak'a :
 "Başına güzel bir kız sararsak,
 ne şahin yavrusu kalır,
 ne de güzel kız;
 ve Kuman bozkırında bizimle sadece kuşlar dövüşür" dedi.

Geçmiş günlerin şairi Boyan,
 Svyatoslav, Yaroslav ve Oleg, Kağan'ın seferlerini anlatırken şöyle
 demişti :

Omuzlar olmazsa başın durumu zordur,
 başsız kalmak ise vücut için felâkettir".
 İgor'suz Rus toprakları da böyledir !

Gökyüzünde güneş parlıyor :
 Knyaz İgor Rus topraklarında !
 Tuna'da genç kızlar şarkı söylüyor;
 sesleri denizi aşp Kiev'e kadar geliyor.
 İgor Borıçev'deki Pirogoşç Meryem Ana Kilisesine gidiyor:
 Ülkeler mutlu, şehirler sevinç içerisinde.

Önce geçmiş çağların knyazları,
 sonra da genç knyazlar için destanlar söylenmeli.
 Şan olsun İgor Svyatoslaviç'e,

Kızgın Boğa Vsevolod'a ve Vladimir İğoreviç'e !
Yaşasın Hıristiyanlık için Kuman ordularıyla savaşan knyazlar ve muhafızlar !
Şan olsun knyazlara ve muhafızlarına ! Amin¹⁷.

Metinde de görüldüğü üzere yazar ilk önce adaletsiz bir şekilde savaşa başlayan İgor'u suçlar ancak aldığı ilk galibiyete de sevinir. Fakat daha sonra yapılan ikinci savaşta mağlup olan askerleri için ağlar, Svyatoslav Vsevolodoviç'in sözleriyle knyazları vatanın müdafaasına çağırır. Geçmişte ve o günlerde yaşanan iç çekişmeleri tenkit eder, daha önce göçebeler özellikle de Kumanlar üzerinde zafer kazanan İgor ve diğer knyazları anlatır. Görüldüğü üzere destanda, yapılan savaş çok şairâne bir şekilde tasvir edilmekte, tabiat, kahramanlar, yaşanan iyi-kötü duygular yani sevinç ve üzüntüler, büyük bir ustalıkla anlatılmaktadır¹⁸.

Bilindiği üzere Kuman-Kıpçaklar hem Büyük Türk milletinin bir parçasını oluşturmuşlar, hem de yaşatıp-devam ettirdikleri kültürleri ile de Türk kültürünün bir aynasını teşkil etmişlerdir. Nitekim destan üzerinde çalışma yapanların ortak görüşleri "Destanın dil, savaş tekniği ve mâtencilik bakımlarından Ruslar üzerindeki Kuman-Türk tesirlerini göstermesi itibarıyla belge değerinin büyük olduğudur"¹⁹. Bu ifadeden hareket ederek konuyu biraz açmaya çalışacağız. Şöyle ki :

Destanın eski Rusça metninde oldukça fazla eski Türkçe kelime vardır ve N.A.Baskakov, K.G. Menges, S.Y. Malov gibi ilim adamları bu konu üzerinde bir hayli çalışmışlardır. Ancak O.Süleymanov eserinde bu konu üzerinde yeni görüşler ortaya atmış ve bu görüşler Rusya'da destana karşı olan bakış açısında önemli değişikliklerin meydana gelmesine yol açmıştır. Nitekim O. Süleymanov daha önce bir çok dilci ve tarihçi tarafından incelenmiş olan eski Türkçe kökenli kelimeler üzerindeki çalışmaları eleştirerek kendisi bu kelimelerin büyük bir çoğunluğuna yeni bir yorum getirmiş ve

¹⁷ A.İ.Turgeneva-V.A.Jukovskiy, *İroiçeskaya Pesn o Pohode na Polovtsov Udelnoago Kn-yazy Novagoroda-Severskago İgorya Svyatoslaviça*, Moskva 1800; Destan'da geçen şahıs, ve yer isimleri ile mitolojik bilgilerin tam karşılıkları A.Aykut'un çalışmasında verildiği için biz burada bunlara değinmedik. Bk. Aykut, "İgor Destanı" Üzerine, *Türk Dili*, s. 308.

¹⁸ Süleymanov, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁹ Aykut, *a.g.m.*, s. 308.

eski Türk kökenli kelimeleri “nevidımiye Türkizmi” olarak adlandırmıştır⁵⁰. Nitekim Süleymanov “*Gizli Türkizimler*” başlığı altında : “Destanı XVI. yüzyılda istinsah eden müstensih orijinal nüshada tanıdığı ve bildiğini zannettiği kelimeleri kendi kopyasının içerisine doğruluğuna ve gramere uyup uymadığına bakmaksızın yerleştirmiştir” demektedir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır : *Yaruka, yapınca, ortma, oksamet, horuğu, goga, koşsey, kogan, nogota, katora, kromala*. Yine müellifin diyalektinde birkaç Türkçe asıllı kelime vardır. Mesela: Pripeşali/ prepişali /- bitçiler, biç ; Rasuşas- sepetlemek, etrafa dağıtmak, “uş : “uç” dan gelmektedir; Rusça metinde Türkçe ifadeler vardır : Plesen : Bilirsen, Debr Kisan : Demir Kisan/Pranga⁵¹. Ç. Efendiyeva’da makalesinde hem İgor destanı üzerinde daha önce yapılan çalışmalarla tespit edilen eski Türkçe kökenli kelimeleri vermekte hem de daha önce verilmeyen bazı yeni kelimeler üzerinde durmaktadır. Ç. Efendiyeva İgor Destanında geçen kelimeleri 5 gruba ayırmaktadır⁵². Destanda toplam 64 eski Türkçe kelime vardır. Bunlardan bazıları şunlardır : *katora “taruşma” ; koşey : “göçebe” ; kuren : “bir ev çeşidi” ; telega : “atlı araba” ; Koja : “deri” ; div : “dev” ; Nogata : “kuruş” ; Jemçug : “inci” ; Kağan : “Kağan” gibi*⁵³.

Bugüne kadar destanın Kuman-Kıpçakların tarihi açısından da ne kadar önemli olduğu konusuna bilim adamları gereken hassasiyeti göstermemişler sadece yukarıda da söylediğimiz gibi “dil, savaş tekniği ve madencilik bakımlarından” bir etkileri olduğunu söylemişlerdir. Ancak unutulmuş bir gerçek vardır ki o da destanın metninden de anlaşıldığı üzere Kumanların, Ruslar için Tanrı’nın kendilerine verdiği “**en büyük ceza**” olarak

⁵⁰ O. Süleymanov’a göre “gizli” eski Türk kökenli kelimelerden bazıları şunlardır : pogamy “murdar, melun”, “yaz : gerçeklik”; “son : uyku”; “tavariş : arkadaş”; yazık : bozkurcu”; “karandaş : kurşunkalem” gibi. Bk. Süleymanov, *a.g.e.*, s. 78.; Süleymanov’ın bu görüşleri A.Kuzmin, L.Dmitriyev, D.Lihaçov gibi Rus ilim adamları tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

⁵¹ Süleymanov, *a.g.e.*, s. 46, 52, 78.

⁵² Ç.Efendiyeva bu 5 grubu şu şekilde açıklamaktadır : 1) Onomastik birimler : Antonimler (7), etnonimler (11), toponimler (7);
2) İnsanla ilgili kelime hazinesi (2);
3) Bina ve Ev ile ilgili kelime hazinesi (5);
4) Tabiat olayları (3), hayvan (9) ve bitki (1) dünyası ile ilgili kelime hazinesi;
5) Sosyal terminoloji (ticari terimler (2), töre ve örfe ilgili kelimeler (3), askeri kelimeler (9) ve sosyal terimler (6) olarak verilmektedir. Bk. *a.g.m.*, s. 58.

⁵³ Efendiyeva, *a.g.m.*, s.47-57 arasında destanda verilen kelimeler daha ayrıntılı verilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. F.Y. Korş, Turetskiye elementi v yazıke “Slova Polku İgoreve”, *İzvestiya Otdela Russkogo Yazıka i Slovennosti*, T.9, kniga 1, Sank-Peterburg, 1906; S.Y.Malov, Tyurkizmi v yazıke “Slova o Polku İgoreve”, *Otdel Literaturı i Yazıka İzvestiya An SSR*, “Nauka” 1, T.5, Moskva, 1964.

görölmeleridir. Bu destan yüzünden Kumanlar, Ruslar için çok tehlikeli ve yenilmesi güç bir düşman olarak görölmüşlerdir. Gerçekten de gerek Rus Yıllıklarını yazan yıllık yazarları, gerek Rus tarihçileri Kuman-Rus münâsebetlerinin bu yıllarını yani 1054 ile 1250 yılları arasını “**bozkırla mücadele**” başlığı altında vermişlerdir. Ayrıca Kumanlar bu destanla hem Rus tarihinin ayrılmaz bir parçası olmuşlar hem de o dönem içerisinde Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan diğer Türk kavimlerine (Hazar, Peçenek, Uz) nasip olmayan bir şekilde farkına varmadan kahramanlık, cesaret ve yiğitliklerinin **ebedi ve edebi** bir tarzla gelecek nesillere aktarılmasını sağlamışlardır.

Kumanlar Ruslar tarafından en büyük tehlike olarak görölürlerken aynı zamanda en önemli askeri destek olarak da görölmüşlerdir. Nitekim bu savaş sırasında Kuman başbuğları Konçak ve Gzak’ın oynadıkları rol ve savaş taktiği de Kumanların nasıl bir askerî nizama sahip olduklarını göstermektedir. Bu taktik Türk Kültür tarihinde yani askeri tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Konçak ve Gzak gerek destanın kendisinin, gerekse yıllıkların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere **Turan Taktiği**’ni uygulamışlardır ki bu taktiğin mahiyeti kısaca şöyledir : Büyük bir kısmı okçu süvari birliklerden kurulu Türk savaş birlikleri atın yardımı ile sağlanan sürat sayesinde ağır hareketli ve sıkı saflar halinde kütle muharebesi yapan düşman ordusu karşısında üstünlük sağlıyordu. Bu taktiği uygulamak için ordularını daima taarruz esasına göre düzenleyen ve eğiten Türklerin savaşta en belirgin özellikleri, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan “*baskın*” şeklindeki taarruzlarıdır. Bu taarruzlar Türk ordularının en büyük avantajları idi. Bu savaş usulünün iki önemli özelliği vardı : Sahte ric’at ve pusu. Yani kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak üzere, pusu kurulan yere kadar çekmek. Bu savaş taktiğine *Turan Taktiği* veya *Kurt oyunu* denilmiştir. Yine bu destandan Türklerin uyguladığını bildiğimiz bir stratejiyi de Kumanların uyguladığını görüyoruz : *Keşif seferler (yelme) ve yıpratma savaşları*⁵⁴ . Nitekim İgor’un öncü birlikleri Kuman öncü birliklerini görünce geri dönmüşler ve “onların askerlerinin hepsi üniformalı yani savaşa hazır” demişlerdir ki, Yıllığın verdiği bu bilgiden biz Kumanlar’ın da keşif yapmak

⁵⁴ İ.Kafesoğlu, *Milli Kültürü*, İstanbul, 1997, s. 286.

üzere öncü muhafız birliklerini gönderdiklerini görüyoruz. Ayrıca Ruslar'ın da öncü birliklere sahip olmaları yine Türklerden aldıkları bir sistemdir⁵⁵.

İgor destanının Kuman kızlarının güzelliklerini gözler önüne sermesi açısından da ayrı bir önemi vardır. Nitekim Kuman kızlarının güzel oldukları destanda "güzel Kuman kızları" denilerek özellikle vurgulanmaktadır. Nitekim bu devir İslam kaynaklarında da Kuman kızlarının güzelliklerinden bahsedilmesi kaynakların ışığı altında Kuman kızlarının tescilli güzeller olduklarını göstermeye kâfidir⁵⁶. Nitekim İgor Svyatoslaviç'in oğlu Vladimir İgoreviç 1185 tarihindeki bu savaşta Kumanların eline esir düşmüş ve babası İgor'un kaçarak kurtulmasından sonra Konçak'ın güzel kızı ile evlenmiştir.

Bu destanda yine Kumanlara ait bazı şahıs isimlerini görüyoruz. Bu şahıs isimlerinin taşıdıkları anlamlar bize Kumanlar'ın çocuklarına isim verirken neye dikkat ettikleri hakkında da bir bilgi vermektedir. Kobyak, Konçak, Gza-Gzak, Şarukan⁵⁷ destanda gördüğümüz Kuman isimleridir.

Yukarıda söylediğimiz İgor Svyatoslaviç'in oğlu Vladimir İgoreviç'in Konçak'ın güzel kızı ile evlenmesi sadece onun güzelliğinden kaynaklanmamıştır. Bu durumun bir de siyasî yönü vardır. Bu evlenme ile Ruslar, aynı zamanda kendilerine akraba olan Konçak'ın dünürü İgor'a karşı olumsuz bir hareketin içerisinde yer almamasını sağlamışlardır. Nitekim savaştan sonra Gzak kararlı ve şiddet yanlısı bir tutum sergileyerek Ruslar'ın üzerine gidilmesinde ısrar etmiş ancak Konçak'ı ikna edememiştir.

Kazlar ve kuğu kuşları eski Rus folklorunda kötü motiflerdir. Destanda Ruslar şahin, göçebe ve bozkırlılar yani Kumanlar kazla karşılaştırılmışlardır. Nitekim destanı kopya eden müstensih Kumanlar'a ait her şeyi "kaz"a benzetmektedir. Ayrıca kuğu benzetmesi de vardır⁵⁸. Yine destanda bozkurt

⁵⁵ Kiev Rusyası'nın teşekkül aşamasında bu coğrafyada yaşayan Hazarlar'ın Ruslar üzerindeki etkisi büyüktür. Nitekim Ruslar bu öncü birlik gönderme stratejisini Hazarlardan alıp uygulamışlardır. Ruslar öncü birlik olarak da genellikle bir Türk kavmi olan Kara-Kalpıkları kullanmışlardır. Kara-Kalpıklar Peçenek, Berendi, Uz gibi Türk kavimlerinin bakiyelerinden oluşmuşlardır. Ruslar onlara Çernıye Klobuki : Kara-Kalpıklar demişlerdir. Kara-Kalpıklar'ın Rus tarihindeki önemleri hakkında bk. A. D. Rasovskiy, "O Roli Çernıh Klobukov v İstorii Drevney Rusi", *Seminarium Kondakovianum I*, Prag 1927, (Türk. Terc., H. Ortekin, Eski Rus Tarihinde Kara-Kalpıkların Rolü), Ülkü, C.X, sa. 57, Ankara, 1937, s. 248-258.

⁵⁶ R.Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara,1995.

⁵⁷ Bu isimlerin anlamları hakkında bk. M.Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Ait Şahıs İsimleri", *İ.Ü.Ed.Fak.Tarih Dergisi*, S. 39, s. 180-212; bu isimlerden Kobyak : "büyük köpek"; Konçak : "dizlik"; Gzak : "kuzu ve göz lekesi"; Şarukan'da "sarağan adındaki bir balık" anlamlarına gelmektedir.

⁵⁸ Destan'daki doğa tasvirleri ve hayvanlar hakkında bk. G.B. Sumarovok, *Kto Yes't Kto "v Slove o Polku İgoreve"*, Moskva,1983.

motifinin de sık sık kullanıldığını görüyoruz. Bilindiği gibi bozkurt Türk destan ve efsanelerinin de ayrılmaz bir parçasıdır. Kaynaklarda Kumanların daima bozkurtun yardımına başvurduklarına dair bilgiler vardır⁵⁹. Destanda bozkurt motifinin Ruslar'a ait gösterilmesi bu motifin Ruslar'a Kumanlardan geçtiğini açıkça göstermektedir⁶⁰.

Destanda Kuman başbuğu Konçak bir köle olarak görülmektedir. Ancak ne yazık ki kendilerini yani Rusları efendi olarak yansıtan destan yazarı hiç farkına varmadan kendi içinde bir ikilem içine düşmüştür. Zira köle olarak görülen Konçak, efendisi İgor'u esir almayı başarmıştır. Nasıl oluyor da bir köle efendisini esir alabiliyordu?

Kumanların zaferden sonra Rus topraklarını vergiye bağladıklarını ve her evden bir sincap kürkünü vergi olarak aldıklarını görüyoruz ki bu da Rusların Kumanlara tabi olduklarını açıkça göstermektedir. Yani bu dönemde Ruslar üzerindeki siyasi nüfuz Kumanların olmuştur. Bu tabilik Kumanların iktisadi yönden de oldukça güçlenmelerine sebep olmuştur. Ayrıca sürekli savaşlar sonucunda Ruslardan aldıkları ganimetlerle de oldukça zenginleşmişlerdir.

Türk kültüründe hakimiyet ve hürriyetin sembolü olan beyaz sancak, kırmızı bayrak ve al renkli tuğun⁶¹ da Kumanlardan Ruslara geçtiğini görüyoruz. Zira destanda görüldüğü üzere beyaz sancak, kırmızı bayrak ve al renkli tuğ Ruslara ait olarak verilmiştir.

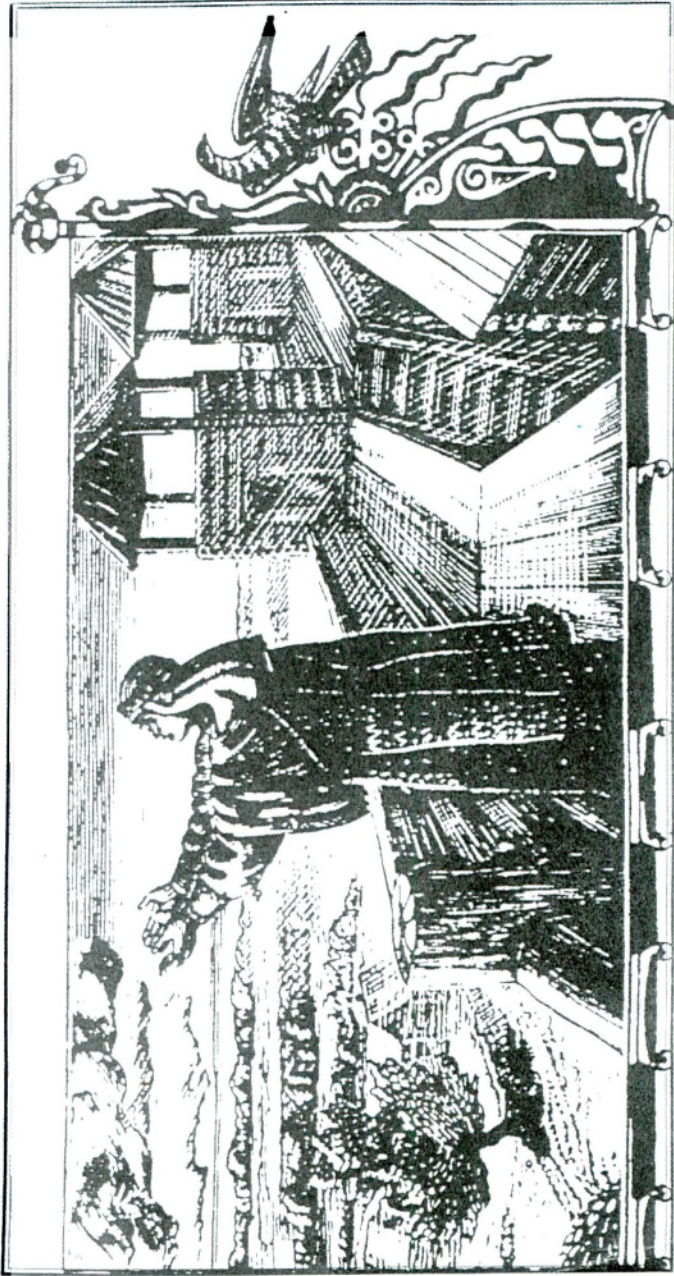
Yine kuman ordusunda çelik ok ve mızrakların bulunması, miğfer ve kılıçların olması madencilikte ve dolayısı ile savaş aletlerinde ne kadar ileri olduklarını göstermektedir. Ayrıca bilindiği üzere ok, mızrak ve kılıç hücum silahlarıdır. Bu da bize yukarıda bahsettiğimiz gibi Kumanların savunmadan ziyade hücumla ağırlıklı bir savaş taktiği uyguladıklarını göstermektedir.

Netice olarak destan yazarı tarafından devamlı hakir görülen ve aşağılanan Kumanlar, hem 1185 yılında kazandıkları bu zaferle Ruslara iyi bir ders vermişler hem de destan yazarına kendisinin bile farkına varmadan onları ebedileştirecek bir destanı yazma fırsatını sunmuşlardır ki bu da onların ne kadar zeki ve akıllı olduklarını göstermeye kâfidir.

⁵⁹ L.Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1991, s.139; İ.Kafesoğlu, a.g.e., s.332.

⁶⁰ Bozkurt'un Türk destan ve efsanelerindeki yeri ve önemi hakkında bk. B.Ögel, *Türk Mitolojisi I*, T.T.K. Yay., Ankara, 1993.

⁶¹ Türklerde kullanılan bayrak ve tuğların renkleri ile ne ifade ettikleri hakkında bk. B.Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, K.B.Yay., Ankara, 1991, C.VI.

İgor Destanı'na Ait Bir Minyatür

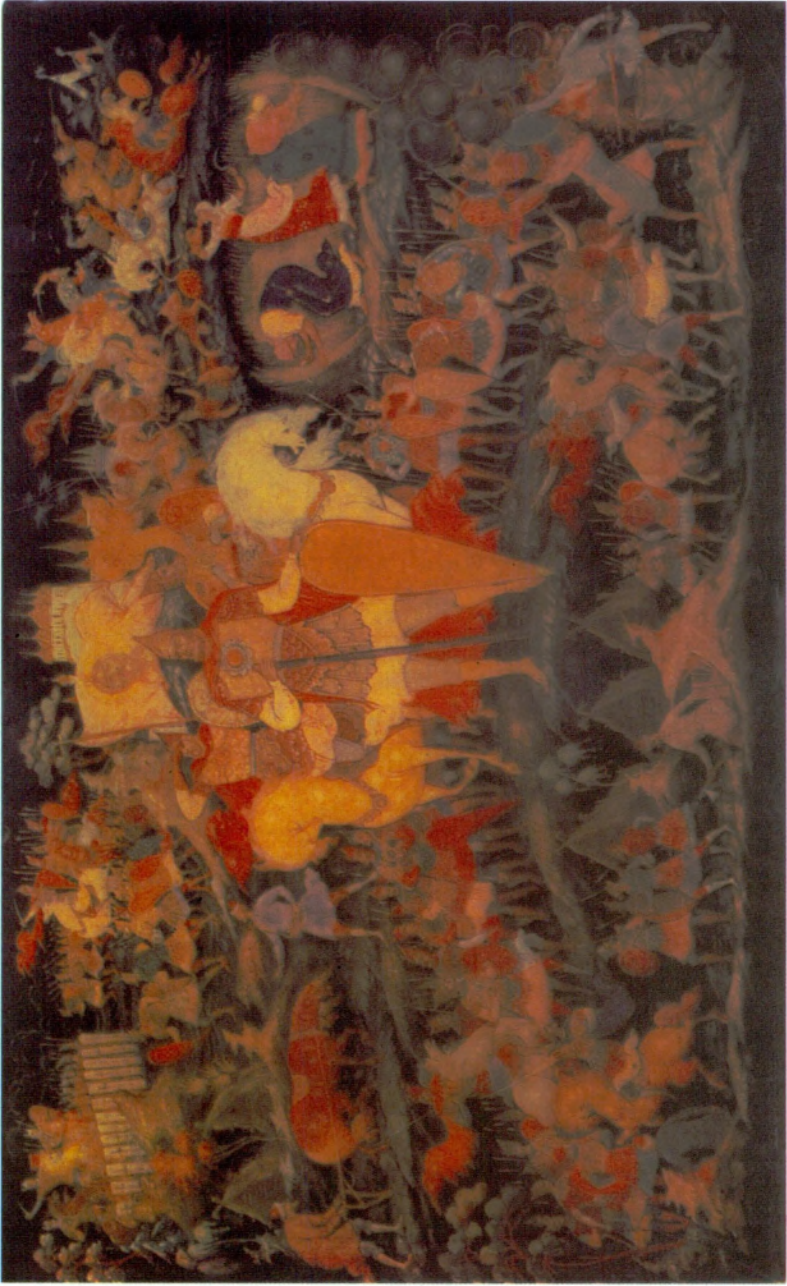

İğor Destanı'na Ait Bir Minyatür

İgor Destanı'na Ait Bir Minyatür (Radzivilov Yılığı'ndan)

Muallâ Uydu Yücel

AVÂRİZ AND NÜZUL LEVIES IN THE OTTOMAN EMPIRE:
A CASE STUDY OF THE PROVINCE OF KARAMAN,
1620s-1700

SÜLEYMAN DEMİRCİ*

The seventeenth century was a turning point for the Ottoman Empire. Although historians differ in their precise interpretations of this, they are increasingly defying it as a period of transformation rather than that of decline. From Inalcik's point of view it was a century of 'transformation' of Ottoman institutions, while Faroqhi describes it as an era of widespread 'crisis and change' both politically and in socio-economic terms. Darling sees a period of 'consolidation' and of adaptation of the state structure to circumstances; Murphey stresses the 'significant administrative experiments and innovation' and a re-assessment of government practices¹.

Assumptions about 17th-century Ottoman history based on documentary evidence have successfully challenged the once-dominant historiographical perspective of the observers' of 'decline'². Celâli disturbances, the sorry fates

* Lecturer in Early Modern Ottoman History at Erciyes University Department of History 38039 Melikgazi, Kayseri-TURKEY.

Author's note: I would like to thank Professor Christine Woodhead of Durham University and the anonymous referees of this Journal for their encouraging comments and suggestions on various points throughout the process of this paper.

¹ Halil Inalcik, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980): 283-337; Sureyya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (eds.) Halil Inalcik and Donald Quataert, Part II (1600-1914), (Cambridge, 1994): 411-636; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, (New York 1996); "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?" *The Journal of European Economic History*, 26/1 (Rome 1997): 157-177; Rhoads Murphey, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, 14 (1993): 419-443. Cf. also Mehmet Öz, "The Seventeenth Century: The Period of Dissolution and Crisis", *The Turks*, Yeni Türkiye Publications, ed. H.C.Güzel-Cem Oğuz-O. Karatay, Volume III, (Ankara 2002): 359-378.

² On the issue of Ottoman decline, see Bernard Lewis, "Some reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, 9 (1958): 111-27; "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, 1 (1962): 82-87; Halil Inalcik, "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya", in *Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Contributions to the*

of sultans Osman II, Mustafa I, İbrahim I and the 'sultanate of women', through the Köprülü era to retreat from Vienna in 1683 and ultimate acceptance of defeat at Karlowitz in 1699 - such episodes once symbolised the inevitability of decay and decline in the Ottoman state and were apparently confirmed in the writings of Ottoman critics such as Koçi Bey. Whilst events themselves and historical texts cannot be changed, interpretations of them can, and so in consequence can the significance attached to them. For instance, both traditional and revisionist views hold financial weakness to be a fundamental Ottoman problem in the seventeenth century. For Koçi Bey and others, this was principally a matter of misuse of *timar* revenues for non-military purposes (with clear implications for military strength) and the unprecedented increase in numbers and therefore in corruption within the central administration³. The answer appeared to be restoration of the old system as near as possible to its original working order. Modern interpretations which rely more on archival data than on 17th-century opinion show the complexity and adaptability of Ottoman administrative procedures and demonstrate how, from the critical period of the financial crisis of the 1580s and 1590s onwards, the state mobilised increasing amounts of cash revenue in the attempt to meet its needs. While no nicely clear-cut 'model' can be drawn to

International Balkan Conference, UCLA 1969, eds. H. Birnbaum and S. Vryonis, (The Hague: Mouton, 1972): 338-54; "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", in *The Cambridge History of Islam*, eds. P. M. Holt, A. K. Lambton and Bernard Lewis, (Cambridge, 1970): 324-53; Kemal H Karpat, "The Stages of Ottoman History, A Structural Comparative Approach", in *The Ottoman State and Its Place in World History*, ed. K. H. Karpat, (Leiden, 1974): 79-106; Rhoads Murphey, "The Veliyyüddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations Between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings", *T.T.K Belleten*, XLIII/171(1979): 547-71; "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice"; Douglas A. Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of Asian History*, 22 (1988): 52-77; 'Ayn 'Ali Efendi and the Literature of Ottoman Decline", *Turkish Studies Association Bulletin*, 11 (1987): 18-20; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: 1-21*; "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?" *The Journal of European Economic History*, 26/1 (1997):157-177; Mehmet Öz, *Osmanlı'da "çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, (Dergâh Yayınları, Ankara. 1997); Cemal Kafadar, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998): 30-75; cf. Martin Sicker, *The Islamic World in Decline; from the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, (Praeger, 2000).

³ Cf. Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, 1 (1962): 82-87; for a comprehensive evaluation of the Ottoman observers and their ideas, see Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*.

parallel that of the *timar* system, Ottoman administration can more easily be seen for what it was - a flexible organisation motivated by practicality rather than ideology, and prepared to adapt to circumstances.

The study of *avâriz/nüzul* taxation presented in this paper contributes to this debate by extending our understanding of 17th-century Ottoman administrative development into a previously unresearched area. First, however, it will be useful to briefly review the principal events and issues which influence the interpretation of the Ottoman socio-economic history of this period in order to place the *avâriz/nüzul* system in a better context.

In the last quarter of the sixteenth century, the Ottoman Empire engaged in long and costly wars on two frontiers, against Safavid Iran in the east (1578-1590), and the Austrian Habsburgs in the west (1593-1606). During this time the Ottoman government faced considerable and unprecedented financial difficulty in meeting the extra expenses of warfare. This coincided with other major developments which adversely affected Ottoman government finances. First, population pressure and large-scale movement among the inhabitants of rural areas disturbed agricultural production, tax collection and local security. Second, the economy generally, and that of urban areas in particular, was affected by monetary fluctuations, notably the devaluations of the *akçe* from the 1580s onwards and consequent increase in the price of goods and foodstuffs. Third was the change in some trade routes caused by the Portuguese, and later the Dutch, diverting shipments from the East Indies away from the eastern Mediterranean route to the Atlantic route, and reducing Ottoman income from customs dues⁴. Finally, the need to combat increasingly well-armed

⁴ Recent studies on social history indicate that there was a considerable increase in the population, both urban and rural, of the Ottoman Empire as well as the Mediterranean and Europe during the sixteenth century, especially between 1520 and 1570. For Anatolia, see ö. L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953): 1-29; L. Erder, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes, The Ottoman Empire from the 15th to 17th Century", *Middle Eastern Studies*, XI (1975): 284-301; R. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, 7 (1976): 21-57; Erder and Faroqhi; "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *MES*, XV (1979): 322-45; Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, (Unpublished Ph.D. Thesis, University of Manchester, Manchester, U.K., 1993); İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations*, (Leiden, 1994); Ali Açikel, *Changes in settlement patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District of Tokat (1574-1643)*, (Unpublished PhD Thesis, the University of Manchester,

European forces on the Hungarian front resulted from the 1590s onwards in far-reaching changes in Ottoman military practice, i.e. the recruitment of more mercenary troops and increased expenditure on firearms, in place of the *timar*-holding cavalryman⁵.

Many of the new mercenary recruits appeared to have been young men of peasant origin, often landless and partially educated, of a type which had already proved to be an uncontrolled, destabilising element in rural society throughout the latter half of the sixteenth century, which were also the principal element in the so-called *celâli* disturbances. Looking to gain money, status and occupation, they willingly enrolled in the 1590s as *levend* or *sekbân* in the armies of the state or in the service of a provincial governor, and acquired muskets. On losing this employment at the end of a campaign or on a change of governor, groups of armed *sekbân*s tended to become brigands and to exploit rural areas, adding further to the general sense of insecurity and *celâli* lawlessness⁶. This problem became partially acute between the years 1596 and 1607 but the problem of armed peasant groups continued to threaten provincial stability and governmental control in Anatolia thereafter. It is apparent from the *sicils* of Kayseri and Konya, and from other types of archival documents, that *celâli* brigandage continued

Manchester, U.K., 1999). For the general situation in Anatolia in the second half of the sixteenth century, and the period after 1580s in particular see M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *T.T.K. Belleten*, XII/51 (1949): 497-569; *T.T.K. Belleten*, XIV/55 (1950): 319-418; *Celâli İsyanları (1550-1603)*, (Ankara, 1963); "Celâli İsyanlarının Başlaması", *AÜDTCFD* 4 (1964): 1-49; "Genel Çizgileri İle XVII.yy Türkiye Tarihi," *TAD*, 4 (1966):203-47; H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *T.T.K. Belleten*, XV/60 (1951): 629-90; M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, (İstanbul, 1965); Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*, (Cornell University Press, Ithaca and London, 1994).

⁵ See İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", in *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry and M. E. Yapp, (London, 1974): 195-217; İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silâhların Yayılışı", *İÜFTD*, 32 (1979): 301-18; Jennings, "Firearms, Bandits, and Gun-control: Some Evidence on Ottoman Policy Towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627", *AO*, VI (1980): 339-58; on Ottoman warfare, see Murphey, *Ottoman Warfare: 1500-1700*, (University College London Press, London, 1999). On European warfare in general, see Jeremy Black, *European Warfare, 1660-1815*, (UCL Press, London, 1994).

⁶ For a detailed account of the *Celâlis*, see Akdağ, "Celâli İsyanlarının Başlaması", and his *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, (Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975); W. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1591-1611*, (Berlin: Klaus Schwarz, 1983); cf. also Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, (İstanbul, 1965).

throughout the first half of the seventeenth century. More dangerously, *sekbân* companies formed a large part of the forces of Abaza Mehmed Paşa, rebel governor-general of Erzurum 1623-28, and of other governors' rebellions later in the century⁷. Paralleling *levend/sekbân* depredations were the unlawful activities of some provincial officials (known as *ehl-i örf*) who made a practice of touring rural areas village by village under the pretext of inspection, imposing illegal taxes and exacting money, food and animals from the villages in order to feed their retainers⁸.

It is in this context of military necessity, economic disruption and widespread provincial unrest that the early 17th-century Ottoman government sought to adapt certain administrative practices, crucially those concerning the assessment and collection of taxes. One of the most significant of these was the *avâriz* and the closely-related *nüzul* taxes. By the mid-seventeenth century these *avâriz* levies had become one of the most important annual sources of government tax income, and remained significant well into the nineteenth century.

The study of *avâriz-nüzul* taxation presented here contributes to this debate by extending our understanding of 17th-century Ottoman administrative development into a previously unresearched area. This study is the first to use *avâriz/nüzul defters* systematically to examine the working of the *avârizhâne-nüzul* system over a significant period of time. Given the huge number of unstudied *avâriz defters* which exist, covering large areas of Anatolia and Rumeli over two-hundred years, it was decided to confine the

⁷ The existing *şer'iyye sicils* of Kayseri and Konya contain references to such events. For particular references to *Celâli Abaza Hasan Paşa* for the second half of the 17th century, see *Numaralı Kayseri şer'iyye Sicili (1069/1658)*, 70:20-51 in the original register p.20, entry no.51. Hereafter archival sources are cited in accordance with the original source as follows, i.e 70:20-51 means Kayseri *sicils* number 70, p.20, entry 51. 70:20-52, 70:21-53, 70:22-57, 70:22-58, 70:23-60, 70:24-61, 70:24-62, 70:26-68, 70:28-75, 70:29-76, 70:29-78, 70:29-78, 70:30-79, 70:30-80, 70:30-83, 70:31-84, 70:31-84, 70:32-85, 70:32-86, 70:32-87, 70:33-88, 70:33-89, 70:34-90, 70:34-91, 70:35-94, 70:36-95, 70:36-96, 70:37-98, 70:38-103, 70:39-104, 70:39-105, 70:40-106, 70:40-107, 70:40-108, 70:41-109, 70:42-112, 70:43-114, 70:43-115, 70:44-116, 70:45-118, 70:45-119, 70:45-120, 70:46-121, 70:46-123, 70:47-124. For the remaining entries regarding *Celâli Abaza Hasan Paşa*, see the relevant entries in *KSS 70*.

⁸ Such illegal activities of provincial officials caused continuous complaints by the peasants and constituted one of the main subjects of the sultan's "justice decrees" (*adaletnâmes*) of the late sixteenth and early seventeenth centuries. For an analysis of these decrees, see İnalçık, "Adaletnameler", *Belgeler* (1965). Also see İnalçık, "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya"; Akdağ, *Türk Halkinin Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*: 283-337.

present study to one specific geographic area, the Anatolian province of Karaman, to cash *avâriz* (*avâriz akcesî*) and cash *nüzul* (*bedel-i nüzul*) levies only, and to the period 1620s-1700.

Identification and examination of these archival sources was followed by analysis of the data collected, and its integration with other research findings and with secondary literature to produce interim conclusions. Once this first study is published it will form a basis for future case studies of *avâriz/nüzul* in other provinces and ultimately for an assessment of the *avâriz* system throughout the empire. The *avâriz* and *nüzul* registers of the seventeenth century provide a good example in this respect and, as revealed in this case study, offer valuable data on the extent and nature of the changes which took place in the province of Karaman during the seventeenth century. First, however, it will be useful to define what *avâriz/avârizhâne* was in the Ottoman practice.

Avâriz and Nüzul. The term *avâriz* as used by the Ottoman administration originally denoted various types of levy set by the central government in the sultan's name, and therefore referred to in full as *avâriz-i divaniye*. *Avâriz-i divaniye* and the closely related *tekalif-i örfiye* were 'blanket terms' for a large number of dues which began as extraordinary levies originally paid in cash, kind or services according to the needs of the government and the circumstances of the community upon which they were levied⁹. They originated as emergency levies during time of war, and were payable by all Ottoman tax-payers, urban and rural, Muslims and non-Muslims. Built into the system were exemptions for particular services rendered, and flexibility to take into account the ability to pay¹⁰.

In the sixteenth century the *avâriz* appears intermittently as a cash tax. Apparently the *nüzul* levies throughout their existence were associated with the *avâriz*, as another wartime tax mostly levied in kind- usually as barley or meat needed for a military campaign either being planned or one that was already in progress. At an early stage, *avâriz* and *nüzul* seemingly constituted

⁹ Ömer Lütü Barkan, "avâriz", *İslam Ansiklopedisi*, 2 (1949): 13; Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, 4 (1984): 58; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları (İstanbul, 1985): 87; Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar)*, Menteş Kitabevi, (İstanbul 1989): 62. Cf. also his "avâriz", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 4: 108-109.

¹⁰ Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1597-1606*, (VWGO WIEN 1988): 130-31.

alternatives, that is, in a given year one location might be confronted with either a demand for cash (*avâriz akçesi*), or else a demand for deliveries in kind (*nüzul*). In McGowan's definition, the *avâriz* was the surrogate for the *nüzul*, and vice versa, and therefore until the late sixteenth century these taxes were levied alternatively, rather than simultaneously, on the same *avârizhânes*. Archival documents as well as the existing studies show that the *nüzul* was, in general, a levy in kind but not always and not always collected everywhere. When the Ottoman central administration proposed the *nüzul* collection for a given year, it was collected in some locations as a levy in kind and in others that were more distant from the centre of action, as the equivalent in cash, as the *avâriz*¹¹. However, the wars, budgetary deficits and inflationary pressures of the seventeenth century resulted in the more frequent conversion of the *nüzul* into a money payment that was to be collected in the same year as the *avâriz*¹².

Barkan has suggested that the original collections of the *avâriz* were probably in kind. The conversion of the *avâriz* to a cash tax would have accompanied the rise of the alternative irregular tax to be collected largely in kind - the *nüzul*. However, no example of the conversion of *avâriz* into a *nüzul* has yet been uncovered, because the *nüzul* was itself, at certain times and locations, a cash tax. Therefore, the rare appearance in the sixteenth century of the term *bedel-i avâriz* in place of *avâriz* ought to be interpreted differently. There is no indication in the earliest evidence on the Ottoman *avâriz* that its collection was in any other form than cash¹³.

However, having said that, the term *avâriz* is itself seen by Barkan as synonymous with *avâriz-i divaniye*, and the obligation of supplying such provisions was only one of a number of ways in which the tax-paying subjects

¹¹ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981): 106-7; For a comprehensive evaluation of *nüzul* in the Ottoman Empire for the 16th and 17th Centuries, see Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vegiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, (İstanbul 1964): 67-92.

¹² McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 106-7; Suraiya Faroqhi, "Part II: Crisis and Change, 1590-1699", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, eds. H. İnalcık and D. Quataert, Part II (1600-1914), (Cambridge 1994): 532.

¹³ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 107. On the collection of *avâriz* and *nüzul* levies, see Süleyman Demirci, "Collection of *avâriz* and *nüzul* levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620-1700", *Belleten*, 69/256 (December 2005).

were asked to assist in the war effort. It was varied according to the government needs which resulted in certain demands to which the term *avâriz* applied and was, therefore, regarded as 'accidental'¹⁴. Relying on Suceska, Finkel points out that the term *avâriz-i divaniye* extended to the performance of specific duties such as the transport of equipment or the building of a bridge. However, Suceska was of the understanding that the term *avâriz* could only be used for one type of the *avâriz-i divaniye* levy, but is not synonymous with it¹⁵. The 'avâriz' was defined in a 15th-century imperial order as a tax paid in time of war. Additionally, a number of other types of *avâriz* levies were also in place¹⁶. For example, *nüzul* and *sürsat* levies or their equivalent in cash, which were called *bedel*, or *kürekci* etc. were part of this system. By the period in which we first find mention of the *avâriz* in the Karaman *kanunnamesi* (1518) and Aydın (1528-9), the Ottoman *nüzul* also already exists. Therefore the sixteenth-century term *bedel-i avâriz* signalled a substitution of cash for kind, i.e. a change from the way in which it was originally collected before the appearance of the *nüzul*. Once the *nüzul* also began to be collected, largely as a cash tax, at the end of the sixteenth century, the need was felt for a new term to designate occasional levies of grain hence the appearance of the *sürsat* which is so frequently mentioned in the Ottoman records of the seventeenth century¹⁷.

In this paper the term *avâriz* is used to refer to the assessment in cash i.e. *avâriz akçesi* which can be used as a general term for all the *avâriz* levies¹⁸. The *nüzul* was a levy of provisions, such as barley and flour. The *nüzul defters* list only the amounts of flour and barley to be paid per *avârizhâne* in each *kaza*. *Nüzul* registers list the amounts of provisions or their equivalents in cash to be paid on the basis of *avârizhânes* in each *kaza* in the *livas* within the province. The registers of this kind were compiled for either one part or both parts, i.e. Rumeli and Anatolia, of the Empire. From these records, it is

¹⁴ Barkan, "avâriz": 13; Finkel, *The Administration of Warfare: 131-132*; H. Bowen, "Awarid," *Et*²: 760.

¹⁵ Finkel, *The Administration of Warfare: 132*; cf. Suceska, "Die Entwicklung der Besteuerung durch die *avariz-ı divaniye* und die *tekâlif-i örfiye* im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts", *Südost Forschungen*, XXVII (1968): 89-130.

¹⁶ Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and 16th Centuries: Administrative, Economic, Legal, and Social Relations as Reflected in the Reponsa*, (Leiden: E.J. Brill, 1984): 94 and n. 41.

¹⁷ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: 107-8*; Cf. also Sahilioglu, "avâriz": 109.

¹⁸ Darling, *Revenue-Raising: 87*.

possible to find the amounts of *nŭzul* and *sŭrsat*¹⁹ taxes, or their equivalents, in cash that the tax-paying subject, the *reaya*, in the province of Karaman paid²⁰.

Definition of an *avârizhâne*. The term *avârizhâne* denotes an administratively-defined 'tax household' or 'tax house unit'. In the fifteenth and early sixteenth centuries one *avârizhâne* comprised just one *hâne* (household) but by the seventeenth century the system had changed to one of larger groupings, with one *avârizhâne* comprising several *hânes*.

The number of *hânes* in an *avârizhâne* unit varied over time and place, according to government need, to administrative practice, and to the estimated financial circumstances of the tax-payers in a given area. The principle was simple. Each *avârizhâne* unit was required to pay the same amount in *avâriz* levies. However, the government recognised different levels of prosperity- *ednâ* (poor), *evsât* (average) and *a'lâ* (rich) - and adjusted the number of *hânes* in each *avârizhâne* accordingly. For instance, if in an averagely prosperous area, 7 *hânes* comprised one *avârizhâne* which was required to contribute 400 *akçe* per year depending on the type of levy, then in a richer area 3 or 4 *hânes* might comprise one *avârizhâne* to yield the same sum, and in a poor area perhaps 12 or more *hânes* would be grouped together to generate this amount. This fine tuning took place at the local level, within urban *mahalles* (town quarters) and villages, and was an essential part of the assessment process²¹.

In this case study we use only the *akçe* for calculation of financial issues, despite the fact that the *akçe* was only one of several denominations in use. The reason for this is that *avâriz-nŭzul* registers themselves continue to calculate in *akçe* throughout the century and that work on commodity prices also is in *akçe*. This study helps us to determine how far *avariz/nŭzul* taxation was a significant imposition/burden on the tax-paying population,

¹⁹ *Sŭrsat* (compulsory sale to meet the needs of the army) was also an obligation which required the tax-paying subjects to bring and sell their provisions, such as barley, flour, sheep, fat and honey, at specific locations. On *sŭrsat*, see Güçer, *Hububat Meselesi*: 93-114.

²⁰ On this, see Güçer, *Hububat Meselesi*: 67-92.

²¹ On this see, Süleyman Demirci, "Demography and History: The Value of the *Avârizhâne* Registers for Demographic Research: A Case Study of the Ottoman Sub-provinces of Konya, Kayseri, Sivas and Bozok, 1620s 1700" a paper presented at an international conference held at the University-of Chicago; April 30th and May 1st 2004: the 19th Annual Middle East History and Theory Conference, Chicago, Ill-USA.

or not. We can also see when these became regular taxes whether they were levied separately or together. Before c.1600 it is assumed that they were not levied annually and on the same groups of people. The position in the seventeenth-century appears significantly different.

1. Avâriz akçesi and the bedel-i nüzul in the Province of Karaman, 1620s-1700

As discussed above, there is only a small number of studies on *avâriz* in the Ottoman empire in general. These have not been systematic enough to show the development of *avâriz* and *nüzul* rates or how significant was the total amount of money collected through these levies on a regular and comparative basis, both within the empire and over a long period of time. For example, Barkan reported relatively high figures of 1000 *akçe* per *avârizhâne* in 1048/1638, 950 *akçe* in 1049/1639, and 1100 *akçe* in 1050/1640²². As Darling pointed out, he did not specify his sources for the figures nor the locations where there were assessed. She shows that different amounts of money collected for the *avâriz* levies in general in one area as opposed to another area depended on the types of levy, the time and place or the central government's demands²³. McGowan, for the period 1641 to 1834, and Darling, for the shorter period 1560 to 1660 studied *avâriz* rates²⁴. Darling for the years between 1560 and 1660 relied on mostly secondary sources²⁵ and an *ahkâm Defteri* (KK2576) which gives the *avâriz* and *bedel-i nüzul* assessments for the 1640s. The sample picture she gives is extremely variable and includes various *avâriz*-type levies, which need to be distinguished more specifically and considered separately.

²² Ömer Lütfi Barkan, "avâriz", *İslam Ansiklopedisi*, 2 (1949): 13-19. Halil Sahillioğlu "avâriz", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 4: 108-109.

²³ Darling, *Revenue-raising*, table 7, p.114, 115-16.

²⁴ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); "Osmanlı Avâriz-Nüzul Teşekkülü, 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (3 Volumes, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981), Vol 2: 1327-31; Darling, *Revenue-Raising*: 113-118.

²⁵ Barkan, "avâriz"; Mustafa Akdağ; "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiyenin İktisâdi vaziyeti", *T.T.K.Belleten*, 13 (1949): 497-568; 14 (1950): 319-411; Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, (İstanbul, 1955); cf. Darling, *Revenue-Raising*: 114-15.

It is clear that during the sixteenth century the rate of cash *avâriz* payable by each *avârizhâne* rose significantly from around 10 *akçe* to 250 *akçe* per *avârizhâne*, depending on the year and location in the empire. Inflation also had a considerable effect. For example, in 1516 people living in Rumeli paid between 15 and 30 *akçe* as *avâriz*, while the tax-paying population in Anatolia paid for the same year between 10 and 20 *akçe*. Balıkesir *livası* paid 30 *akçe* as *avâriz* (*kürekci bedeli*) in 1521, 60 *akçe* in 1537 and 160 *akçe* in 1592. In 1593, Ankara paid the *avâriz* (*kürekci bedeli*) at 250 *akçe* per *avârizhâne*²⁶. In 1569-70 both Haleb and Diyarbekir paid 80 *akçe* for the cash *avâriz*, while Maraş paid 50 *akçe* in 1577. The variation occurred more widely from the middle of the sixteenth century the end.

At first glance, a similar picture of wide differences appears to be the case in the first half of the seventeenth century. In 1606 the tax-paying population in Cyprus²⁷ paid 300 *akçe* for the cash *avâriz*, and 360 *akçe* in Manastır for the year of 1621. The tax-paying population of Anatolia paid for the cash *avâriz* only 100 *akçe* per *avârizhâne* in 1622. The cash *avâriz* was collected from the *avârizhânes* of Rhodes and İstanbul at 325 *akçe* per *hâne* in 1050/1640-41, but at 160 *akçe* in 1053/1643-44, while people living in Yenişehir paid the cash *avâriz* at 400 *akçe* per *hâne* in 1055/1645-46. In the same year, *avârizhânes* in most of Bosnia paid the cash *avâriz* at 400 *akçe* per *hâne*. In 1653/54, the tax-paying population of Şam also paid the cash *avâriz* at 400 *akçe* per *hâne*. However, in 1066/1655-56, the cash *avâriz* for most of Rumeli was at 325 *akçe* per *hâne*, while it was 160 *akçe* for Rhodes, and 80 *akçe* for Tırhala, and in the same year Anatolia paid the cash *avâriz* at 300 *akçe* per *hâne*. The tax-paying population settling in İstanbul paid 429 *akçe* per *hâne*, the highest rate compared to the other places within the empire²⁸. The reason behind these differing amounts remains to be examined.

In our case, the *avâriz* and *nüzul defters*, together with the available *şer'iyye sicilleri* of Kayseri and Konya enable us to give the cash *avâriz* and *bedel-i nüzul* rates and the total amounts of money regularly collected from the *avârizhânes* in the *livas* and their *kaza* subdivisions in *Karaman eyâleti* during the seventeenth-century. As far as these sources are concerned, there

²⁶ See Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisâdi Vaziyeti": 554-55.

²⁷ Barkan, "avâriz": 15.

²⁸ See Darling, *Revenue-Raising*: 114-117. Especially table 7 and 8 on *avâriz* rates.

is no significant variation at all in the rate of cash *avâriz* from the very first to the last register used. The rate tends to be constant, and the total amount of money collected from the *avârizhânes* varies only insignificantly, depending on the changes in the numbers of *avârizhânes* in the *eyâlet*.

Table 1 shows the rate of cash *avâriz* for the *avârizhânes* in each of the eight *livas* as specified in the registers. We do not know the cash *avâriz* rate, and the amount of money collected for the year 1030/1621 because the document does not give information on the *avâriz* rate. This is the only register which does not detail the cash *avâriz* rate or the total amount collected for the year due to the nature of this particular register that only gives us the total *avârizhânes* of each *kaza/liva* in the *eyâlet*.

Subsequent registers show that the rate of cash *avâriz* for the *livas* in the *Karaman eyâleti* is quite static. The tax-paying population in the entire *eyâlet* paid 400 *akçe* per *hâne* annually during the time period under study, and there is no variation in the amount of cash *avâriz* per *hâne* from 1628 to 1700. There is no variation between *livas* or over time. It is also clear that the *avâriz akcesî* had become a regular annual levy by the late 1620s. The rate is given usually as 400 *akçe*, but also in 1628 and 1640 the equivalent figure of 5 *guruş-i tam* is noted.

This standard assessment pattern for the *livas* in *Karaman eyâleti* appears to be the same as that in other Anatolian provinces. For example, the cash *avâriz* rate in the province of Adana is 5 *guruş-u tam*, the equivalent of 400 *akçe*, per *hâne* for the year 1050/1640, and 400 *akçe* per *hâne* again in 1051/1641²⁹. In 1055/1645, 1067/1657, 1068/1658, 1075/1665, 1081/1671 the tax-paying population in the provinces of Adana and Sivas paid 400 *akçe* per *hâne* for the cash *avâriz*³⁰. As far as can be seen in other *avâriz* registers, this cash *avâriz* rate was also in force for the Arab provinces of Trablusşam and Haleb. According to registers dating between 1640 and 1671,³¹ the tax-paying population of these provinces paid at 400 *akçe* per *hâne* as cash *avâriz*. Darling's statement that in 1067/1656-57 the cash *avâriz* rate was assessed empire-wide at 125 *akçe* per *avârizhâne*³² is therefore not

²⁹ KK2887, MM3845.

³⁰ MM2808, KK2625, MM3850, KK2627, MM2783, MM3834.

³¹ KK2604, MM2808, MM4950, KK2627, MM3067, MM2783, KK3067.

³² See Darling, *Revenue-Raising*: 117. Her figures apparently do not take into account the register section dealing with Karaman. Cf. MM3847-1066/1656, KK3850-1067/68-1657/58 and KK2625-1067/1657.

supported by these figures. It would appear rather that the cash *avâriz* rate for at least the Anatolian and some of the Arab provinces of the empire had stabilised at 400 *akçe* per *avârizhâne* by the mid-seventeenth century, and in at least Karaman province from 1628.

As far as we can tell from the available information in the archival documents used here the daily payment (*mübaşiriye*) to collectors during the course of the collection process varied significantly in the first half of the seventeenth-century. The *mübaşiriye* for *avâriz akçesi* was paid at 17 *akçe* in the *liva* of Akşehir in the year 1641, while it was paid at 30 in the *liva* of Kırşehir. It varied more widely in the following year, 1642, 39 *akçe* in Konya, and 11 *akçe* in Beyşehir. This significant variations was also seen for *bedel-i nüzul*. The *mübaşiriye* as recorded in the registers of 1628 at the *liva* level are as follows; 7 *akçe* in İçil, 10 *akçe* in Beyşehir, 11 *akçe* in Kırşehir, and 26 *akçe* in Kayseri. In contrast to *avâriz akçesi*, the *mübaşiriye* was comparatively stable in 1641; 10 *akçe* in the *livas* of Konya, Beyşehir, Akşehir, Kayseri, Aksaray, Kırşehir, İçil, and 19 *akçe* in Niğde. Once the *avâriz* and *nüzul* system was firmly established by the middle of the Seventeenth-century, the *mübaşiriye* for the *avâriz akçesi* and *bedel-i nüzul* stabilised at 50 *akçe* for *avâriz* from c.1650s (table 1) and 30 *akçe* for *nüzul* from c. 1659 (table 2) in Karaman *eyâleti*.

Table 1: Cash *avâriz* rates in the Province of Karaman as whole: 1620s-1700

<i>Classification</i>	<i>Register</i>	<i>Date</i>	<i>Avâriz rates in akçe</i>
MM	3862	1038/1628	400
KK	2587	1050/1640	400
MM	3845	1051/1641	400
MM	2604	1053/1643	400
MM	2808	1055/1645	400
MM	3832	1058/1648	400
MM	3835	1057-59/1649	400
MM	4950	1060/1650	400
MM	1980	1061/1651	400
MM	3844	1062/1652	400
KK	2989	1064/1654	400

MM	2623	1065/1655	400
MM	3847	1066/1656	400
KK	3850	1067/8/1658	400+50
KK	2625	1067/1657	400
MM	2998	1068/1658	400
KonyaSS ³³	—	1069/1659	400
MM	3810	1070/1660	400
KonyaSS ³⁴	—	1071/1661	400+50
KK	2653	1080/1670	400
MM	3067	1073/4-1664	400
MM	3354	1074/5-1665	400
MM	2783	1075/1665	400
MM	3836	1078/1668	400+50 ³⁵
KonyaSS ³⁶	—	1080/1669	400+50
KK	2651	1080/1670	400
MM	3834	1081/1671	400
MM	2790	1082/1672	400
MM	2412	1083/1673	400
KK	2659	1084/1674	400
MM	2505	1085/1675	400+50 ³⁷
KK	2665	1086/1676	400
MM	3841	1088/1678	400
MM	3809	1089/1679	400
MM	3830	1091/1681	400
MM	9480	1096/1686	400
MM	2805	1097/1687	400+50 ³⁸
MM	2800	1098/1688	400

³³ Bayram Ürekli, *Konya'nın Merkezi İdare İle İlişkileri (1650-1675)*, Unpublished PhD Thesis, İstanbul University, Institute of Social Sciences (İstanbul, 1989): 177.

³⁴ Ibid: 181.

³⁵ Ürekli, *Konya'nın Merkezi İdare İle İlişkileri*: 181.

³⁶ Ibid: 182.

³⁷ Ibid: 184.

³⁸ Bülbül, *Konya'nın Merkezi Yönetim İle İlişkileri*: 58.

MM	3839	1098/1688	400
MM	16085	1102/1690	400
MM	2793	1103/1692	400
MM	2471	1104/1693	400
KonyaSS ³⁹	—	1693	450+50
MM	2987	1106/1694-95	400
MM	3807	1108/1696	400
MM	3820	1111/1699	400
MM	3826	1112/1700	400
Konya SS ⁴⁰	45	1127/1715	400+50

2. Bedel-i nüzül. Another *avâriz* levy is *bedel-i nüzul* and its rate within the *livas* in the Province of Karaman for the years between 1621 and 1699. The *nüzul* used to be a levy of provisions such as barley and flour to the Ottoman army during the campaign period. Our sources do not tell us whether any amount of *nüzul* was collected in kind. They simply state *bedel-i nüzul* (campaign provisions tax *in cash*)⁴¹.

No *bedel-i nüzul* register has been found for the year 1621 and therefore we are not able to give either the *bedel-i nüzul* rate or the amount of money collected in that year. There is almost a twenty-years gap between the first two registers found for this study - 1626 and 1628 - and a more regular series beginning in 1645. In order to present a more consistent set of data therefore we tried to find out the *bedel-i nüzul* rate by consulting other relevant sources. For example, the court records of Kayseri and Konya contain a number of imperial decrees addressed to the local *kadis* in relation to *avâriz* and *nüzul* levies within *livas* in *Karaman eyâleti*. A number of these have provided *bedel-i nüzul* rates for certain years in which nothing is available in the *avârizhâne* registers.

Evidence for rates elsewhere is again variable for the late sixteenth/early seventeenth century. In 1594, the *kaza* of Rodosçuk paid 300 *akçe* per *avârizhâne* as *bedel-i nüzul*⁴². In 1598-9, the *bedel-i nüzul* was collected for

³⁹ Zekeriya Bülbül, *Konya'nın Merkezi Yönetim İle İlişkileri (1685-1700)*, Unpublished PhD Thesis, Selçuk University, Institute of Social Sciences (Konya, 1988): 60-1.

⁴⁰ Zeki Dinç, *45 Numaralı Konya şer'iyye Sicili*: 39.

⁴¹ See fn. 11.

⁴² Finkel, *The Administration of Warfare*: 143.

the year at Güzelhisar in Rumeli at 600 *akçe*⁴³. In 1015/1606, *bedel-i nüzul* was collected at 300 *akçe* in Cyprus⁴⁴. In 1038/1628-29 and 1039/1629-30, the tax-paying population in *Paşa livası* in Rumeli paid the *bedel-i nüzul* at 5 *kâmil guruş* or its equivalent of 400 *akçe*. In 1042/1632-33, the *bedel-i nüzul* was apparently assessed at 20 *kamil guruş* or 1560 *akçe* in *Aksaray livası* and 14 *kâmil guruş* or 1092 *akçe* in Haleb. This, however, was higher than the tax-paying population could bear and amounts were reduced by 25% on petition of the inhabitants⁴⁵. The *bedel-i nüzul* amounts in subsequent years show little evidence of major change. In 1634, for example, *bedel-i nüzul* was collected at 300 *akçe* per *avârizhâne* in Manastır according to an imperial order registered in the *şer'iyye sicili*⁴⁶. In 1636, the government apparently proposed a standard rate throughout the empire of 12 *guruş* per *avârizhâne* which, at 80 *akçe* per *guruş*, would yield 960 *akçe* per *hâne*. This was very soon seen to be too high and a second order was issued setting the general rate at 5 *guruş* per *hâne*, which would yield an acceptable 400 *akçe* per *avârizhâne*⁴⁷. In 1056/1646-7, all tax-paying population in Rumeli paid *bedel-i nüzul* at 400 *akçe* per *hâne*⁴⁸. Nevertheless, this rate was apparently not automatic elsewhere. Uluçay points out that in 1061/1650 the *bedel-i nüzul* in *Saruhan eyâleti* was paid at 300 *akçe* plus 20 *akçe* for the *mübaşiriye* per *avârizhâne*⁴⁹. The *bedel-i nüzul* varied between 300 and 600 *akçe*. By 1041/1631 Koçi Bey's treatise, however, disregarded this variation by citing the normal level of *avâriz* which he called the *kanun* (regulation) as 300 *akçe*⁵⁰.

The situation in *Karaman eyâleti* was as follows. In 1036/1626, the *bedel-i nüzul* was paid at 600 *akçe*⁵¹. The MM3862 register gives *bedel-i*

⁴³ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*: 110.

⁴⁴ Barkan, "avâriz": 15.

⁴⁵ Darling, *Revenue-Raising*: 116.

⁴⁶ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*: 205. [MSS 3:98-1, MSS 4: 236-1]

⁴⁷ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*: 110.

⁴⁸ Barkan, "avâriz": 15. Darling, *Revenue-Raising*: 116.

⁴⁹ Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*: 51.

⁵⁰ *Koçi Bey Risalesi*, Ali Kemali Aksüt ed., (İstanbul, 1939): 105. Koçi Bey also notes that by 990/1582 forty *akçe* collected from each *avârizhâne* by the Ottoman central government. See Koçi Bey: 47; Cf. Darling, *Revenue-Raising*: 115; Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, (State University of New York Press, 1991): 83.

⁵¹ Ahmet Gündüz; 27 *Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili 1035/36-1625/26, Metin Transkripsiyonu*, (Unpublished MA Thesis, Kayseri, 1995): 811-12.

nüzul for the year 1038/1628 in *Karaman eyâleti* as 600 *akçe* with one exception that the tax-paying population in *İçil livası* paid the *bedel-i nüzul* for the same year at 410 *akçe* per *hâne*. Another imperial decree dated 1055/1645 found in *Konya şer'iyye sicilleri* ordered the collection of *bedel-i nüzul* in *Karaman eyâleti* at 5 *kâmil guruş*, equivalent of 400 *akçe*, plus 10 *akçe* for the *mübaşiriye* per *avârizhâne*⁵². Three years later the tax-paying population within the *livas* in *Karaman eyâleti* paid the *bedel-i nüzul* at 400 *akçe* per *hâne* according to the entries in *bedel-i nüzul* register for Anatolia and Rumeli dated 1058/1648⁵³.

It appears that for the same year 1058/1648, a total of 400 *akçe* was also collected from the *avârizhânes* in the provinces of Trablusşam, Haleb, Maraş, Diyarbekr, Erzurum, Trabzon⁵⁴, Sivas etc. and the *livas* of Malatya, Karahisar-i şarki⁵⁵. However, for the same year the tax-paying population in the frontier provinces of Budin, Bosna, Timaşvar and Eğri paid 100 *akçe* per *hâne* according to this register⁵⁶. An imperial order dated 1066/1657 in the *Kayseri şer'iyye sicilleri* gives the *bedel-i nüzul* rate for the entire *Karaman eyâleti* as a total of 325 *akçe*, 300 *akçe* plus 25 *akçe mübaşiriye* for the year 1656/57⁵⁷. From another imperial order in *sicils* we know that in the following year *bedel-i nüzul* was paid again at 300 *akçe* plus an additional 20

⁵² "... umumen memâlik-i mahrusemde vâki kadılıkların avârizhânelerinden her bir hânesinden beş kâmil kuruş *bedel-i nüzul cem'* ve tahsil olunmak babından hatt-i hümâyun-u saadet makrunumla fermân-i âlişân sadır olmağın ... herbir hânelerinden tahsili fermânım olan beş kâmil kuruş *bedel-i nüzul akcelerin âsitâne-i saadetimde irsâl olunan mühürlü ve nişanlı mevkufat defteri mucebince mübaşir-i mumaileyhe müeccecen cem'* ve tahsil itdürüp ... Bundan maada her bir hânelerinden onar *akçe cihet-i maişet tayin olunmuştur.*" Cited in Ahmet Ali Oter, *1645 Tarihinde Konya'ya Gönderilen Fermanlar*, (Unpublished BA Dissertation, Selçuk University, Konya, 1986): 16-18.

⁵³ MM3838: 38-40.

⁵⁴ More on this see, Süleyman Demirci, "State, Society and Economy in the Ottoman Empire: Some notes on the *avârizhânes* and cash *avâriz* rate in the province of Trabzon, c.1640-1700" a paper to be delivered at an international conference CIEPO-17 held at Karadeniz Technical University; September 18th -23rd, 2006:Trabzon, Turkey. A detailed study is being carried out on the provinces of Sivas, Erzurum, Haleb and Diyarbekr in c. 1640-1700. Once this study is completed it will form a basis for future case studies of *avâriz/nüzul* in other provinces and ultimately for an assessment of the *avâriz* system throughout the Ottoman Empire.

⁵⁵ MM3838: 41- 46.

⁵⁶ MM3838: 46.

⁵⁷ Mehmet Ali Kalipçioğlu, *65 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili 1067/68-1656/58, Metin Transkripsiyonu*, (Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Kayseri, 1996): 297-298. [65:91-234].

akçe for the *mübaşiriye* in *Karaman eyâleti* in the year 1067/1657⁵⁸. According to the entries in MM2998, in 1068/1658, the *bedel-i nüzul* was paid again as 300 *akçe* in *Karaman eyâleti*. It is also mentioned in the register that the tax-paying population in other areas i.e. provinces of Adana, Erzurum, Trabzon and Haleb paid 300 *akçe* as *bedel-i nüzul* for the same year⁵⁹. There is no mention of the additional 20 *akçe* paid in the name of the *mübaşiriye* as it was the case in previous year. This does not mean that in years without mention of it *mübaşiriye* charges were not levied. All collectors obviously needed to meet their expenses every year. This is clearly due to the short comings of the *avâriz* and *nüzul* registers that do not give us such details. There are probably two main reasons why this amount is only mentioned occasionally. First is the need to ensure that both *mübaşir* and local *kadı* were clear about the level of the fee, and to prevent any extortion on the post of the collector. Second was probably the need to record official changes in the fee level made by the central government.

Another imperial order regarding *bedel-i nüzul* collection in *Kayseri livası* in *Karaman eyâleti* dated 1069/1659 gives the *bedel-i nüzul* rate for the year 1070/1660 as 600 *akçe* per *hâne* for the *Kayseri kazası* itself and plus 30 *akçe* for the *mübaşiriye*⁶⁰. Now we know from the existing information that in 1070/1660 the tax-paying population in *Kayseri livası* itself paid the cash *avâriz* at a flat rate of 400 *akçe* per *hâne*. It is quite likely that the *bedel-i nüzul* of 600 *akçe* per *hâne* in *Kayseri* did cause some complaints since some of the tax-paying population had also been asked for another levy i.e. *sürsat zahiresi*. On receiving these complaints another imperial order was therefore issued regarding the *bedel-i nüzul* collection and sent out by the central government to the *kadı* of *Kayseri*, ordering him that the tax-paying population who had been asked to pay *sürsat* and had already paid or were about to pay the *bedel-i nüzul*, should pay 150 *akçe* less than those who were asked for *bedel-i nüzul* only and not *sürsat*. It is clearly stated that if the *bedel-i nüzul* was collected at the rate of 600 *akçe*, then 150 *akçe* must be given back to the complainants in accordance with the imperial order. This

⁵⁸ KŞS66, p.130 entry 343. See also Rıdvan Yurtlak, *66/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (1067/1657)*, *Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Kayseri 1995).

⁵⁹ MM2998.

⁶⁰ Naile Demir, *70/12 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Metin Transkripsiyonu (1069/1658)*, (Unpublished BA Dissertation, Erciyes University, Kayseri 1999): .24-25, 27-28. [70:180-405, 70:181-408].

deduction was not implemented for all tax-payers but only those who paid *bedel-i nüzul* and had been asked to pay another levy, the *sürsat zahiresi*⁶¹. Apparently, however, most of the tax-paying population did pay the sum originally set as 600 *akçe* and which corresponds to a 100% increase in *bedel-i nüzul* assessment over 1658. Our findings suggest that the *bedel-i nüzul* rate for the same year was the same in other areas in the *eyâlet* as in *Kayseri kazası*. This dramatic increase in the *bedel-i nüzul* rate was due to the *celâli* terror around the region which forced the Ottoman administration to act and eliminate such unrest for good.

A number of *avârizhâne* registers used in this study list the *bedel-i nüzul* as 600 *akçe* between 1664 and 1671 with no information on *mübaşiriye*. Information on the latter can be found in the *şer'iyye sicils* of *Kayseri* and *Konya*. An imperial order of 1085/1675 states specifically that an additional 30 *akçe* per *hâne* was to be paid to the *mübaşir* to meet his expenses. It must be assumed that this fee was a standard addition to the levy itself⁶².

The tax-paying population in the provinces of *Sivas* and *Erzurum* paid the *bedel-i nüzul* at 600 *akçe* per *hâne* which is the same with *Karaman eyâleti* in the year of 1074/75-1664⁶³. In some other areas in the empire i.e. the livas of *Amasya*, *Çorum*, *Bozok*, *Canik*, *Arapgir* and *Karahisar-i şarki* paid *bedel-i nüzul* at 600 *akçe* per *hâne* in 1664⁶⁴. In 1086/1676, 1088/1678 and 1089/1679, again the *bedel-i nüzul* was paid at 600 *akçe* in the *eyâlet*⁶⁵. An imperial order dated 1089/1679 addressing particularly the *bedel-i nüzul* collection in *Karaman eyâleti* in *Konya şer'iyye sicils* makes it clear that an additional 30 *akçe* was paid in the name of *mübaşiriye*⁶⁶. It was again collected at 600 *akçe* in *Karaman eyâleti* for the years of 1091/1681, 1097/1687 and 1098/1688⁶⁷. No *avârizhâne* register was found for the years 1099/1689 and 1100/1690. We have the *bedel-i nüzul* for the years in

⁶¹ Naile Demir, *70/12 Numaralı Kayseri Şer'iyye*: 27-28. For the original text see, KSS 70:181-408.

⁶² Ali Özçelik, "1079/1668-69, 1085/1674-75 Yılları Arasında Olağanüstü Vergilerle İlgili Olarak Konya'ya Gönderilen Bazı Hükümler", *Paper Presented to Institute of Social Sciences at Selçuk University*. (Konya, 1991): 16-17.

⁶³ MM3354.

⁶⁴ MM3354.

⁶⁵ KK2665, MM3841, MM3809.

⁶⁶ Hacer Erdoğan, *1086-1089 Tarihleri Arasında Konya'ya Gönderilen Bazı Fermanlar*. (Unpublished BA Dissertation, Selçuk University, Konya 1988): 27-28.

⁶⁷ MM3830, MM2805, MM2789.

question from an imperial order in *96 Nolu Kayseri şer'iyye sicili* sent out by the central government in relation to the collection of *bedel-i nüzul* in the *eyâlet*. According to this imperial order the tax-paying population in the entire *Karaman eyâleti* paid the *bedel-i nüzul* at 600 *akçe* plus 30 *akçe* for the *mübaşiriye*⁶⁸. There is no change in the amount of money collected from the *avârizhânes* of the *Eyâlet* till the turn of the century⁶⁹. It appears from the archival document that in 1111/1699, the *bedel-i nüzul* was also collected at 600 *akçe* per *hâne* in the province of Adana and the livas of Malatya, Tarsus, Maraş, Hamidili, Ayıntab and Sultanönu⁷⁰.

Darling, relying on McGowan's study, assumes that the *bedel-i nüzul* was stabilised at 600 *akçe* only in the Eighteenth-century, rather than in the mid-seventeenth century as shown here⁷¹. It should also be noted here that the *bedel-i nüzul* were collected as an annual tax from 1620s not after 1683 as suggested by some historians⁷².

We have already pointed out that the *nüzul* rate was higher than that of *avâriz* after c. 1650s. But, when it comes to the *mübaşiriye* it is the other way around, and that the *mübaşiriye* for *avâriz* was significantly higher than *nüzul*, 50 *akçe* against 30 *akçe*. We should also note here that the most significant variations in the *mübaşiriye* are seen in the first half of the century. This was, probably, due to the collectors' own status. It is most likely that the central government had taken into account the collectors' military ranks before making any attempt to fix daily payment of the individuals. Those of higher status (i.e. *Yeniçeri*) received a higher rate.

⁶⁸ Ayşe Türkmen, *96 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H.1099/1100-M.1687/89, Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, (Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Kayseri, 1998): 70. [96:13-39]

⁶⁹ MM2793, MM2471, MM2987, MM3820 and Süleyman Akbey, *37 Numaralı [1103/1692 Tarihli] Konya Şer'iyye Sicili*, (Unpublished BA Dissertation, Selçuk University, Konya 1998): 270-71, 273-74.

⁷⁰ MM3820.

⁷¹ Darling, *Revenue-Raising*: 115 (footnote 96).

⁷² See Faroqhi, "Crises and Change, 1590-1699": 532; Cf. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*: 158. McGowan in his study of Economic life in Ottoman Europe has also suggested that this happened between 1585 and 1625. See McGowan, *Economic life in Ottoman Europe*: 108-10.

Table 2: *Bedel-i nüzul* rate in the Province of *Karaman*, 1620s-1700

Classification	Registered number of the documents	Date	Rate of <i>bedel-i nüzul</i> in <i>akçe</i>
KSS	27	1036/1626	600
MM	3862	1038/1628	600
Konya SS ⁷³	—	1055/1645	400+10
MM	3838	1058/1648	300
KSS	65	1066/1657	300+25
KSS	66	1067/1658	300+20
MM	2998	1068/1658	300
KSS	70	1070/1659	600+30
MM	3067	1073/4-1664	600
MM	3354	1074/5-1665	600
MM	7857	1080/1670	600
MM	3003	1081/1671	600
MM	2662	1085/1675	600
Konya SS	—	1085/1675	600+30
KK	2665	1086/1676	600
MM	3841	1088/1678	600
MM	3809	1089/1679	600+30
MM	3830	1091/1681	600
MM	2805	1097/1687	600+30 ⁷¹
MM	2789	1098/1688	600
KSS	96	1099/1689	600+30
KSS	96	1100/1690	600+30
MM	2793	1103/1691	600+30
MM	2471	1104/1692	600
Konya SS ⁷⁵	--	1693	600+30
MM	2987	1106/1694	600
MM	3807	1108/1696	600
MM	3820	1111/1699	628
Konya SS	45	1127/1715	600+30

⁷³ Ahmet Ali Öter, *1645 Tarihinde Konya'ya Gönderilen Fermanlar*: 16-18.⁷¹ *Ibid*: 57.⁷⁵ Zekeriye Bülbül, *Konya'nın Merkezi Yönetim İle İlişkileri*: 61.

Conclusion

The focus of this paper has been the development of *avâriz* and *nüzul* levies as an alternative major source of regular taxation for the Ottoman government during the seventeenth century. It is a line of research that has so far attracted little attention from scholars despite the fact that there is now more debate on Ottoman socio-economic history generally.

This paper has shown that *avâriz akcesî* and *bedel-i nüzul* levies were collected annually rather than irregularly, certainly from 1640 and probably from at least 1620s, and also that they were both apparently often levied in the same year and on the same *avârizhâne* units. This goes against the notion gained from 16th-century *avâriz* data that the cash *avâriz* and *bedel-i nüzul* were not regular taxes and were mutually exclusive. The seventeenth-century situation was quite different, though exactly how and when the change took place remains to be determined. Once the system was firmly established, from around 1659, *bedel-i nüzul* rates at 600 *akçe* per *avârizhâne* per year were always higher than *avâriz akcesî* at 400 *akçe*. These appear to have become standard rates in other Anatolian and northern Syrian provinces also.

The *nüzul* rate was higher than that of *avâriz* after c. 1650s, as shown in this paper. But, when it comes to the *mübaşiriye* it is the other way around, and that the *mübaşiriye* for *avâriz* was significantly higher than *nüzul*, 50 *akçe* against 30 *akçe*. We should also note here that the most significant variations in the *mübaşiriye* seen in the first half of the century. Seeing the consistent stability in *avâriz/nüzul* system, one could suggest that the system had a sufficient manner of functioning in the empire, including the *eyâlet* under study.

The fluctuations in the *avâriz/nüzul* rates in the early parts of the 17th-century may be evidence either of social unrest and population movement, or of a still-developing, relatively uncertain *avâriz* system in which the composition of *avârizhânes* was not standardised. There may be other factors to be considered.

This study of *avâriz/nüzul* rates is part of a larger study on *avâriz/nüzul* registers for the period between 1620s and 1700. These are little-used archival sources which are potentially as valuable for research on seventeenth-century history as the more well-known *tapu tahrir defterleri*

have been for the fifteenth and sixteenth centuries. This is particularly true when *avâriz/nüzul* registers are studied in conjunction with the *şer'îyye sicilleri*, and other relevant archival records. They can be usefully employed in the study not only of taxation practice, but also of aspects of Ottoman provincial administration, of the role of the *kadı*, of tax collectors⁷⁶, and to a certain degree, of demographic trends.⁷⁷ Although this paper has concentrated on the province of Karaman, the existence of similar *avâriz/nüzul* register series for most Ottoman territories in Anatolia and Rumeli for a similar period will further allow us to analyse in a comparative perspective the similarities and dissimilarities of the *avâriz* system in these core parts of the Ottoman state. In the case of Karaman province, *avâriz* taxation seems just positive and efficient. We see the ability of the state administration to adapt to circumstances in the long-term, and in the short term to accommodate local problems⁷⁸ without undue loss of revenue by the treasury or loss of confidence by ordinary people in the central government's judgment.

REFERENCES

A. PRIMARY SOURCES

I-UNPUBLISHED ARCHIVE SOURCES

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, (The Ottoman Archive of the General Directorate of State Archives: formerly Başbakanlık Arşivi-Prime Ministry Archive), İstanbul, (DAGM)

1. Kamil Kepeci Classification [KK]

Avârizhane Registers

⁷⁶ More on this see, Süleyman Demirci, "Collectors of *Avâriz* and *Nüzul* Levies in the Ottoman Empire. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700", *Bellesten*, 69/255 (August 2005): 539-565.

⁷⁷ These issues are examined in greater detail in my unpublished paper. Cf. Süleyman Demirci, "Demography and History: The value of the *avârizhane* registers for demographic research: A case study of the Ottoman Sub-provinces of Konya, Kayseri, Sivas and Bozok, 1620s-1700" a paper presented at an international conference held at the University of Chicago; *April 30th and May 1st 2004: the 19th Annual Middle East History and Theory Conference*, Chicago, Ill-USA.

⁷⁸ On this see, Süleyman Demirci, "Complaints about *avâriz* assessment and payment in the *avâriz*-tax system: An aspect of the relationship between centre and periphery. A case study of Kayseri, 1618-1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4 (November 2003): 437-474

2587-1050/1640, 2604-1053/1643, 2623-1065/1655, 2625-1067/1657, 3810-1070/1660, 3354-1074-75/1665, 2651-1080/1670, 2790-1082/1672, 2659-1084/1674, 2665-1086/1676, 3809-1089/1679.

2. Maliyeden Müdevver Classification [MM]

Avârizhane Registers

2751-1030/1621, 3862-1038/1628, 3382-1050/1640, 3845-1051/1641, 3074-1051-52/1642, 2808-1055/1645, 3832-1058/1648, 3835-1057-59/1649, 4950-1060/1650, 2780-1061/1651, 1980-1061/1651, 3844-1062/1652, 2989-1064/1654, 3847-1066/1656, 3850-1067-68/1658, 2998-1068/1658, 2749-1068/1658, 2653-1080/1670, 7857-1080/1670, 3067-1073-74/1664, 2783-1075/1665, 3836-1078/1668, 3003-1081/1671, 3834-1081/1671, 2412-1083/1673, 2505-1085/1675, 3841-1088/1678, 3837-1090/1680, 3830-1091/1681, 9480-1096/1686, 2805-1097/1687, 2800-1098/1688, 3839-1098/1688, 2793-1103/1691, 2471-1104/1692, 2987-1106/1694, 3807-1108/1696, 3820-1111/1699, 3826-1112/1700

II- STUDIES

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, 1991.

Açikel, Ali, *Changes in settlement patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District of Tokat (1574-1643)*, Unpublished PhD Thesis, the University of Manchester, Manchester, U.K, 1999.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiyenin İktisâdi Vaziyeti", *T.T.K Belleten* 13(1949): 497-568; 14(1950):319-411.

_____, "Celali İsyânlarının Başlaması", *AÜDTCFD* 4 (1964): 1-49.

_____, "Genel Çizgileri ile XVII.yy Türkiye Tarihi," *TAD*, 4 (1966):203-47

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Barkan, Ö. Lütfi; "Avâriz" *IA* 2:13-19.

_____, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953): 1-29.

- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1994.
- Bowen, H, "Awarid," *EP* 1:760-761.
- Bülbül, Zekeriyeye; *Konya'nın Merkezi Yönetim İle İlişkileri (1685-1700)*, Unpublished PhD Thesis, Selçuk University, Institute of Social Sciences, Konya, 1988.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.
- Darling, Linda; *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, New York 1996.
- , "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?" *The Journal of European Economic History*, v. 26, no. 1(Romal997): 157-177.
- Demir, Naile; *70/12 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Metin Transkripsiyonu(1069/1658)*, Unpublished BA dissertation, Erciyes University, Department of History, Kayseri 1999.
- Demirci, Süleyman; *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*, (Ph.D. Thesis, University of Durham, Durham, UK, 2001)
- , "Complaints about avâriz assessment and payment in the avâriz-tax system: An aspect of the relationship between centre and periphery. A case study of Kayseri,1618-1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4 (November 2003): 437-474.
- , "Demography and History: The Value of the Avârizhâne Registers for Demographic Research: A Case Study of the Ottoman Sub-provinces of Konya, Kayseri, Sivas and Bozok, 1620s-1700" a paper presented at an international conference held at the University-of Chicago; *April 30th and May 1st 2004: the 19th Annual Middle East History and Theory Conference*, Chicago, İll-USA
- , "Collectors of Avâriz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700", *Bellekten*, 69/255 (August 2005): 539-565.
- , "Collections of Avâriz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire. A Case Study of the Province of Karaman, 1620-1700", *Bellekten*, 69/256 (December 2005): 897-912.

- _____, "State, Society and Economy in the Ottoman Empire: Some notes on the *avârizhânes* and cash *avâriz* rate in the province of Trabzon, c.1640-1700" a paper to be delivered at an international conference CIEPO-17 held at Karadeniz Technical University; September 18th-23rd, 2006:Trabzon, Turkey.
- Erder, L., "The Measurement of Pre-industrial Population Changes, The Ottoman Empire from the 15th to 17th Century", *Middle Eastern Studies*, XI (1975): 284-301.
- Erder and Faroqhi; "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *MES*, XV (1979): 322-45.
- Erdoğan, Hacer; *1086-1089 Tarihleri Arasında Konya'ya Gönderilen Bazı Fermanlar*, Unpublished BA dissertation, Selçuk University, Department of History, Konya 1988.
- Faroqhi, Suraiya, "Part II: Crisis and Change, 1590-1699", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, eds. H. İnalcık and D. Quataert, Part II (1600-1914): 411-636, Cambridge, 1994.
- Finkel, Caroline; *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1597-1606*, VWGO WIEN 1988.
- Güçer, Lütfi; *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vegiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1964.
- Gündüz, Ahmet; *27 Numaralı Kayseri Ser'iyye Sicili H.1035/36-M.1625/26, Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Institute of Social Science, Kayseri, 1995.
- Griswold, William, *The Great Anatolian Rebellion 1591-1611*, Berlin: Klaus Schwarz, 1983.
- İnalcık, Halil, "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya", in *Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference*, UCLA 1969, eds. H. Birnbaum and S. Vryonis, The Hague: Mouton, 1972: 338-54.
- _____, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", in *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry and M. E. Yapp, (London, 1974): 195-217.
- _____, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *AO*, VI (1980): 283-337. [Reprinted in H. İnalcık, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985.]

- _____, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, eds. Halil İnalcık and Donald Quataert, Cambridge, 1994: 1-410.
- İlgürel, Mücteba, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silâhların Yayılışı", *İÜFTD*, 32 (1979): 301-18.
- Jennings, R, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, 7 (1976): 21-57.
- _____, "Firearms, Bandits, and Gun-control: Some Evidence on Ottoman Policy Towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627", *AO*, VI (1980): 339-58.
- Kafadar, Cemal; "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998): 30-75.
- Kalıpçioğlu, M. Ali; *65 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili H.1067/68-M.1656/58, Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Institute of Social Science, Kayseri, 1996.
- Koçi Bey; *Koçi Bey Risâlesi*, ed, Ali Kemal Akşit, İstanbul, 1939.
- Lewis, Bernard; "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, 9 (1958):111-27.
- _____, " Ottoman Observers of Ottoman Decline" , *Islamic Studies*, 1 (1962):82-87.
- Mcgowan, Bruce; "Osmanli Avâriz-Nüzul Teşekkülü, 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 3 volume, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1981, vol 2: 1327-31.
- _____, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- _____, "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman provinces within the Context of an Expanding World Economy", *International Journal of Turkish Studies* 2, no.1 (1981): 57-63.
- Murphey, Rhoads; "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, 14 (Summer 1993): 419-443.
- _____, *Ottoman Warfare: 1500-1700*, UCL Press, London, 1999.

- Öter, Ahmet Ali; *1645 Tarihinde Konya'ya Gönderilen Fermanlar*, Unpublished BA dissertation, Selçuk University, Department of History, Konya.
- Öz, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Ankara. Nisan 1997.
- _____, "The Seventeenth Century: The Period of Dissolution and Crisis", *The Turks*, Yeni Türkiye Publications, ed. H.C.Güzel-Cem Oğuz-O. Karatay, Volume III, (Ankara 2002): 359-378.
- Özçelik, Ali; *1079/1668-69, 1085/1674-75 Yılları Arasında Olağanüstü Vergilerle ilgili Olarak Konya'ya Gönderilen Bazı Hükümler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Semineri, Konya 1991.
- Özel, Oktay; *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Unpublished Ph.D. Thesis, University of Manchester, Manchester, U.K, 1993.
- Sahillioğlu, Halil; "Avâriz", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 4:108-109.
- _____, *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar)*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1989.
- _____, "Bolu'da Avâriz Vakıfları", *Çele*, 30 (1965): 4-7.
- Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and 16th Centuries: Administrative, Economic, Legal, and Social Relations as Reflected in the Reponsa*, Leiden: E.J. Brill, 1984.
- Tabakoğlu, Ahmet; *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Mâliyesi*, Dergâh Yayınları, 117;Tarih Dizisi, 10 İstanbul, 1985.
- Türkmen, Ayşe; *96 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H.1099/1100-M.1687/89, Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Kayseri, 1998.
- Uluçay, Çağatay; *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1945.
- Ürekli, Bayram; *Konya'nın Merkezi İdare İle İlişkileri (1650-1675)*. Unpublished PhD Thesis, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

ZÜLFİKÂR PAŞA'NIN MÜKÂLEME TAKRİRİNE
GÖRE OSMANLI ELÇİLİK HEYETİNİN
KOMORN VE POTTENDORF'TA HAPSEDİLMESİ
VE İSTANBUL'A DÖNME ÇABALARI

SONGÜL ÇOLAK*

GİRİŞ:

II. Viyana muhasarasının (1683) Osmanlı Devleti açısından başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, daha kuşatma öncesi birbirleriyle ittifaka girmiş olan Avusturya ve Lehistan devletlerinin yanına 1684'de Venedik de katılmış, daha sonra Rusya da bu gruba dahil olmuştur¹. Dolayısıyla Osmanlı Devleti Macaristan'da Habsburglara, Ukrayna'da Polonya'ya, Dalmaçya'da Arnavutlara, Mora'da ve Ege'de Venedik'e ve 1695'ten itibaren de Rusya'ya karşı savaşmak zorunda kalmıştır².

Bu cepheler içinde devleti en fazla zarara uğratan Avusturya savaşı idi. Nitekim Uyvar (*Érsekújvár*) kalesi düşmüş (1685), yaklaşık bir buçuk asırdır Osmanlı idaresinde olan Budin (*Buda*) elden çıkmış (2 Eylül 1686), Budin' in düşüşünün ardından ilerleyen Avusturya orduları Macaristan içlerine kadar sokulmuş, Segedin (*Szeged*) teslim olmuş, Şimontorna (*Simontornya*), Peçuy (*Pécs*), Kapoşvar (*Kaposvár*), Şikloş (*Siklós*) gibi kaleler elden çıkmıştı. Diğer yandan işgal edilen Erdel kaleleri de Avusturya askerleriyle doldurulmuş Belgrad'a (*Beograd*) doğru ilerleniyor, Venedik işgalleri de 1684-1688 seneleri arasında Mora'dan Atina'ya kadar uzanıyordu³.

* MKÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ 31 Mart 1683'de Avusturya Kayzeri ve Lehistan Kralı Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak oluşturmuşlardır. Rusya, Lehistan ile arasındaki anlaşmazlıklar ve savaş durumu dolayısıyla önce bu ittifakın dışında kalmıştır. Ancak Lehistan ile 1686'da imzaladıkları "Sonsuz Barış" denilen anlaşma ile aralarındaki problemi hallettikten sonra kutsal ittifaka girmiştir. Andreas Moritsch, "Polen, Russland und die Türkei im 17. ve 18. Jahrhundert", *Österreich und die Osmanen, Prinz Eugen und seine Zeit, Schriften des Instituts für Österreichkunde 51/52*, Viyana (1988), s. 226-227, Klaus Kreiser, *Der osmanische Staat 1300-1922*, Münih: Oldenbourg 2001, s. 31.

² Markus Köhbach, "Das Osmanische Reich im 16. ve 17. Jahrhundert", *Österreich und die Osmanen, Prinz Eugen und seine Zeit, Schriften des Instituts für Österreichkunde 51/52*, Viyana (1988), s. 17.

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, Ankara 1973, s. 470-471, Köhbach, a.g.m., s. 17.

Savaşın bütün cephelerde birden yürütülmesi ve başarılı olunamaması hem dış hazinenin hem Enderûn hazinesinin boşalmasına sebep olmuştur. Kapıkulu askerlerinin ödenemeyen maaşları birikmiş, "imdâd-ı seferiye" adı altında memleketin zenginlerinden, tüccarlarından ve devlet memurlarından para tedarik edilmesine karar verilerek her tarafa fermanlar gönderilmiştir⁴. Ekonomik sıkıntının yanında ocaklıların isyanları devleti daha bir acze düşürmüştür. Nitekim Varadin (*Petervaradin*)'de isyan eden askerler Belgrad (*Beograd*)'dan ileri dönmeleri emredilmesine rağmen söz dinlemeyip İstanbul'a gelerek Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) hallini gerçekleştirmişler, yerine II. Süleyman'ın (1687-1691) tahta geçmesini sağlamışlardır. Ancak yeniçeriler ile süvari kuvvetleri bununla da sükûn bulmayarak İstanbul'da zorbalıklarına devam etmişlerdir.

Osmanlı Devleti söz konusu kötü şartlar ve Avusturya cephesindeki sürekli gerileyiş dolayısıyla bir elçilik heyetini Avusturya'ya göndermeye karar vermiştir. Bu elçilik heyeti İmparator I. Leopold'a (d. 1640 - öl. 1705) hem II. Süleyman'ın cülûsunu bildirecek hem de sulh teklif edecekti. Sâbık ruznâme-i ewel Zülfikâr Paşa⁵ Rumeli Beğlerbeğisi payesiyle bu göreve tayin olunmuş, divânı hümâyûn tercümanı İskerletzâde Aleksandr (*Aléxandros Mavrocordátos*)⁶ ve yeğeni Mustafa Ağa da yanına verilmişlerdir.

Zülfikâr Paşa'nın "...*Bu hakir-i pür-kusûr kulları ve Divân-ı Hümâyûn baş tercümânı olan İskerlet-zâde Aleksandıra kulları i'timâd-nâme-i şevket-*

⁴ Köhbach, *a.g.m.*, s. 17, Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 486.

⁵ Zülfikâr Paşa hasoda da büyümüş, 1667'de çavuşbaşı tayin edilmiş, 1669'da azledildikten sonra kapucubaşı, sonra rûznâmecî, nihayet surre-i hümâyûn emîni olmuştur. Bundan sonra da nişâncı rütbesiyle re'isülküttâb vekili atanmıştır. 1688'de paşalık rütbesi ve Rumeli Beğlerbeyisi ünvanıyla II. Süleyman'ın tahta çıkışını bildirmek, hakikatte ise Avusturya ile barış işini görüşmek üzere Viyana'ya gönderilmiştir. Başarısız geçen görüşmelerin ardından büyük sıkıntular ve mahbusluklar çeken Zülfikâr Paşa dört yıl sonra 1692'de İstanbul'a dönmüştür. Dönüşünden sonra tekrar surre-i hümâyûn emîni olarak Mekke'ye gönderilmiş, 1696'da yeniçeri kâtibi olmuştur. 20 Ağustos 1696'da Macaristan yakınında Bega Meydan muharebesinde şehid düşmüştür. F.Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 256-257. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (S'O)*, çev. S. Ali Kahraman, C. 5, İstanbul 1996, s. 1720. M. Alaaddin Yalçınkaya, "Zülfikâr Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, YK. Yayınları, İstanbul 1999, s. 703-704.

⁶ Osmanlıların İskerletzâde dedikleri Aléxandros Mavrocordátos İstanbul'da doğmuştur. İtalya'da Felsefe ve ezalık okuduktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve latince dil bilgisinden dolayı baştercüman olmuştur. II. Viyana kuşatmasına katılmış, 1683 ve 1685-1687 seneleri arası gelişmeleri günlük tarzında kaydetmiştir. Bkz. F. Richard Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*, Karl Teplý ed., Graz-Wien-Köln, 1982, s. 57.

makrûnları birle Roma İmparatorı Leopoldus cânibine risâlet ile fermân olduğumuz mahall bindoksandokuz senesi Ramazân-ı şerîfinin onikisinde vâki', mizâcımız 'alil ve hevâlar ıtı idi..." ifadesinden anlaşıldığı üzere o, elçilik ile görevlendirildiğini bildiren fermânı 12 Ramazan 1099 (11 Temmuz 1688)'da almıştır. Heyet, fermanı müteakiben Âstâne-i saâdetten ayrılmış ve yirmi beş gün sonra Niş (Niş)'e varmıştır⁷.

Zülfikâr Paşa çeşitli sıkıntılara maruz kalarak nihayet Belgrad'a ve ardından Viyana'ya ulaşmıştır. Elçilik, İmparator I. Leopold ile ilk defa 17 Rebiülâhir 1100'de (8 Şubat 1689) buluşturulmuştur. Zülfikâr Paşa bu buluşmayı şöyle tasvir etmektedir:

"...Tercüman vesâseti ile Pottendorf kal'asından kalkılıp, Bec'den berü vâki' Vözendorf karyesinde bir gice meks olundu. Ertesi, andan dahi kalkılıp, Bec kurbunda Macar yolunda vâki' varoşda ta'yîn olunan konağa gelindi. Anda dahi bir gün aram olunup, fi 17 Rebiülâhir sene 1100, altı at çeker, Çasâr kendü bindüğü bir mükemmel hintov ile tercüman yalnız konağa geldi, "Çasâr size bakar" deyü da'vet eyledi. Hintova binilip varıldı. Sarayda içerüsü Çasâr'ın odasına varınca halk dolmuş idi. Çasâr'ın olduğu odaya girildikde Çasâr, odanın sol köşesinde vaki' 'acem kalçasıyla döşenmiş alçacık soffanın üstünde türperre (?) ta'bîr olunur sofranın önünde bir iskemenin kurbunda ayak üzere durup, sol eli göğsünde olup, sağ elini aşağı uzatmış idi. Yanımızda olan ağalardan birâderzâdemiz Mustafa Ağa Nâme-i Hümayûnı başımız beraberleri iki el üstünde tutup, önümüzce gider idi. Kendüye mukaddemâ tasâmim olunduğı üzere üç yerde sağımızda bize bakarak durur idi. Biz dahi Nâme-i Hümayûn-ı şevket-makrûna ta'zîm ve tekrîm birle eğilüp, bu vech üzere sofa kurbuna varıldıkta, anda Nâme-i Hümayûnı kendi elimize alup öpdükten sonra sofrâ üstünde Çasâr'ın yanına koyduk. Üst esvâbını tutup, göğsümüz beraber yine kaldırdık ve dönüp yerimizde durduk ve bu güne muâmele ile mukaddemâ tercümânın ibrâm eyledüğü ham tekliflerin def eyledik..."⁸

Zülfikâr Paşa bundan sonra Avusturyalılardan dört, Lehistanlılardan iki ve Venediklilerden bir murahhasın katıldığı sulh görüşmelerinde bulunmuştur. Ondört kez tekrarlanan bu toplantılar sonuçsuz kalınca Zülfikâr Paşa yanındakiler ile beraber bırakılmayarak göz hapsine alınmıştır⁹. Nihayet

⁷ Zülfikâr Paşa, *Mükâleme Tâkrîri*, vr. 34 b, sr. 5-10. (İleride M.T)

⁸ M.T, vr. 48 a, sr. 6-19.

⁹ Yalçinkaya, a.g.m, s. 703.

İstanbul'a avdeti için izin verilen elçilik heyeti, iznin hilafına olmak üzere yine bırakılmayarak Komorn ve Pottendorf'ta hapsedilmiş; ancak II. Süleyman'ın (1687-1691) vefatı ve yerine II. Ahmed'in (1691-1695) tahta geçmesini müteakip görevlerinin bitmesi hasebiyle serbest bırakılmışlardır.

Zülfikâr Paşa memleketine vâsıl olduktan sonra II. Ahmed'e elçiliğini hâvi tahririni sunmuştur. Bilindiği kadarıyla bu tahrir biri Viyana¹⁰ diğeri Münih'te olmak üzere iki nüshadır.

Bu makalemizde elçi Zülfikâr Paşanın Komorn ve Pottendorf'ta yaşadığı hapis hayatından kurtulma çabaları Zülfikâr Paşanın Mükâleme Tahriri'nin Münih nüshası esas alınarak yazılmıştır. Bu nüsha *Bayerische Staatsbibliothek Handschriftensammlung, signatur cod.turc. 117*'de kayıtlıdır ve Joseph Aumer'in kataloğunda s. 36, nr. 117'de verilmiştir¹¹. Makalemizde kaynak olarak kullandığımız bu nüsha toplam 105 varaktır. Ancak *Sefaretnâme* olan kısmı vr. 34 b'de "*Cerîde-i tahrîrât-ı merhûm Zülfikâr Efendi der Kal'a-i Beç*" başlığı ile başlamakta, elyazmasının 34 b-105 b varakları arasını kapsamaktadır. Başlıkta ki "merhûm" ifadesinden anlaşılacağı üzere Münih'teki bu nüsha Zülfikâr Paşanın ölümünden sonra yani 1696'dan sonra kopya edilmiştir. Dolayısıyla bu nüsha *Sefaretnâmenin* orijinali değildir ve istinsâh bu tarihten sonra gerçekleşmiştir. Elyazmasının *Sefaretnâmeden* önceki kısmı, yani vr. 1-34 b arası ise Bâbiâlî'deki törenlerle ilgilidir. Burada çeşitli sivil ve askerî kadroların maaş ödemeleri ile ilgili bilgiler ve rakamlar kaydedilmiştir.

a) Elçilik Heyetinin İmparator Leopold ile Buluşmasına Kadar Geçen Süreç

Elçilik heyeti 12 Ramazan 1099 (11 Temmuz 1688)'da Avusturya İmparatoru I. Leopold ile görüşmek üzere görevlendirilmiştir. Heyet önce Niş'e gelmiştir. Burada iki gün konakladıktan sonra Aleksince (*Aleksinac*)'ye varmış, oradan da Razina (*Ražanj*)'ya yol alacak iken gelen Macaristan serdaru Yeğen Osman Paşa'nın bir ağası ile görüşmüştür. Bu görüşmede Osman Paşa'nın kaçtığı, Belgrad'ın kuşatıldığı öğrenilmiştir. Ancak heyet yolundan

¹⁰ Bu nüsha Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, signatur H.O.90'da kayıtlıdır. 98 varaktır ve her varak 21 satırdan oluşmaktadır. Wolfgang Jobst, *Der Gesandtschaftsbericht des Zülfikâr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*, (basılmamış doktora tezi), Wien 1980, s. 11.

¹¹ Joseph Aumer, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek in München*, Münih 1875, s. 36.

dönmeyerek Razina'dan hareketle Yagodina (*Svetozarevo*)'ya gelmiş, fakat buradan Niş'e geri döndürülmüş ve sekiz gün kadar burada tutulmuştur. Niş'ten 2 Zilkade 1099 (29 Ağustos 1688)'de hareket edilmiş, ayın 6'sında Hasan Paşa Palankası (*Smederevska*)'na varılmıştır. Burada iki gün konaklandıktan sonra Hisarcık (*Groçka*)'a getirilmişler, 12 Zilkade 1099 (8 Eylül 1688)'da da Belgrad'a doğru hareket etmişlerdir. O esnalarda Belgrad, Avusturya askerine teslim olmuştur ve askerlerce top şenlikleri ile kutlamalar yapılmaktadır. Heyet için çadırlar Zemûn (*Zemun*) yakınında önceden hazırlanmıştır. Zülfikâr Paşa Zemûn'da 14 Zilkade 1099 (10 Eylül 1688)'da çadırlarına gelen Kont Karaffa (*Caraffa*)¹² ile görüşmüştür¹³. Görüşmede Karaffa, Varadin'e gidecek heyete, kendisine katılabileceklerini ve kayıklarla gidebileceklerini söylemiş, ancak heyet kara yolunu tercih ettiklerini bildirerek üç günde Varadin'e varmıştır¹⁴. Zülfikâr Paşa'nın belirttiğine göre Varadin'de konaklanıldığı vakit her gün Kont Karaffa'dan bir asilzâde gelip hal ve hatırlarını sormuştur. Ancak bu ilgileniş heyeti hoş tutmak için değil, elçilik maksatlarını ve yetkilerini öğrenmek içindir. Nitekim Zülfikâr Paşa yanlarına gönderilen kişilerle ilgili olarak "*derûnumuzu bilmek için dürlü dürlü fen ile ağzımızı arışdırdı*"¹⁵ demektedir.

Elçilik heyeti 18 Zilkade 1099 (14 Eylül 1688)'da Varadin'den ayrılmış¹⁶, 6 gün sonra Keşkemet (*Kecskemét*)'e varmıştır. Burada Karaffa, heyeti tekrar ziyaret ederek maksatları hakkında bir şeyler öğrenmeye çalışmıştır. Fakat her defasında olduğu gibi heyet, Nâme-i Hümâyûni İmparator'a teslim ile görevlendirildiklerini ve onun dışında kimse ile bu mesele hakkında görüşmeye yetkileri olmadığını belirtmek suretiyle buna izin vermemişlerdir¹⁷. Keşkemet'de 5 gün konaklayan heyet İmparator ile buluşmak üzere

¹² Kont Antonio Graf Caraffa Avusturyalı komutandır. Doğum tarihi belli değildir. 6 Mart 1693'de ölmüştür. Soyu Napoli'den gelmektedir. 1659'da Viyana sarayında müşahiptir. 1672'de Osmanlılara karşı savaşmak üzere süvari komutanı (*kürassierregiment*) olmuş, 1683'te Varşova'ya Johann Sobieski'nin desteğini almak için gitmiştir. 1686'da Macaristan komutanı olmuştur. Belgrad'ı Osmanlılardan geri aldığından dolayı "altın zırhlı şövalye" (*Ritter vom Goldenen Vliess*) ünvanını aldı. Jobst, *a.g.e.*, s. 396, dipnot 57.

¹³ Zülfikâr Paşa bu kişi için "Çasâr'ın başkomiseri ve Macar memleketinin hakimi" diye bahsetmektedir *M.T.*, vr. 37 b, sr. 15.

¹⁴ *M.T.*, vr. 38 b, sr. 16-18.

¹⁵ *M.T.*, vr. 39 a, sr. 2-3.

¹⁶ Bu yolculuk esnasında büyük sıkıntı çekmişlerdir. Hayvanlar susuz kaldığı gibi kendileri içinde bir damla su bulamamışlardır. Diğer yandan bir macar kaptanı olan kılavuzlarının yolu şaşırması ile çekilen zahmetler daha da artmıştır. *M.T.*, vr. 40 a, sr. 1-2.

¹⁷ *M.T.*, vr. 40 a, sr. 6-7.

yola çıkmaları gerektiği haberini alınca harekete geçmiştir. Azak'a ve Vecse (*Dunavesce*)'ye gelmişler, Tuna'yı geçip, Cankurtaran (*Andony*)'a, ardından Erçin (*Ercsi*)'e oradan Biçka (*Tápióbske*)'ya sonra Tata kalesine varmışlardır. Buradan Yanikkale (*Raab*)'ye gitmeyi düşündükleri vakit Viyana'dan Yanikkale yakınındaki Sârvâr Palankası (*Szent Miklos*) yolundan Raab köprüsünü geçerek Edembûrg (*Ödenbug*)'a gitmelerini isteyen bir mektup gelmiştir. Ancak heyet söz konusu edilen yolun çok uzun ve mevsimin de kış olması dolayısıyla haberi getiren kaptana: *"İstanbul'dan çıkalı üç ay olmuştur. Yazın çıktık kış oldu, kâh türbelerde dolaştırıyorsunuz ve kâh beyhûde meks itdiriyorsuz. Bizdemi yolumuzdan saparız. Ne âdemlerimizde tâkat ve ne davarlarımızda kuvvet kaldı. Yolumuzdan çıkmak ihtimâlimiz yoktur. Bilinmedik şey yoktur, kal'alarınızı görmeye gelmedik..."* diyerek şikayette bulunmuşlardır. Bu ifadeler heyetin karşılaştıkları sıkıntılar hakkındaki ilk ciddi serzenişleridir denilebilir. Bu şikayet İmparator'a yazılmış ve İmparator'un yolu uzatmadan Yanikkale'den doğrudan gelmesi şeklindeki cevabı üzerine 10 Zilhicce 1099 (6 Ekim 1688)'da Tata'dan kalkan heyet önce İgmând sonra Mezödeöröş (Mezőórs) karyesine gelmiş, Raab suyunu takiple Budûhel (*Budahely*) karyesi yakınında Raab köprüsünü geçerek Kapuvar (*Kapuvâr*) karyesine, buradan da Çenk (*Nagyckenk*) kalesine ulaşmıştır. Heyet Çenk kalesinden hareket ettikten sonra 15 Zilhicce 1099 (11 Ekim 1688)'da Edembûrg şehrine gelmiştir. Bu şehirde ayın 18'ine kadar yani 3 gün konaklamışlar ve ardından diğer bir konak olan Pottendorf'a geçmişlerdir.

Viyana'ya gitmek maksadı ile yola çıkan heyet hem Edembûrg'da hem Pottendorf'ta adeta hapis hayatı yaşamışlardır. Nitekim Zülfikâr Paşa Pottendorf'ta 15 gün kadar ne gece ne gündüz hiçbir iş yapmadan boşa vakit geçirmelerinden büyük rahatsızlık duymuştur¹⁸. Bu kalede tutuldukları vakit, İmparator'un izni ile heyetle görüşmek daha doğrusu elçilik maksatlarının cülus bildirmenin ötesinde neyi kapsadığını öğrenmek üzere yine Kont Karaffa gelmiştir. Heyet İmparator'a Nâme-i Hümâyûnı teslim etmeden tek söz söylemeyeceklerini beyan edince Karaffa onları geri göndermekle tehdit etmiştir¹⁹. Ancak Zülfikâr Paşa'nın belirttiğine göre veziriâzâmın sulh

¹⁸ M.T, vr. 41 a, sr. 11.

¹⁹ Zülfikâr Paşa Karaffa ile yapılan bu görüşme hakkında: "Ke'l-evvel metânet üzere kendüye cevâb virilüp, biz uşak değiliz ki her gün bir güne söz söyleyelüm. Evvel ne dedik ise yine sözüümüz evvel sözdür. Nâme-i Hümâyûn-ı pâdişâhiyi Çasâr'a teslim itmeden söze gelmiyeceğimizi Varadin'den berü birkaç yirde bile görüştüğümüzde işitmişsizdir. Ol zamanda da

görüşmelerinin rahat yürümesi için İmparator'un başvekiline iletilmek üzere yazılmış mektubu Karaffa'ya verildikten sonra heyetin sulh maksadı anlaşılmiş, Karaffa memnun olarak Viyana'ya dönmüştür. Karaffa'nın dönüşünden sonra bu kalede heyet hiçbir haber alamadan kırk elli gün kadar daha geçirmiştir. Bu arada birkaç kez yazdıkları mektuplar vasıtasıyla tehi tutulmalarından şikayet ve aciz duruma düşürüldüklerini beyân ile sitem etmişlerdir. Esasen bu kadar zamanın geçmesi İmparator'un, müttefikleri Venedik ve Lehistan ile ortak hareket etmek istemesinden kaynaklanmıştır. Nitekim İmparator, her iki devlete de haber göndererek sulh görüşmeleri için vekillerini yollamalarını bildirmiştir. Dolayısıyla Lehistan ve Venedik'in bu meseleyi kendi içlerinde müşâvere edip vekiller tayin etmeleri epeyce zaman almıştır. Osmanlı heyeti de bu zamanı oturarak geçirmiştir. Nihâyet Karaffa, 8 Rebiülevvel 1100 (31 Aralık 1688) tarihinde gönderdiği mektupla heyetin İmparator ile buluşturulmasına karar verildiğini belirtmiştir.

Heyet, 13 Rebiülâhir 1100 (4 Şubat 1689) senesinde Pottendorf kalesinden ayrılarak Vesendorof (*Vösendorf*) karyesine gelmiş, burada bir günlük moladan sonra Viyana yakınlarında kendilerine tahsis edilen konağa varmış, yine bir günlük dinlenmeden sonra 17 Rebiülâhir 1100'de (8 Şubat 1689) İmparator ile buluşturulmuştur.

b) Heyetin Komorn'da Hapsedilmesi ve Geri Dönme Çabaları

Heyet, İmparator ile buluşmasından sonra Venedik, Lehistan ve Avusturya vekilleri ile on dört kez bir araya gelerek sulh imkânı aramıştır. Ancak birinci, ikinci ve üçüncü görüşmeler Lehistan elçisinin mükâlemeye ve sulha dair ruhsatnâmesinin bulunmayışı dolayısıyla kesintiye uğramıştır. Hatta 24 Rebiülâhir 1100 (15 Şubat 1689) tarihli üçüncü toplantının sonunda, heyetin, Lehistan'dan yetkili kişiler gelinceye değin ikâmet etmek üzere tekrar Pottendorf'a gönderilmesi kararı alınmıştır²⁰. Diğer görüşmelerde de Macar Tököli'nin teslimi, katli ve savaş tazminatı gibi heyetin kabul edemeyeceği istekler sunularak oyalama taktiği uygulanmıştır. Nitekim heyetin üçüncü görüşme esnasında *"...Hayli zaman oldu bu tarafa geldik. Bu kadar eğlendüğümüzün sebebi bilinmez. Bahar faslı geldi, mükâleme ve müsâlehe*

sizden bu cevâblar lisânınıza gelmek ile gerü gitmeğe razı olduk idi. Buraya geldikten sonra bu makûle ahvâli tekrarlamaından söz kesretünden gayri nesne hâsıl olmaz. Nâme-i Hümâyûn mefhûmı Çasâr'ın ma'külesi olup, itimâd ve rağbete göre söz olur. Yohsa itimâd hâsıl olmadan hevâdan cevâb söylemez" şeklinde açıklama yapmıştır. *M.T.*, vr. 41 a, sr. 16-19, vr. 41 b, sr. 1-3.

²⁰ *M.T.*, vr. 52 a, sr. 8.

emrinde hatura gelmeyen müşkülât zuhûr ider...²¹" ifâdeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan İstanbul'dan ayrılmış uzun bir zaman geçtiği için heyet, orada olan değişmelerden haberdar olamadığı gibi sulh gelişmelerinden de Pâdişâh'ı haberdâr edip fikir alamamaktadır. Zira bu maksatlı İstanbul'a bir ulak gönderme talepleri Avusturya tarafınca 24 Şaban 1100 (13 Haziran 1689) tarihine dek kabul edilmemiş, ancak bu tarihli toplantıda Zülfikâr Paşa'ya İmparator'un İstanbul'a bir adam göndermesine izin verdiği bildirilmiştir²². Ancak gönderilen Mustafa Ağa güvenli bir şekilde yol alması için yanında İmparator'un onaylı kağıtları bulunmasına rağmen Semendire (*Smedereve*) kalesinde 70 gün kadar alıkonulmuştur²³. Bu esnada İmparator Fransa'da savaş halinde bulunan askerine destek olmak için gittiğinden Viyana'da bulunmuyordu. Zülfikâr Paşa, Mustafa Ağa'nın bir an önce serbest bırakılması ve yoluna devam edebilmesi için Viyana kaymakamına pekçok defa adamlar göndererek ricada bulunmuş, netice alamayınca yazılan bir mektup²⁴ ile talebini yenilemiştir. Zülfikâr Paşa içinde

²¹ *M.T.*, vr. 52 a, sr. 16-18.

²² Çar'ın izni çıkdıktan sonra ahvâli bildirmek üzere İstanbul'a eski cebeciler kethüdâsı Mustafa Ağa gönderilmiştir. Zülfikâr Paşa İstanbul'a adam gönderme izninin çıkışı ile ilgili şunları anlatır: "...Çok kerre vekillere âdem gönderüp, çünkü bi-emri'l-lâh iş görülmüyor, Nâme-i Hümâyûnlara cevâblar virilsün gidelim didik, kâil olmadılar. Ahvâlimizi bildürmek için der-i saâdet-medâra âdem göndermeğe izin virünüz deyü ikdâm eyledik, buna dahi günâ-gün 'avk [ve] te'hîr sözüyle şâfi cevâb virmediler. Bu kadar takayyüd olunup, nihâyetince bir tarik ile âdem göndermek mümkün olmadı. Üzerimizde yüzelli soltat kapudanlarıyla bir mertebe muhâsara itmişlerdirki bir vechile tarikin bulmadık. Bizi muhâfazada takayyüdları ol kaddır ki kapular ve havlılarda ta'yîn ittükleri bekçilerden mâ'ada divârlar ve damlar üzerine bile bekçiler komuşlardır. Bu hâl üzere iken tercümân gelüp, bizi mükâlemeye istedi. Mükâleme fi 24 Şa'bân sene 1100. Nemçe ve Leh ve Venedik vekilleri ile bir yere gelünüp, didilerki mâ-beynde olan söz cümlemizin ma'lûmudur. Tekrîre hâcet yokdur, devlet kapusuna âdem göndermenize Çasâr râzi oldı. Kâğıdlarınızı hâzır eyledikde yol kâğıdın virelim ve âdem koşalım. Gönderdüğünüz âdem emîn ve sâlim gitsün..." *M.T.*, vr. 77 b, sr. 14-19, vr. 78 a, sr. 1-3.

²³ Mustafa Ağa, 2 Ramazan 1100 (20 Haziran 1689) senesinde yanına verilen bir Avusturya görevlisi ile İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Semendire'ye geldiğinde yanında bulunan görevli bu bölgedeki Avusturya askerinin az, yiyecek ve mühimmatının kıt olmasına şahit olan Ağanın durumdan Osmanlı Devleti'ni haberdâr edeceğini fehm ederek, izin kağıtlarının hilâfına olmak üzere bu kalede tutulmasına karar vermiştir. *M.T.*, vr. 83 b, sr. 1-5.

²⁴ "Beç kâim-makâmı Graf Gorkire'ye (?) yazılan mektûbdur: Ba'de'l-elkâb inhâ-yı muhibbâne budur ki, sulh maslahatına ta'yîn olunan vekiller ile bundan akdem bir yere gelinüp, çünkü bi-emri'l-lâh bir hayırlı iş görülmek murâd olunmadı, Nâme-i Hümâyûn-ı şehri-yârlara cevâb virilüp, gerü yollanmamız için ziyâde ibrâm ve ikdâm olundukda re'yleri üzere efhâm-ı hâl için der-i devlet-medâra mektûbumuz ile âdemimiz gönderilüp, gelinceye değin kendümüz bu tarafda eğlenmek üzere karar-dâdeleri olmağla elli günde varup, cevâb ile gelmek üzere Çasâr'ın memhûr ve mûmzâ kâğıdı ile emîn ve sâlim ulaştırmak için mektûbumuz ile mu'temed âdemimizden Mustafa Ağa ta'yîn olunalı ikibuçuk ay olmuşdur, lakin meclisde 'akd olunan

buldukları durumu ve ricalarının dikkate alınmadığı zamanı "...*elem ve 'acz hadden birûn iken...*" diye ifade etmektedir. Serbest bırakılan ve İstanbul'a varan Mustafa Ağa yedine verilen mektuplar ile Viyana'ya tekrar 12 Muharrem 1101 (26 Ekim 1689) tarihinde dönebilmiştir.

Osmanlı heyeti sulh olunması için gayret sarfetmekle beraber ilgili devlet vekillerinin ileri sürdükleri şartların kabulünün imkânsızlığını görünce boşa tutulmayıp geri gönderilmeleri için kendilerine dönüş izninin verilmesinin peşine düşmüşler, dönüş izinlerinin çıkması ile pasaport kağıtlarını alarak yola koyulmuşlardır. Zülfikâr Paşa'nın "*Eğerçe yollarda konup göçmede çekilen zahmet ve cefâ hadden birûn olup, lâkin halâsımız serverî meşakkatimize gâlib olup...*"²⁵ ifâdesinden heyetin dönüş yolculuğuna büyük zorluklar ile başladıkları, ancak kurtuluş sevinçlerinin yoğunluğu ile sıkıntıları hiçe saydıkları anlaşılmaktadır.

kavle münharif ve virilen Çasâr kâğıdına muhâlif ve resm-i 'âmme-i ecnâsa mugâyir vaz-ı nâsenide ile habereliniz âlây-ı 'illet-i za'if ile giden âdemimizi Semendire'de habs eylemiştir. Merkûm âdemimizden yoldan bir iki def'a yediniz ile bize kâğıd ulaştırup, vâsıl olduğu mahalleri bildürmüş iken ser-hadd-i mansûreye vâsıl olduğu haberi ile muhkem tenbih olduğu üzere kâğıd yazmadığından gayri ser-hadd-i mansûre zâbitlerinden kangısına ve kangı gün ve kangı mahalde ve ne vechile teslim olduğu ve sâir buna mûte'allık olagelen cüziyyat(?) meşrûh ve mufassal kemâ-yenbegî ma'lûmumuz olmamağla âdemimiz ile'l-an Semendire'de alikonulup, habs olunduğı fehm olunup, hakikat-i halde bizim ahvâlimiz fikr ve mülâhaza olunsa bizim ile olan mu'âmelenin misli sebkat itmeyüp, merâsim-i risâlet muhâl ve tarafeyne keder virir. Bir huşûnete 'ibret ve numûne olmuşdur. Der-i devlet-medârdan çıkup, bu tarafa tevcih ittüğümüzden berû otuzbeş ay oldu. Bu kadar ikdâm ile ricâ olunmuş iken ne geldüğümüzün haberin i'lâm ve ne sonra söyleşüğümüzün ahvâli şevketlü kudretlü Pâdişâh-ı a'zam efendimiz hazretlerine 'arz ve ifhâm için âdemimiz gönderilmesine izin virildi. 'Âkıbet bir sene mürûrundan sonra kendünüz re'y ü tedbîr idüb, memhûr kâğıdımız ile ta'yîn-i müddet ile âdemimiz gönderilmiş iken anı dahi alkoydunuz ve âdemimiz ile cevâb gelinceye değin kırk elli gün kadar bu tarafdaki gelmemiz için meclisde sözünüz olup, ol vakitten bir ve üç ay olur âdemimiz gitmesi ile bu güne değin ma'lûmumuz değildir. Bunda bu gün eziyyet ve 'azâb itmeniz ile ne hâsıl olur, Devlet-i 'aliyye bu ma'küle müşâhede-i kederden müberrâ olduğu hüveydadır. Çünkü âdemimizin gittüğü kâğıt ile ma'lûmumuz olmamıştır. Devlet tarafından dahi gelür gider bu kadar biz bunda 'abes yire niçeye değin otururuz. Bu tarafdaki birkaç gün beklememiz cevâb gelinceye değin iktizâ eylemiş idi. Çünkü cevâb yok, tevakkuf itmimiz beyhûdedir, bi-emri'l-lâhü teâlâ bu ana gelince iş görülmedüğünden gayri maslahat görülecek semte dahi yapılmadığı nümâyândır. Ruzâ-i Allah'a kâilüz, bâri kış gelmeden biz dahi yollansak münâsib görürüz, gerçi sizinle görüşülmedi, lakin tecrûbe-i umûr-ı mu'azzama ile sâir vükelâ arasında ihtiyârımız olup, bize mûte'allık olan ahvâl size tefeyyüz olunmağla hüsn-i temmül hâlimizi tetebbu' eyleyüp, ana göre cevâb eylemeniz melhûzdur ve's-selâmü 'ala-men-ittebaa-el-Hüdâ. Fî 11 Zilk'ade sene 1100." M.T, vr. 83 b, sr. 11-19., 84 a, sr. 1-19.

²⁵ M.T, vr. 93 a, 9-10.

Osmanlı heyeti kendilerini götürcek gemilerin Komorn adasında olduğu söylenerek buraya getirilip kapatılmış yanlarında bulunan tercüman, komiser ve kaptan, kendi neferatlarıyla gizlice kaçmışlardır. Heyetin konakladıkları hane askerler tarafından sarılarak sıkı bir kontrol başlamıştır. Zülfikâr Paşa Komorn'da bu hapsedilişi şöyle ifâde eder: "*Ne gemilerin haberi var ne gayri bir sît ü sedâ var idi. Habsimiz mukarrer ve ta'yînâtdan bir nesne virilmez idi*"²⁶. Zülfikâr Paşa'nın birkaç gün dediği ancak kaç gün olduğunu bilemediğimiz bir bekleyişin ardından Viyana tarafından mükâlemelerde baş vekil olan Kont Kinsky'nin ve İmparator'un yanında bulunan Kardinal'in²⁷ mektuplarını ulaştırmakla görevli bir tercüman gelmiştir. Gelen mektuplarda yine sulhu sağlamak üzere İmparator'un yanından bir kişinin gönderileceği bildiriliyordu. Barış yapmak maksadıyla Viyana'ya gelen heyet bu yönlü gayretlerini sonuna kadar devam ettirmiştir. Nitekim uzun ve neticesiz geçen müzakerelerin ve oyalamaların ardından, zorla dönüş iznini almış iken gelen bu mektupları değerlendirmeye alarak görüşmeye olumlu yaklaşmışlar ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelemeyecek, halklarını mağdur etmeyecek ve kendilerinin sulh mevaddı hakkında Devlet-i aliyyeye akıl danışmalarına müsaade edilecek olması şartıyla güvenilir bir adamını göndermesini veya mektup ile bildirmesini istemişlerdir.

Osmanlı heyetinin bu cevabı vermesinden birkaç gün sonra İmparator'un sırdaşı olan senyör gelmiştir. Kendisiyle yapılan görüşmeler neticesinde sulh maddeleri belirlenmiştir. Bu maddelerin yani sulhun onay alıp almayacağına dair İmparator'dan on gün içinde katı bir cevabın geleceği heyete bildirilmiş, heyet de sulh maddelerini Padişah'ın fikrine sunmadan onaylamayacaklarını ifade etmişlerdir. Ancak on gün içinde İmparator tarafından gelmesi beklenen katı cevap gelmeyip birkaç ay geçince, heyet şikayetlerini içeren ve geri gönderilmelerini isteyen bir mektubu²⁸ yazarak

²⁶ *M.T.*, vr. 93 a, sr. 13-14.

²⁷ Kardinal, Graf Kollonitz olmalıdır. Kollonitz Viyana kuşatıldığı zaman Piskopostur, daha sonra Kardinal olmuştur. Şehrin savunmasında büyük yararlıklar göstermiştir. Robert A. Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526-1918*, Wien-Köln-Graz 1977, s. 71. Çar'ın yanında bulunan Kardinal Kollonitz, hayırlı sözlerim var diyerek Viyana'dan ayrılmakta olan heyetle görüşmek istemiş ve sulha yönelik tekliflerde bulunmuştur. Ancak Osmanlı heyeti kabulü imkansız gördüğü ve "cevabları halt olup" diye nitelendirdiği sulha dair konuşmaları ve şartları red etmiştir. *M.T.*, vr. 93 a, sr. 5-7.

²⁸ Mükâleme takrîrinde bu mektubun sûreti şöyledir: "Dostâne inhâ olunur ki bundan âkdem gönderilen mektûblarımızın mazmûnunda eğer biz gelüp, ol tarafa 'avdet iden âdeminizin takrîrinden her ne hâlde hayr-hâhlığımız ve arada nâ-hakk yere çekdüğümüz

vekillere göndermiştir. 5 Ramazan 1101 (12 Haziran 1690) tarihli bu mektuptan anlaşıldığına göre heyettekiler kendilerine yapılan muameleyi ne dostluğa ne de düşmanlığa sığdıramamakta, oyalanmaya çalışmalarını ise yine kendilerinin ahmak yerine konulması olarak algılamaktadırlar. Nitekim mektupta bu konuda yer alan ifade şöyledir:

"... Bu makûle muâmeleniz maslahat bütürür(?) dost işidir dirseniz dostlukda bu mertebe san'atlar olmaz, düşman-ı evzâ' böyle olur dirseniz düşman dahi işinde ve sözünde merdâne hareket itmek lâzımdır. Bu cins mu'âmelât ile bizi ahmak yerine koyup cevâb-ı hargûş virmekle vakit geçürmek mülâhazasında olursanız, bu güne mülâhaza kimin hâturına gelmez inşa'-Allah ü teâlâ bu makûle mülâhazalar âşikâre müşâveremizdir. Her an lisâne geldüğü şöyle dursun kat kat istimâ' olunması sebebiyle rûyâmızda bile görür mertebesine varmışızdır..."²⁹

meşakkat ve zarûret sizin ma'lûmunuz olmuşdur. Ammâ siz her-bâr ki bizden cevâb almak murâdınızdır, der-'akab bir maslahat sûretin gösterseniz cevâb alundukdan sonra yine kendünüze lâzım olan işin fikri ile olup, tarafımızı külliyan sa'b iderseniz ve bu ittüğünüze defa'ât ile tecrübe olunmuşdur. Bu makûle muâmeleniz maslahat bitürür dost işidir dirseniz dostlukda bu mertebe san'atlar olmaz, düşman-ı evzâ' böyle olur dirseniz düşman dahi işinde ve sözünde merdâne hareket itmek lâzımdır. Bu cins mu'âmelât ile bizi ahmak yerine koyup cevâb-ı hargûş virmekle vakit geçürmek mülâhazasında olursanız bu güne mülâhaza kimin hâturına gelmez. İnşâ-Allahü teâlâ bu makûle mülâhazalar âşikâre müşâveremizdir. Her an lisâne geldüğü şöyle dursun kat kat istimâ' olunması sebebiyle rûyâmızda bile görür mertebesine varmışızdır. Ve mükâlemelerde bu kadar eyyâm bizim ile görüştüğünüz, söyledüğünüz gerek kelâmımızda gerek 'amel ve hareketimizde musâdatkat ve muhâlasatdan taşra zerre mikdârı bir nesne zuhûr itdimi bizi ahmak yerine koydunuz. Biz Devlet-i 'aliyye'de bu etvârı görmedüğümüzden bize kat pek ba'id görünmüşdür. Bu işlerden lütfı Hakk ile bilinmedik bir şey kalmamışdır. Ancak sıdka sülûk iden tabi'at dâimâ hulûs gözetmekle maslahata hâle virir semte meyl etmez. Bu mu'âmelenezin 'aczi dursun. Efendilerimiz ve ulûlarımız tarafından şimâl ve cenûb mâ-beyni kadar mesâfe-i ba'ide olsa yine bir haber alınmak mümkün olurdu. Bunda ise güyâki kubbe-i firûze altında fark olunur bir kelime aslâ yoktur. Şikâyetimiz dinlenmeyüp ve bir sözümüz sem' ve kalbe lâ-hakk olmayup iki yıldan berü sâir evkâtımız hebâ ider olduğundan kat-ı nazar hâiben ve hâsiren böyle bir berr ü beyâbân yerde bilâ-sebebe bu kadar zamandır cezîre-bend olup müteazzi-i derün ve mütekeddir-i hâtur olduğumuz pesendide-i âlem olduğundan gayrî bu makûle muâmelaye cenâb-ı Rabb-ül-âleminin rızâsı varmıdır, elçilere gadr ve hayra sa'y idenlere cefâ ittirmek çok def'a sebebe-i nedâmet olmuşdur. Kendümüzden me'yûs olmak dereceleri zuhûr itmek semtün tutmak ile hâlimizi 'arz itmesek de güç itsekdeçe fâide ve tertîb olunan 'azab ve eziyyetin kemâl-i te'sîrinden nâşi olan ifrât ve infîlîmizden hazz olunmak ihtimâli dahi hâtura hutûr ider, hele yine yazmış olalım ve ahkonulmayup bir gün evvel yollanmak için ricâ idelim. Ve ba'de-l-yevm kat-ı ümid edüp, der-gâh-ı cihân-tâb 'adâlet-i semedâniye ahvâlimizi havâle idelim. Her hâlde Allahü teâlâ hazretleri kullarının kalbine ve fi'line nâzırdır ve's-selâm, 'ala-men-ittebaa-el-Hüdâ fi 5, Ramazan sene 1101" M.T, vr. 93 b, sr. 15-19, vr. 94 a, sr. 1-19, vr. 94 b, sr. 1-3.

²⁹ M.T, vr. 94 a, sr. 1-6.

Mektuptan yine anlaşıldığına göre heyetin Komorn'daki vaziyetleri hiç iç açıcı değildir ve şikayetleri dikkate alınmadığı gibi sözleri duymamazlıktan gelinmektedir. Şikayetlerine baktığımızda heyet, iki yıldan beri zamanlarının boşa heba edilmesinden, haksız yere maddî ve manevî zarara uğratılmalarından, Komorn gibi ıssız bir yerde bilâ-sebep haps olunmalarından kederlenmekte ve ümitsizliğe kapılmaktadır. Öyleki heyet kendilerine çektirilen bu eziyetin, sıkıntının aşırılığından dolayı karşı tarafın bundan haz duyduğu ve haz duyduğu içinde kasden yaptığı ihtimalini düşünmeye başlamıştır.

Heyet mektubu gönderdikten sonra Graf Kinsky'den³⁰ 20 Ramazan 1101 (27 Haziran 1690) tarihli cevabî mektup³¹ gelmiştir. Bu mektupta Kinsky,

³⁰ Graf Franz Ulrich Kinsky, 1634'de doğmuş, 27 Şubat 1699'da ölmüştür. Avusturya'nın politik hayatında önemli rol oynamış bir kişidir. 1664'de diplomatik bir görevle Polonya'ya gönderilmiştir. Kariyer hayatını Bohemya'da gerçekleştirmiştir. Orada başbakan vekili, kralliyet kaymakamı 1690'da imparatorluk istihbarat meclisi üyesi olmuştur. Jobst, a.g.e, s. 412, dipnot 176.

³¹ Graf Kinsky'nin mektubu: "Ba'de's-selâm inhâ' olunur ki mektûbunuz gelüp, mefhûmî ma'lûmumuz olmuşdur. Şikâyetiniz 'adem-i sabrınıza bâ'is olmuşdur. Şikâyete bâ'is olur nesne işimizde olduğun bilürüm, ve dahi bir nesne görmeğe hakikat halde ağır ve âkil âdemleri bî-karâr ider, meğer bî-hâsıl sû-i zann tereddüdün lüzûmî bâ'is olmuş ola büyük maslahatlarda ba'de'l-husûs yalnız bizim tarafımız ile olmayup, uzak yerlerde vâkî' müttetiklerimiz ile haberleşmek iktizâ iden işde sabr lâzımdım[r], bundan akdem Dedürtemberg(?) nâm, Çasâr efendimizin sakartaryozu ile söyleşilen ahvâl ma'lûmumuz oldukda itifâk ve itihâdımız sebebiyle Leh kralı ve Venedik Cumhûruna mahsûs âdem gönderilüp ve bu husûslar haberleşilüp ve cevâbları gelince beklenüp, sizinle bu arada gayri söz olmamak iktizâ eyledi. Bu esnâda mürûr iden vaktin sebebi hulûs üzere i'lâm eyleyüp ümmid iderimki 'akl ve ferâsetiniz muktezâsinca sû-i zannı terk eyleyüp, rûhunuzdan dağdağayı def' eylesesiz, çekdüğünüz zahmet var ise ana Çasâr hazretlerinin rızâsı olmaduğun defa'ât ile yazdım ve tahkik eyledim. Ve dahi mezkûr Dedürtemberg ile olunan nesnelere dahi Çasâr hazretleri mûsâmaha buyurmayup, onların lüzûmî üzere himmet eyledi. Ve dahi rızâmıza dînimize muhâlif kimden ve ne yûden size cefâ olur hakikat üzere takrîr idüp, i'lâm itmek isterseniz ol zahmetin dahi def'i veyâhüd ta'tili için mümkün olan derecede tahkîki tarafına sa'y iderim. Sû-i zann ile büyük ve mühimm maslahatları teshîl olmayup muhtell ve müşevveş oldukları tecrübe ile te'yîd ve eğer sû-i zann ile 'amel olunsa sizin bizim ile ittüğünüz muâmeleden hulûsunuz hakikatde sû-i zann itmimize sebep olur, çok ahvâl zuhûr eyledi. Sizinle vâkî' olan 'ale'l-ıtlâk söylenen cevâblar her yere mahsûs olmak üzere söyleşmek iktizâsı tarafımızdan tafsîl olunmuş iken aslâ buna râzî olmadınız ve ruhsatınız bir sene-i tecâvûz itmedüğün i'lâm eyleyüp sene-i âhîrinde der-i devlete gönderdüğünüz âdem 'avdet itükde Çasâr tarafına cenk ile alınan yerleri kasr-ı yed ve size anlardan murâd olunan istirdâd alınmak husûsunda ruhsatınızın tecdîdi husûsunda bir söz söylemediniz ve hakikat hâlde bu esnâda ruhsatınız ne mertebe idûki ve lisâne gelen cevâblar ruhsatınız hasbi ile midir ifâde eylemedüğünüzü hatıra getürmek işe sâlih âdemler mu'temed olmaları resm-i ecnâs üzere mukaddemdir. Sizin ve bizim âdemlerimiz lisâne gelen cümle cevâbları zaht itmişlerdir. Sözleriniz hâturda olmak gerekdir. Hulûsunuzı beyân için 'aklımıza târî olan şübhelerimizi def' ü ref' ve haikat-i hâli i'lâm itmek gerekensiz size hulûs üzere yazarımki hulûs ve istikâmetimi

heyetin şikayetlerine açıklık getirmeye çalışmıştır. Buna göre barış görüşmeleri sadece Avusturya ile değil müttefikleri olan Venedik ve Lehistan'ın da katılımı ile olmalıdır. Bu nedenle müttefik vekillerinin birarada müşaverelerde bulunması gereklidir. Ancak müttefik devletler arasında ki uzaklık dolayısıyla biraraya gelmek ve görüşme neticelerini ilgili ülkelere bildirip tekrar cevap almak epey zaman almıştır. Bunun için sabır gereklidir ve asla akla bu geçen zamandan ve çektirilen sıkıntılardan haz duyulduğu fikri gelmemelidir. Diğer yandan Kinsky şikayete mucib olan aksaklıklar ve sebep olan kişiler kendisine bildirilecek olursa meselenin halli için gayret sarfedeceğini de belirtmiştir.

Kinsky bu mektubunda anlaşmaya varılamamasından Osmanlı heyetini sorumlu tutmuştur. Ona göre heyet, elçilik yetkilerinin bir yıl olduğunu belirtmiş ve Mustafa Ağa İstanbul'a gidip döndükten sonra görevlerinin yenilenip yenilenmediğinden bahsetmemişlerdir. Dolayısıyla geçen zaman zarfında görev yetkisi yenilenmeyen heyetin barış görüşmelerine dair olan ruhsatı tartışılır haldedir. Nitekim mektupta yer alan "...*Ruhsatınızın tecdîdi husûsunda bir söz söylemediniz ve hakikat hâlde bu esnâda ruhsatınız ne mertebe idü ki ve lisâne gelen cevâblar ruhsatınız hasbi ilemidir...*"³² ifadesi, Avusturya'nın, heyetin yetkisini sorgulamaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Ancak bu sorgulayış Avusturya'nın zaman kazanma arzusundan başka bir şey değildir. Nitekim hem Fransa ile hem Osmanlı Devleti ile aynı anda savaş halinde bulunan Avusturya, cephelerdeki durumunun netleşmesini beklemektedir ve bu türden gerekçeler ile heyeti tutmak çıkarlarına uygun düşmektedir.

Kinsky'nin mektubu Osmanlı heyetini hem üzmüş hem de sinirlendirmiştir. Nitekim Avusturyalıların hilekâr davrandıklarını ve barışa niyetleri olmadığını müşâhede eden heyet, yine onların kendilerini yollarından alıkoyup hapsedmelerinden dolayı utandıklarını ve bu nedenle bazen sessiz kaldıklarını ve bazen de gerçek dışı ithamlar ile kendilerini oyalamaya çalıştıklarını düşünmektedir. Bundan dolayı da gelen mektuba cevap yazıp yazmamakta hayli tereddüt etmişler, ancak onları susturmak ve cevap vermeyecek duruma getirmek amacıyla bir mektup kaleme almaya karar

bildüğünüzden gayri murâd iderseniz ol hulûs üzere siz dahi cevâb idesiz. Ve maslahata mâni' olan nesneyi basîret eyleyüp def' itmekle takayyüd idesiz ve's-selâm. Fî 20 Ramazan sene 1101." M.T, vr. 94 b, sr. 4-19, vr. 95 a, sr. 1-10.

³² M.T, vr. 95 a, sr. 4-6.

vermişlerdir. Heyet, gönderdikleri bu mektupta kendilerine yöneltilen ithamlara cevap vermiştir. İlk önce maslahat ruhsatlarının bir yıl için geçerli olduğu yönünde kendilerinin bir beyanlarının olmadığını, ellerinde padişah fermanı olduğunu, bu fermanın maslahat işini halledip boşa zaman harcamadan dönülmesini emrettiğini ve kendilerinin onu icra ile görevli olduklarını, ikinci olarak Devlet-i aliyye tarafına gönderilen Mustafa Ağa'nın görevinin ruhsatnameleri yenilemek değil, tarafların sulh konusundaki tekliflerini iletme ve fikir danışmak olduğunu belirtmişlerdir. Kaldı ki sadrazamın Avusturya yetkililerine ulaştırılmak üzere Mustafa Ağa'ya verdiği mektupta heyetin sulha ruhsatlı oldukları dile getirilmiştir.

Heyet Komorn'da tutuklu buldukları bu zaman zarfında tekrar İstanbul'a bir adam gönderme ve danışma teklifinde bulunmuşlarsa da kabul edilmemiştir. Mektupta yer alan şu ifadeler heyetin beklentilerini ve şaşkınlıklarını dile getirmektedir:

“...Fi'l-hakika sizin bizim ile ittüğünüz mu'âmele bir târihde bir sulhda ve bir devletde olmamıştır. Güyâ i'timâd var imiş sözlerimizi alursanız bu kadar zamândan sonra râzî olduğunuzu âşikâre beyân itmeyüp dönüp, yeneden ruhsatımızı suâl idersiniz ve iki sene hep tarafınızdan suâl ile mürûr eyleyüb hiç ma'küle uyar bir cevâb virdüğünüz yokdur. Ve dahi pek istiğrâb olunan budur ki hem efendilerimiz ile cevâblaşmağa koymazsınız ve hem bizden tâze ruhsat istersiniz. Lakin böyle olmuş iken de yine hulûs ve sadâkati elden komazız. Ve fesh-i maslahatın vebâlin boynumuza almazız, tek bir hayırlı iş lûtf-ı Hakk ile olabilsün, sizi muhayyer ideriz ve mevâdd mâbeynimizde karar-dâde ise 'akd-i maslahata sûret buldurmasında muvâfakat ideriz ve böyle 'ibâdu'l-laha nâfi' işde mümkün olan tarîk-i mülâyemet ve câdde-i i'tidâlden çıkmazız. Sözlerimiz kabul olundu ise bizim ruhsatımız ba'z-ı mevâddı tasrîh ve tahkîk ile olmayup, mutlak hayırlı işin mükâleme ve 'akdine me'mûruz, i'timâdınız var ise inşâ-Allah ü teâlâ temessükleşelim. Şevketlü Pâdişâh efendimiz ve a'zam-ı mülûk-i nasâra Roma İmparatoru efendiniz kırk gün müddetine değin işin istihkâmı ve redd [ü] kabûlüne muhtâr olsunlar. Dilerseniz bize işin neticesin inandurun bir şübheniz var ise temessükleşmeden âdem gönderelim, lâıyk görülen husûsları istîzân idelim, maslahat maksûd ve murâd oldukda böyle bir semte yapışmak lâzımdır ve illâ murâdınız değil ise çünkü işe yaramazız bizi ne tutup bilâ-fâide ta'zib idersiniz. Nâmelerin cevâbı elimizdedir. Bir gün evvel yollanmamız dileriz. Ba'de-l-yevm Devlet-i 'aliyye tarafından gayrî âdem gelür

veyâhûd siz gönderesiz ve re'y-i perde-i takdîrde olan kimesnenin ma'lûmı değildir, fi 28 Ramazan sene 1101³³

Komorn'da bulunan heyet, Avusturya ve mütteliklerinin sulh taraftarı olmadıklarına ve sulhun yapılamamasının suçunu kendilerine yüklemek gayreti içinde bulduklarına kanaat getirdikten sonra barışa ait ümitleri tamamen kaybaldığından Viyana'ya iki ayda dört defa mektup göndererek artuk İstanbul'a gönderilmelerini istemişlerdir.

Birinci mektup 11 Zilhicce 1101 (15 Eylül 1690) tarihinde yazılmıştır. Bu mektupta heyet, sulhun olmamasından kendilerinin sorumlu tutulamayacağını, görüşmelerde verdikleri cevapların, dünya ve ahirette kendilerini utandıracak hiçbir yanının bulunmadığını ve tarafların da bunu bildiklerini ifade etmişlerdir. Heyet kendilerine göre Komorn'da alıkonulmalarının gerekçesini ve isteklerini şu cümleleri ile açık ve net bir şekilde ortaya koymaya çalışmışlardır:

"...Ancak murâdınız semtine yapışmayup, vakit geçürmeğe kendünüze ruhsat olmak için ruhsatımız talebinden maksûdunuz ne olduğu bellü olmuşdur. İşte bu sene dahi devretti. Şimden sonra kış gelüp insâf idesiz, emn ü âmân ile gelen resûller cemî' zamanda ta'ciz olunmaz iken bize olan ta'ciz ve tağdîb bir derecede nihâyet bulmuşdur ki ba'de-l-yevm zuhûr iden elçilerin katı bir çoğuna numûne-i târih olmuşdur, bize oldu. Nâme-i Hümayûnun cevâbları bir seneye karîb olur elimizdedir ve pasaportanız dahi yedimize teslim olmuşdur. Eğer evvel geldüğümüzde ve sonra Beç'den kalkduğumuzda virdüğünüz aman kâğıdınız mücibince bir gün evvel serhadd başına emîn ve sâlim ulaştırılmamız iltimâs olur. Bundan böyle bir[z]i cebren alı Korsanız resm-i mu'tâd-ı nâsa mugâyir ve şurût-ı insâfa muhâlif ve imânınıza muhtell bir iş ittüğünüzü melhûzunuz ola. Tahriren fi 11 Zilhicce sene 1101.³⁴

Heyet gönderilmelerini isteyen birinci mektubun hemen sonrasında 20 Zilhicce 1101 (24 Eylül 1690) tarihli ikinci mektubu³⁵ göndermiştir. Bu

³³ M.T, vr. 96 a, sr. 3-19.

³⁴ M.T, vr. 97 a, sr. 9-17.

³⁵ Gönderilen ikinci mektup : "Dostâne inhâ olunur ki, gerü gitmemiz için bundan akdem mektûb tahrîr ve irsâl olunmuşdur. Lakin mü'ekked fermân-ı pâdisâhî ile Âstâne-i saâdete varmak üzere me'mûr olduğumuz ecilden eyyâm-ı şitâ gelmedin ve yollar bozulmadın bir gün evvel yollanmamız için tekrar ricâ olunur. Me'mûldur ki cenk esnâsında dahi götürdülen dostluğu ve olgelen resm-i ecnâsa i'tibârın ednâ derecesine bu kadarca riâyet ile emin ve sâlim

ikinci mektupta da heyet, birinci mektuba gönderme yaparak kış gelmeden ve yollar ulaşımaya elverişsiz olmadan, bir an evvel sağ ve salim olarak Osmanlı Devleti sınırına gönderilmelerini tekrar rica etmişlerdir.

Üçüncü mektup³⁶ 3 Muharrem 1102 (7 Ekim 1690) tarihlidir. Bu mektupta heyet daha önce gönderdikleri iki mektuptan ve çok sayıdaki görüşmelerinden geri gönderilmelerine ilişkin bir sonuç çıkmamasından kederle, hayretle ve sitemle bahsetmektedirler. Nitekim kar yağmasının yakın, ancak gidecekleri yolun 80-90 günlük uzak mesafede olmasından tedirgin olan heyet, çektikleri elemi ve beklentilerini "...*Bizi kışa komayasız, çekilen zahmetler sebebiyle 'alil olduk, insafda yerin bulsun, iki âdemi eziyet ile vallah-ül-azim bir nesne hâsıl olmaz. Cümlelizden iltimâs olunan budur ki, sâlimen gerü gitmemiz için bir an evvel izn alıvirmeniz ile bizi mahzûz idesiz memnûn oluruz...*"³⁷ ifadeleri ile dile getirmektedir.

Dördüncü mektup 3 Safer 1102 (6 Kasım 1690) tarihinde yazılmıştır. Bu mektup da yine heyetin gitme arzusu ve sitemleri ile başlamaktadır. Üç aydan beri üç defa mektup gönderdiklerini ve asla kendilerine bir cevap veril-

ser-hadde ulaştırılmamız bâbında izn alviresiz. Bu def'a dahi müsâmahanız olur ise azizü'l in-tikâm cenâb-ı Bâri teâlâ hazretleri merâsim risâleti bu mertebe hor görenlerin 'adüvvüsü olduğun hâtırınıza getüresiz. Fi 20 Zilhicce sene 1101." *M.T.*, vr. 97 a, sr. 17-19, vr. 97 b, sr. 1-4.

³⁶ Üçüncü mektûb: "Dostâne inhâ olunan budur ki, fermân-ı pâdişâhi ile me'mûr olduğumuz üzere gerü gitmemiz husûsiçün iki def'a mektûbumuz bundan esbak hezârü'l'temas ile tarafınıza irsâl olunmuş idi. Lakin ol vakitden berü bu kadar günler mürûr idüp, hâliyâ eyyâm-ı şitâ dahi karîb olmağla şimdiye değin yollanmaduğumuzdan hayret ve elemde olduğumuz hafî değıldir. En sonra gelen mektûbunuz vusûl buldukda gerü gitmeğe tekrâr izn istemek husûsî karar-dâdeniz olmuş iken sefer hengâmı itmeme karîb olduğun belki bizi yollamazlar deyü kendümüz mektûbunuzun cevâbın ve gerü gitmemizin talebin bir ay kadar te'hîr eylemiş idik. Vaktinde tâlib olduk, işde mâh-ı Eylûl dahi mürûr ve mâh-ı Teşrin-i evvel duhûl ider. Gideceğimiz yol dahi hayli mesâfedir. Hareket günümüzden nihâyetine seksen doksan günde ancak varılır, ne dimek (...?) 'akl ve ferâsetiniz muhîl olmıya, bizim asıl geldiğümüzün gâyeti şevketlü kudretlü Pâdişâh efendimizin cülûs-ı hümâyûnlarının haberin a'zam-ı mülûk-ı nasârâ Roma İmparatorı ne tebliğ ittîğü ma'lûmunuzdur. Bu arada tarafeyne hayırlı bir iş görölmek dahi mümkün olaydı ne güzel görölmesiçün mukadder olmadı. Asıl me'mûr olduğumuz işe kadîmi konşular ve baba dostları arasında memdûh ve mergûb hüsn-i muâmele olduğı âşikâredir. Bu gûne hüsn-i muâmeleye göre size dahi lâyık olan budur ki temessükle sözüünüz icrâ olunup, geldiğümüz yoldan emîn ve sâlim vollaayasınız ki cevâblarınız tebliğ oluna, meveddetlü dostumuzun sebkat iden meclislerde müşâhede olunan i'tidâl tebeanız tarafına ihlâsınızdan me'mûl ittîğümüz budur ki bizi kışa komayasız. Çekilen zahmetler sebebiyle 'alil olduk, insâfda yerin bulsun. İki âdemi eziyet ile vallahü'l-azim bir nesne hâsıl olmaz. Cümlelizden iltimâs olunan budur ki, sâlimen gerü gitmemiz için bir an evvel izn alıvirmeniz ile bizi mahzûz idesiz memnûn oluruz. Tahrîren fi 3 Muharrem, sene 1102." *M.T.*, vr. 97 b, sr. 5-19, vr. 98 a, sr. 1-3.

³⁷ *M.T.*, vr. 97 b, sr. 19, vr. 98 a, sr. 1-3.

mediğini kırıngılıkla dile getiren heyet, muhataplarından “*cefâyı men’ ve eziyyeti ref’*” etmelerini ve avdetlerini istemektedir. Bu mektupta Osmanlı heyetinin sabrının tükendiğini ve sıkıntılarının arttığını görmek mümkündür. Nitekim şu cümleler heyetin manevî ve maddî durumlarının ne kadar bozulduğunu ortaya koymaktadır:

“...Bilinmez ne haldir ki konşuluğa ve dostluğa ve muhabbet-i sâbıkaya muvâfık iş ile gelmiş Devlet-i ‘aliyye kulları bu kadar eziyyet ile nefiy ü habs olmamız güyâ icrâ-yı kalil olup, ve eziyyet üzere eziyyet olmak ile bu ana değin itlâk olunup halâs olmak ile mesrûr olmadık, ve tekrar âdemlerimizin ve davarlarımızın ekserin bu sovuklarda meydanda yatur, görürüz. Rûseâ-yı devletiniz mâ-beyninde mu’teber dostumuz dahi ‘akl ve ferâset ve ihlâs-ı sadâkat bâbında mümtaz ve ser-efrâz olup, cibilliyetinizde merkûz olan ihlâs-ı sadâkat ile mülâhaza-i tâmm idüp, hüsn ü ihtiyâr ile gelenlerin mu’tâd-ı nâs üzere hüsn-i rızâsı ile girü gîtmeleri erzânî değildir. Bu takdîrce Hakk-ı sa’y ve ihtimâmınız lâzıme-i zimmet hayr-hâhân devlet kelimidir, ve tarafı hilâfdır. Bir netice haber-endâz melhûz olurmu. Bilürüz bize i’timâdınız yokdur. Amma bî-na’z ve bî-garez tevcîh-i’akl ve sarf-ı zihn olup, sözümüz Hakk olduğundan şekk ve şübheniz kalmaz ve’l-hâsıl cümlelizden ricâ ideriz bu gadr ve cefâyı itmeniz, eyülerin sebebi ile olaki cenâb-ı Bâri ibâdu’l-laha iyilikler ihsân eyleye amin. Fî 3 Safer sene 1102³⁸.”

Komorn’da alıkonulan heyet bu dört mektuptan istediği sonucu alamayınca bizzat İmparator’a *iltimâsnâme* yazarak isteklerini dile getirmeye çalışmışlardır. İmparator’a yazılan *iltimâsnâme* şöyledir:

“...A’zam-ı mülûk-ı nasârâ ve efham-ı havâkin-ı milletü’l-mesihîyye Roma İmparatoru hazretlerinin şeref-i iftîhâr-ı çasârilerine iltimâs-nâmemiz budur ki, mu’tâd üzere girü refâh-ı hâl ile yollanmamız husûsîçün bundan akdem i’lâm olunup, ricâ olunmuş idi. Lakin bir seneye karîb olur bu tarafda meks ittirmek ile çekilen mihnet ve meşakkat nâzır-ı ibâdu’l-lah olan hazret-i mevlânın ma’lûmudur. Bundan sonra eğlendirilmeyüp, ser-hadd başına emîn ve sâlim ulaştırılmamız için tenbîh buyurulmak niyâz olunur. Der-i Devlet-i ‘aliyyeye cânîb-i iftîhâr-ı çasârilerinden gönderilen elçiler girü gitmek murâd eylediklerinde ne-mertebe refâhiyyet ve emniyyet ve riâyet ile girü îsâl olundukları ferâmûş buyurulmayup, ol mu’âmele bizim ile der-kâr olmak gerek idi ki hafî değildir. Hakk sübhâne ve te’âlâ hazretleri huluk ve

³⁸ M.T, vr. 98 b, sr. 2-13.

*hüb-ı haslet olan mülûke dâimâ hayırlı olan ahvâli ilkâ eyleye, fi 3 Safer sene 1102.*³⁹⁾

Bu nâmenin ifâde ettiği mâna şudur: Devletlerarası ilişkilerde elçilik gidiş ve dönüşlerinde mutâd olan, heyetlerin refah içinde sağ ve sâlimen memleketlerine avdetlerinin sağlanmasıdır. Ancak kendileri bu geleneğin hilafına olarak Komorn'da haps olunmuşlardır ve yazdıkları dört mektup ile gereğinin bir an önce yapılmasını istedikleri halde sonuç alamamışlardır. Heyet yaklaşık bir yıldır bu bölgede boşuna bekletilmektedir ve çektikleri mihnet ve meşakkatin haddi hesabı sadece Allah'ın malumudur. Oysa ki Osmanlı Devleti'ne Avusturya'dan gelen elçilik heyeti refah ve saadet içinde misafir edilmişler, istedikleri zaman emin bir şekilde geri gönderilmişlerdir. Avusturya kendi elçilerine gösterilen bu hüsn-i muameleyi unutmamalı, kendileri de sağ ve salim avdet ettirilmelidirler.

Rebiülevvelin (Aralık) sonlarında 500 atlı ve üç kaptan gelerek heyeti Komorn'dan almakla görevli olduklarını söylemişlerdir. Osmanlı serhaddine ulaştırılacaklarını ümit eden heyet, yola çıkarılmışlardır ve nereye yol aldıklarını bilmemektedirler. Nitekim "...Nereye gideceğimizin haberin gelen kapudanlardan alınmak mümkün olmayup, adamlarımız halkın ağzın yokladılar. Kimi, yolda sizi izâle ideceklerdir ve kimi bir kal'aya habs ideceklerdir didiler..."⁴⁰⁾ ifadeleri heyetin bilinmezlik yaşadığını göstermektedir. Başlarına gelen bu durumda ne yapmaları ve nasıl davranmaları gerektiği hususunda aralarında istişare eden heyet, karşı koymaya muktedir olmadıklarını bildiklerinden şartlara uygun davranmak kararı almışlardır. Buz tutmuş Tuna nehri üzerinden dualar okuyarak geçen heyet, yolların bozuk olduğu söylenilerek on iki konak kadar dolaştırılıp Pottendorf kalesine getirilmiştir.

c) Heyetin Pottendorf Kalesinde Hapsedilmesi ve Geri Dönme Çabaları

Komorn'dan kaldırılarak Pottendorf kalesine getirilen heyet burada hapsedilmişlerdir. Bu defaki mahpuslukları Komorn'dan daha ağırdır. Çünkü dışarı çıkmak bir yana kale içindeki bahçeye dahi çıkışlarına müsaade edilmemiş ve onları getiren askerler dahi bu kalede hapsedilmişlerdir. Heyet daha Pottendorf kalesine varmadan Avusturya vekillerine bir mektup yazarak getirildikleri bu yerlerde kendilerinin bir işi olmadığını ve insâf edilerek geri

³⁹⁾ M.T, vr. 98 b, sr. 13-19, vr. 99 a, sr. 1-3.

⁴⁰⁾ M.T, vr. 99 a, sr. 10-11.

gönderilmelerini ricâ etmişlerdir. Pottendorf kalesine vardıklarında ise bu mektuplarının cevabı gelmiştir. Cevaplarda, heyetin alıkonulmaları üç gerekçe ile sebeplendirilmiştir. Bunlar:

a) Maslahat yani sulh gibi hayırlı bir işin olabilme ihtimali hâlâ vardır.

b) Osmanlı Devleti de giden Avusturya elçilerine aynı muameleyi yapmıştır.

c) Osmanlı Devleti, heyetlerinin Avusturya tarafında bulunmalarından memnundur; çünkü onları kendilerinden talep etmemektedir.

Heyet bu mektubu aldıktan birkaç gün sonra, İmparator'un sekreteri Pottendorf kalesine gelmiştir. Gelen kişinin belirttiğine göre yanında İmparator'un hangi şartlar ile sulh istediğinin yazıldığı bir mektup vardır, kendisi onu vermek ve cevabını alıp İmparator'a iletmekle görevlidir. Heyet getirilen kağıtları alıp almamakta çok tereddüt etmiş, ancak "belki Devlet-i aliyye için uygun bir cevap vardır" beklentisiyle almıştır. Ancak bu mektupta belirtilen istekler, heyetin ilk görüşmelerde karşılıklarına getirilen ve kabulü imkansız saydıkları şartlardır. Bu şartların birkaçına göre bazı kaleler ile Tököli teslim edilmeli, Erdel kendilerine bırakılmalı, Dubrovnik Kalesi'nden ve haracından Osmanlı Devleti el çekmelidir.

İsteklerde bir değişiklik olmadığını ve Osmanlı Devleti'nin yararına hükümleri içermediğini müşahede eden heyet, İmparator'un sırdaşını yanlarına çağırarak cevaplarını vermişlerdir. Heyet şartların kabulünün imkansızlığına binaen mektubu alıp okumalarının bile bir hata olduğunu, abes yere alıkonulduklarını ve kendi arzularının avdet etmek iken eski bayatlamış sözlerin önlerine tekrar tekrar getirilmelerindeki maksadı anlayamadıklarını belirtmişlerdir. Ancak yine de kulluğun bir icâbı saydıklarından gelen kağıtlara cevap vermeye karar vermişlerdir. 7 Cemâziyelâhir 1102 'de (8 Mart 1691) heyetin şifâhen verdikleri cevapları karşı taraf kaleme almıştır. Heyet cevaplarında alıkonulmalarında gerekçe gösterilen üç hususa açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu hususlar:

1) Pottendorf'a getirildiklerinde heyetin aldıkları mektuba göre alıkonulma gerekçelerinden ilki belki sulh olur düşüncesiydi. Nitekim heyet Viyana'dan ayrılmak üzere iken İmparator'un yanındaki Kardinali gelerek barış konusunda görüşme yapmış, ancak Osmanlı Devleti açısından kârlı bulunmadığı için heyet bunu kabul etmemiş, sadece mübadele konusu Âstâne'ye dönüldükten sonra bildirilir denilerek müphem bırakılmıştı. Do-

layısıyla heyetin gösterdiği bu ılımlı tavır ile kendileri lehine sulh olabileceğini düşünen Avusturya, heyeti tutmaya devam kararı vermiştir.

Heyet bu gerekçeye verdikleri cevapta kendilerinin Viyana'dan memleketlerine avdet için ayrıldıktan sonra kimseyi mükaleme için davet etmediklerini, Kardinal gibi yanlarına gelen kişilere de sulh konusunda, ilk toplantılardaki sözlerinden farklı bir şey söylemediklerini, sadece tesadüfen akıllarına gelen mübadele konusunu söylediklerini ancak onun da imkânsız diye kabul edilmeyip görüşmenin kesildiğini belirtmişlerdir. Daha net bir ifade ile heyettekiler, Viyana'ya geldikleri ve ilk görüşmelerde dile getirdikleri şartlardan gayri bir şey kabul etmemek konusunda ısrarlıdırlar. Zira heyetin belirttiğine göre alıkonuldukları yaklaşık üç yıllık süreçte İmparator etraftan kendisine pey der pey ulaşan haberler ile değişen ve gelişen haller hakkında bilgi sahibi olur iken, heyet haber rüzgarlarından mahrum her şeyden bî-haberdir. Böyle bir durumda anlaşmanın çerçevesi nasıl belirlenebilirdi?

2) Heyetin alıkonulmalarında gösterilen ikinci gerekçe Osmanlı Devleti'nin de Avusturya elçilerine aynı muameleyi yaptığı iddiasıydı. Heyet bu iddialara karşı Osmanlı Devleti'nin Avusturya elçilerini küçük düşürecek tutumlardan kesinlikle kaçındığını, eskiden gelen elçiler bir yana, şimdi iki ülke arasında savaş durumu mevcut iken bile gönderilen elçilerin iyi ağırlandıklarını söylemişlerdir. Nitekim heyete göre gönderilen Kont Kaprara (*Albert Caprara*)⁴¹ ve diğer elçi⁴² istedikleri yerde konaklamışlar, elçi Kaprara İstanbul'dan Edirne'ye diğer elçi de Edirne'den İstanbul'a kendi istekleri ile göç etmişler ve kara yada deniz hangi yolu tercih etmişlerse o yoldan gitmişlerdir. Yollarına kimse engel olmamış, istedikleri elçiler ile görüşüp bütün haberlere vakıf olmuşlardır. İstedikleri yerleri gezmişler, nafakalarını daima almışlar, yanlarına tayin olunan paşalar, çavuş ağaları ve yeniçeriler tarafından itibar görmüşler, peşlerine de kimse düşmemiştir.

Heyet Osmanlı Devleti'nde olduğunu belirttiği uygulamayı kendilerine yapılan muamele ile karşılaştırdığında maruz kaldıkları muamelenin bir

⁴¹ Avusturya İmparatoru, Osmanlı Devleti ile aralarında savaş durumu belirince Albert Caprara adlı fevkalade elçisini henüz devam etmekte olan Vasvar Barışını uzatmak üzere Şubat 1682'de İstanbul'a göndermiştir. Peter Broucek, "Der Feldzug von 1683 und der Entsatz Wiens in der Schlacht am Kahlenberg", *Österreich und die Osmanen, Prinz Eugen und seine Zeit, Schriften des Instituts für Österreichkunde* 51/52, Viyana (1988), s. 56.

⁴² Diğer elçinin adı Baron Okman (?) olarak verilmiştir. Ancak eserde yabancı şahıs ve yer isimleri gerçeğinden çok farklı yazıldığından aslı tesbit edilememiştir.

benzerinin olmadığını düşünmektedir. Nitekim "...Kangı elçi nâmenin cevâbın aldıktan sonra bir sene alıkonulmuştur ve söz külliyyet ile geldikten sonra bir dürlü cevâba tâlib değil iken kangısı yoldan döndürülmüştür ve habsden habse 'alel za'ife ile nakl olunmuştur ve Devlet-i 'aliyye kullarından birisi kangısına bir dürlü acı cevâb söylemiştir..."⁴³ ifadeleri heyetin kendilerine yapılan muameleyi hak etmediklerini düşündüklerini ve geri gönderilmeleri konusundaki sabırlarının tükendiğini göstermektedir.

3) Heyete sunulan alıkonulma gerekçelerinin üçüncüsü Osmanlı Devleti'nin, elçilerin Avusturya tarafında bulunuşundan memnun olduğudur. Zira kendileri heyeti geri çağırarak için ne mektup ne de adam göndermişlerdir.

Heyetin buna verdiği cevap iddianın mesnetsiz olduğudur. Nitekim heyete göre Osmanlı Devleti'nin iç dünyasını kendilerinden daha iyi kimse bilemez. Dolayısıyla tavırları ve uygulamaları ile ilgili yorumu yapmak kendilerinden başka da kimseye düşmez. Sadrazamın⁴⁴ heyetin Avusturya'da kalmasından memnun olduğu düşünülemez, çünkü o, Avusturyalıların son savaşlarda kazandıkları başarılar dolayısıyla kendilerine yukarıdan bakacağını düşündüğünden heyetin yola çıkmasını bile istememiştir.

Heyet, kendilerinin mektupla ya da bir adamla geri çağırılmamalarının devletin bu halden hoşnut olduğuna delalet etmeyeceğini belirtir. Nitekim heyetin yanlarında getirdikleri Nâme-i Hümâyûnda bir an evvel geri gönderilmeleri istendiği gibi, Mustafa Ağa yediyle gelen mektuplarda da bir an önce avdet ettirilmeleri tembih olunmuştur. Öte yandan kendileri üç senedir Avusturya canibindedirler ve bu zaman zarfında Devlet-i aliyye tarafına sadece bir adam göndermelerine müsaade olunmuştur, o da yolda hapsedilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin de malumudur. Gönderecekleri adamın tutuklanacağını bilmektedirler. Dolayısıyla heyet şu soru ve cevabı ile muhataplarını ikna etmek istemektedir:

"...Yoksa bizim ile giriftâr-ı mihnet olmak için bir âdem dahi mi göndersünler, vallahül-azim bu edna kulların merhamet eyledikleri için kimesneyi göndermediler ve bilâ-riyâ bizden pâk cevâb istenür ise biz on sene bunda böyle habs olsak kimesne gelmez, söyledüğümüz söz gerçektir. Hâtırlarına bir nesne gelmesün. Âdem varup, gelmek için resm-i ecnâs

⁴³ M.T, 101 b, sr. 10-13.

⁴⁴ Zülfikâr Paşa, Avusturya'ya elçilik ile görevlendirildiğinde sadrazam, Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa'dır. Mustafa Paşa 1 Mayıs 1688-9 Kasım 1689 seneleri arasında sadrazamlık yapmıştır. Aralık 1689'da Malkara'da vefat etmiştir. S'O, C. 4, s. 1189.

gözedilmek ister. Emn ü aman kâğıdları me'mülû'n-bih gerekdir. Herkesin irâdeti elinde durmak hakdır. Âteş-i harb ü kıtâlî söndürmek Allahü te'âlâ hazretlerinin yaratduğu çeşme mekşûf olmak lâzımdır. Ve mâdemki bu resm gözedilmeyüp biz bu hâldeyiz bir hayırlu iş bitmez..."⁴⁵

Anlaşılabacağı üzere heyet bir adam yollanmasının gereksiz olduğuna ve gelmeyeceğine, çünkü gelecek kişinin de kendileri ile aynı kaderi paylaşacağına ve bunun Osmanlı Devleti'nin malumu olduğuna ve zor ve cebr ile tutulmalarının hiçbir yararı olmadığına dikkat çekmek istemektedir.

Elçilik heyeti bu cevaplarından sonra Viyana'dan haber beklemeye başlamıştır. Yaşadıkları ortam elverişsizdir. Dört duvar arasında hapsolmuşlardır ve onların görüşüne göre zaten var olan sıkıntıları ve kederleri kemal mertebeye varmıştır. Heyet Pottendorf kalesine hapsedilişlerinin 142. gününde 8 Şevval 1102'de (5 Temmuz 1691) İmparator'un vekili Kont Kinsky'ye bir mektup⁴⁶ yazıp göndermiştir. Heyetkiler bu mektubu, Avus-

⁴⁵ M.T, vr. 102 b, sr. 1-7.

⁴⁶ Kinsky'ye gönderilen mektup şöyledir: "Dostâne inhâ olunan budur ki; bundan akdem mektûbunuzda pey-ender-pey vâki' olan şikâyetimizden Çasârı Korta'nın(?) ta'accüb ittüğün yazmışsınız, şikâyet etmekden esbâb-ı şikâyeti tertîb itmek ne mertebe Hak'dan ba'id ise lâ-yen-katî' şikâyeti mücib bir alây ahvâl nâ-şanide zuhûr ittüğüne bizim dahi hayran olmamız sizin ta'accübünüzden katı çok Hakka karîbdır, inşâ-Allahü teâlâ bu ana değin Devlet-i 'aliyye'de me'külât ve melbûsât ve mefrûşatımızda zarûret ve bunun dört divâr arasında bed-re'y hendek suyu ile eziyet ve kimse ile görülmemek için muhkem bekçiler ile mahbûs olduğumuz yokdur ki ana binâen şimdiki hâlimize şûkr idelim. Şikâyet itmeler ma'lûmdurki üç seneden mütecâviz oldu, efendilerimizden ayrıldık. Ve hâliyâ başımızda bu kadar dağdağ-ı harcıımız vardır ve bizi şevketü kerâmetü Pâdişâhımız hazretleri "Nâme-i Hümâyûnumu varınız mahalline teslim eylen ve eğlenmen gidin" deyü fermân buyurdıkları yedinize teslim eyledüğümüz Nâme-i Hümâyûnda ve saâdetlü sadrıazam hazretlerinin mektûblarında musarrah olduğu ma'lûmunuzdur. Ve illâ varın sizi habs ve esir ve eziyet itsünler için göndermediler. 'Ale'l-husûs ki, Çasâr size virilen ta'yinât akçesi ke'l-ewvel virilüb refâhiyyetinizi ister, zarûret çekdüğünüzü rızası yokdur deyü mukaddemâ Komorn'dan gelen mektûblarınızda yazılmışdır. Lisân-ı çasâriden sâdır ve sizin mektûblarınızda yazılmışdır. Refâhiyyetin âsârı böyle iktizâ itmezdi. Resm-i kadîm virile gelenden şey-i kalil virilmede refâhiyyet bulunurmu, 'ale'l-husûs ki sizden matlûb olan resm a'deti pey-der-pey sizin Devlet-i 'aliyyeye gelen elçilerinize merhûm ve mağfûrûn-leh Sultân Süleymân hân hazretleri zamanından bu ana gince Pâdişâhımızın pişin virdüğü şeydir. Bunu bize minnet ile niçün virirsiniz, ol gelen elçilerinize olan riâyet tevârihler ile zabt olunduğı mukarrerdir. Anlar şöyle dursun yakın zamanda gelen elçileriniz hâliyâ yanınızdadır. Devlet-i 'aliyye anları bizim gibi habsden habse gezdürüp pazara gidenlerin çarsuya ve pazara çıkarmayup istedikleri şeyi aldurmayup her şeyin bahâları iki üç seneden berü ma'lûmumuz iken aldıkları bahâ kadar bir ol kadar dahi üzerine zamm idüb, fâidelenürler, böyle iken gelen nesne her şeyin eyüsü olsa yine gam değildir. Amma yedüğümüz etmek mahlût çiğ hamırdır, ve aldığımız et satılmayup kassab dükkânında bayat kalan etdir. Davarlarımıza virilen otlak kendü atlarının ayağı altında kalmış bayat otlakdır. Bilürüzki buna dahi ta'accüb it-

turya yetkililerinin suçu kendilerine yıkmalarından ve sıkıntılarını iletmediklerinden dolayı sorumlu tutulmaktan korktukları için yazmışlardır. Heyet buna benzer mektupları sıkıntılarını dile getirmek amacıyla zaman zaman göndermişti. Anlaşıldığına göre İmparator ve Avusturya yetkilileri heyetin çektiğini söylediği sıkıntılardan şikâyet etmelerine şaşırmakta, şükretmelerini istemektedirler. Heyet ise gönderdikleri bu mektupta ilk bu hususa dikkati çekmektedirler. Nitekim bu ana değin Osmanlı Devleti'nde yiyecek, giyecek, içecek sıkıntısı çekmediklerini, hendek suyu içip, dört duvar arasında kimse ile görüştürülmeden hapis olmadıklarını ve eski durumları ile kıyaslandığında şükredilecek bir yanlarının bulunmadığını ifade etmişlerdir. Şöyle ki Zülfikâr Paşa'nın belirttiğine göre değerinden çok pahalı alıp yedikleri ekmeğe içine bir şeyler karıştırılmış çığ hamur; et, kasaplarda satılmamış kalmış kokuşmuş et; davarlarına verilen ot, atların ayakları altında kalmış bayat ottur. Kendilerine verilen erzak akçeleri de ihtiyaçlarını karşılamakta yetersizdir. Heyete göre pey der pey bin minnet ile kendilerine gönülsüz olarak verilen erzak parasını Osmanlı Devleti Sultan Süleyman zamanından beri

seniz gerekdir. Amma mahall-i ta'accüb olmadığı bundan ma'lûm olabilirki habsimiz düşman elinden virilmek lâzım gelince 'akl-ı küll sâhibi olana ta'accüb ve gayr-i ta'accübe hâcet kalmaz böyle iken bir alây hayvânâtı da gidermeğe izin virmediğinizden iktizâ hasebiyle yemlerini kesdik. Refâhiyyetimizin biri dahi budur, bunamı şükür idelim, şikâyet itmeyelim, kadîme riâyet ile def-i zarûretimiz istemezseniz mâ-beynde bu ana değin câri olan resm-i 'âdi eğer geçmişimiz ile ma'an rûz-merremiz hâliyâ virilür ise biraz resm-i kadîme ri'âyet ile def-i zarûret itmiş oluruz, ve illâ bundan sonra melbûsât ve mefrûşâtımız makûlesi şöyle dursun davarlarımızın yemlerin def ittüğünüz gibi sâir şeyimizi def ü ref' idüp, böyle habsde kemâl zarûret ile geçinmek iktizâ ider. Evvelâ harçlığımızı Komorn'da habsimizde bize harc ittürdüğünüz sene âhîrinde bizi yollarlar deyü bu makûle şeyi lisâne getürmedik. Lakin insafsızlık hadden tecâvüz itmekle bizi ne derece getürdüğünüz andan ma'lûm olaki zarû[r]etimiz lisâne ve kaleme gelmiştir. Şikâyetimizden 'acziniz mukarrer idüğü ma'lûmumuzdur lakin bizim dahi böyle habsde 'acimiz nihâyetden aşmıştır. Bunda işimiz yokdur. Harcımız size habsimiz gibi âsân olmadığı nümâyân olunur. Bizi tutmanızdan yollayın hem şikâyetimiz ref' idersiniz ve hem harcımızdan kurtulmuş olursunuz. Bu takdîrce ref'-i gâile için bir maslahat murâdınız olur, veyâhüd edâ-yi resm cülûs-ı hümâyûn için bir adamınız gönderilmek ihtiyârınız olur Devlet-i 'aliyye kapusu güşâdedir. İhtiyârî ile gelüp gidene gelme, gitme dimezler. Yohsa zahm-dâr olan elbette şikâyet idicidir. Sizden bir şeyi taleb itmeziz. Ve amma bizi kendü işiniz için habs idüp de resm-i ri'âyetde bu kadar cevri ü ziyet itmenin bir dürlü lüzûmî olmadığına düşmanınız olanlar şöyle dursun kendü dindâşlarınız da değmede ma'kûl ve münâsib görmez. Bu ana değin yazmadığımız ahvâl kalmadı. Ancak yazılması ve bildirilmesi lâzım gelür, zarûretleri tekrâr tekrâr yazmadınız deyü siz yine bizi (?) idersiniz bu töhmetden isnâd olunmasın deyü işbu mektûbumuz tahrîr olunmuştur. Dahi ne demek lâzım gelür ki ma'lûmunuz olmya. Heman keyfiyyeti ahvâlimizi dahi âlimü's-sırr ve'l-hafiyât cenâb-ı Rabbü'l-'âlemin hazretlerine havâle idelim. Verâ-i perde gıybedden zuhûr ider ise emr-i şeriflerine râziyuz. Fi 8 Ramazan 1102..." M.T., vr. 103 a, sr. 4-19, vr. 103 b, 1-19, vr. 104 a, sr. 1-11.

gelen Avusturya elçilerine peşin olarak vermiştir. Şu halde Avusturya kendilerini avdet ettirecek olursa hem bu şikayetlerinden hem de ödedikleri harçdan kurtulmuş olacaktır. Heyet bunu istemekte ve beklemektedir. Her şeyin ötesinde kendilerinin şikayet ettikleri asıl nokta üç senedir efendilerinden, ülkelerinden ayrı tutulmaları ve Nâme-i Hümâyûnlarının hilafına olarak ve hapsedilmeleridir.

Heyet, İmparator'un vekili Kont Kinsky'den 29 Rebiülâhîr 1103 (19 Ocak 1692) tarihli bir mektup almıştır. Mektup heyetin uzun zamandır beklediği geri dönüşlerine izin verildiği haberini içermektedir. Bu izin mektubu şöyledir:

"Fî 29 Rebiülâhîr sene 1103, gibbe-zâ inhâ-i muhlis-âne budur ki yolunuz sa'id ola. Bundan akdem mektûbunuz vâsıl olmuştur. Arzunuza muvâfakat eylememiz karar-dâdemiz olmağla bu ana dek gayrî cevâbımız virilmedi. Geçen kış eyyâmında Tuna ile gidilmek mümkün olmayup, karadan ise bir yerden gönderilmeniz insâniyete lâıyk olmamağla bu vakitlerin güzelliği beğenilmişdir. Faslı huçeste bahâr olup Tuna suyu açılmak ile Çasâr efendimiz kalbinde merkûz olan mülâyemetleri muktezâsınca sa'âdet ve meymenet ile girü gitmenize izin buyurdular. Ve sizi dahi âğâh eylemek için tenbîhler olmuştur. Ve bundan evvel gelen mektûbunuzda dört madde irâd eylemişsiniz. Birinde in'ikâd-ı sulh olmaduğı sebebini üzerimize atmağla cehd eylediniz. İkincide bu kadar zaman bu tarafda alıkonduğunuzdan şikâyet itmişsiniz, üçüncüde bellü başlularınız ile mektûblaşmağla koy-maduğumuzu zıkr itmişsiniz. Dördüncüde virile gelen nesne virilmedüğün 'add eylediniz. Bunlara işe cevâb virilmişdir. Tekrâren redd-i cevâba hâcet kalmadı. Evvelâ habt eyledüğümüz mükâlemelerden ziyâdesiyle isbât olundu ki bizim gayri dürlü kavlimiz olmuş idi. Siz ale'l-ıtlâk birkaç madde irâd itdiniz. Biz ise cevâb eyledik ki öyle mübhem söz ile sulh olmaz, cüzviyatâne inüb, ale'l-infirâd söyleşmelüdür ki, alıkonulacak ve kasrı yed olunacak yerler ma'lûm olup, düşülecek yerlerin mübâdelesi ve yıkılacak muhtell yirlerin hedmi dahi bellü olmağla sınır ta'yîn-i tâmm ile kesile, hatta bu vech üzere tarafeynin emniyeti ve reâyâ-yı 'ibâdu'l-lahın rahatı ba'de-l-yevm temkîn üzere bekâ bula. Siz ise bu makûle 'ale-l-ihtisâs müzâkereye râzı olmadınız ve Devlet-i 'aliyyeye danışınız deyü ilkâ olunmuş iken, "bizde olan söz-i 'akd sulha kâfidir, an[la]şılmayacak şeyi niye danışuruz" deyü cevâb virdiniz. Bu söze musırr olmanız ile hayli zaman mürûr eyledi. 'Âkıbet âdem gönderdiniz. Geldüğünde suâl eyledik. İş bitürmeğe ve sulh bağlamağla

ulâğınız cevâb getürdü mü, evvelki sözden gayri söz getürmedi deyü kat kat cevâb eylediniz. Sonra gitmek üzere olduğunuzda mahremiyet üzere Kardinal ile görüşülüb, ba'z söz lisâne gelmiştir. Ve ol sözleri tekrâr müzâkere eylemek için Çasâr efendimizin mahrem-i esrârı Senyör Deburtemberg(?) Komorn ceziresine gönderilmiş idi. Söz anda kaldı ki evvel lisâne gelen mevâdd makbûl-ı tarafeyn olur ise istikâmı için biriniz Devlet-i 'aliyyeye gide. Der-devlet redd ve kabûlüne muhayyer ola. Lakin ol vakitte bizim zarûretimiz olmamağla ne iktizâ ider idi. Sizin kurduğunuz tarîke zâhib olmak ve sulh mükâlemesi tekrâr ele alınup, söyleşmek için görüşmeğe da'vet olduğunuzda râzî olmayup, aslâ bu bâbda cevâb eylemediğümüzden bizde külliyyet ile sükût eyledik. Zirâ bir hoşca mufassal her madde mukaddem mükâlemeleri ile söyleşilüb, fûrâde fûrâde karara konmadın maslahat eylemeye ol vakitte gâlib olan kılıcımızın tahammülü yoğidi. Pes ol vakitte sulh olmamanın suçu bizim üzerimize yıkılmazki. Biz tekrâr sizinle sulh söyleşmeğe hâzır olmuş idik. Belki size haml olunurki olgelen bir kâide-i maslahatın söyleşmesine kâil olmadınız. Bu esnâda İngiliz Kralı elçisini deri Osmâniyyeye gönderüp mûmâ-ileyh şehri Edirne'ye varup, vefât iden vezir-i â'zam Köprülü Oğlu Mustafa Paşa ile görüşdükdün sonra sizde min-ba'd 'akd-i sulha ruhsat olmaduğın anlamışızdır. Lakin sizin 'avdetiniz için ikdâm eylemediler. Ve vezir-i â'zam-ı sâbık tarafından Mustafa Ağa yediyle gelen mektûbunda girü gitmeniz için derc olunan cevâb maslahat görülmedüğüne meşrût ve merbût olmağla temşiyet-i maslahata bir dürlü liyâkat kalmaduğundan âşkâre olmuşdur ki, sizinle sulh maslahatını görmek arzusuyla sizi bunda alıkomadık. Ancak halk beyninde sulh olmanın zimmeti üzerimizden ref eylemek için sizi bu kadar, bu kadar zaman bunda alıkoymadık. Zirâ tiz girü gönderilmiş olaydınız sulh olmamanın töhmeti ve beşer kanın döküldüğü ve döküleceğinin günâhını üzerine almak Çasâr'ın kendü merhametine lâyük iş değildir. Pes sizin bunda alıkonmanız bizden ne tarîk ile ve ne niyyet ile ve ne mülâhaza ile olduğu âşikâre olup, Hakka muhâlif işde olmaduğumuz bellü oldı ve düşmanlarımız olan efendileriniz ile mektûblaşmağla ve haberleşmeğe dahi mâni' olduğumuza âkil olan kimesne ta'accüb eylesün. Mâbeynimizde cenk var iken kangı resimde ve kangı kânûnda vardır ki birbirimize kılıç çeküp ve âteş-i harb bu mertebe şü'lelenmiş iken devlet tarafı ile siz istediğünüz gibi mektûblaşasız ve bizim adamlarımız ile esnâ-yı cenkde ne gûne mu'âmele olunduğı ma'lûm-ı 'âmmedir. Ve ma'îşetiniz için virile gelen nesne virilmedüğüne müte'allık sözümüz budur ki her ahvâl ve 'ale'l-husûs ruhsatınız kalkduğı mülâhaza

*olundukdan sonra yine de kayırılmışsınız. Şikâyet olunacak hâl yoktur. İşte her ahvâl i'lâm ve beyân olunmuştur. 'Âlem-üs-sırr ve-l-hafiyât olan Rabb-ül-âlemine ma'lûmdurki siz sulhü fesh eyleyüp bizim üzerimize yürüdüünüz. Ve biz kendi hıfzımız için cenge mübâşeret eyledik. İrâde-i 'aliyyesine kalmışdır ki 'inâyet ve merhamet eyleyüp, beşer kânın dökülmesin. Esr girü mükedderü'l-hâl olan tarafeynin reâyâsına âsâyış ve istirahatı ihsân eylemeğe kendüsü kâdirdir. Anın hıfz imânına sizi dahi ısmarladık ve's-selâm.'*⁴⁷

Söz konusu ettiğimiz bu mektuptan anlaşıldığına göre Avusturya tarafı şu hususların kabul görmesini istemektedir:

a) Avusturya İmparatoru, heyetin İstanbul'a dönme arzularına kendileri de ortaktır; ancak geçen kış günlerinde Tuna nehri donduğu için çok sıkıntı çekebilecekleri düşüncesiyle bırakılmamışlar, dönüş izni için mevsimin uygun olmasını beklemişlerdir. Geri gönderilmeleri için alternatif olan kara yolu ise çok güvenli olmadığından tercih edilmemiştir. Dolayısıyla en uygun şartlar Tuna nehrinin buzlarının çözüldüğü vakittir, yani izin verdikleri bu anlardır.

b) Osmanlı heyetinin şikayetine sebep olan hususlardan kendileri sorumlu değildirler. Sulhun olmamasının vebali üzerlerine atılamaz. Çünkü Osmanlı heyeti sulh için sadece birkaç müphem madde ileri sürmüştür. Kendileri ise düşmekte olan kalelerin durumlarının belirlenmesi, yıkılacak yerlerin belli edilip sınır tayin edilmesi, kalelerin el değiştirmesi gibi önemli konuların ayrıntılı olarak görüşülüp karara bağlanmasını istemişlerdir. Teklifleri kabul edilmediği gibi, heyet bu istekleri "kabulü imkansız" bulduğundan İstanbul'a bildirmeye bile lüzum görmemiş, kendi maddelerinin kabulünde ısrarcı olmuştur. Bu gereksiz ısrar ile çok zaman kaybedilmiştir. Diğer yandan Osmanlı Devleti ile aralarında devam eden savaşta kendileri galip durumda iken, önerilen maddeleri ayrıntılı olarak incelemekten acele bir şekilde onaylamaları söz konusu olamazdı. Kaldı ki heyeti hemen geri göndermiş olsalardı anlaşma yapılmamasının töhmeti üzerlerinde kalacaktı; beşer kanın dökülmesinden haksız yere sorumlu tutulacaklardı.

c) Heyetin maslahat ruhsatları geçerliliğini kaybetmiştir. Dolayısıyla kendileri maişetleri için verilen malzemelerin eksikliklerinden şikayet etmekte haksızdırlar. Çünkü onlar yetkisiz kimseler olmalarına rağmen ihtiyaçları karşılanmak suretiyle yine de kayırılmış, gözetilmişlerdir.

⁴⁷ M.T, vr. 104 a, sr. 11-19, vr. 104 b, sr. 1-19, vr. 105 a, sr. 1-19, vr. 105 b.

d) Osmanlı heyeti kendi efendileri ile haberleşmelerinin engellenmesine şaşırılmamalıdır. Zira hiçbir devlet savaş halinde bulunduğu bir devletle, ülkesinde bulunan kişilerin rahatça haber akışında bulunmasına müsaade etmez. Bu, devletlerarası kanun ve usulde olagelmıştır.

e) Savaşın başlatılması sorumluluğu Osmanlı Devleti'ndedir. Çünkü Osmanlı Devleti, Avusturya ile barış halinde olmasına rağmen bunu yok sayarak üzerine yürümüş, onlar da kendilerini savunmak zorunda kalmıştır. Bu Allah'ın da malumudur.

Öncelikle Avusturya İmparatorunun heyetin can güvenliğine, sağlık ve sıhhatine bu kadar yakın alaka duyması söz konusu olamaz. Nitekim heyetkilerin hapis hayatları esnasında gördükleri muameleler bunu teyit etmektedir. Kaldı ki yine mektuptan anlaşıldığı üzere Avusturya Osmanlı heyetini maslahat ruhsatlarının artık geçerli olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin iadelelerini önemsemediği yetkisiz kişilerden ibaret bir ekip olarak kabul etmektedir. Bu yönü ile ele aldığımızda Avusturya'nın heyeti düşünerek en uygun mevsimi ve günleri beklediğine inanmak doğru olmaz.

Bunun gibi sulhun yapılamamasının sorumluluğunu heyetin üzerine yıkmakta doğru değildir. Avusturyalıların Macaristan'daki Temeşvar (*Timișoara*), Arad (*Arad*), Göle (*Gyula*) gibi henüz teslim olmamış Osmanlı kalelerini talep etmeleri, Venedik Cumhuriyeti'nin Ağrıboz (*Chalkis*) adasıyla beraber Bosna (*Bosna*) ve Hersek'te (*Hercegovina*) bazı yerlerin kendilerine verilmesini öne sürmeleri, Lehistan'ın yine Osmanlıların elindeki Kamaniçe (*Kamanec-Podolskij*), Podolya ve Ukrayna'yı istemeleri heyetin anlaşmaya yanaşmamasına sebep olmuştur. Dolayısıyla uygun bir anlaşma zemini oluşsaydı, heyet sulhu kabul etmekte tereddüt etmezdi. Nitekim bir an önce ateşin kesilmesi birden fazla cephede zayıf veren Osmanlı Devleti'nin işine gelirdi. Oysa ki Avusturya aynı anda Fransa ile de savaş halinde bulunmasına rağmen Osmanlı cephesinde kazançlıdır, kuşatma halinde tuttuğu düşmesi muhtemel kaleler vardır, daha fazla kârlı çıkacak iken yapılacak bir sulh ile askerî başarılarının önünün kesilmesini istememektedir.

İki ülke ilişkilerinin bozulması ve savaşa dönüşmesi sorumluluğunun Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü Vasvar (*Eisenburg*) anlaşması (1664) devam ederken ve anlaşmanın bitmesine yaklaşık 20 yıllık bir zaman varken, ayrıca Avusturya, barışın devamı için elçi

göndermiş iken sefer açılması Osmanlı Devleti'nin lüzumsuz ve sonucu itibariyle de başarısız -askerî, iktisadî ve siyasî açıdan- bir girişimidir. Hangi ithamlar ve savunmalar yer alırsa alsın Zülfikâr Paşa'nın kendilerine geldiğini belirttiği 29 Rebiülâhîr 1103 (19 Ocak 1692) tarihli bu mektup, şüphesiz ülkelerine dönme mücadelesi veren ve akıbetlerinin ne olacağını kestiremeyen heyeti ziyadesiyle sevindirmiştir.

SONUÇ:

Zülfikâr Paşa başkanlığındaki Osmanlı heyeti, Sultan II. Süleyman'ın cülûsunu bildirmek, gerçekte ise Avusturya ile sulh imkânı aramak için Viyana'ya gönderilmiştir. Heyet Avusturya, Venedik ve Lehistan temsilcileri ile on dört kez bir araya gelmesine rağmen müzakerelerden olumlu bir sonuç alamamıştır. Neticesiz görüşmelerin ardından avdet ettirileceklerini düşünen heyet, Komorn ve Pottendorf'ta göz hapsine alındıkları gibi, ulak gönderemediklerinden dolayı İstanbul ile olan bağlantılarını da kaybetmişlerdir. Ancak avdet ümitlerini yitirmediklerinden Avusturya vekil ve yetkililerine yazdıkları mektuplar ve İmparator'a yazdıkları *iltimasnâme* ile dönüş izinlerinin verilmesini rica etmişlerdir. Bu mektuplardan heyetin ne derece mağdur olduğunu, acz içinde bulunduğunu ve bu durumdan ne mertebe şikayetçi olduğunu anlamak mümkündür. Avusturya tarafına bakıldığında onlar, Osmanlı Devleti'nin kabul etmeyeceği anlaşma şartları ileri sürerek zaman kazanma ve heyeti oyalama taktiği gütmektedirler.

Alıkonulmaları ve oyalanmalarındaki gerçek sebep, kanaatimizce 1686'da batıda Fransa ile olan anlaşmazlığının savaşa dönüşmesine ve iki cephede birden savaşmasına rağmen Avusturya'nın, Budin, Varadin, Eğri, Belgrad gibi kalelerin alınmasında başarı göstermesi ve cephelerdeki durumun netleşmesini beklemeyi uygun bulmuş olmasıdır. Nitekim Avusturya'nın Bosna'da Osmanlı askerinin durumunun ne hal alacağını ve kuşattıkları bazı kalelerin ellerine düşüp düşmeyeceğini beklemek istemesi mantıklıdır. İşte bu bekleyiş içinde durumun kötüye gitmesi ihtimaline karşılık heyetin alıkonulması gereklidir ve Avusturya bunu yapmıştır.

Bu bağlamda Avusturya'nın Osmanlı Devleti ile yapacağı bir barışı Fransa'nın arzu etmediği açıktır. Nitekim böyle bir durumda Fransa, Avusturya'nın bütün gücü ile kendine yöneleceğini düşünmektedir. Avusturya tarafı olan İngiltere ve Hollanda ise bu hususta karşı oldukları Fransa aleyhine, var güçleri ile Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin arasını bulmaya

çalışıyorlardı. Özellikle de Hollanda, Osmanlı Devleti ile olan ticaretlerinin devamlılığı için barışın sağlanmasına, arabulucu sıfatıyla büyük gayret sarf ediyordu. Dolayısıyla bir yanda Fransa cephesi diğer yanda başarı kazandığı Osmanlı cephesi arasında kararsızlık yaşayan Avusturyalılar, başarılarına bağlı olarak sulh için isteklerini artırmışlar; ancak bu istekleri kabul olunmayınca heyeti alıkoymak suretiyle cephelerdeki gidişatlarını takip etmeyi uygun bulmuşlardır. Heyettekiler ise gerek Viyana'da Avusturya ve müttefikleri Lehistan ve Venedik elçileri ile yaptıkları müzakerelerde, gerekse Komorn ve Pottendorf'ta alıkonulduklarında yanlarına gönderilen kişilerle yaptıkları görüşmeler ve yazdıkları sulha müteallik mektuplarda ilk söyledikleri şartlardan dönmekte ısrarcı olmuşlardır.

Netice itibariyle heyet, Avusturya'nın çıkarları doğrultusunda Komorn ve Pottendorf'ta hapsedilmiştir. Bu hapis hayatı onların tahmininden uzun ve sıkıntılı geçmiştir. Ancak avdet ettirilmeleri hususunda ümitlerini yitirmediklerinden Avusturya yetkililerine sürekli yazdıkları mektuplar ile dönüş mücadelelerini sürdürmüşler, geç de olsa netice almayı başarmışlardır.

خان حضرتی زماندن بوانه کلجه پادشاهزک پیشین ورددی کشیدر بونین بزه منت ایله
 نچون ویررسکر اولکلان لچیلر بکزه اولان رعایت تواریخلر ایله ضبط اولند و بی مقرر د رانلر شویله
 طورسون یقین زمانده کلان لچیلر بکزه لیا یا نکرده در دولت عیله آنلری بزرگی جسمه حبسه
 کردروب بازاره کیدنلرین چلبه سویر و بازاره چقار سوب استد کلری شیء آلدرو میوه هر شیشک
 بهالری ایکی اوج سنبدن برو معلومز ایکن آلد کلری به اقدربرا اولقدربخی اوزرینه قتم ایدوب
 فایده لنور لوبویه ایکن کلان سننه هر شیشک یوسیی اولسه ینه غم دکلدراقاید و نهن اتمک
 مخلوط چیک خیمرد سرو آلد و غمزات صا تلیوب قصاب دکا ننده بیات قلان اندر طوار لر مژه ویرلن
 اولوق کندن و آنلر نیک یاغی آکنده قالمش بیات اولقدربیلور زک بونکر دیخی تعجب استدر ککر دکا راقا
 محل تعجب اولدوب بی بوندن معلوم اوله بیلور که جسمه ز دشمن آلدن ویرنک آلدنم کلجه عخلر کل
 صاحبی اولان تعجب و غیر تعجب حاجت قالمز بولید ایکن برالای حیواناتی ده کیدر مک اذت
 ویرمد بکرون اقتضا حسبیله یملری کسدن رفاهیه تمزک بری دیخی بود بوکای می شکر ایه لمر
 شکایت ایتمه لم اگر قدیمد رعایت ایله دفع ضرور تمز استمر سکر ما بینه بوانه دکن جاری اولان
 رسم عادی اگر کچمشه مز ایله معار روز مژه مز حالیا ویر بیلور ایسه بر آرز رسم قدیم رعایت ایله
 دفع ضرورت اتمش اولور زوالا بوندن صکره ملبوسات و مفروشات تمز مقولر سی شویله طورسون
 طوار لر تمزک یلبرن دفع ایتد و کزگی سائر شیمیزی دفع دفع ایدوب بولیر جسمه کمال ضرورت
 ایله کچمشک اقتضا ایدر اولر اخر چلبه نری قوملر نده جسمه مزده بزه خرچ ایتد و دروز سنده مزنده
 بزنی یولار لر دیو بو مقولر شیء لسانه کتورمدن لکن انصاف سنر لوق مزده ن تجا اوز اتمکله بزنی
 ندر وجه بر کتور دیکر آندن معلوم اولاکه ضرور تمز لسانه و قله کلمشدن شکایت تمز بونکر مقترر
 ایدو کی معلومزد لکن بزم دیخی بولیر جسمه عجز مز نه ایتدن آتمشدر بونده ایشمز یوت در

خرم سزده حبس سزگی آسان اولمده و عینی نمایان اولمور بزی طومنا کردن یوللا بن هم شکایتی موز فعا اید سکر
و هم خر جزدن نور تلسش اولور سکر بو تقدیر جبر رفع غائله ایچون بر مصلحت مراد بکیمی اولور و با خود
ادای رسم جلوس هابون ایچون بر آد مکر کوندیر ملک اختیار کیمی اولور دولت علیه قیوم بی کساده کا
اختیاری ایله کلوب کیدنر کله کتمه دیمزلر بو خسه ز خمدار اولان البته شکایت اید بچیدر
سزدن بریشیء طلب اتمرز و اما بزنی کتد و ایشد کز ایچون جنس سزاید و بده رسم رعایتده بو قدر جرد
و اذیت اتمه نک بردر لولوزومی اولمده و غنمه دشمنکزه اولمدر شو بیلد طور سون کندی دین بر ایشد کزه
دکده معقول و مناسیب کورمز بو آنزد کین یازمد و غمز احوال قالدی ایچنی یازلمه سی و بلدی
لازم کلور ضرور تری کز اربکرار یازمدیکر دیو سز سزیری مهمتم ایچون مسکن بو تمسدن اسناد
اولمسون دیو ایشبو مسکو تمز حریرا اولمشدر دخی نردیمک لازم کلور که معلومکن اولمیه همان
بو کیفیت احوال مری دخی عالم ایسترو لطیفات جناب رب العالمین حضرتلر نیه حواله ایدم و رآء پرده
غیبدن ظهور ایدر ایسه امر شریفلر نیه راضی یوز ۷ ۸ ص ۳۱۱ استانه یر اذن اولوب
عودت محکمه پوتندروف قلعه سنده چاسار و کجلی تحقیقندن کلان هر زوات مکتوبنیک
صورت ترجمه سیدر ۲۹ ص ۳۱۱ غیب ذالها و مخلصانده بودر که یولمیکر سعید اولم
غیری جو اتمز ویرلمدی کچن قیش ایامنده طونه ایله کیدمکن ممکن اولوب قره دن ایسه برتر دن
کوندیر مکنر انسا اینته لایق اولمغله بو وقتلرک کوز لککی بنگلشدر فصل خمسسته بهار اولوب
طونه صوفی آطلق ایله چاسار افسدیمز قلبنده مرکوز اولان ملا یمتلی مقتصا سینه سعادت
و مهمت ایله کیر و کتمکزه اذن یوردیلر و سزیری دخی آگاه ایملک ایچون تبه لرا اولمشدر و بو دن
کلان مکتوب کزده درت ماده ایراد ایشش سکر برنده انقفا دصلح اولمده و عینی سیدینی اوزریمزه آنغنه

جهد ایلدی که اینجی ده بو قدر زمان بو طرفده ایلقوند و غنکردن شکایت اینس سگن اوچی ده بئلو
 باشلو کیر ایلدی مکتوب ایشمه که قومید و غزی نکر ایش سگن دردی بچیده و بریلر کلان نسنده ویریلدی و کین
 عذاب ایلدی که بولره ایسه جواب و برلشدن تکرار رد جواب حاجت فالمدی و لاجیط ایلدی و کرمکله لرین
 زیاده سیلدا نبات اولندی که بزم غیردی در لوقولنا اولمش ایدی سز علی الاطلاق بر قاج ماده ایراد ایلدی که
 بزا ایسه جواب ایلدی که اولدی بزم سوز ایلدی صلح اولمز جزو ثباته ایتوب علی الانفراد سولیشمه لودر که
 ایلقونیلر چی و ضریدا اولندی حق بر لر معلوم اولوب دکشیده چک بر لر که مباد لر بی و بقیله حق
 محمل بر لر که هدیمی بللوا و مغله سینور تعیین تام ایلدی کسیده جتی بو وجود اوزره طرفینک امنیتی
 و رعایای عباد اللہک راحتی بعد ایوم تمکین اوزره بقا بوله سز ایسه بو مقوله علی الاختصاص
 مذکره بیر رضی اولدی که و دولت علمه بیدانش کردیو الف اولمش اکن بزه اولان سوز عقیده
 صلح کا ویدر دانشلیه حق نبی یندانشور زدیو جواب ویردی که بوسوزه مصترو لکن ایلدی چلی زمان
 مرور ایلدی حقیقت آدم کوزردی که کلد و کده سزدن سؤال ایلدی ایش سوز بزم که صلح بلمغله لکن
 جواب کوزردی او لکی سوزدن غیردی سوز کوزردی دیوقات قات جواب ایلدی که صکره کتمک اوزره
 اولدی و غنکرده محرمیت اوزره قدینال ایلدی کوزریشیلوب بعض سوز لسان ککشدن و اول سوز
 تکرار مذکره ایلک ایچون چاسا راند بزمک محرم اسراری سینورد بوزر تمبریک قورن جزیره
 کوزریش ایدی سوز اذنه قالدی که اول لسان کلان مواد مقبول طرفین اولور ایسه استیجابی ایچون
 بریکر دولت علمه بیکرده در دولت رد و قبولند مخترا اولر لکن اول وقتده بزم ضرورتیز اولمغله
 اقتضای ایدر ایدی سز که قورد و غنکر طریقه ذاهب اولوق و صلح مکالمه بی تکرار آله الکتوب سولیشمه
 ایچون کوزر شمه که دعوت اولندی و غنکرده رضی اولوب اصلا بومایه جواب ایلدی و ککزدن بزه کتبت ایلدی
 سگرت ایلدی زیر برخی شیخ مفصل هر ماده مقدم مکالمه لری ایلدی سولیشیلوب فراد افراد راه

تومند بن مصلیح ایله اول وقتده غالب اولان قلیجک، تجلی بوغندی پس اول وقتده صلح اولمکن
صوحی بزم اولدومیزه یقینت کیم بزرگار سز کله صلحی سولیمته که حاضر اولمش ایدک، بلیکی سزده حمل اولنور که
اولیکلان بر قاعده مصلیح سولیمته سنه قایل اولدیگر، بواشاده انکیلر قرالی ایلجیسی نهر
عنه اینه کوندروب موچی ایله شهر ادرنیه واروب وفات ایدن وزیر اعظم کو برلی اوغلی مصلیح
پاشا ایله کورشد که صکره سزده من بعد عقد صلحی رخصت اولدوغین اکلشزد رلکن سزک
عودت کیمچون اقدام ایلمیلر وزیر اعظم سابق طرفدن مصلیحی اغایدیله کلان مکتوبنده کیم
کتمه کیمچون درج اولمکن جواب مصلیح کورلد و کیم مشروط و مربوط اولمغله تمشیت مصلیحه
برد رولویاقت فالمدوغندن آشکاره اولمشد که سز کله صلح مصلیحی کورمک آمو و وسیله سز
بونده ایلمو مدق آچی خلق بیننده صلح اولمکن ذمیتی اوزریمزدن رفع الملک ایچون سز
بودد زمان بونده لیک قودیق زیرایتیز کیم و کوند رلمش اولدی کیم صلح اولمکن تمیتی و شرفانک
دو کلد و کن و دو کوله جینک کاهینی اوزرینه آمو چاسارک کند و مرختنه لایق ایشد کلد پس
سزک بونده ایقونم کیم بزدن نه طریق ایله و نه نیت ایلر و نه ملاحظه ایله اولدوغین آشکاره اولد
حقیقه مخالف ایشده اولدوغین بللو اولدی و دشمنلر مزا اولان ائدیلمر کیم ایله مکتوبلشتمکه
و خبرلشتمکه دخی مانع اولدوغین عاقل اولان کسینه قیج ایلسون ما بنیز ده جنک وار اکن
قیغی رسیده و قیغی قانونده وارد کیم بر بزمه قلیج چکوب و آتش حرب بومرته بشعله لشمکن
دولت طرفی ایله سز استد و کیم کیم مکتوبلشتم سز و بزم آدملر نیز ایله اثنای جنکده نه کونه
معامله اولدوغین معلوم عامه درو معیشت کیم ایچون ویر یله کلان سنسیر ویرلمد و کیم متعلق
سوزم بود که هر حال اوغلی مخصوص رخصت کیم فالقد و بی ملاحظه اولمکن قدن صکره یسه ده
قایلشم سز شکایت اولمندی حی حال بودد راسته هر حال اعلام و بیان اولمشدر عالم ایست

والحفیات اولان رب العالمیند معلومد کرسر صلیح فینح ایلیوب بزماوزومور یوزیدیکز و بزکنه ی

حفظت ایچون جنکه مباشرت ایلدک اراده علیسنر فالشد که

عنایت و رحمت ایلیوب بترقان دو کلسن

اسر کیم و مکد الحال اول طرفینک

مرعایا سنر ایمانیش و ستر

احسن ایلدک کندی قادرد

آنک حفظا و امانند

سنری دخی لهر کلد

قلام

ÖMER ÂLÎ BEYLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER (KARESİ MUTASARRIFI - KASTAMONU VALİSİ)*

NESİMİ YAZICI

GİRİŞ

Ramazanoğulları ailesine mensup olan Ömer Âli Bey'in dedesi Bahr-i Sefid Boğazı Komutanlığı ve Adana Mutasarrıflığı gibi görevlerde bulunmuş Arif Paşa,¹ babası Tarsus Kaymakamlığı yapmış olan Ahmed Paşa'dır. Ömer Âli Bey Adana'da 1 Ramazan 1259/25 Eylül 1843'te doğmuş, hususî öğretmenlerden çeşitli dersler alarak oldukça iyi bir öğrenim görmüştür. Onun ailesiyle ilgili yeterli bilgiye sahip değilsek de, evlenmiş olduğunu ve eşinin muhtemelen kendisinin Dersim'deki mektupçuluğu sırasında vefat etmiş bulunduğunu düşünmekteyiz².

Ömer Âli Bey, doğduğu şehirde 1279H/1862-63'te Tahrirât Kitâbeti Refâkati'yle başladığı devlet hizmetini, 21 Temmuz 1909'da Kastamonu Valisi olarak tamamlamıştır³. Bu arada o, Rumeli hariç olmak üzere Doğu ve Batı Anadolu, Suriye, Hicaz, Trablusgarb gibi dönemin Osmanlı coğrafyasının belli başlı bölgelerinde görev yapmış, sırasıyla şu hizmet çizelgesini gerçekleştirmiştir: Adana Meclis-i İdare-i Livâ Kitâbeti, aynı yerde

* Bu makale *II. Kastamonu Kültür Sempozyumu* (Kastamonu, 18-20 Eylül 2003)'na aynı adla sunulan tebliğimizden geliştirilmiştir.

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1311, c. III, s. 274.

² Ömer Âli Bey Şubat 1881 ile 8 Aralık 1885 arasında Dersim'de mektupçuluk yapmış, bu sırada 1884 yılında üç ay süre ile de vali vekilliğinde bulunmuştur. İşte bu devreye ait uzunca bir şiirini "*Dersim Mektupçusu İken Kâin Biraderim Hakkı Bey'e 1296 (1881) Yazdığım Manzum Mektuptur*" kaydıyla aşağıda kısaca tanıtacağımız *Haura Defteri* (s. 24-25)'ne kaydetmiştir. Aynı defterdeki bir beyit ise; "*Refikam Merhûme Lisanından Kâin Biraderime Cevaben Yazmışım, Dersim'den 1299 (1883)*" ifadesiyle kaydedilmiştir. Buradan anlaşılan eşini bu tarihten önce kaybetmiş olduğudur. *Haura Defteri*'nde "*Balkesir'den Kâin Biraderime Gönderdiğim Tasvirimin Altına Yazmışım*" ifadesiyle bir başka beyit yer almakta ise de, burada kastedilenin eski kayınbiraderi mi, yoksa yeni bir evlilik neticesinde sahip olduğu kayınbiraderi mi olduğunu anlamak mümkün olamamaktadır. *Haura Defteri*, s. 21, 24-25.

³ *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. II, s. 434-435; Ömer Âli Bey'in hayatı, büyük ölçüde bu kaynağa dayanılarak, Mehmet Zeki Pakalın tarafından (*Sicill-i Osmani Zeyli*, c. XIV, s. 2244-46. TTK Kütüphanesi'ndeki yazma nüsha) da değerlendirilmiştir. *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ndeki özgeçmişin iki kopyası Emekli Sandığı Arşivi, Mülkiye, 20192 numaralı Ömer Âli Bey'e ait dosyada da bulunmaktadır.

Meclis-i İdare-i Vilâyet Kitâbeti, Mektupçu Kalemî Başmüsevvidliği, Mümeyyizliği, Trablusgarb Tahrîr-i Nüfus Memuriyeti, aynı vilâyetin Divân-ı Temyiz Başkitâbeti, Halep Meclis-i İdare-i Vilâyet Başkitâbeti, Girit Vilâyeti Mektupçuluğu Vekâleti, Adana Meclis-i Temyiz Başkitâbeti, aynı yerde Meclis-i İdare-i Başkitâbeti, İâşe Nezâreti Başkitâbeti, Dersim Vilâyeti Mektupçuluğu (Vali Vekillliği), Diyarbakır Vilâyeti Mektupçuluğu, Aydın Vilâyeti Mektupçuluğu, Halep Vilâyeti Mektupçuluğu, Hicaz Vilâyeti Mektupçuluğu, Suriye Vilâyeti Mektupçuluğu, Halep Vilâyeti Mektupçuluğu, Cidde Vali Kaimmakamlığı, Karesi Mutasarrıflığı, Tekirdağ Mutasarrıflığı, Bingazi Mutasarrıflığı, Kastamonu Valiliği⁴. Ömer Âlî Bey'in bütün bu görevlerinde başarılı olduğuna, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Sicill-i Ahvâl Defteri/Dosyası tanıklık etmektedir. Bu durumun birkaç örneği olarak şunları hatırlatmamız yerinde olacaktır.

Dersim Valisi Fahri Paşa onunla ilgili olarak; *"Dirâyet ve fetânetini ve kuvve-i kalemiyesiyle beraber her suretle malumât ve ehliyet ve kifâyetini tasdik ederim"* derken, buradaki Vali Vekillliği Meclis-i İdare'nin 28 Şaban 1302/13 Haziran 1885 tarihli mazbatasında; *"Umûr-ı me'mûresini hüsni idare ederek hoşnûdû-i umûmiyeyi kazanmış..."* olduğu tarzında değerlendirilmiştir. Diyarbakır Mektupçuluğu'ndaki çalışmaları ise; *"Mûmâ-ileyh zikrolunan mektupçulukta bulunduğu müddetçe hoşnûdû-i umûmî isticlâb ederek vukû-i infisâli cümlelerin teessür ve teessüfünü mûcib olduğu ve kendisi ashâb-ı diyânet ve istikâmetten olarak her vechile şayân-ı lutuf ve merhamet bulunduğu..."* ifadeleriyle ortaya konmuştur. Hicaz Vilâyeti Mektupçuluğu göreviyle ilgili olarak da; *"Erbâb-ı dirâyet ve istikâmetten olup ifâyı hüsni hizmet eylediği ve Hicaz Vilâyeti Mektupçuluğu'nun suret-i mükemmelede tanzim ve islâhına muvaffak olarak hasâil-i memdûhası hasebiyle umûmun teveccühünü kazandığı..."* sözleriyle takdir edilmiştir. Gerçekten de önemli bir görev olan *Mektupçuluk*'ta kazandığı bu başarıyı Ömer Âlî Bey, müteâkiben getirildiği *Mutasarrıflık*'ta da devam ettirmiştir⁵.

⁴ Bu görevlerin başlangıç ve bitiş tarihleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Sicill-i Ahvâl Defteri ve Emekli Sandığı (20192)'ndeki dosyasında muntazam olarak kaydedilmiş bulunmaktadır.

⁵ Vilâyet idaresinde önemli bir görevli olan mektupçuların görevleri, nizamnâmelerde açıkça belirtildiği gibi (Vilâyet Nizamnâmesi, Düstur, Tertip I, c. I, s. 609; İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi, Faslı Râbî, Mektupçuların Vazâifî, Düstur, Tertip I, c. I, s. 630), taşradaki pozisyonları ile ilgili olarak da şu çalışmalara bakılabilir: Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", Kebîkeç, Yıl 1, S. 2 (Ankara 1995),

Rumca ve Ermenice bilen Ömer Âlî Bey, Arapçayı konuşabilecek düzeyde öğrenmiş, anadili Türkçede ise manzum ve mensur eserler vermiştir⁶. Burada hedefimiz onun edebî yönünü değerlendirmek olmadığından ve aslında bunu başaracak gücü de kendimizde görmediğimizden *Cemal Bey*⁷ ile *Türkmen Kızı*⁸ adlı iki romanıyla biri kayıp,⁹ diğeri ise Balıkesir İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan hatıra defterlerini zikretmekle yetinmek istiyoruz¹⁰. Ömer Âlî Bey, kendisinin şairliğiyle ilgili olarak oldukça mütevazî ifadeler kullandıysa da,¹¹ her halde ona ait şiirlerin değerlendirilmesinin, konunun uzmanlarına ait olacağında şüphe yoktur.

Bizim kanaatimize göre Ömer Âlî Bey, özellikle mutasarrıf olarak gittiği yerleri imar etmeye çalışmıştır. Her ne kadar bu alanda yeterli çalışmalar yapılmadıysa da, elde bulunan bir kısım örnekler bile bize, böyle düşünme

s. 104-105; Ayr. bkz. Ali Birinci-İsmail Kara, "Muktupçu, Mutasavvıf, Yazar, Şair Sadık Vıcdanî", *Tarih ve Toplum*, c. XIII, S. 78 (İstanbul Mayıs 1990), s. 35.

⁶ Muharrem Eren (*Mutasarrıf Ömer Ali Bey Balıkesir'i Yeniden İnşâ ve İmar Eden, Hamidiye (İl Halk) Kütüphanesinin Kurucusu ve Sahibi*), İstanbul, 1993, s. 61-70) bir kaynak göstermeden, Ömer Âlî Bey'in Arapça, Farsça ve Fransızcaı bildiğini belirtmektedir ki, biz de bu düşüncenin büyük ölçüde doğru olduğu kanaatindeyiz.

⁷ İstanbul, Mıhran Matbaası, 1304.

⁸ İstanbul, Alem Matbaası, 1307. *Türkmen Kızı*, M. Kayahan Özgül (*Paşabey-zâde Ömer Âlî Bey, Türkmen Kızı*, Isparta, Tarihsiz) tarafından özlü bir değerlendirme (s. 5-23) ile yayımlanmıştır. Yazara göre bu eser, *ilk köy romanımızdır*. Onun değerlendirmeleri şu cümlelerle son bulmaktadır: "...şuurlu veya şuursuz doğmuş bütün basitliğine rağmen, *Türkmen Kızı* tarih, edebiyat, folklor, hattâ siyaset adına -şimdilik kaydıyla- pek çok ilkler taşıyan bir romandır ve *Ömer Âlî Bey* de daha fazla ihmâli hak etmeyen bir yazardır".

⁹ Bu bilgiyi ölümü üzerine *Tasvir-i Efkâr* (7 C. Âhir 1338/27 Şubat 1336)'da yayınlanan bir makaleden öğreniyoruz. Makalede o hatıra ait bir bölüm yer almış bulunmaktadır. Buradan anlaşılan bu ikincisinin klâsik bir hatıra özelliklerine sahip olduğudur.

¹⁰ Bu eserin bir başlığı yani ismi bulunmamakla birlikte adı geçen kütüphanede (Nr. 739), *Ömer Âlî Bey'in Balıkesir'e Ait El Yazması Hatıra ve Şiirleri* olarak kaydedilmiş olup kısaca *Hatıra Defteri* şeklinde isimlendirilmiştir. Eser klâsik hatıra tarzında olmayıp, esas olarak Ömer Âlî Bey'in Balıkesir'de görev yaptığı dönem ve bilhassa da *Ocak 1898 Depremi* sonrasında yapılan resmî yazışmalarla, ona ait bazı şiirleri ve diğer bir kısım bilgileri içermektedir.

¹¹ Balıkesir İl Halk Kütüphanesi'ndeki *Hatıra Defteri*'nin ilk sayfasındaki şu ifadeler bu durumun en dikkat çekici kanıtıdır: "İlmen, edeben, nesren, şi'ren her türlü aczimi iüraf ile iftihar ederim. Ahd-i şebâb içinde nesren, nazmen bazı ufak tefek şeyler de yazmamış değilim. Bunların hiçbirisi enzâr-ı âmmeye şâyân-ı arz şeyler olmadığı gibi değersizliklerinden nâşi hiçbirisi bir yere kayıt edilmemiştir. Bu deftere derc ve terkim eylediğim birkaç parça mahsûli fikrim ise, hâşâ kendime bir mevcudiyet vermek maksadına mübtenî olmayıp, ancak bu kütüphâne: Mücerred, cümle-i âsar-ı âcizânemden ve hasren ve kısmen gâliben kendi malımdan bulunduğu cihetle, Balıkesir'e âid bazı muhâberâtu, yâdigâr olarak yazdığım sırada hatırımda kalmış olan birkaç şey-i nâcizi de kayıt ediverdim ki, vesile-i yâd olmak maksadımdan ibaretir".

imkânını vermektedirler. Nitekim Balıkesir’le ilgili olarak aşağıda yeterli bilgi vereceğimiz gibi, Tekirdağ’a ait iki güzel örneği de bu vesile ile hatırlamamız yerinde olacaktır. Bunlar, günümüzde genişletilmiş hali ile hâlâ vilâyet olarak kullanılan bina ile bir abide/çeşmedir¹².

Esas konumuza girmeden önce Ömer Âli Bey’in şahsiyetiyle ilgili olarak belirtmemizin yerinde olacağını düşündüğümüz bir diğer konu ise, son derece cömert ve yardım sever olduğudur. Onun bu güzel özelliğinin şahitleri, Balıkesir’de kurduğu vakıf, Kastamonu’da kısa görev süresine rağmen yapturmaya çalıştığı abide/çeşme ve 25 Şubat 1920’deki vefatından önce, bütün mal varlığını *Kızılay*’a bağışlaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu girişten sonra biz makalemizi, başlığından da anlaşılacağı üzere, iki bölüm halinde devam ettirmek istiyoruz. Bunlardan birincisi Ömer Âli Bey’in başarılı bir dönem geçirdiği Karesi Mutasarrıflığı, diğeri ise son devlet hizmeti olan ve bu çalışmaya başlamamıza imkân veren sempozyuma da ev sahipliği yapan Kastamonu’daki valiliğidir. Bilindiği gibi bu ikincisinde Ömer Âli Bey başarılı olamamış ve beş ayı bulmayan bir sürenin sonunda görevine son verilmiştir.

KARESİ MUTASARRIFLIĞI

Ömer Âli Bey’in Karesi Mutasarrıflığı dönemi, esas olarak ona ait olup, halen Balıkesir İl Halk Kütüphanesi’nde bulunan *Hatıra Defteri*’ne dayanılarak, Muharrem Eren tarafından incelenmiş bulunmaktadır. Yazar, *Mu-*

¹² Vilâyet binası ile abide/çeşmenin fotoğrafları *Ek* olarak verilmiştir. Bu abidenin üzerinde şu ibare yer almaktadır: “*Tekfurdağı Mutasarrıfı Ömer Âli Beyin bir hatıra-i kıymet-dârı olan bu âbide-i mefharet hâfıza-i tevkîr-i ahalide ebediyyen menkûş kalacaktır. Sene 1324*”. Bu vesile ile bir hususun düzeltilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Burada sözü edilen abidenin *Abide-i Hürriyet/Hürriyet Abidesi* olduğu konusunda, Hikmet Çevik (*Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1949, s. 105; “*Hürriyet Abidesi: Belediye bahçesinde. Hürriyetin ilanı münasebetiyle anıta benzer biçimde yapılmış, güzel bir çeşmedir*”)’ten başlamak üzere genel bir kanaat oluşmuş bulunmaktadır ki, bunun yanlış olması gerekir. Başta H. Çevik olmak üzere bu abideyi, hürriyetin ilanı, yani Meşrutiyet’le ilgilendirenler, kısa metnin sonundaki 1324 senesini Rumî (14 Mart 1908-14 Şubat 1909) olarak düşünmektedirler. Halbuki Ömer Âli Bey’in Tekirdağ Mutasarrıflığı Rumî 7 Şubat 1320-6 Şubat 1322 tarihleri arasındadır. Yani Rumî 1324’te o burada değil, Bingazi’dedir. Bu bakımdan buradaki tarihin Hicri 1324 (25 şubat 1906-13 Şubat 1907) olarak düşünülmesi gerekmektedir. Bu takdirde de Meşrutiyet’in ilanıyla bir alakası bulunmamaktadır. Nitekim H. Çevik Tekirdağ mutasarrıflarını kronolojik sıra içerisinde verirken de (s. 200) hata etmiş bulunmaktadır. Reşit Paşa (1907-1908), Ömer Âli Bey (1908), Reşit Bey (1909), Hüseyin Hüsnü Bey (1909-1912).

tasarrıf Ömer Ali Bey (Balıkesir'i Yeniden İnşâ ve İmar Eden, Hamidiye (İl Halk) Kütüphanesi'nin Kurucusu ve Sahibi) ismini verdiği bu eserinde, Balıkesir'de yaşamakta olmasının imkânlarını da kullanarak, onun sancak merkezi ve bağlı bölgelere olan hizmetlerini değerlendirmiştir¹³. Son olarak hazırladığımız bir çalışmada da Ömer Âli Bey, 29 Ocak 1898 Balıkesir Depremi dolayısıyla ve bu deprem sonrası çalışmalardaki, inkârı mümkün olmayan katkıları nedeniyle, incelenmiş bulunmaktadır¹⁴. Şimdi bunlarda ulaşılan noktaları, kısaca hatırlayabiliriz.

Karesi Mutasarrıflığı, Ömer Âli Bey'in mutasarrıf olarak ilk görevidir. O bu sırada 53 yaşındadır ve Balıkesir'de 12 Kasım 1896 ile 15 Şubat 1905 arasında sekiz seneden uzun bir süre hizmete devam etmiştir. Ömer Âli Bey'in Balıkesir'deki görev süresi içerisinde 29 Ocak 1898'de sancak merkezi Balıkesir ile Bigadiç Kazası ve Kepsut Nahiyesi'yle bunlara bağlı ova köylerini etkileyen çok şiddetli bir deprem vukûa gelmiştir. Öncü depremin oldukça hafif olması, can kaybının büyümesini önlediyse de, binalarda çok yoğun bir tahribât meydana gelmiş ve yaraların sarılması uzun ve yorucu çalışmaların yapılmasını gerektirmiştir. Ömer Âli Bey'in şahsiyeti de özellikle bu sıkıntılı dönemde belirginleşmiştir.

Ocak 1898 depreminin akabinde merkezî yönetimce hiç vakit geçirilmeden üç kişilik bir komisyon (*Hey'et-i Mahsûsa*) oluşturulmuş, kendilerine yeterli maddî imkân sağlandığı gibi, çalışmalarını düzenleyen ve kolaylıklar getiren bir yönerge (*Tâlimât*) de hazırlanmıştır. Deprem bölgesinde gerekli doktor, mühendis ve teknisyenlerle de takviye edilen komisyon üyeleri, Nisan başına kadar Balıkesir'de kalmış, bu dönemde Ömer Âli Bey'le birlikte çok düzenli bir çalışma sergilemişlerdir. Geçici konutlar diyebileceğimiz barakaların yapımı bu tarihte bitmiş, bunun üzerine Balıkesir'de depremin izlerinin silinmesi ve tam olarak ifade etmek gerekirse şehrin yeniden inşası Ömer Âli Bey'in yönetimine bırakılmış¹⁵, bundan sonra onun ifadesine göre; "*Balıkesir şehri-lâtifî inanılmaz surette*" hızlı ve verimli çalışmalara şahit olmuş ve kısa zamanda önemli mesafeler kat edilmiştir¹⁶.

¹³ İstanbul, 1993, 245 sayfa.

¹⁴ *Ocak 1898 Balıkesir Depremi ve Sonrası*, Ankara, 2003. Balıkesir Depremi bundan önce bir tebliğimizde değerlendirilmisti; "Ocak 1898 Tarihli Balıkesir Depremi Oluşu ve Sonrası", Tarih Boyunca Anadolu'da Afetler ve Deprem Semineri, İstanbul, 2001, s. 151-196.

¹⁵ 3 Nisan 1898 tarihli iradeden; "*Mutasarrıfı livânın istihsâl-i esbâb-ı mâmûriyet-i memlekete sarf-ı makderet ve gayret eylemesi...*". İrade, Hususi, Zilkâde 1315, 117.

¹⁶ Ömer Âli Bey'in *Haura Defteri*'nde kayıtlı 7 Kasım 1898 tarihli lâyhası.

Ömer Âli Bey deprem sonrasında çalışmaları sırasında daima en önde bulunmuştur. Nitekim kendisi de yaralanmış olduğu halde, çalışmaları hemen başlatması ve Fatma Kadın Hamamı'nın çöken kubbesi altında kalan 27 kadının kurtarılmasını, bu vesile ile hatırlayabiliriz. Kışın pek soğuk bir devresinde meydana gelen bu deprem sırasında en çok ihtiyaç duyulan maddelerden birinin yakacak olacağını tahmin etmek güç olmasa gerektir. O, bu sıkıntılı zamanda kendi kömürlüğünü depremzedelere açmakta bir an bile tereddüt etmemiştir. Şehirde yıkılan kamu binaları ile cami, medrese, hamam, şadırvan gibi dinî ve sosyal içerikli binaların yapımında, hem çalışması ve hem de şahsî servetini bu hedeflere yönelik olarak cömertçe sarf etmesiyle halka rehber olmuştur. Bu duruma en büyük örnek Hacıali Camii'ni, avlusunda on medrese odasıyla birlikte kendi parasıyla inşa ettirmesi, burada bir de kütüphane kurdurmasıdır ki, bunun üzerinde biraz durmanın yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Deprem sırasında Balıkesir'deki dinî yapılar çok büyük çapta hasara uğramışlardı. Ramazan olması da dikkate alınarak, vakit geçirilmeden baraka camiler ve o sırada burada yaşamakta olan Rum ve Ermeniler için birer baraka kilise yapılmıştı. Balıkesir'in yeniden inşasına sıra geldiğinde ise Ömer Âli Bey, Hacıali Camii'ni minaresi ile birlikte kendi parasıyla inşa ettirmiş, bunun avlusuna on odalı bir medrese yaptırmış, odalardan birine koydurduğu dolap içerisine öncelikle şahsî kitaplarını yerleştirerek, bir kütüphane oluşturmuştu. Müracaatı üzerine 15 Eylül 1317/28 Eylül 1901'de kütüphaneye dönemin padişahına nispetle *Hamidiye Kütüphanesi* isminin verilmesi iradesi çıkmıştı. Bu kütüphane daha sonra Balıkesirlilerin verdikleri kitaplarla zenginleştiği gibi, zaman içerisinde Eski, Millî, Yeşilli ve Ali Şuûrî Efendi kütüphanelerinin de katılımıyla daha da gelişmiş ve günümüzde hâlâ *Balıkesir İl Halk Kütüphanesi* ismiyle hizmet vermeye devam eden, önemli bir müessese haline ulaşmıştır¹⁷. Ömer Âli Bey kendi yaptırdığı bu kütüphane, cami ve medresenin hizmetlerinin devamını sağlamak üzere bir de vakıf kurmuştu¹⁸. Onun Balıkesir'deki diğer birçok

¹⁷ Bu kütüphane ile ilgili olarak M. Eren'in kitabında (s. 59, 75-98) geniş bilgi bulunmaktadır. Biz de bir örnek olmak üzere Ömer Âli Bey'in önderliğini takip ederek kütüphaneye yapılan bağışlarla ilgili bir örneği, Nâfia Mühendisi Abdurrahman Nâfiz Bey'in, Halil Edip'in Fransızca'dan tercüme ettiği *Mesîre-i Etfâl* (İstanbul, 1303) isimli kitabını, buraya bağışlanmasıyla ilgili kaydı makalemizin sonunda *Ekler* arasında gösterdik.

¹⁸ 13 Safer 1321/11 Mayıs 1903 tarihli Vakfiye Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü, Nr. 758'de bulunmaktadır. Ayr. bkz. M. Eren, A.g.e., s. 78-85.

dinî yapıya da maddî katkıda bulunduğunu bu vesileyle hatırlamamız yerinde olacaktır.

Ömer Âli Bey'in Balıkesir'in yeniden imarındaki çabaları içerisinde, dikkat çekici bir örnek olmak üzere, *Zağnos Mehmed Paşa Camii*'nin inşasını gösterebiliriz. Şehrin bu en büyük camii depremde büyük zarar görmüş ve yıkılarak tamamen yeniden yapılmasına karar verilmiştir. Ömer Âli Bey Sadâret'e gönderdiği 7 Kasım 1898 tarihli lâyihasında, bu alanda karşılaştığı bürokratik engelleri ve kendi tekliflerini ortaya koymaktadır. Ona göre caminin, mektebi ve türbesiyle birlikte keşif bedeli 5.000 liradır. Bu eserin imar ve ihyasına bölge halkı büyük önem vermektedirler. Bunun için nakdî yardımdan ziyade iki harman mevsiminde halkın aynı yardım şeklinde verecekleri zahîrenin bedeli, kurban derileri, fazla kurşunlarının satılması ve bedenî yardımlar yeterli olacaktır. Fakat bunun için Vilâyetin izni alınamamakta ve yazışmalar hâlâ devam etmektedir¹⁹.

Zağnos Mehmed Paşa Camii ile ilgili olarak Ömer Âli Bey'in ikinci raporu 11 Ağustos 1902 tarihlidir ve Evkaf Nezâreti'nin, onun bir kısım çalışmalarını tenkit etmesine cevap olarak kaleme alınmıştır²⁰. Buna göre; şehrin bu en büyük camiinin yeniden yapımı konusundaki yazışmalar uzun süre devam etmiş, bu sırada onun yıkıntıları şehrin orta yerinde büyük tepeler oluşturmaya devam etmiştir. Bu duruma hiç kimsenin razı olmaması gerekirdi. Öyle de olmuştur ve Balıkesirliler, Ömer Âli Bey'in işaretiyle bu güzel mabedin inşasında adeta yarışmışlardır. Şu ifadeler ona aittir ve durumu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır: "*Ötekilerde yapıldığı gibi bunda da bir şevk ve gayret-i hayret-efzâ izhariyle ulemâ ve sulahâ, ağniyâ ve fukarâ ve pîr ve bernâ ve hatta sıbyân-ı mahdân (sünnet olmamış küçük çocuklar) teberrüken ve teyemmünen elleriyle taşını toprağını ayıklayarak kimisi tâ Gelibolu'dan ustalar celbiyle ve iki yüz lira sarfiyla minaresini, kimisi yüzlerce lira sarf edip müzeyyen mermerden kapılarını, lâmbalarını, kimisi pencerelerini, kimisi duvarlarından üçer beşer metre mahallerini inşâ ettirmek ve kimisi demir potrellerini celp etmek veya bizzat çalışmak suretiyle ve eskisinden pek vâsî ve pek metin ve dil-nişîn bir vaziyet-i nazar-rübâda inşâsına başlamışlardır*". Ömer Âli Bey'in raporundan anlaşılan, 11 Ağustos 1902 tarihi itibarıyla Zağnos Mehmed Paşa Camii'nin inşaatında birinci kat pencerelerinin üstüne kadar ulaşıldığı ve zeminden beş metre yüksekliğe

¹⁹ *Haura Defteri*, s. 13-16.

²⁰ *Haura Defteri*, s. 16-18.

çıkılmış olduğudur. Kalan kısım için 2.000 liraya ihtiyaç bulunmaktadır. Yalnızca halkın gayreti ile bu kadarının yapıldığı bir sırada, Cami'nin kendi vakfından buraya katkıda bulunulmaması uygun değildir. Bu durumda inşaatı yavaşlatıcı davranışlardan sakınmak, tamamlanabilmesi için lüzum eden ödeneğin bir an önce gönderilmesine gayret göstermek gerekmektedir. Zağnos Mehmed Paşa Camii, inşaat çalışmalarının bazı sıkıntılara rağmen,²¹ büyük bir ciddiyetle devam ettirilmesi sonunda 26 C. Evvel 1322/9 Ağustos 1904'te ibadete açılmıştır²². Ömer Âli Bey, günümüzde Balıkesir'in simgesi haline gelmiş bulunan Saat Kulesi dahil, çok sayıda diğer abidevi eserin de yaptırıcısı olmuştur. Neticede "*Balıkesir bugünkü gün Anadolu-i Şâhânedede misline az tesadûf olunan bir mâmûre-i lâîfe-i nazar-pîrâ şeklini almış*"tır. Kendisine ait *Hatra Defteri*'nde, onun imar faaliyetleri bir bütün olarak gösterilmiş bulunmaktadır²³.

Ömer Âli Bey'in çalışmaları sırasında, halkı daima yanına alma çabası içerisinde olduğuna değinilmişti. Nitekim onun Balıkesir'deki görev devresinde bu durumun çok sayıda örneklerini görmemiz mümkün olmaktadır. Osmanlılarda devletin yetişemediği bir kısım hizmetin, halkın da katkılarıyla gerçekleştirildiğini bilmekteyiz. Genel olarak vakıf kurumu yanında, Tanzimat'tan sonra gitgide artan oranlarda *iâne* uygulamalarının gündeme gelmesi, bu durumun en dikkat çekici kanıtını oluşturur²⁴. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde ise *iâne* uygulamalarının çok özel bir yeri bulunmaktadır. Bu sıradaki *iânelerle*, bir taraftan belirli amaçlar için yardımlar toplanmış, diğer taraftansa muhtemelen, ülke ahalisinin bütünlüğünün temini hedeflenmiştir. Ömer Âli Bey'in yönetiminde Balıkesirli bu *iânelere*

²¹ Konuyla ilgili bir kısım resmî yazışmanın suretleri Ömer Âli Bey'in *Hatra Defteri*'nde bulunmaktadır. Bkz. s. 19, 34, 41.

²² Balıkesir için çok önemli olan bu olayla ilgili olarak dönemin şairleri çok sayıda şiirler yazmışlardır. Bunlar Ömer Âli Bey'in *Hatra Defteri* (s. 46-55)'inde yer aldığı gibi, diğer bir kısım yayınlarda da yer almışlardır. Bunlardan Muharrem Hasbi, Abdullah Esad ve Faik Efendilerin şiirleri için bkz. M. Eren, *A.g.e.*, s. 176-187; Ayr. bkz. M. Kayahan Özgül, *Helvacı-zâde Muharrem Hasbi Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1998, s. 38-41. Balıkesirli Hasan Basri Çantay'ın da 1904'te Ömer Âli Bey'in Zağnos Mehmed Paşa Camii'ni inşa ve ihya ettirmesi üzerine elli beyitlik bir şiir yazdığı ifade edilmekte ise de, bugüne kadar bu esere ulaşmak mümkün olamamıştır. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Hasan Basri (Çantay) ve Ses Gazetesi", *Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi*, Ankara, 1998, s. 59.

²³ Ömer Âli Bey'in eserler vericiliğine güzel bir kanıt olan bu listeye *Ekler* arasında yer verdik.

²⁴ *iâne* için bkz. Abdülkadir Özcan, *iâne*, DİA., c. XIX, s. 228-232; Fatma Göçer, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı Sonrasında Şehit Dul ve Yetimler İçin Yapılan iâne*, Ankara, 2003, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

büyük ilgi göstermişler ve kurban derilerinin *Hicaz Demiryolu İânesi* için toplanmasındaki başarıları ise, bütün Osmanlı ülkesine örnek olarak takdim edilmiştir²⁵.

Ömer Âli Bey'in, kendisinden sonrakilerin yeterli özeni göstermemeleri dolayısıyla, fazla gelişme imkânı bulamamış bir faaliyeti de, gençlere sanat öğretilmesi yönündeki çok isabetli çabasıdır. O bu amaçla 1319/1903'te Balıkesir Çarşısı içerisinde "*Çırak Mektebi*" ni açmıştı. Sabahları işlerine gelen çıraklar, önce burada ders görürler, sonra iş yerlerine giderlerdi. Hakkında fazla bilgimiz bulunmayan bu teşebbüs, Ömer Âli Bey'in Tekirdağ Mutasarrıflığı'na tayininden sonra, akim kalmıştır²⁶.

Ömer Âli Bey'in Karesi Mutasarrıflığı'nda ortaya koyduğu çalışmalar, dönemin yönetimi tarafından takdir edilmiştir. Nitekim şu ifadeler onun bu devresi ile ilgilidir ve şahsî sicil dosyasından alınmışlardır: "*Umûr-ı me'mûresinde mesâ-i reviyet-mendânesi meşhûd olması cihetiyle taltîf-i âliye müstehak... (10 Şevval 1315/4 Mart 1898); mesâ-i memdûhasına mebnî şâyeste-i âtufet-i seniyye olduğundan... (23 Şevval 1317/24 Şubat 1900); hidemât-ı memdûha-i sadâkat-kârânesine mebnî... (11 Receb 1322/21 Eylül 1904); sen ki mîr-i müşârun-ileyhsin mecbûl ve mütehalık olduğun şîme-i dirâyet ve ehliyet iktizasınca Karesi Mutasarrıflığına tayininden beri mesâ-i hasene-i sâdikâne ve me'ser-i makbûle-i reviyet-mendâne nezd-i meâlî-vefd-i mülûkânemde malum ve rehîn-i takdir olarak hakkında tezâyüd-i taattufât-ı seniyye-i şâhânemi istilzâm eylediğine binâen... (17 Receb 1322/27 Eylül 1904); ve vazife-i mevdûasını dil-hâh-ı âli vechile kemâli iffet ve istikâmet ve kavânîn ve nizamât-ı mer'iyye ahkâmına tevfikân hüsn-i ifâya himmet ve inâyetle beraber tahsilât ve temîn-i asayiş ve inzibat ve istirahat-i ahali emr-i ehemminde umûr-ı nâfiada ikdâm-ı tâm ve ibrâz-ı asâr-ı reviyetle*

²⁵ Bkz. Nesimi Yazıcı, *Ocak 1898 Balıkesir Depremi ve Sonrası*, s. 69; Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, "Ömer Âli Bey", *Diyânet Aylık Dergi*, S. 152 (Ankara Ağustos 2003), s. 60-63.

²⁶ *Zafer-i Millî*, 4 C. Evvel 1342'den nakleden M. Eren, *A.g.e.*, s. 58-59. Bu teşebbüsün, neticesinde Daruşşafaka'yı doğuran girişimle benzerliği, dikkat çekicidir. Nitekim 30 Mart 1864'te kurulan Cemiyet-i Tedriyye-i İslâmiyye, 1865-1873 arasında çırakları okuttuktan sonra, hizmetlerinin bir ileri merhalesi olarak günümüzde de Türk Millî Eğitimi'ne katkılarını sürdüren Daruşşafaka'yı açmıştı. Bkz. Nesimi Yazıcı, "*Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar*", XII. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1995, s. 51; Halis Ayhan-Hakkı Maviş, *Dârüşşafaka*, DİA., c. IX, s. 7-9. Bu sempozyuma ev sahipliği yapan Kastamonu'da da Cemiyet-i İlmiyye tarafından 9 Ocak 1909 Cumartesi gününden itibaren kısmen benzer bir çalışmanın başlatıldığı görülmektedir. Burada hedef; "*Bilcümle esnaf ve ka... ve çırakların... zarûrât-ı diniyye ve vezâif-i insaniyelerini öğrenmeleridir*". *Kastamonu*, Nr. 1773, 18 Z. Hicce 1326/11 K. Sâni 1909.

pek çok müessesât-ı maliye-i emîriye ve hayriye ve ümraniyenin tesis ve inşâsına muvaffak olduğu... (1 Şubat 1320/14 Şubat 1905)²⁷. Karesi Mutasarrıflığı'ndaki başarılı çalışmaları dolayısıyla hak ettiği bu takdirlerin neticesinde, şu madalya ve nişanlarla taltif edilmiştir:

Kıt'a Cinsi

2	İkinci rütbeden Nişân-ı Âlî-i Osmanî maa-Şemse
1	Tesisât-ı Askeriye Madalyası
1	Yunan Muharebesi Madalyası
2	Birinci rütbeden Mecîdî nişân-ı zî-şânı maa-Şemse
1	Evlâd-ı Şühedâ Madalyası
1	Altın Liyâkat Madalyası
2	Birinci rütbeden Osmanî Nişân-ı zî-şânı mama-Şemse
1	Hicaz Demiryolu Madalyası

Yabancılardan

1	Avusturya Devleti'nin üçüncü rütbeden Fransuva Jozef nişanı
2	İtalya Devleti'nin ikinci rütbeden Kron d'Itali nişanı ²⁸

Ömer Âli Bey'in yukarıda özetlemeye çalıştığımız Karesi Mutasarrıflığı dönemi, bizim değerlendirmelerimize göre, son derece başarılı geçmiştir. Balıkesirliler kendisini çok sevmiş, gösterdiği hedefler doğrultusunda önemli hizmetleri başarmışlardır. Onun çalışmalarıyla ilgili olarak dönemin şairleri, şüphesiz yalnızca kendilerinin değil, Balıkesirlilerin de hislerine tercüman olan övücü şiirler yazmışlardır. Bunlardan Helvacı-zâde Muharrem Hasbi'ye ait iki değişik şiirden aldığımız iki beyti burada hatırlamamız, meramımızı ifade açısından yeterli olacaktır²⁹.

Anlamaz kutsiyet-i âmâlini ehl-i garaz
Behredâr olmaz ziyâ-yı şemsten ehl-i âmâ

²⁷ *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. II, s. 434-435; *Hatra Defteri*, s. 62.

²⁸ *Hatra Defteri*, s. 12.

²⁹ Bkz. M. Kayahan Özgül, *A.g.e.*, s. 40, 103.

Yazılısın tâk-ı bâlâ-yı bedâyî-hâne-i dehre
Okunsun nâm-ı pâk-i devletin tâ âhirü'd-devrân.

Bu başarı grafiğine rağmen Ömer Âli Bey tevazuu hiçbir zaman elden bırakmamış, ne yapıldı ise bunda, kendisiyle birlikte çevresindeki Balıkesirlilerin, çok önemli katkılarının bulunduğunu ifade etmekten geri kalmamıştır. Şu sözler Sadâret'e gönderdiği tezkiresinde yer almaktadır; "İşte âcizâne şu memlekette sebk eden beş senelik mesâî-i afîfâne ve fa'âlâne yalnız bendenize ait olmayıp erkân-ı livâ ve eşrâf ve mütehayyızân ve me'-murînin müttehiden ve cidden vukû bulan mesâî-i muâvenet-kârîleri hi-demât-ı âcizânemin şerîk-i gayr-ı mufârıkıdır"³⁰.

Onun hayat felsefesini çok güzel gösterdiğini düşündüğümüz, Balıkesir'deki Kütüphane'si için yazdığı şu dörtlülle, bu bölümü bitirelim³¹.

Hüdâyâ! Eyle bu dâru'l-kitabı feyz ile meşhûn
Derûnu ehl-i fazlın râğbetinden kalmasın hâlî
Çalıştık sâye-i Şâhânede te'sîs-i umrâna
İderler nâmını hayr ile elbet yâd (1316/1900)

KASTAMONU VALİLİĞİ

Ömer Âli Bey'in Kastamonu Valiliği 25 Şubat 1324/9 Mart 1909 ile 8 Temmuz 1325/21 Temmuz 1909 arasında, yani toplam olarak dört ayın biraz üzerindedir³². Bu görevin Karesi Mutasarrıflığı ile benzeşen tarafı, her ikisinin de onun meslekî kariyerinde ilk olmalarıdır. Buna mukabil Kastamonu'daki valiliği, ilklığının yanında hem son valiliği ve hem de onun son resmî görevi olması dolayısıyla farklılık gösterir.

³⁰ *Haura Defteri*, s. 10. Buradaki beş sene sözü, yazıldığı tarih itibarıyladır.

³¹ *Haura Defteri*, s. 20.

³² Bu tarihler *Sicill-i Ahvâl Defteri*'nde ve Emekli Sandığı'ndaki dosyasında gösterilmiş bulunmaktadır. Yine buradaki kayıtlara göre onun Kastamonu'ya tayin iradesi 2 Safer 1327/9 Şubat 1324/22-23 Şubat 1909, görevden alınmasıyla ilgili Dahiliye Nezâretî'nin tezkiresi 22, Hey'et-i Vükelâ kararı 23, iradenin tarihi ise 26 C. Âhir 1327/1 Temmuz 1325/13 Temmuz 1909'dur (Tayiniyle ilgili haber için bkz. *Köroğlu*, Nr. 11, 5 Safer 1327; bunun iradesinin tarihi için ayr. bkz. *Kastamonu*, Nr. 1780, 9 Safer 1327). Dönemin basınında açıkça belirtildiğine göre Ömer Âli Bey Kastamonu'ya 8 Mart Pazartesi günü gelerek ertesi günü göreve başlamış, Salı günü de Vilâyet'te mutat tören yapılmıştır (*Kastamonu*, Nr. 1781, 16 Safer 1327; *Serbaz*, Nr. 1, 22 Safer 1327). Kastamonu'dan ayrılışı ise 22 Temmuz 1909 Perşembe günüdür (*Kastamonu*, Nr. 1799, 4 Recep 1327; *Kastamonu*, Nr. 1800, 11 Recep 1327; *Köroğlu*, Nr. 32, 5 Recep 1327; Ayr. bkz. *İttihad*, Nr. 51, 27 C. Âhir 1327/2 Temmuz 1325).

Tayin edinilen bir görevde, kısa kalmak, başarılı olunup olunmadığı konusunda hemen bir şüphe içerisine girmek için yeterli değilse de, kişinin takdir edildiğinin göstergesi olamayacağı da açıktır. Ömer Âlî Bey de, uzun yıllar mülkî idarenin çeşitli kademelerinde ve ülkenin değişik yörelerinde görevler yaptıktan sonra, bu alandaki üst nokta olarak kabul edilebilecek valiliğe getirilmiş ve fakat bu görevde çok az kalabilmiştir. Bunun nedenlerinin olacağı, olduğu şüphesizdir. Şimdi biz, onun Balıkesir'den sonraki durumunu köprü yaparak, ulaşabildiğimiz kadarıyla, Kastamonu Valiliği'nde neden bu kadar az kaldığı konusu üzerinde durabiliriz.

Ömer Âlî Bey Balıkesir'den, Marmara denizinin karşı sahilindeki Tekirdağ Mutasarrıflığı'na tayin edilmiş, buradaki görevi 20 Şubat 1905 ile 19 Şubat 1907 arasında iki sene sürmüştür. Onun Tekirdağ'daki çalışmalarını, bir bütün olarak ortaya koymak ve neticede yeterli kanaate sahip olabilmek için, gereken araştırmaları yapmamış olmamıza rağmen, büyük bir başarısızlığının söz konusu edilemeyeceğini söyleyebiliriz. Bunun kanıtı Tekirdağ'da onun tarafından yaptırılmış olup varlığını halen korumakta olan Vilâyet Binası ve diktirmiş olduğu abide/çeşme ile birlikte Sicill-i Ahvâl Defteri'nde yer alan şu ifadelerdir; *"Devam eden memuriyetinde temîn-i asayiş-i livâ ve temşiyet-i umûr ve mesâlih-i ibâd emrinde ifâ-yı hüsn-i hizmet ve reviyetle emvâl-i emîriyye tahsilâtında ve asâkir-i şâhânenin cem' ve sevkinde ve aşâr ve rusumât ihâlesinde ve tarîk bedelât-ı nakdiyesiyle îânâtın celb ve cem' inde hidemât-ı memdûha ibrâz eylediği ve emâkin-i hayriye ve mîriye inşâsına muvaffak olduğu ve emvâl-i emîriye ile tekâüd ve mâzûlîn sandıklarının tevkîfâtundan zimmet ve ilişiği olmadığı Tekfurdağı Meclis-i İdaresi'nin mazbatasında ibrâz bulunduğu ve müşârun-ileyhin berâet-i zimmet ve hüsn-i hizmet ve reviyet ve istikâmeti vilâyetçe malum bulunduğu Edirne Vilâyeti Meclisi'nin...* (12 Temmuz 1324/25 Temmuz 1908)".

Ömer Âlî Bey'in Bingazi Mutasarrıflığı ise 12 Mart 1907 ile 22 Haziran 1908 arasındadır. Onun buradaki durumunu da, yeterli bir fikir edinecek derecede araştırmış olmamamıza rağmen, başarılı olduğunu düşünmemizin yerinde olacağı söylenebilir. Bizi bu şekilde düşünmeye sevk eden iki kanıtımız bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, buradaki görev devresi ile ilgili olarak, yörenin şairlerinden beşinin Arapça olarak yazmış buldukları ve daha sonra, kendisinin Balıkesir'de kurduğu Kütüphane'ye bırakmış olduğu *Hatıra Defteri'*ne kaydedilen şiirlerdir. Onu öven bu şiirler, iletişim imkânlarının yeterince gelişmemiş olduğu, geçmiş dönem kültür hayatımız

düşünüldüğünde, başarısının elle tutulur delilleri olarak değerlendirilebilirler³³. Bizim ikinci kanıtımız ise, Trablusgarb'ın kalkındırılması çabaları çerçevesinde II. Abdülhamid'in, ilgililerden lâyhalar istemesi üzerine, diğer bir kısım mülkî ve askerî görevli yanında Ömer Âlî Bey'in hazırlayıp Yıldız Saray-ı Hümayûnu Başkitâbet Dairesi'ne takdim ettiği 6 C. Âhir 1326/5 Temmuz 1908 tarihli lâyhasıdır³⁴. Burada Ömer Âlî Bey'in görev yapmış olduğu bölgenin problemlerini iyi bildiği ve çeşitli çözüm önerileri ortaya koyduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte Bingazi'deki hizmet dönemiyle ilgili olarak bizim dikkatimizi çeken bir hususu da, burada hatırlamamızda yarar olacağını düşünmekteyiz. Sicill-i Ahvâl Defteri'ndeki kayda nazaran,³⁵ Ömer Âlî Bey'in Bingazi'den ayrılmasının sebebi rahatsızlığıdır. Anlaşılan o ki, bu sırada 65 yaş civarlarında bulunan Ömer Âlî Bey hastalığı dolayısıyla, görevine devam edemeyecek durumdadır ve ileride iyileştiği takdirde tekrar bir göreve getirilmek üzere, şimdilik vazifesine son verilmiş, kendisine 3.000 kuruş emekli maaşı tahsis edilmiştir.

Ömer Âlî Bey Bingazi Mutasarrıflığı'ndan sağlık nedenleriyle ayrıldıktan, yaklaşık sekiz ay sonra Kastamonu Valisi olarak tayin edilmiştir. *Sicill-i Ahvâl Defteri*'nde onun Kastamonu'daki görevi ile ilgili şu kayıtlar bulunmaktadır; 2 Safer 1327/9 Şubat 1324/22-23 Şubat 1909 tarihli irade ile 17.500 kuruş maaşla Vali tayin edilmiş, 23 R. Evvel 1327/1 Nisan 1325/14 Nisan 1909'da maaşı 12.500 kuruşa indirilmiş,³⁶ 26 C. Âhir 1327/1 Temmuz 1325/14-15 Temmuz 1909 tarihinde; "*Meclis-i Vükelâ'ca müzakere olunduğu cihetle müşârun-ileyhin tebdîli lüzumuna binâen yerine diğerinin tayini hakkında*" irade çıkmıştır. Burada ayrılma sebebi olarak "*tebdîli*

³³ Ebced hesabıyla 1325 tarihi düşürülen bu şiirlerden birinin Bingazi'de Müfettişü'l-Âşâri'ş-Şeri'yye olarak görev yapmakta olan Ahmed Cihanî isimli bir kişiye ait olduğunu görmekteyiz. Baş kısmında ise şu kayıt yer almaktadır: "*Atüfetlû Ömer Âlî Beyefendi hazretleri Bingazi mutasarrıfıyet-i vâlâsına şeref-bahş olduklarında kendilerine suarâ-yı Arab tarafından ihdâ buyurulan eş'âr-ı belâgat-âsâr cânib-i seniyyü'l-cevâhib-i atüflerinden irsâl buyurulmağla teberükten mecmua-i dil-güşâlarına kayd edilmiştir*". *Haura Defteri*, s. 63-64.

³⁴ YEE, 14/251/126/9. Biz bu lâyhayı daha önce bir çalışmamızda ("*Lâyihalar Işığında II. Abdülhamid Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler*", II. Abdülhamid ve Dönemi Semineri Bildirileri, İstanbul, 1994, s. 47-84) değerlendirmiştik.

³⁵ "*Müşârun-ileyhin âriza-i vücudiyyesinden dolayı işe bakamayacak bir halde bulunmasına mebnî kesb-i ifâkat ettiğinde säye-i ihsân-vâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde başka bir memuriyette istihdam olunmak üzere yerine diğer birinin tayini Meclis-i Mahsûs-i Vükelâ mazbatası üzerine bi'l-isti'zân...*" (9 Haziran 1908). *Sicill-i Ahvâl Defteri*, c. II, s. 435. Emekli maaşı tahsis tarihi 27 Kasım 1908.

³⁶ Maaşındaki bu düşüş, o sıradaki genel bir düzenleme "*tensikât*" ile ilgilidir. *Emekli Sandığı Arşivi, Mülkiye 20192 numaralı dosya ekleri*.

lüzumuna binâen” şeklinde muğlak bir ifadeye yer verilmiştir. Sözü edilen Meclis-i Vükelâ müzakere zabıtları, Ömer Âli Bey’in görevden alınması konusunu yeterli olarak açıklığa kavuşturmuştur ki, bunlara ileride ayrıca temas edilecektir.

Bu sırada ülkedeki genel durumu belirlemekte de yarar bulunmaktadır. Çünkü bizim kanaatimize göre Ömer Âli Bey’in Kastamonu’daki görev süresinin bu kadar kısa olmasının, ülkenin içinde bulunduğu genel durumla da önemli ölçüde ilişkisi bulunmaktadır. Bilindiği gibi asker-sivil bir grubun devreye girmesiyle 23 Aralık 1876’da ülkemizde I. Meşrutiyet ilan edilmiş, 20 Mart 1877’de Meclis-i Umûmî (Meclis-i Mebusân ve Âyân Meclisi) toplanmışsa da, dönem sonunda 14 Şubat 1878’de kapatılmış, bir daha açılmamak suretiyle de Meşrutiyet yönetimine son verilmişti. Bunu takip eden otuz senelik devrede II. Abdülhamid, baskıcı bir yönetim oluşturmuş, basını da sıkı biçimde kontrol altında tutmuştu³⁷. Neticede ülkenin içinde bulunduğu gerçekten sıkıntılı durumdan kurtulabilmek için yine bir kısım askerlerle, sivil kesimden de İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin baskıları sonucunda 24 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilmişti. Bilindiği gibi İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyelerinin arzuları bununla sınırlı değildi. Onlar yönetime el koymak, bunun için de II. Abdülhamid’i tahttan indirmek istiyorlardı. Bütün bunlar ülkede, oldukça istikrarsız bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Artık kurulan hükümetler kısa sürede yerlerini yenilerine terk etmek durumunda kalmaktaydılar. Nitekim Sait Paşa (1-5 Ağustos 1908)’yı Kâmil Paşa (6 Ağustos 1908-14 Şubat 1909), Hüseyin Hilmi Paşa (14 Şubat-13 Nisan 1909) ve Ahmed Tevfik Paşa (13 Nisan-5 Mayıs 1909), tekrar Hüseyin Hilmi Paşa (6 Mayıs-28 Aralık 1909) hükümetleri takip etmiştir. Bu devrede ülke bir seçim dönemi geçirmiş (seçimlerin yapılışı Kasım-Aralık 1908) ve 17 Aralık’ta Meclis-i Mebusân açılmıştır. Fakat İttihat ve Terakkî’ye karşı muhalefet gittikçe artmış, nihayet gelişmeler başkentte büyük bir anarşi doğurmuş, 31 Mart Vak’ası diye bilinen (13 Nisan 1909) başkaldırıya kadar ulaşmış, isyan önemli ölçüde Hareket Ordusu’nun devreye girmesiyle

³⁷ Orhan Koloğlu, “II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Açmazı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, s. 82-84; Nesimi Yazıcı, “Sadrâzam Kâmil Paşa’nın Yabancı Basınla İlgili Bazı Görüşleri”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, 1991, s. 413-434. Genel basın tarihlerinde de Abdülhamid dönemi basını konusunda değerlendirmeler bulunmaktadır. Bkz. Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, 1943; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1982; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Ankara, 1971; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, İstanbul, 2000.

bastırılmışsa da, gelişen olaylar sonunda 27 Nisan'da II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir³⁸. Bütün bunların yalnızca başkenti etkileyen, taşranın hayatında hiçbir değişikliğe neden olmayan olaylar olarak düşünülmemesinin gerekeceği açıktır. Ülkedeki diğer bazı iç ve hatta 5 Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhaki, aynı tarihte Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Girit Meclisi'nin Yunanistan'a bağlanma kararı vermesi gibi bir kısım dış gelişmeler kamuoyunda endişe, heyecan ve korku yaratmış, dolayısıyla istikrarsızlığa neden olmuştu. Aslında ülkede genel bir sıkıntı hakimdi ve çok değişik faktörler bu kargaşa ve istikrarsızlığı körüklemekteydiler. Bu vesile ile başkent ve taşra basının durumunun da bu açıdan değerlendirilmesinde yarar bulunmaktadır.

II. Abdülhamid'li yıllarda basın üzerinde, neden ve niçinleri ayrı tartışmalara konu oluşturacak, baskılar olduğu, sansür uygulandığı bilinmektedir³⁹. Bu baskılar, özellikle de gazetelerin içerikleriyle ilgiliydi. Yani neyin yazılıp, neyin yazılmayacağı, basın hürriyetinin sınırlarının nerelere kadar uzandığı meselesi ile ilgili idi. Meşrutiyet ilan edildiğinde her türlü kayıttan âzâde bir matbuât ortaya çıkmıştı⁴⁰. Yeni dönemde sansür fiilen ortadan

³⁸ II. Meşrutiyet döneminin genel bir değerlendirilmesi için bkz. Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler*, İstanbul, 2002, c. XIII, s. 165-192; Hakkında çok fazla yazılmış ve ekseriyetle bir irtica hareketi olarak gösterilmiş olan 31 Mart Vak'ası ile ilgili olarak bkz. Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Türkler*, c. XIII, s. 193-211; Ahmet Turan Alkan, "Ordu Siyaset İlişkinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı*, Ankara, 1999, c. II, s. 420-429; Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Ordusunun Siyasileşme Sürecinde Önemli Bir Dönemec: 31 Mart Ayaklanması", *Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan*, Ankara, 2004, s. 369-411.

³⁹ Abdülhamid'in basından faydalanma ve onu kontrol altında tutma konusundaki düşünceleriyle, 1887'den itibaren gitgide artan oranda sansür uygulaması, onun çok yakınında bulunmuş olan Tahsin Paşa tarafından ortaya konmuştur (Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1990, s. 160-164, 381-382). Bu konuda ayr. bkz. Server İskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1938, *Tahlil ve Tarihçe*, s. 49-74; Bahri Ulaş, "Türkiye'de Kitap ve Gazete Sansürü", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XV/1 (Ankara 1966), s. 28-34; Cevdet Kudret, *Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul, 1972; Türker Acaroğlu, "Sultan Abdülhamid II Döneminde Dış Basın Yasaklamaları", *Ulusal Kültür*, S. 5 (Ankara Temmuz 1979), s. 135-154; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul, 1987, s. 409-414; Aynı Yazar, "II. Abdülhamid Sansürü", *Tarih ve Toplum*, S. 38 (İstanbul Ocak 1987), s. 14-18; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, İstanbul, 1990, s. 48-82; Padişahın sansürle ilgili düşüncelerini gösteren bir iradesi için bkz. Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbiâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, Ankara, 1999, c. II, s. 290, 295.

⁴⁰ Ali Birinci bu alanda kısa, fakat kıymetli bir değerlendirme yapmış bulunmaktadır: "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s. 194-196; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu*

kaldırılmış, her türlü fikir, duygu, öfke, kin, nefret ortalığa saçılmıştı. Kısa zaman içerisinde gazete sayısında bir patlama olmuştu. Şüphesiz bunların çoğu uzun ömürlü olamadılar, hatta ancak birkaç sayı çıkabilseler de, okuyucuları üzerinde belirli oranlarda tesirli olmaktadır. Çünkü o tarihte toplum, yazılı metinlerin doğruluğuna, büyük ölçüde inanmak eğiliminde idi. Gazetelerin sayısının artması, rekabeti de birlikte getirmişti. Dönemin ifadesiyle “*Âlem-i matbuât bir sâhâ-i cidâle dönmüştü... Gazeteler yıkılmadık namus, dokunulmadık haysiyet bırakmıyordu... Merkezde ve taşrada bî-tarafılık iddiasıyla çıkan gazetelerin daima bir tarafı müdafaa ettikleri de şikayet mevzuu oluyordu*”. Bu konu bizzat basın tarafından da çok açık ifadelerle ortaya konmakta idi. *İttihad*’ın ilk sayısında yer alan ve gazetenin kendi hedeflerini göstermeyi hedefleyen Hey’et-i Tahrir imzalı, *Mesleğimiz* başlıklı yazıda;⁴¹ “*Evet, müteessirâne itiraf etmeliyiz ki bu maksattan (okuyucunun yönlendirilmeden aydınlatılması) en çok uzaklaşan, halkın gaflet ve teslimiyetinden en ziyade istifadeye kalkışan yine bir kısım matbuât olmuştur*” denilmektedir. Bir diğer gazetede “*Gazeteciler cidden dâü’l-kizbe (yalancılık hastalığına), dâü’l-garaza mübtela bî-çarelerden ibaret denilse sezâdır. Artık öyle bir hale geldik ki, bir şeyi işittiğimiz zaman bir gazeteden mütereşşah (sızmış, çıkmış) olup olmadığını tahkike mecburiyet hiss ediyoruz; Çünkü öyle olmuş ise inanmamak zarurî. Şimdi gazete denilince zihne bir nüsha-i erâcif ve ağrâz gelir. Yazık, pek yazık! Namuslu gazeteler azalmış, garazkârlık çoğalmış, fesat artmış...*”⁴² Ömer Âli Bey, ülkemizde basının işte bu şartlarda çalıştığı bir dönemde Kastamonu’ya vali olarak gitmişti.

Ömer Âli Bey’in Kastamonu’daki görev dönemini takip edebileceğimiz bir kısım Arşiv vesikası yanında, üç süreli yayınlı, bir hatırat ve iki çalışmaya

ve *Siyaset*, İstanbul, 2001, s. 97-98. Bayram Kodaman’ın makalesinde, bu sırada hangi gazetenin hangi siyasî oluşumu desteklemekte olduğu gösterilmiş bulunmaktadır. Bkz. s. 177, 185-187.

⁴¹ Nr. 1, 6 C. Evvel 1327/30 Haziran 1325.

⁴² *Gazeteler*, Siper-i Sâika-i Hürriyet, Nr. 42, 15 R. Evvel 1327/6 Nisan 1909. Dönemin basını ile ilgili taşradan bir değerlendirme olarak M. Ziyaeddin Demircioğlu’nun eserinde de (*Kastamonu’da Meşrutîyet Nasıl İlân Olundu*, Kastamonu, 1968, s. 22, 37) şu ifadeleri bulmaktayız; “*İstanbul’da matbuât âlemine her gün birer nam ve unvan ile yeni yeni gazeteler, haftalık risaleler iltihak ediyor. Muharrirler âteşin yazılarla istübdada ve taraftarlarına lanetler, küfürler yağdırıyorlardı... Memleketin dahili vaziyeti çok karışık bir halde gidiyordu. İhtiras, tevir o kadar ilerlemişti ki, eli kalem tutan her fert erbab-ı namusa tecavüzden, iftûradan çekinmiyordu. En kötû ve fena tabirler gazete sütunlarına geçiyordu*”. II. Meşrutîyet’in başlarında basının durumunun özlü bir değerlendirmesi için bkz. M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 305, 307, 317-318; Krş. Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, s. 170 vd; Server İskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri, Tahlil ve Tarihçe*, s. 75-125.

sahibiz. Bunlardan *Kastamonu* gazetesi 1279/1872'den beri yayınlanmakta olan vilâyetin resmî gazetesidir. Katamonu'nun 2 Safer 1327/23 Şubat 1909 tarihli 1779. sayısından 26 C. Âhir 1327/15 Temmuz 1327 tarihine kadar olan 1798. sayıları Ömer Âli Bey'in görev dönemini içermektedir⁴³. Bu gazetenin olaylara bir ölçüde valinin noktai nazarından bakmış olduğu düşünülebilirse de, bu hususu fazla abartmamanın gerekeceği açıktır⁴⁴. Bu dönemde yayınlanmakta olan ikinci gazete *Köroğlu*'dur. 4 Aralık 1324/17 Aralık 1908'de yayınlanmaya başlayan Köroğlu gazetesi İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı, dolayısıyla gelişmeleri Cemiyet açısından değerlendiren bir süreli yayındır⁴⁵. Önceleri Fazlıoğlu Mehmed Besim Bey'in Mesul Müdürlüğü'nde çıkan gazete, onun 14 Ocak 1909 tarihli beşinci sayısından itibaren Meclis-i Mebusân'ın birinci sınıf mümeyyizliğine tayini üzerine,⁴⁶ Maarif İdaresi Başkâtibi Hüseyin Hüsnü Bey'in yönetiminde neşredilmiştir⁴⁷. Ömer Âli Bey'in Kastamonu Valiliği döneminde burada

⁴³ *Kastamonu*'nun bu dönemdeki sayıları (1776, 1777, 1782, 1783, 1785, 1786, 1792 hariç) Millî Kütüphanedeki koleksiyondan taranmıştır. Burada bulunmayan nüshaların 1792 numaralı haricindekilerin Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'ndeki koleksiyonda da eksik olması, dikkatimizi çekmiştir.

⁴⁴ Kastamonu Valisi Sırrı Paşa (valiliği Kasım 1881-Ocak 1883) vilâyetin resmî gazetesinde yazdığı "Hak Söz Acıdır" başlıklı makalesinde (*Kastamonu*, Nr. 426, 11 C. Evel 1299/1 Nisan 1882), vilâyet gazetelerinin fonksiyonları üzerinde durmuş, onların görevlerinin, vali ve çevresinin yaptıklarını iyi göstermek olmadığını, çok açık bir biçimde ifade etmişti. Sırrı Paşa'nın gerek bu ve gerekse Ankara valiliği sırasında *Ankara* gazetesinde yayınladığı "Teceddüd" başlıklı makalesinin değerlendirilmesi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Sırrı Paşa ve Vilâyet Gazeteleri", İFD., c. XXXVI (Ankara 1997), s. 223-231; Ayr. bkz. Ziyaettin Demircioğlu, *Kastamonu Valileri 1881-1908*, Kastamonu, 1973, s. 5-11; Aziz Demircioğlu, *Yüz Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu, 1973, s. 12-13; Mustafa Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, Ankara, 2000, s. 18. Sırrı Paşa'nın Kastamonu'daki icraatıyla ilgili bazı belgeler ona ait *Mektubât-ı Sırrı Paşa* (İstanbul, 1316)'da yer almaktadır.

⁴⁵ İlerleyen zaman içerisinde *Köroğlu*'nda, Maarif Müdürü aleyhinde neşredilen makale dolayısıyla Mesul Müdür Nureddin Bey'in mahkum olmasıyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Z. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 72-72.

⁴⁶ *Kastamonu*, Nr. 1780, 9 Safer 1327/1 Mart 1909.

⁴⁷ *Köroğlu* gazetesinin bir koleksiyonu Kastamonu İl Halk Kütüphanesi Süreli Yayınlar bölümünde bulunmaktadır. Bu çalışmamızda oradan faydalanılmıştır. Bu gazetenin kısa tanıtım ve değerlendirilmesi için bkz. Aziz Demircioğlu, *Yüz Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, s. 27-36. Ayr. bkz. Ömer Kemal Açar, "Kastamonu Basın Tarihinden Köroğlu Gazetesi", *Doğrusöz*, Nr. 6930, 1 Temmuz 1972; Hüsnü Bey için Aziz Demircioğlu, Millî Eğitim Başkâtibi, *Köroğlu* gazetesinin Müdür ve Başyazarı şeklinde nitelermelerde bulunmaktadır. Kendisinin o sırada görevi, *Serbaz*'ın 4 numaralı sayısının ilavesinde Mekteb-i İdadî Kâtibi ve Kozmografya Muallimi, Menba-i Füyuzât Cemiyeti'nin Kâtibi, 13 numaralı *Serbaz*'da ise Mekteb-i İdadî muallimlerinden şeklinde belirtilmektedir. M. Ziyaeddin Demircioğlu ise (*A.g.e.*, s. 35) onun İdadî'de Riyaziye muallimliği yaptığını, çok zeki ve gayretli bir kişi olduğunu, alanında bazı eserleri bu-

yayınlanan üçüncü gazete ise, *Serbaz* ismini taşımaktadır⁴⁸ ve Vilâyet Nâfia Başkâtibi Giritli Ahmed Hayreddin Bey tarafından ilk sayısı 1 Mart 1325/14 Mart 1909'da çıkarılmıştır. Sadece 13 sayı yayınlanabilen (son sayısı 12 C. Evvel 1327/18 Mayıs 1325/31 Mayıs 1909 Pazartesi) bu gazete önceleri tarafsız görüldüyse de, Meşrutiyet taraftarıydı ve ilerleyen günlerde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne yakın fikirleri gündeme getirmiş, Köroğlu ile her bakımdan dayanışma içerisinde bulunarak Ömer Âli Bey'in karşısında yer almıştır. *Serbaz*'ın ilk sayısında yer alan mukaddime niteliğindeki "*İlk Söz*" de, bu sırada Kastamonu'da yayınlanmak üzere olan *Tenvîr-i Efkar* isimli dördüncü bir gazeteden daha bahsedilmekteyse de, bugüne kadar onun hiçbir sayısına rastlamak mümkün olamamıştır.

Ömer Âli Bey'in Kastamonu Valiliği döneminin görgü şahidi olan M. Ziyaeddin Demircioğlu'nun hatıralarını içeren eseri de, konumuz itibarıyla önemli bir kaynak niteliğindedir⁴⁹. Kastamonu'da uzun yıllar yayınlanmış olan *Doğrusöz* gazetesinin sahibi, yani meslekten gazeteci olan yazar kitabının başında; Abdülhamid (İstibdad) ve Meşrutiyet dönemlerinde gördüklerini, işittiklerini yazma isteğine, daha mektep sıralarından beri sahip olduğunu, bu amaçla da olayları günü gününe not edip, bunlarla ilgili belge ve gazeteleri saklamaya çalıştığını ifade ediyor. Fakat 1934'te evlerinde çıkan bir yangın sırasında bunların önemli bir bölümü zayi olmuştur. Bununla birlikte onun, kendisinde kalan "*az bir vesika ile hâlâ hafızasında yerleşen bu acı ve tatlı günlerin hatıratı(nı) henüz levha-yı hayalinden silinmemiş, aşırılmamış, çalınmamış, zayi olmamış*"tır ve olaylar "*gözü(nün)mün önünden bir sinema şeridi gibi geçip canlanmakta*", bunları zaman zaman arkadaşlarına, yakın çevresine anlatmakta ve onların yazması yönünde teşvikleriyle karşılaşmaktadır. "*Onun bu hatıratı yazmaktaki vazife ve selâhiyeti bütün gördüğü ve işittiği vak'a ve hadiseleri bir hikayeci gibi*

lunduğunu, daha sonra Kastamonu Mebusu seçildiğini, Birinci Cihan Harbi sonrasında İstanbul Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi Müdürü iken vefat ettiğini belirtiyor.

⁴⁸ *Serbaz* gazetesinin (iki sayı eksiğiyle Nr. 7, 8) bir koleksiyonu Kastamonu İl Halk Kütüphanesi Süreli Yayınlar bölümünde bulunmaktadır. Bu çalışma sırasında oradan faydalanılmıştır. Bu vesile ile araştırmalarımız sırasında adı geçen kütüphane görevlilerinden gördüğümüz yakın ilgiye teşekkür etmek isteriz. *Serbaz*'ın çıkışının duyurulması ve tebriki için bkz. *Köroğlu*, Nr. 14, 12 Safer 1327/5 Mart 1909; kısa değerlendirilmesi Ömer Kemal Açar, "Kastamonu Basın Tarihinden *Serbaz* Gazetesi", *Doğrusöz*, Nr. 6928, 6929, 19 Mayıs-15 Haziran 1972; Aziz Demircioğlu; A.g.e., s. 37-43. Kastamonu'da basının, bu ve bunu takip eden dönemdeki durumu için ayr. bkz. Cengiz Araç, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kastamonu'da Basın*, Ankara, 1989, s. 1-14, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Ktp.

⁴⁹ *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İllân Olundu*, Kastamonu, 1968.

bîtarafâne nakil ve hikaye edip eşhas üzerindeki muhakemeyi okuyucularının mahkeme-i vicdanına tevdi etmekten ibarettir”.

Ömer Âli Bey'in Kastamonu'daki görev dönemini Mustafa Eski⁵⁰ bir araştırmasında, özellikle vilâyet dahilinde çıkan üç gazeteye dayanarak, özlü bir biçimde ve kendi değerlendirmelerini olabildiğince ortaya koymadan incelemiştir. Yine aynı yazar bir başka eserinde de Ömer Âli Bey'in Kastamonu Valiliği'ni kısaca ortaya koymuştur⁵¹.

Ömer Âli Bey'in Kastamonu'daki valiliğiyle ilgili özele inmeden önce bir tespitin yapılmasında yarar bulunmaktadır ki o da; 33 yıla yakın bir süre, belirli ölçüler içerisinde ülkeyi yönetmiş olan II. Abdülhamid'in son zamanlarında ve onun devrilmesini takip eden yakın dönemlerde, Osmanlı ülkesinde mülkî yöneticilerin görevlerini yerine getirdikleri sırada, son derece büyük güçlüklerle karşılaşmış olduklarıdır. Çünkü ülke, kelimenin tam anlamıyla istikrarsızlık içerisindeydi. Neticede Padişah'ın iradesiyle tayin edilmiş olan valilerden, bir taraftan kurulu düzeni korumaları, geçerli kanunları uygulamaları istenmekte, diğer taraftan bir siyasî akımın temsilcilerinin yoğun baskıları ile karşılaşmaktadırlar. Valiler yetkilerini kullanmakta fiili güçlüklerle uğraşmak durumundadırlar. Sonuçta onlar önceki yönetim tarafından göreve getirildiklerinden yeni dönemde, yaptıkları hizmetlerden ziyade, gelenlerle olan ilişkileri paralelinde değerlendirilmeye tabi tutulmaktadırlar.

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Kastamonu'da Fuat Bey vali (valiliği 24 Mart 1907-11 Ağustos 1908) bulunuyordu. Onun vilâyete bağlı Taşköprü, Boyabat ve Sinop gibi bir kısım merkezleri içeren çalışma gezisinde İnebolu'ya geldiğinde, Meşrutiyet ilanı ile ilgili bilgiler Kastamonu'ya ulaşmıştı. Bunun üzerine 30 Temmuz'da *“halkın iştirakiyle Hükümet önünde büyük ve muazzam bir toplantı”* yapılmış, Meşrutiyet'in ilanı sevinç gösterileriyle kutlanmıştır. Bu sırada Vali'nin muhalifleri kendisinin vilâyete dönüşünü engellemeye çalışmışlar, fakat buna muvaffak olamamışlardı. Bununla birlikte o, çok geçmeden görevinden azledilerek, 11 Ağustos 1908 günü vilâyetten ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı⁵². Bu arada Kastamonu'da

⁵⁰ 31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları, Ankara, 1991.

⁵¹ Kastamonu Valileri 1838-2000, s. 69-70.

⁵² II. Meşrutiyet'e yakın dönemlerde Kastamonu halkının, hiç değilse bir kısmında, vali-lerle ilgili olumsuz intibalar vardı, yönetimlerinden memnuniyetsizlik söz konusuydu. Nitekim fırsat bulduğunda halk, onların değiştirilmesi için ellerinden geleni yapmaktan geri durmu-

9 Ağustos'ta İttihat ve Terakkî Cemiyeti kurulmuş, geçici başkanlığına Malatya eski mutasarrıfı Reşit Bey, kâtipliğine ise Besim Bey seçilmişlerdir. 17 Ağustos'ta İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı olarak şehrin ikinci gazetesi Köroğlu yayınlanmaya başlamış, 20 Ağustos'ta ise Cemiyet çalışmalarını desteklemek üzere *İttihat Kulübü* ismi altında bir salon açılmıştır. Hızla devam edilen çalışmalar sonucunda kazalarda da Cemiyet'in şubeleri açılmış, seçimleri de bütünüyle İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin gösterdiği adaylar kazanmışlardır. Kastamonu'da ilmiyeye mensup hocalardan bir kısmı da İttihat ve Terakkî Cemiyeti içerisinde yer almış, burada bir *hey'et-i ilmiye* oluşturmuşlardı. Öte yandan ulemâdan Müftü Hafız Mehmed Emin Efendi, Dusun-zâde Hilmi, Atabey Medresesi Müderrisi Mehmed Efendi ile ileri gelenlerden Salim Efendi-zâde Namık ve Hacı Tevfik efendilerin de içinde bulunduğu diğer bir grup tarafından ise *Cemiyet-i İlmiye* adıyla farklı bir dernek oluşturulmuştu. Bunların bir kısmı, müracaatlarına rağmen İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne alınmamışlardı. Böylece halk üzerinde etkili olan hocalar ve eşraf arasında, dolayısıyla halk içinde de ikilik ortaya çıkmıştı⁵³. Bu sırada eşraf ve tüccardan bazıları II. Abdülhamid'e taraftarken, menfi diye bilinen sürgünler, ordu mensubu subaylar ile yine bir bölüm memurla, tüccar ve halktan bir kısmı İttihatçı çizgide yer almakta idi. Böylece ayrılık derinleşiyordu⁵⁴.

Fuat Bey'i takiben Kastamonu'ya Erzurum Valisi Ali Rıza Bey naklen görevlendirildiğinde (valiliği 16 Eylül 1908-24 Şubat 1909) o, halkın hoşnutluğunu kazanan bir yönetim sergileyerek bazı hizmetler yapmışsa da, yaklaşık beş ay gibi kısa bir sürenin sonunda Yanya Valiliği'ne tayini dolayısıyla buradan ayrılmıştır⁵⁵.

yordu. Enis Paşa ve Fuat Bey'in valilikten ayrılmaları, büyük çapta onların tepkilerine bağlı olarak gelişen olaylar sonucunda mümkün olmuştu. Geniş bilgi için bkz. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, s. 3-21; Mustafa Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, s. 45-67. Fuat Bey'in 31 Mart olayları sonrasında, görev döneminde Kastamonu'daki bir kısım uygulamaları dolayısıyla, Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin kararı üzerine çıkan irade ile Divan-ı Harp'te muhakemesine karar verilmişti. O bu gelişmeler üzerine Mısır'a gitmiş/kaçmış, suçsuzluğunu iddia etmişti. Bkz. *İttihad*, Nr. 70, 18 Receb 1327/22 Temmuz 1325; *İttihad*, Nr. 74, 22 Receb 1327/26 Temmuz 1325.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 23-35.

⁵⁴ M. Eski, *31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları*, s. 16.

⁵⁵ Onun görev döneminin kısıtlılığına dikkat çeken *Kastamonu* gazetesi (Nr.1780, 9 Safer 1327) hakkında şu olumlu değerlendirmelere yer vermektedir; "*Devr-i inkilâba mûsâdif olmakla beraber itihaz buyurdıkları tedâbir-i müsibe ile bu müddet zarfında umûr-ı idare-i vilâyetin*

Ömer Âli Bey 9 Mart-21 Temmuz 1909 tarihleri arasında fiilen Kastamonu Valiliği yapmıştır. Onun valiliği döneminde 31 Mart (13 Nisan) Vak'ası olmuş, ülkede sıkıntılı bir belirsizlik dönemi yaşanmış, nihayet 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Tabiatıyla bu olayların yansımaları Kastamonu'da da kuvvetle hissedilmiştir ve kanaatimize göre Ömer Âli Bey'in görev süresinin bu kadar kısa olması da, dönemin gelişmeleriyle olduğu kadar, bazı kişilerin, içinde bulunulan durumdan kendi açılarından faydalanma istekleriyle doğrudan ilgilidir.

Ömer Âli Bey göreve başladığında, vilâyet gazetesinin onun hakkındaki sıtâyîşkâr ifadelerini bir kenara bıraksak bile⁵⁶, ileride kendisinin en büyük muâvızlarının başında yer alacak olan Serbaz'ın Mesul Müdürü Giritli Ahmed Hayreddin Bey tarafından dahi, büyük sevinç ve ümitle karşılandığını ifade etmemiz gerekecektir. Nitekim Serbaz'ın ilk sayısında yer alan şu nitelemeler ona aittir;⁵⁷ "*Nezâhet-i kalemiyesi, nüfûz-ı nazarı, isâbet-i fikriyesi, şerâfet-i milliyemize zîb-güzîn olan azm-i metûn-i ecânib-pesendânesi kemâl-i iftihar ile istübşâr kılınan vali-i cedîd Ömer Âli Beyefendi hazretleri...*". Bundan yirmi gün sonra 5 Nisan'da yayınlanan Serbaz'da da *Teşekkür* başlığı altında vali hakkında şu olumlu ifadelere yer verilmiştir;⁵⁸ "*Vilâyetün ücrâ mahallerine kadar tâmim-i maârif emr-i mühimmini der-uhde ederek teşekkül eden ve azâsı gündün güne tekessür eyleyen (Maarif Kulübü)'nün hadd-i zâtında hâiz olduğu ehemmiyet-i azîmeyi takdir buyuran zat-ı âlî-i cenâb-ı velâyet-penâhî mezkur kulüp azâsı miyânında bulunmak büyüklüğünü izhar buyurdular. Terakkî ve imâr-ı vatan hususundaki efkâr-ı âliye-i hamiyet-şîârîlerinde muvaffak olmalarını temennî ederek işbu meyl-i âlî-i maârif-perverîlerinden dolayı kendilerine hâsseten arz-ı teşekkürât eyle-riz*"⁵⁹. Aynı gazetenin son sayfasında bir başka konuda Ömer Âli Bey'le ilgili şu ifadelere yer verilmiştir; "*Allah razı olsun, var olsunlar, gökte aradığımızı yerde bulduk. Ve hüsn-i niyetlerinden efkâr-ı iktisat-perverânelerinden ve*

hüsn-i temşiyeti ve bâ-husus inzibat ve asayişin idamesi yolunda mesaf-i ciddiye ve merğûbeleri meşhûd...". Mustafa Eski, A.g.e., s. 68.

⁵⁶ "*Ömer Âli Beyefendi hazretleri erbâb-ı kemâlât ve hasâfetten olup şimdye kadar buldukları bir hayli memuriyetlerde ibrâz-ı me'ser-i revîyyet ve fa'âliyet eylemiş ecille-i ricâl-i Devlet-i Âliyye'den buldukları...*". Kastamonu, Nr. 1780, 9 Safer 1327.

⁵⁷ Serbaz, Nr. 1, 22 Safer 1327/14 Mart 1909

⁵⁸ Serbaz, Nr. 4, 14 R. Evvel 1327/5 Nisan 1909.

⁵⁹ Maarif Kulübü Kastamonu'da Nümüne Mekteb-i İdadisi'nde her Cuma konferanslar düzenlemiş, bunların metinleri, yapılan katkılar *Kastamonu* gazetesinde sürekli olarak yayınlanmıştır. Örnek olarak bkz. Nr. 1780, 1781, 1784, 1787.

icraât-ı sâibelerinden kat'iyen eminiz". Muhtemelen bu tarihte veya bir iki gün sonrasında yayınlanan Serbaz'ın dördüncü sayısının ilavesinde ise vali hakkında daha da övücü nitelermelere yer verilmektedir; "Mukadderât-ı eze-liyyenin ân-ı tecellisi hulûl edince akıl ve fikre gelmeyen esbâb ve vesâit tal' at-nümâ-yı bürûz olur. Evet! Müsemmasının adl ve ulviyyetle pîrâyeye-dâr olduğuna berâet-i istihlâl olan (Ömer Âli) ism-i hatîr ve emniyet-meâli muhi-timizde zebân-zed olur olmaz, gittikleri yerlerde bıraktıkları kıymetli mâmûriyet-i yâdigârlara nazaran, şehrimizin de bir meşher-i meâlî olacağına bizce kanaat hasıl olmuştu. Safvet-i vicdanı, fikr-i cevvalî, âmâl-i maârif-nişânı işte bir suret-i bediada ve fi'len ulviyyetinin tercüman-ı kemâlî olmaya başladı.

*Nûk kalemindedir hemîşe
Hâk kıdemindedir dem-â-dem
İcâz-ı kefi kelîm-i ümrân
Âsâr-ı dem-i Mesih-i Meryem".*

Ömer Âli Bey'in Kastamonu'daki görevine; bütün iyi niyeti, hizmet yapma arzusu ve bunların yanında uzun yılların kendisine kazandırdığı çok kıymetli bir tecrübe birikimi ile başlamış olduğunu düşünmememiz için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Nitekim o daha görevinin ilk saatlerinde çalışma esaslarını şu prensipleri ortaya koyarak açıklamıştı;⁶⁰ Vali olarak görevini, vatan ve milletin refah ve saadetini temin edeceğine inandığı Kanun-ı Esasî çerçevesinde yapacak, vatandaşlar arasında âdil ve eşit davranmaya bütün gücüyle gayret edecekti. Bunun için küçük olsun büyük olsun, her kimin bir arzusu veya söylemek istediği bir şey varsa, gece veya gündüz olduğuna bakmadan, gerek Hükümet Konağı'na ve gerekse kendisinin, kapısı ayırimsız bütün vatandaşlara açık olan evine gelmekten çekinmemeli, söyleyeceklerinin bizzat vali tarafından dinlenerek değerlendirilmeye çalışılacağını bilmeliydiler.

Ömer Âli Bey'e göre geneli ilgilendiren görevler iki yönlüydü. Birincisi Hükümet'e düşen yönüydü ki, bu yürürlükteki kanunlara uygun olarak halkın her türlü hukukunu korumaktı. Halka düşense, kanunlara uymak, devletine itaat etmektir. Kastamonulular zaten bu niteliklere eksiksiz sahip

⁶⁰ Serbaz, Nr. 1, 22 Safer 1327/14 Mart 1909; Ömer Âli Bey'in Kastamonu Valiliği'ne başlamasını konu edinen 1782 sayılı (15 Mart 1909) *Kastamonu* vilâyet gazetesi Millî Kütüphanedeki koleksiyon içerisinde bulunmamaktadır. Bkz. M. Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, s. 69.

bulunmakta idiler. Bu sebeple Meşrutiyet Hükümeti'nin gösterdiği doğrultuda, birlik içerisinde çalışmalar yapılacaktı. Böyle hayırlı isteklere Yüce Tanrı'nın yardımından şüphe edilmeyeceği de açıktı.

Serbaz'a göre Meşrutiyet'in ilanından beri ilk defa olmak üzere bir vali, halka emniyet, eşitlik ve hürriyet gibi çok önemli esasları içeren konularda görüşlerini ortaya koymakta ve bunlara bağlılığını ifade etmekte idi. Halk bu durumdan büyük memnuniyet duyduğu gibi, Serbaz da bu samimî düşüncelere katılmakta⁶¹ ve Ömer Âli Bey'in başarısını içtenlikle temenni etmekte idi.

Ömer Âli Bey'in Kastamonu'da kısa ve ülkenin gerçekten çalkantılar içerisinde bulunduğu bir sıradaki görev devresinde gösterdiği faaliyetler içerisinde, eğitim öğretimle ilgili bazı çabalarını tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Nitekim Ömer Âli Bey, bu alandaki çalışmalarını vilâyetin en ücra köşelerine kadar yaymayı hedeflemiş olan *Maarif Kulübü*'nün üyeleri arasında yer aldığı gibi, bu sırada Kastamonu'da örnek bir ilkokul⁶² yaptırmak üzere dokuz kişilik bir idare heyeti ve kırk yardımsever üye tarafından kurulan *Menba-ı Füyûzât Cemiyetü*'nin de başkanlığını üstlenmiştir. Bu okul hızla yürütülen çalışmaların sonunda Ömer Âli Bey'in de katıldığı bir törenle açılmış⁶³, vali daha sonra da okula olan ilgisini devam ettirmiştir⁶⁴.

Ömer Âli Bey Kastamonu Valisi olarak göreve başladığı gün, daha önce seçimleri yapılmış olan Meclis-i Umûmî-i Vilâyet de ilk toplantısını yapmıştı. Bunun için Hükümet önünde bir tören düzenlenmiş, burada Salim Efendizâde Namık Bey bir konuşma yapmış, daha sonra dualarla çalışmalara geçilmişti⁶⁵. Meclis, vilâyetin bayındırlık konularıyla ilgilenmiş, çeşitli kararlar almıştı. Serbaz'da bu hususlara genişliğine yer verilerek değerlendirildiği

⁶¹ "Müşârun-ileyhin bu beyanât-ı hâlisânesi gerçi hürriyet ve serbesti ile meşbû olan efkâr-ı âliyesinin nâtuka-i kemâli olduğuna esnâ-yı tebliğindeki vaz'-ı ahrârânesi berâet-i istihlâl ise de..." Serbaz'ın gösterilen sayısı.

⁶² *Menba-ı Füyûzât Mektebi*'nin gerçekten örnek bir öğretim kurumu olduğunu ve Eğitim Tarihi açısından incelenmeye değer bulunduğunu düşünmekteyiz. Bkz. *Kastamonu*, Nr. 1788, 13 R. Âhir 127/3 Mayıs 1909; *Kastamonu*, Nr. 1790, 27 R. Âhir 1327/18 Mayıs 1909; *Kastamonu*, Nr. 1798, 26 C. Âhir 1327/14 Temmuz 1909; *Koroğlu*, Nr. 29, 30, 20-27 C. Âhir 1327/1-8 Temmuz 1909; *Serbaz*, Nr. 10, 22 R. Âhir 1327/11 Mayıs 1909

⁶³ *Kastamonu*, Nr. 1790, 27 R. Âhir 1327/18 Mayıs 1909.

⁶⁴ *Kastamonu*, Nr. 1798, 26 C. Âhir 1327/14 Temmuz 1909.

⁶⁵ *Serbaz*, Nr. 1, 22 Safer 1327/14 Mart 1909.

görülmektedir⁶⁶. Bayındırlıkla ilgili değerlendirmelerin önemli bir bölümü, muhtemelen vilâyetin Nâfia dairesinde görev yapan ve yazılarını M. Y. imzasıyla yayınlayan bir kişiye aittir⁶⁷. Onun muhtelif görüşleri arasında en dikkati çekenlerinde birini ise Kastamonu merkezinden geçmekte olan dere üzerine rıhtım/duvar yapılması konusu oluşturmaktadır. Buna göre rıhtım yapılması meselesi yeni bir konu olmayıp, esas olarak birkaç senelik bir evveliyata sahiptir. Geçmişte gerçekleştirilemeyen rıhtım yapımının tekrar gündeme getirilmesi yersizdir. Vilâyetin bundan çok daha önemli problemleri bulunmaktadır. Yazara göre Kastamonu'nun bütün atıklarının döküldüğü ve çevreyi türlü bakımlardan kirleten bu derenin kenarına duvar yapmak "cinnet" derecesinde bir israf, "ölüyü süslemek" gibi manasız bir iş, neticede bütünüyle hata idi. Bununla ilgili yapılması gereken; şehrin başlangıcından bitimine kadar iki tarafından dereye paralel, ana lağımların döşenmesi, bu lağımların uygun yerlerine bırakılacak galerilerle zaman zaman temizliklerinin sağlanmasıydı. Böylece şehrin atıkları kasabanın dışına çıkarılmış olacağı gibi, her şeyden önemlisi, temizlik konusu da esaslı bir biçimde halledilmiş olacaktır.

Serbaz yönetimi, M. Y. nin gazetenin iki ve üçüncü sayılarında yayınladığı ve esas olarak şehir içinden geçmekte olan dere kenarına rıhtım/duvar yapılması konusu hakkındaki görüşlerine, dört numaralı sayısında katkı ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre; rıhtım inşası konusu önemli bir bayındırlık hizmeti olarak, bundan iki üç sene önce gündeme getirilmiş ve epeyce hazırlık da yapılmış ve fakat uygulamaya geçirilememişti. Şimdi iki üç aydan beri bu konu tekrar ele alınmış bulunmaktadır. Gazete yönetiminin temennisi daha önemli hizmetler/ihtiyaçlar varken bunun öne alınmaması, ehemmin mühimme tercih edilmesiydi. Ömer Âli Bey de göreve başladığında bu temennî istikametinde tavır koymuştu. Vali, yalnızca Abdurrahman Paşa (valiliği 1883-1891) tarafından yaptırılıp, şu sırada yıkılmaya yüz tutmuş olan Olukbaşı Senti'ndeki

⁶⁶ M. Y., "Hâlâ mı Nümayiş", *Serbaz*, Nr. 2 ve 3, 29 Safer, 7 R. Evvel 1327/21 Mart 1909, 28 Mart 1909; M. Y., "Nâfia Nezâreti'nin Nazar-ı Dikkatine", 2 Numaralı *Serbaz*'da; *Nâfia Komisyonu*, *Serbaz*, Nr. 4, 14 R. Evvel 1327/5 Nisan 1909; Aynı sayıda Nâfia hizmetleri ve rıhtım inşasıyla ilgili *Serbaz*'ın geniş değerlendirmeleri bulunmaktadır.

⁶⁷ M. Y. rumuzunun kim tarafından kullanıldığını bilemiyoruz. Bununla birlikte olayların gelişmesi bu imzanın Nafia Kondoktörü Emin veya Serkondoktör Sedat Efendi'ye ait olabileceğini düşündürmektedir. Çünkü her ikisinin de yolları Ömer Âli Bey'le kesin olarak ayrılmış, ileride gösterileceği üzere, devlet hizmetlerinin düzenli yürütülebilmesi amacıyla ve Hey'et-i Tahkikiye'nin raporu doğrultusunda Kastamonu'dan uzaklaştırılmışlardır.

rıhtımın, olabilecek en az masrafla tamiri yolunda emir vermişti. Bu tamir için bütçede yeterli ödenek yoksa, masrafları kendi şahsî imkânlarıyla karşılayacağını da bildirmişti. Durum gerekli makamlara, gönderilen yazılarla etraflıca izah edilmiş bulunuyordu. Serbaz bu kararı büyük bir memnuniyetle değerlendirmekte idi. Ona ait şu ifadeleri, ileride de hatırlamamız gerekeceğinden, burada gösterebiliriz; “*Evet Vali Beyefendi'nin rıhtım hususundaki fikr-i musîbleri hakikatle müterâdiftir ve maksadımızın esasını teyit ediyor... ve bütçe işbu tamiratın icrasına müsait değilse kîse-i hamiyetlerinden yapuracaklarını kemâl-i ihlâs ile beyan buyurdular. Bu beyanât-ı vâkıfâne ve hâlisâne üzerine duamızın müstecâp olduğunu görerek geniş bir nefes aldık. Allah razı olsun, var olsunlar. Gökte aradığımızı yerde bulduk. Ve hüsn-i niyetlerinden, efkâr-ı iktisat-perverânelelerinden ve icraât-ı sâibelerinden kat'iyen eminiz... ”.*

Ömer Âli Bey'in su akıtmak, bunun için hem kullanışlı ve hem de gösterişli yapılar yaptırmak konusunda güzel örnekler vermiş olduğunu, Balıkesir merkeziyle çevresinde olduğu kadar, Tekirdağ'daki uygulamaları dolayısıyla da bilmekteyiz. Nitekim onun Karesi Mutasarrıfı olarak Balıkesir'de görev yaptığı sırada Gönen'e uzak mesafelerden su getirttiğini, burada ve Bandırma'da bugün hâlâ güzelliğini koruyan bir şadırvan ve çeşmeler yaptırdığını, şadırvanlara çok önem verilerek bu hedef doğrultusunda vakıflar kurulmuş olan Balıkesir merkezinde ise, birden çok şadırvanlar inşa ettirdiğini görüyoruz⁶⁸. Tekirdağ'da da onun tarafından kendi parasıyla yaptırılan anıt/çeşmeye yukarıda temas etmiştik. Ömer Âli Bey, Kastamonu'daki görev süresinin kısıtlılığına rağmen, burada da aynı yolu takip etmiş ve şahsî servetiyle bir anıt/çeşme yaptırmıştır. Hükümet binasının önündeki meydana bugün hâlâ varlığını koruyarak şehri süslemekte olan bu çeşme, Kastamonu taşıyla yaptırılmış, süslemeleri ve üzerindeki *Yâdigâr, Ömer Âli, 1325/1327* ibareleri, tanınmış hattat Mustafa Nâmi Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁹.

⁶⁸ Bkz. Ömer Âli Bey'in Balıkesir'de yaptığı bayındırlık hizmetlerini gösteren liste. *Ekler* arasında verildi.

⁶⁹ Mustafa Nâmi Efendi (1868-1914) Kastamonu'nun yetiştirdiği değerli hat sanatçılarından biridir. Hayatı hakkında bkz. İsmail Hakkın Uzunçarşılı, *Kastamonu Meşâhiri*, s. 86-89; *Açıksöz*, Nr. 501, 7 Haziran 1922. Bu bilgilere ulaşmamızı sağlayan Mustafa Bektaşoğlu'na teşekkürlerimizi sunarız. Bu eserle ilgili olarak II. Kastamonu Kültür Sempozyumu (18-20 Eylül 2003) programı içerisinde Hakkı Acun tarafından “Kastamonu Hükümet Konağı Çeşmesi” başlıklı bir bildiri sunulması öngörülmüşse de, bildiri sahibinin o sırada bir başka programa katılması ve daha sonra da metni hazırlama fırsatını bulamaması dolayısıyla, kendisinin

Buraya kadar Ömer Âlî Bey'le ilgili aleyhte bir değerlendirme ile karşılaşmamış bulunuyoruz. Serbaz'ın ifadelerini yukarıda gördük. 5 Nisan itibarıyla Vali'yi içtenlikle desteklemektedir. 11 Nisan 1909 tarihli Serbaz'da da Ömer Âlî Bey'i incitecek hiçbir kayda yer verilmemiştir. Yani ülke geneli yanında, Kastamonu özelinde de ne olduysa 31 Mart/13 Nisan 1909'dan sonra olmuş, Ömer Âlî Bey de İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Kastamonu'daki yayın organı Koroğlu ve onun yakınındaki Serbaz gazetesinin boy hedefi haline gelmiştir. Bu tarihten sonra söz konusu iki gazete, gerek kendi derledikleri haberler ve bunlara dayalı yorumları, gerekse farklı başkent gazetelerinde, hatta yabancı dildeki basında çıkan haberleri, bunlara daha önce görev yaptığı Balıkesir ve Tekirdağ'dan kendilerine ulaşan malzemeyi de ekleyerek, Ömer Âlî Bey'i yıpratma yolunda planlı ve yer yer son derece de seviyesiz bir biçimde kullanmışlardır.

Dönemin haberleşme şartları içerisinde İstanbul'da ortaya çıkan 31 Mart Vak'ası'nın, telgraf haberleşmesi hariç tutulursa, Kastamonu'da halka intikalinin, en az üç dört günlük bir süreyi gerektireceği açıktır. Çünkü bu dönemde İstanbul postası İnebolu üzerinden haftada ancak iki defa gelmekteydi. Telgraf haberleşmesi ise, olayların duyulması üzerine İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kontrolüne geçmişti⁷⁰. Önce İstanbul'la muhabereye kısa süre ara verilmiş, gelişmeler Selanik'ten öğrenilmişti. Daha sonra İstanbul'daki

çalışmasından faydalanma imkânımız olamamıştır. Kastamonu vilâyet gazetesinin, Ömer Âlî Bey'in şehirden ayrılmasıyla ilgili haberini de içeren sayısında (Nr. 1799, 4 Recep 1327/21 Temmuz 1909) bu çeşme ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: "*Çeşme İnşası: Merkez-i Vilâyet Hükümet Dairesinin pîşgâhındaki sâha-i vesîa ve bağçe-i lâüfeye vali-i vilâyet atufetlû Ömer Âlî Beyefendi hazretleri tarafından her masrafı kîse-i hamîyyet ve fütüvvetlerinden tesviye olunmak suretiyle kesme taştan dört köşeli bir çeşme inşasına bez-i inâyet buyurulmuştur. Çeşmenin tarz-ı inşası pek lâüf ve nazar-rübâ olduğu cihetle müşârun-ileyhin bu baptaki himemât-ı alîyye-i hayır-perverâne ve me'ser-i celîle-i ömr-i ihsanilerine beyân-ı şükran eyleriz*". Ayr. bkz. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, s. 57. Bu anıt/çeşmenin resmi *Ekler* arasında verilmiştir.

⁷⁰ Postahanedeki mektup ve telgrafları kontrol etmek üzere İttihat ve Terakkî mensuplarından, Askerî Rüştiye'de muallim, *Kızıl Sultan* isimli kitabın mütercimi Yüzbaşı Âdil ve İsmail Hakkı beyler görevlendirilmişti. M. Z. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 41-42, 50. Olaylar yatıştığında *Kastamonu'nun bazı kıymet bilir, hür fikirli gençleri* tarafından telgrafhane görevlilerine, 14-27 Nisan 1909 tarihleri arasındaki özverili çalışmaları dolayısıyla, şehrin güzel bahçelerinden birinde bir ilk bahar ziyafeti verilmiş, nöbetleşe görev yapmaları dolayısıyla hepsi bir anda Telgrafhâne'yi barakamadıklarından, bu ziyafet iki gün devam etmiştir. *Serbaz*, Nr. 12, 7 C. Evvel 1327/26 Mayıs 1325. *Kızıl Sultan*'ın ilk iki formasının Abdülhamid'in tahttan indirilişinin 14. gününde piyasada bulunduğu ve kısa tanıtımı için bkz. *Serbaz*, Nr. 10, 22 R. Âhir 1325/11 Mayıs 1909.

vaziyet, tamamı İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyesi olarak seçilmiş bulunan Kastamonu mebuslarına sorulmuştu. Nihayet 16 Nisan Cuma günü İstanbul postası Kastamonu'ya ulaşmış, halk durumdan haberdar olabilmışti⁷¹.

Bunun üzerine gelişmeleri kendileri açısından yönlendirmek isteyen ve önemli ölçüde de yönlendiren İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Kastamonu şubesi yöneticileri, Askerî Kulübü⁷² veya Müftülük Dairesi'nde bir toplantı düzenlediler. Bu toplantıda Vali Ömer Âli Bey, Erkân-ı Harp Kaymakamı Ragıp Bey,⁷³ Müftü Hafız Mehmed Emin Efendi, Cemiyet-i İlmiye mensuplarıyla, eşraf ve diğer bazı ileri gelen kişiler bulunmuşlardı. Salon dışında da Kastamonu halkı toplanmıştı. İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensupları gelişmelerden endişe duymaktaydılar. Ömer Âli Bey ise, İstanbul'daki olaylardan telaşlanılmaması gerektiğini, Padişah'ın Meşrutiyet'i koruyacağı görüşünü ileri sürmekteydi. Böylece iki tutum ortaya çıkmıştı ve tabiatıyla bu iki tutumu belirginleştiren düşünceler arasında da açık bir fark bulunmaktaydı. Durumun bir kere de mebuslardan sorulması, o zamana kadar herkesin işi ve gücüyle meşgul olması kararlaştırılmıştı⁷⁴. Fakat toplantı dağıldığı

⁷¹ Bu aradaki diğer bazı gelişmelerse, bizi doğrudan ilgilendirmediklerinden, üzerinde durulmamıştır. Geniş bilgi için bkz. M. Z. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 39 vd.; M. Eski, *A.g.e.*, s. 17 vd.

⁷² Askerî kulüpler, birer meslek kulübü olarak kurulmuş olmalarına rağmen, kısa sürede İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup zabıtların toplandığı birer mahfel halini almıştı. Bkz. Ahmet Turan Alkan, *A.g.e.*, s. 72-73, d. not. 139; Kastamonu'daki Askerî Kulübü de aynı vaziyette idi. M. Eski, *A.g.e.*, s. 18.

⁷³ Ragıp Bey'in 31 Mart Vak'ası sonrasında Kastamonu'da İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin en faal destekleyicilerinden biri, belki de birincisi olduğunu ve olayları yönlendirdiğini, en azından hepsinin içinde bulunduğunu görmekteyiz. Geniş bilgi için Mustafa Eski'nin *31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları* (s. 40 v. dd.) adlı eserine bakılabilir. Bununla birlikte olayların yatışmasından hemen sonra Ragıp Bey Bağdat'a tayin edilerek Kastamonu'dan ayrılmıştır. Bkz. *Serbaz*, Nr. 4, 9, 12, 14 R. Evvel 1327/5 Nisan 1325; 15 R. Âhir 1327/4 Mayıs 1909; 7 C. Evvel 1327/26 Mayıs 1909. Fakat Arşiv belgelerinde Yanya'ya tayini de söz konusu edilmektedir (*Ve Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Ragıp Bey'le İstinâf Müdde-i Umûmisi Hâmi Efendi'nin evvelce Yanya Vilâyeti'ne tahvil-i memûriyet ettikleri...*; 23 C. Âhir 1327/11 Temmuz 1909 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasından. BOA. MV. Nu: 129-59). Bu durumda Kastamonu'dan Bağdat'a tayin edilerek ayrıldığı, fakat İstanbul'da tayininin Yanya'ya çevrilmiş olduğunu düşünebiliriz.

⁷⁴ Durum Kastamonu mebuslarından sorulmuş, alınan cevap değerlendirildikten sonra aynı gün Sadrazam Tevfik Paşa'ya şu telgraf çekilmiştir.

"Sadâret-i Uzmâ'ya

İdâre-i meşrûa-i meşrûtanın muhtel olduğuna dair buraca şuyü bulan erâcîfin hilâf-i hakikat olduğu ve Şer'-i Şerîf'in muhafazasıyla idare-i Meşrutiyet'in devamına bir kat daha itinâ olunacağı Meclis-i Mebusân'ın beyannâmesiyle mebusumuz Şükrü Bey'den ve İsmail Mahir Efendi'den alınan telgrafnâmelerle istübsar umûmun memnuniyet ve teşekkürâtını mucip olmuş ve buraca lehü'l-hamd muhill-i asayiş bir hal olmadığı ve şayet bir taraftan hilâf-i vâkî beyanatta bulunulursa sahih nazarıyla bakılmaması maa't-teşekkür arz olunur ferman.

3 Nisan 1325/16 Nisan 1909

Müftî-i Kastamonu Emin

Rum Papazı Yorgi

Ermeni Papazı Nersisyan"

sırada bazı kişiler dua edilecek diyerek topluluğu Namazgâh'a doğru sevk ettiler. Burada "usûl-i kadîmesi üzere" II. Abdülhamid'e dua edildi, "Padişahım çok yaşa" diye bağırıldı. İleride bu olay "Kastamonu'da irticâ teşebbüsü" şeklinde nitelendirilecektir⁷⁵.

Bu sırada Ömer Âli Bey'in, Müftü M. Emin Efendi'ye imzalatıldığı ve sükûnet tavsiye eden bir telgrafın kazalara gönderilmesi söz konusudur. Öte yandan Mahmud Şevket Paşa'nın başında bulunduğu Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yola çıkmış, İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensupları, ülke genelinde Abdülhamid'in devrilmesi için azamî çaba göstermeye devam etmektedirler. Kastamonu'da dikkat çeken bir önemli husus da vilâyet gazetesi Kastamonu'nun da, hiç değilse bir dönem, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin faaliyetlerine geniş şekilde sayfalarını açmış olmasıdır. Yani Kastamonu gazetesi, hiçbir şekilde, hâlâ iktidarda bulunan II. Abdülhamid'in yanında bir gazete gibi yayın yapmamaktadır⁷⁶.

Bu arada 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilmiş, yerine V. Mehmed Reşad Osmanlı tahtına oturmuştur. Bununla ilgili telgraf haberi aynı gün akşam Kastamonu'ya ulaşmıştır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin bazı üyeleri kutlamada bulunmak için Hükümet'e gitmişler, Vali Ömer Âli Bey'le konuşmuşlardır. Aynı akşam iâdei ziyaret için İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin idare merkezine gelen Vali, burada irticâlen bir konuşma yaparak Meşrutiyet ve yeni Padişah'ı övmüştür. Durum ertesi günü Ömer Âli Bey'in

İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, İstanbul, 1961, s. 92. Bu telgrafın İkdâm'ın ertesi günü sayısında yayımlandığı görülmektedir. Bkz. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara, 1994, s. 120-121.

⁷⁵ Köroğlu, Nr. 25, 15 C. Evvel 1327/3 Haziran 1909. "Fihakika burada mülhakâta da teşmiline filen tevessül olunmuş kuvvetli bir tertüb-i irticâi var idi... Fakat kuvvetli ve tesirli olmakla beraber "Kastamonu Ahalisi" tabiri istümâl olunamayacak derecede mahdut bir daireye münhasır idi". Bu münasebetle 31 Mart Vak'ası sonrasında, ülkenin şurasında veya burasında irticâ tehlikesiyle ilgili çok sayıda ihbarın söz konusu edildiğini ifade etmemiz yerinde olacaktır. Bu konuda özellikle İttihat ve Terakkî yanlısı basına şöylece bir göz atmak yeterli kanaat verebilecektir. Örnek olarak bkz. *Çanakkale'de İrticaiyyün*, Siper-i Sâika-i Hürriyet, Nr. 51-27, 17 R. Âhir 1327/24 Nisan 1325; *Erzurum'da Hareket-i İrticaiyye*, Siper-i Sâika-i Hürriyet, Nr. 64-40, 30 R. Âhir 1327/7 Mayıs 1325; Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden itibaren, Cemiyet-i Mukaddese şeklinde nitelenen İttihad ve Terakkî Cemiyeti muhaliflerinin "mürteci" diye isimlendirildikleri ve "irticâ" kelimesinin de muhalefetle eş anlamlı kullanıldığı hk. bkz. İ. H. Danişmend, *A.g.e.*, s. 13. İrticâ ve mürteci kelimelerinin 31 Mart sonrasında Türk siyasi hayatına girmesi hk. bkz. A. T. Alkan, *A.g.e.*, s. 141.

⁷⁶ Örnek. Nr. 1787, 6 Nisan 1325. Burada gazetenin yayımına da, bir süre için bile olsa, İttihatçılar tarafından el konulup konulmadığı gündeme gelmektedir.

de yer aldığı ve tabii olarak günün mana ve önemini ifade eden bir konuşma yaptığı törenlerle halka duyurulmuştur. Burada Hacı Mümin Efendi tarafından bir dua yapılmış, halk buna âminlerle katıldığı gibi, yine “*usûl-i kadîmesi üzere*” üç defa “*Yaşasın Sultan Mehmed-i Hâmis*” diye bağırılmıştır. Bundan sonra Vali ve beraberindekiler önce Fırka Dairesi’ne, ikinci olarak da İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne gitmişler, Vali buralarda da Meşrutiyet yönetimi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin çalışmalarını öven konuşmalar yapmıştır. Bu arada Kastamonu ahalisi adına yeni Padişah’a, Ömer Âlî Bey başta olmak üzere mülki ve askerî erkânla, eşraf ve Rum ve Ermenilerin din büyüklerinin imzaladığı bir tebrik telgrafı çekilmiştir⁷⁷. 20 Mayıs’ta da başkanlığını Erkân-ı Harp Kaymakamı Ragıp Bey’in yaptığı, bazı şeyhler ve memurlarla, Rum, Ermeni topluluğu ileri gelenlerinden oluşturulan bir heyet Kastamonu ahalisi adına, yeni padişahı tebrik etmek, Hareket Ordusu ileri gelenlerine teşekkürlerini iletmek, gazileri ve şehitlerin mezarlarını ziyaret etmek üzere İstanbul’a gitmiştir. Köroğlu ve Kastamonu gazeteleri bu ziyaretleri bütün teferruâtıyla okuyucularına duyurmuşlardır⁷⁸.

Yukarıda sözü edilen Askerî Kulübü veya Müftülük Dairesi’ndeki toplantı sonrasında Namazgâh’taki durum; bunu işitenlerden bazı kişiler, bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kastamonu’daki en faal üyelerinden olan İstinaf Müdde-i Umûmisi Hâmi Bey ile yine Cemiyet’e taraftar bir grup ulemâ ve eşraf tarafından, bu cahil gürhunun arkasında bir kuvvet var zannıyla telgrafla İstanbul’a bildirilmiştir. Konuyla ilgili Arşiv vesikalarında bu şikayet ve Hey’et-i Tahkikiye meselesiyle ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır⁷⁹.

Bizim tespit edebildiğimiz bu konudaki ilk belge Dahiliye Nezâreti’nden Sadâret’e gönderilmiş olan 18 Mayıs 1909 tarihli tezkiredir ve burada Kastamonu Belediye Reisi’nin Vali Ömer Âlî Bey’in “*irticâ meyyal olduğuna dair bazı ifadâtü hâvi telgrafı...*”nın ilişikte takdim edildiğinden bahsedilmekte-

⁷⁷ *Kastamonu*, Nr. 1788, 13 R. Âhir 1327/3 Mayıs 1909. Bu son gelişmeler vilâyetin üç gazetesine dayanılarak Mustafa Eski (A.g.e., s. 45-48) tarafından özetlenmiş bulunmaktadır.

⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. M. Eski, A.g.e., s. 57-70. Başkent basımında da Kastamonu heyetinin ziyaretleri ile ilgili bazı kayıtlar görüldüğü gibi (*Siper-i Sâika-i Hürriyet*, Nr. 72-49, 8 C. Evvel 1327/15 Mayıs 1325; Nr. 81-57, 17 C. Evvel 1327/24 Mayıs 1325) bu sırada benzer girişimler ülkenin farklı yöreleri için de söz konusu olmuştu. Örnek olarak bkz. *Bursa’dan Gelen Heyet*, *Siper-i Sâika-i Hürriyet*, Nr. 52-28, 18 R. Âhir 1327/25 Nisan 1325; *Söğüt Heyet-i Mahsûsası*, *Siper-i Sâika-i Hürriyet*, N. 79-55, 15 C. Evvel 1327/22 Mayıs 1325; *Eskişehir Heyet-i Mahsûsası*, *Siper-i Sâika-i Hürriyet*, Nr. 87-63, 23 C. Evvel 1327/30 Mayıs 1325.

⁷⁹ Bu belgeler BOA. DH. MUİ: Nu: 5-3/37 belge grubu içerisinde bulunmaktadır.

dir. Bununla birlikte Nezâret'in değerlendirmesi; Vali'nin affif ve müstakim bir zat olduğu, irticâî fikirleri bulunmasının mümkün olmayacağı, şu sırada orada tahkikat yapmanın güçlüğü ve zaten her ihbar üzerine işlem yapılmasının doğru bulunamayacağı, bu nedenle şimdilik sabredilmek veya buradan bir memurun gönderilmesi veyahut da durumun doğrudan kendisinden sorulması hususlarından, hangisinin yapılmasının gerektiğinin açıklanması yönündeydi.

İkinci belgemiz Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği 30 Mayıs 1909 tarihli yazısıdır. Burada Nezâret'in Kastamonu Valisi ve Mektupçusu ile ilgili olarak gönderdiği 25 Mayıs tarihli tezkirenin; *"Vali hakkında irticâiyyûna mensup olmak iddiasıyla muhbirler tarafından keşide edilmiş olan telgrafnâmelerin Kastamonu Mevki Kumandanlığı'na bi'l-havâle bir hey'et-i askeriye marifetiyle mahal-lince tahkikât-ı âdilâne icrasıyla mücib-i itham olacak delâil-i subûtiyeye dest-res olduğu halde evrakının teferruâtıyla Divan-ı Harbi Örfi'ye havalesi ve ihbârâtun kizbi tebeyyün ettiği halde muhbirler hakkında ibreten li's-sâirîn mücâzât-ı şedîde tertip edilmesi bildirildiği..."* ifade edilmektedir. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti'nden Hareket Ordusu Kumandanlığı'na, cevap olarak gönderilmiş bulunan tezkirede, Kastamonu Valisi'nin tahrirat ve telgrafının ekte gönderilmiş olduğu belirtildikten sonra Nezâret'in görüşü Vali'nin; *"efkâr-ı irticâiyyeye meyyal olduğu hakkındaki ihbârât bir takım erbâb-ı garazın âsâr-ı tezvîrâtundan ibaret bulunmuş ve evvelce de bildirildiği vechile şimdiye kadar bulunduğu hizmetlerde mücib-i muâheze bir hal ve hareketi müşâhede edilmemiş olmasına nazaran hakkında tahkikât icrâsına mahal görülememektedir"* şeklinde ortaya konmuştur. Mahmut Şevket Paşa'nın 4 Haziran 1909 tarihiyle Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda ise; 2 Haziran tarihli tezkireleri üzerine *"Kastamonu Valisi hakkında cihet-i Askeriye'den icap edenlere tebliğât ifâ edildiği..."* kaydedilmişti. Yine Sadâret'e gönderilen 30 Haziran 1909 tarihli tezkirede; Kastamonu Müdde-i Umûmîsi'nin Ömer Âlî Bey'in, Nâfia kondoktörleri Emin ve Sedat efendilerle, kendi çalışmasına sıkıntı çıkarması ve diğer bazı uygulamalarını bildirdiği, bu hususlarda Kastamonu ile gerekli yazışmaların yapıldığı bildirilmektedir. Ayrıca şu sırada Hey'et-i Tahkikiye orada bulunduğundan, çalışmalarını tamamlamasının beklenmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Divan-ı Harp kurulduğunda öncelik irticâ meselesinde olmakla birlikte, Ömer Âlî Bey'in hem bu ve hem de diğer bazı konulardaki tutum ve uygu-

lamalarını incelemek üzere, dört kişilik geniş kapsamlı bir Hey'et-i Tahkikiye Kastamonu'ya gönderilmiştir⁸⁰. 23 Haziran-4 Temmuz 1909 arasında iki hafta süreyle Kastamonu'da çalışarak,⁸¹ gerekli tahkikatı yapan heyet üyeleri, hazırladıkları raporu ilgili makamlara ulaştırmışlardır. Bundan sonra eşraf, ulemâ ve halktan bir kısım kişiler İstanbul'da Divan-ı Harp tarafından mahkeme edilmişlerdir⁸². Nitede Salim Efendi-zâde Namık Bey üç-dört ay kadar Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiş, sonunda beraat ederek Kastamonu'ya dönmüştür⁸³. Görüldüğü gibi bu gelişmelerde Ömer Âli Bey'in İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yanında yer almadığı kesin olmakla birlikte, Cemiyet'le çok açık bir mücadeleye girmesi de söz konusu değildir. Bununla birlikte Hey'et-i Tahkikiye'nin Kastamonu'dan ayrılmasından sonra İttihat ve Te-

⁸⁰ Bu soruşturma komisyonu, Mülkiye Memurları Komisyonu üyesi Nail Bey, Dersaadet Bidâyet Mahkemesi Başkanı Ali Rıza Bey, Miralay Abbas Bey ve Kaymakam Sait Bey'den oluşmakta idi. M. Eski, *31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları*, s. 55. *Siper-i Sâika-i Hürriyet*'in muhabiri Yanyalı Mîdhat, bu sırada gazetesi adına çıktığı yurt içi seyahatinde Kastamonu'ya da uğramıştır. Belediye'nin bir hayvan satın alamamış olması dolayısıyla çöp arabasının iki kişi tarafından çekildiği, köylülerin çoluk çocuklarını doyuramayacak derecede sıkıntıda buldukları gibi tespitlerini ifade eden yazar, Hey'et-i Tahkikiye'nin çalışmalarından da bahsetmekte ve "*burada erkân-ı hükümet böyle bir asâr-ı irticâdan bi-haber olduklarını beyan ediyorlar*" (Nr. 79-103, 11 C. Âhir 1327/16 Haziran 1325) demektedir. Ömer Âli Bey Dahiliye Nezâretü'ne gönderdiği 16 C. Âhir 1327/21 Haziran 1325/4-5 Temmuz 1909 tarihli tezkiresinde Hey'et-i Tahkikiye'yi kendisinin istediğini, ayrıca muârizları arasında Belediye Başkanı'nın da bulunduğunu ifade etmektedir. Buradan anlaşılın Kastamonu'daki durumun başkentteki ilgili makamlara, birden çok kanaldan iletiliğidir.

⁸¹ M. Eski (A.g.e., s. 56), M. Z. Demircioğlu'na dayanarak (*Kastamonu'da Meşrutîyet Nasıl İlân Olundu*, s. 61) ve muhtemelen onun Haziran yerine Temmuz şeklinde kaydettiğini düşünerek Hey'et-i Tahkikiye'nin Kastamonu'dan ayrılışını 25 Haziran 1325/8 Temmuz 1909 olarak gösteriyorsa da, Ömer Âli Bey Dahiliye Nezâretü'ne gönderdiği 16 C. Âhir 1327/21 Haziran 1325 tarihli tezkiresinde Hey'etin aynı gün yani 4/5 Temmuzda ayrıldığını belirtmiştir (BOA. DH. MÜİ: Nu: 5-3/37 eki). *Koroğlu*'nun yayınında gün ismi Pazar olarak belirtildiğinden (Nr. 30, 20 C. Âhir 1327/8 Temmuz 1909) bunun 4 Temmuz olduğu kesinleşmektedir.

⁸² Kastamonu Vilâyet Mektupçusu Ahmed Rifat b. Mustafa ile Meclis-i İdare azasından Ziya efendilerin Divan-ı Harb-i Umûmî'de bilgilerine baş vurulmak üzere İstanbul'a gittikleri hk. BOA. DH. MÜİ: Nu: 12-2/26.

⁸³ M. Z. Demircioğlu, A.g.e., s. 56-62. Konuyla ilgili olarak olayların şahidi Demircioğlu'nun ifadesini tam olarak buraya alıyoruz. Askerî Kulüp/Müftülük Dairesi'ndeki toplantı sonrasında "*Bu cihetten Kastamonu İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin harekâtı mutaassıp birkaç şahsın taassup damarlarını galeyana getirmiş ve bunu iştenler (Müddeiumumî Hâmi ve memleketin İttihat ve Terakkîye mensup ulemâ ve tüccarlardan mürekkep bir heyet) bu cahil güruhun arkasında bir kuvvet var zannıyla İstanbul'a Hükümet'e müracaatla memlekette bir hortlak irtica olduğunu telgrafla yazmışlardı*". Ayr. bkz. M. Eski, A.g.e., s. 55-57. Hâmi Bey'in İttihat ve Terakkî Cemiyeti'yle yakın ilişkisi *Koroğlu* (Nr. 30, 20 C. Âhir 1327/25 Haziran 1325/8 Temmuz 1909)'nda "*en fa'âl ve gayûr aza...*" şeklinde ifadelenmektedir.

rakkî Cemiyeti'nin mücadelesinde öncelikli hedef Vali Ömer Âli Bey olmuştur.

Şimdi başta Serbaz olmak üzere İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı Koroğlu gazetesinin 31 Mart/13 Nisan (1909) sonrasında Vali Ömer Âli Bey'le ilgili, daha doğru ifadesiyle onun aleyhindeki yayınlarına gelebiliriz. Önceki sayılarında Ömer Âli Bey hakkında sitayişkâr ifadelere yer vermiş olan Serbaz gazetesi 20 Nisan 1909 tarihli altıncı sayısında⁸⁴ İstanbul'daki olaylara geniş yer ayırmış, üçüncü ve dördüncü sayfalarında ise iki sütun üzerine Hayreddin Bey imzalı "*Kastamonu Ahalisine*" başlıklı makalesinde de olayları bölge açısından değerlendirmiş, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin çalışmalarını anlatmıştır. Serbaz'ın yedi ve sekiz numaralı sayılarına ulaşamadığımızı ifade etmiştik. Dolayısıyla bu sayıların içeriğiyle ilgili bir değerlendirme yapma imkânına sahip bulunmamaktayız⁸⁵. Fakat 4 Mayıs 1909'da çıkan Serbaz'ın dokuzuncu sayısında yine Hayreddin Bey imzasıyla "*Valiler*" başlıklı çok geniş bir makalenin yayınlanmış olduğunu görmekteyiz. Makalede esas olarak *devr-i sâbık/devr-i istibdattaki* valilerin olumsuzlukları söz konusu edilmektedir. Aslında bu makalede Ömer Âli Bey'in ismi geçmemekle birlikte, onun hedef alındığı açıktır. Nitekim bir sonraki sayıda yer alan "*Açık Mektup Kastamonu Valisi Beyefendiye!*" başlıklı yazıda bu durum bizzat Hayreddin Bey tarafından açıklanmış bulunmaktadır⁸⁶. Bu makalelerden yapacağımız birkaç örnek alıntı, hem içerikleri ve hem de üslupları hakkında yeterli kanaat sahibi olmamızı sağlayacaktır.

Önceki dönemin valileri müstebit ve iktidarsızdılar. Meşrutiyet'in ilanından sonraki sekiz aylık süre içerisinde göreve getirilen valilerse, iki üçü haricinde, evvelkilerin aynısıydılar. Halbuki yeni hükümete yeni hâdimler, valiler ve diğer memurlar gerekliydi. Bu durumda yeni şartlara uyamayanların kendiliklerinden görevlerini bırakmaları beklenmekteydi. Ömer Âli Bey, dolaylı olarak da olsa, ikinci makalede önce istibdat heykeli şeklinde nitelenmiş, daha sonra da şahsî meselelerini, devlet işleriyle karıştırmakla itham edilmişti. Çünkü o, bizzat Hayreddin Bey'le ilgili bir konuda usulsüzlük yapmış, evrakta tahrifatta bulunmuştu. Bu durum Hayreddin Bey'in büyük tepkisine neden olmuştu. O, Vali'nin işleminde haksızlığını uzun uzun an-

⁸⁴ Nr. 6, 29 R. Evvel 1327.

⁸⁵ Serbaz, Nr. 9, 15 R. Âhir 1327/4 Mayıs 1909'daki "Valiler" başlıklı makalenin başında, bir önceki sayıda "Şehzadeler" başlıklı bir makale yayınladığı kaydedilmiştir.

⁸⁶ Serbaz, Nr. 10, 22 R. Âhir 1327/11 Mayıs 1909.

latmaktaydı. Fakat bu arada Hayreddin Bey'in kendi anlatımında da bazı tutarsızlıklar ortaya çıkmaktaydı. Nitekim Serbaz'ın dördüncü sayısında genel olarak Vali'yi ve bilhassa da rıhtım yapımı konusundaki tutumunu, net biçimde destekler ve överken, hatta; "*Allah razı olsun. Var olsunlar, gökte aradığımızı yerde bulduk*" şeklinde abartılı sayılabilecek ifadeler kullanırken, aradan geçen otuz beş günün sonunda, aynı rıhtımlar meselesi dolayısıyla kendisinin Vali'nin düşmanlığını çekmiş olduğunu söyleyebilmekteydi.

Hayreddin Bey makalesinin devamında Ömer Âli Bey'e karşı olumsuz tutumunun bir diğer sebebi olarak 31 Mart Vak'ası'nın hemen akabindeki gelişmeleri göstermektedir⁸⁷. Fakat anlaşılan Hayreddin Bey, bu tenkitlerle huzunu alamamış olmalı ki, Ömer Âli Bey'in ailesine kadar uzanmakta ve; "*Sergerdelik, derebeylik etmiş bir aileden yetiştiğiniz cihetle kanınız kuru-madan fikr-i tahakküm, fikr-i istibdad, fikr-i tegallüp dahi sizden gidemez*" diyerek, onun buradaki davranışlarının, ailesinden kalıtımsal olarak geçmiş olduğunu iddia etmektedir.

Serbaz'ın Ömer Âli Bey'i yıpratmaya yönelik yayını son sayısına kadar devam etmiştir. Nitekim on üçüncü sayısında önce, Köroğlu gazetesinin Mesul Müdürü Hüsnü imzasıyla "*Kastamonu Valisi Ömer Âli Beyefendiye Açık Mektup*" başlıklı bir yazı, onu takiben de "*Serbaz*" başlığıyla gazetenin değerlendirmeleri yer almıştır. Hayreddin Bey gibi bir devlet memuru, idadî öğretmeni olan Hüsnü Bey de Ömer Âli Bey'e karşıdır. O, Hayreddin Bey'in aksine, Ömer Âli Bey'in Kastamonu'ya uygun bir vali olmadığını daha geldiği gün anlamıştır. Yazısının devamında Vali'nin, özellikle de 31 Mart sonrasındaki tutumlarını tasvip etmediğini öğreniyoruz. Serbaz'ın Hüsnü Bey'in makalesinin hemen arkasında yer alan ekinde Vali ile ilgili yazılanlar hakaret boyutunu da aşmıştır. Bu arada gazete/yazar, Vali'nin durumunu, Hüsnü Bey gibi ilk günden anladığını belirterek, kendisiyle bir defa daha ters düşmüş, baştan beyaz dediğine şimdi siyah demekte hiçbir sakınca görmemiştir.

Serbaz'ın bu ekinde bir de Ömer Âli Bey'in daha önce Mutasarrıf olarak görev yaptığı Tekirdağ'dan gönderilen mektuptan söz edilmektedir. Gazete burada yazılanların bir kısmına *Serbaz* başlıklı ek içerisinde yer vermiş, bir kısmını ise, son üç sayısında yer alan ve bu üçüncü bölümüne, ilgisi do-

⁸⁷ "*Bununla beraber Nisanın birinci gününden dördüncü Pazar gününe kadar yani istibdadın avdetine yüzde yüz kani olduğunuz bu eyyâm-ı meşkükede alâ-melei'n-nâs aldığınız vaziyet-i istibdatkârî...*"

layısıyla *Ekler* arasında yer verdiğimiz *Mizah* kısmına bırakmıştır. Burada Ömer Âli Bey'in Ermenice öğrenmesi bile, onun hafiyeliği ile ilişkilendirilmiş bulunmaktadır.

Mizah başlığı altında iki kişi konuşturulmakta; Ömer Âli Bey'in Te-kirdağ Mutasarrıflığı sırasında rakı düşkününü olduğu, ölen kızına benzediği bahanesiyle genç kızlarla aşırı meşgul olduğu, alaycı bir üslupla anlatılmaktadır. Nihayet bu bölüm Vali'nin Hükümet Konağı'nın bahçesine kendi parasıyla yaptırdığı anıt/çeşmenin karikatürize edilip *Yâdigâr* isminin *Hâura-i İrticâ*'ya çevrilmesiyle bitiyor.

Kastamonu'daki diğer gazete *Köroğlu*'nun İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı olduğu ve İdadî'de öğretmenlik yapan Hüsnü Bey tarafından yayınlandığını belirtmiş, burada yer alan "*Tebyîn-i Hakikat*" başlıklı makaleye de atıfta bulunmuştu⁸⁸. Bu makalede Kastamonu'dan gönderilen bir telgraf üzerine *Osmanlischer Lloyd* gazetesinde yayınlanan yazının, *İttihad* gazetesinde çıkması ve bununla ilgili olarak *Kastamonu* gazetesinde⁸⁹ bazı değerlendirmeler yapılmış olması dolayısıyla, 31 Mart Vak'ası sonrasında vilâyette gelişen olaylar ele alınmaktadır. Köroğlu böylece eksik bilgileri tamamlamayı, yanlışlıkları ise düzeltmeyi hedeflemektedir.

Hakkında fazla bilgi sahibi olmamakla birlikte, bu dönemde İstanbul'da Fransızca-Almanca yayınlandığını ve başkentteki Türkçe basının da kendisinden yer yer alıntılar yaptığını belirlediğimiz *Osmanlischer Lloyd* gazetesi,⁹⁰ ileride de görüleceği üzere Kastamonu'daki olaylarla yakından ilgi-

⁸⁸ Nr. 25, 15 C. Evvel 1327/3 Haziran 1909.

⁸⁹ Burada sözü edilen *Kastamonu* gazetesinin 1792 numaralı sayıdır. Çünkü *Köroğlu*'nda "...dünkü gün intişâr eden *Kastamonu* gazetesi..." denilmektedir ki, bunun 13 C. Evvel 1327/2 Haziran 1909'da çıkmış sayı olması gerekir. Maamafih *Kastamonu*'nun bu sayısının yayın tarihi gazetede, kanaatimizce yanlış biçimde ve birbiriyle uyumsuz olarak 9 C. Evvel 1327/20 Mayıs 1325/4 Haziran 1909 şeklinde gösterilmiştir.

⁹⁰ İsmet Girilti, "Türkiye'de Fransızca ve İngilizce Dilinde Yayınlanan Gazeteler", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul, 1985, s. 133; Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, Ankara, 1980, s. 223. Gerek başkent ve gerekse Kastamonu'daki gazeteler, Kastamonu'nun 31 Mart sonrası ile ilgili değerlendirmeleri, hemen daima bu gazetede yayınlar üzerine ve onunla bağlantılı olarak yapmışlardır. Nitekim sırf İttihad gazetesinde ondan naklen çok sayıda yazı yayınlanmıştır. Bu yazıların Kastamonu'dan kaynaklandığını şu ifadeler açıkça göstermekle birlikte (*Kastamonu'dan O. Lloyd'a telgrafla bildiriliyor*, Nr. 2; *O. Lloyd muhabir-i mahsusundan*, Nr. 34; *O. Lloyd Kastamonu muhabiri yazıyor*, Nr. 39; *O. Lloyd'un Kastamonu muhabir-i mahsusundan*, Nr. 41), kim tarafından gönderildiği bilinmemektedir. Biz bu gazetenin ilgilendiğimiz dönemini içeren bir koleksiyonu

lenmiştir. Nitekim 27 Mayıs 1909 tarihli *İttihad*'da⁹¹ "*Kastamonu'dan O. Lloyd'a telgrafla bildiriliyor*" kaydı ile oldukça geniş bir makale yayınlanmıştır. Makalede Erkan-ı Harp Kaymakamı Ragıp Bey'in başka bir yere tayin edilmesi sebebiyle, şehirden ayrılışı sırasında, Kumandan hariç Vali ve diğer ileri gelenlerle, halkın katıldığı ve Hükümet önünde yapılan tören söz konusu edilmekte, bu arada onun son gelişmelerdeki rolü ortaya konmaktadır⁹².

Buna göre; Ragıp Bey'in 31 Mart sonrası Kastamonu'daki gelişmelerde çok önemli rolü vardı. Onun sayesinde şehir ikinci bir Adana olmaktan kurtulmuştu⁹³. Çünkü "*Nisan 13. (16 olmalı) günü tıpkı Dersaadet'te olduğu*

aramamıza rağmen bulamadık. O. Lloyd'un müstakil bir çalışmaya konu edinilmesinin, entere-
san sonuçlara ulaşmak imkânı vereceğini düşünmekteyiz.

⁹¹ Nr. 2, 8 C. Evvel 1327/14 Mayıs 1325. Makalede Ragıp Bey'in isminin ilk iki defasında Galip Bey şeklinde kaydedilmiş olması, ya dizgiden veya telgraf haberleşmesinden kaynaklanan bir hata olsa gerektir. Nitekim bu duruma Kastamonu gazetesi de dikkat çekmiştir. Nr. 1792, 9 C. Evvel 1327/20 Mayıs 1325.

⁹² Ragıp Bey'in Bağdat'ta görev yapmak üzere hangi tarihte Kastamonu'dan ayrılmış olduğunun tespiti, bizi ciddi sıkıntıya düşürmüştür. Çünkü 12 numaralı *Serbaz*'da (7 C. Evvel 1327/13 Mayıs 1325/26 Mayıs 1909 Çarşamba) onunla ilgili arka arkaya iki haber yer almaktadır. Birincisinde *Koroğlu*'nun bir hafta önceki sayısına atfen, Sultan Mehmed Reşad'ı tebrik etmek üzere Ragıp Bey'in başkanlığındaki Kastamonu heyetinin İnebolu'da karşılanışından ve burada geçenlerden bahsedilmekte, ikincisinde ise 7 Mayıs 1325/20 Mayıs 1909 Perşembe, yani söz konusu heyetin Kastamonu'dan hareket ettiği gün Ragıp Bey'in yeni görevi dolayısıyla buradan ayrıldığı söz konusu edilmektedir. *Koroğlu*'nun öteki sayılarında da Ragıp Bey'in başkanlığındaki heyetin İstanbul'daki ziyaretleri detaylı olarak anlatılmaktadır. Bizim anladığıma göre Ragıp Bey heyetin başı olarak Kastamonu'dan ayrılırken, aynı zamanda yeni görev yerine de gitmeyi hedefliyordu. Nitekim bu durum *O. Lloyd*'dan tercüme edilerek *İttihad*'da yayınlanan bir makalede de (Nr. 2, 8 C. Evvel 1327/14 Mayıs 1325) açıkça ortaya konmuştur. Bu nedenle o, gerek yol boyunca ve gerekse İstanbul'da bütün ziyaretlerini, Padişah da dahil olmak üzere, heyet başkanı olarak yapmış, dönüştü ise heyetten ayrılmış, yeni görev yerine gitmiştir. Nitekim heyetin dönüşünde artık kendisinden hiç bahsedilmemektedir. Bununla birlikte onun Bağdat olan yeni görev yerinin İstanbul'da değiştirildiği ve Yanya'ya gönderildiği Arşiv vesikalarından öğrenilmektedir.

⁹³ 31 Mart Vak'ası'nın ertesi günü çıkan ve iki dönem halinde devam eden Adana olaylarında, Ermeniler Müslüman Türk ahaliye hücum etmiş, kadın/erkek, genç/yaşlı ayırımı yapmadan onları öldürmüşler, buna karşılık olarak da Müslüman halk devlet kuvvetlerinin himayesinde Ermenilere cevap vermişlerdi. Hiç hoş olmayan bu gelişme dönemin yerli ve yabancı basınında geniş yer tutmuştur. Özlü bilgi için bkz. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Ankara, 1982; Saylahi Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", TTK Belleten, c. LI, S. 201 (Ankara 1987), s. 1240-1290; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)", TTK Belleten, c. LV, S. 214 (Ankara 1991), s. 801-825 vd.; Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, s. 121, 154, 176-177; İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 123 vd.; Aynı yazar, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972, c. IV, s. 373-374. İstanbul'da Hürriyet Şehitleri Abidesi ve Adana

gibi halk bir fikr-i irticâ ile kıyam ve mahallî müftüsünden İttihat ve Terakkî Kulübü azasının İslâmiyet ve şerîatın hasmı olduğunu ve katilleri caiz olduğu yolunda bir fetva istihsal eylemişti". İrticanın başı Namık Bey'di. "Mahallî komutanı müteredit ve irticâiyûna mütemâyil görüldüğünden" durum çok sıkıntılıydı ki, "Kaymakam Ragıp Bey, Vali ve Kumandan Paşa nezdine giderek eğer serîan tedâbir-i mükemmele ittihaz ederek katl-i âmin önünü almadıkları, bir miting akdiyle Müftü'nün ewelce verdiği fetvayı geriye aldirtarak halkın İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne mütâbaatı vücûb tahtında olduğu yolunda bir ikinci fetva istihsal etmedikleri takdirde kendilerini elindeki rovelverle katl edeceğini makam-ı tehditte söylemiştir⁹⁴. Bundan başka bütün kazalara bâ-telgraf tamîm-i evâmîr ile askerlerin komiteye muâvenetle Kulübün evâmîrine mütâbaat göstermesi lüzumu ihtar ettirilmiştir. Bunların cümlesi hemen bir saat zarfında icrâ ve resîde-i hüsn-i hitâm olmuştur. Eğer birkaç dakika daha bilâ-tedbir mürûr etmiş olsaydı, seller gibi kan akacağı şüpheden vâreste idi".

Kastamonu, "Şâyân-ı Hayret Tasniât-ı Bed-hâhâne" başlığıyla O. Lloyd'un yazdıklarını naklettikten sonra, burada ifade edilenlerin tamamının uydurma olduğunu bildirmekte ve 31 Mart sonrasında şehirdeki gelişmeleri özetlemektedir. Ona göre bu devrede, Kastamonu'daki farklı din ve etnik kökenlere mensup vatandaşlar arasında, hiçbir gerginlik söz konusu olmamıştır. İttihad da bir yabancı gazetede yayınlanan makaleyi, herhangi bir araştırma yapma gereğini duymadan neşretmekle hata yapmıştır. Sırf bir kişiyi methetmek uğruna bütün Kastamonululara iftûrada bulunmuştur. Onlar bunları asla hak etmemişlerdir.

olayları dolayısıyla Kastamonu'da yardım toplandığı ve Ömer Âli Bey'in 540 kuruşla en büyük yardımı yaptığı, bkz. *Kastamonu*, Nr. 1791, 5 C. Evvel 1327/25 Mayıs 1909; *Köroğlu*, Nr. 23, 7 Mayıs 1325. Ömer Âli Bey 31 Mart şehitleri için *Sebaz* gazetesi sahibi Hayreddin Bey'in Nasrullah Kadı Camii'nde 23 Nisan 1909'da okuttuğu mevlütte de bulunmuş ve tören sonunda kendisini tebrik etmişti. Bkz. *Kastamonu*, Nr. 1788, 13 R. Âhir 1327/3 Mayıs 1909; *Köroğlu*, Nr. 20, 20 Nisan 1325/29 R. Evvel 1327.

⁹⁴ Kastamonu Müftüsü Mehmed Emin Efendi'nin vilâyete bağlı liva ve kazalara gönderdiği telgrafı (fetvası) hadisenin olduğu günün değil, iki gün sonrasının tarihi taşımaktadır (18 Nisan 1909) ve metni şu şekildedir; "Vatanın müdafaası için bilumum İslâm ve Hıristiyan vatandaşlarımızın ittihadı farizadır. Burada cümlemiz müttehiden hareket ediyoruz. Cemiyetlerin hareketleri meşrudur. Emirlerine itaat ediniz. Ewelce vukû bulan tebligatımızın yanlış telakki edilmiş olduğu alınan telgrafnâmelerden anlaşılmağla tashih-i keyfiyete musâraat olunur". *Kastamonu*, Nr. 1787, 28 R. Evvel 1327/6 Nisan 1325.

Köroğlu'nun değerlendirmelerine gelince; yazının başında, vilâyet gazetesinin bir kısım değerlendirmelerine katılmadığı, çok açık ve oldukça da sert ifadelerle ortaya konmaktadır. Burada özetle 16 Nisan Cuma günü, yani İstanbul'daki olayların Kastamonu'da ilk defa duyulduğunda Askerî Kulübü/Müftülük Dairesi'nde yapılan toplantıda Vali Ömer Âli Bey ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensupları arasında ortaya çıkan görüş ayrılığı dile getirilmekte ve tabiatıyla gelişmeler Cemiyet noktai nazarından değerlendirilmektedir. Köroğlu'na göre Kastamonu'da ciddî olayların olmamasında en büyük pay Ragıp Bey'e ait olmakla birlikte onun "*silaha müracaat etmesi maddesi dahi külliyen esassızdır*".

Bu yazıda Ömer Âli Bey'in ismi açık olarak geçmemekte, ona olan tenkitler dolaylı biçimde yapılmaktadır. Köroğlu 30. sayısında da aynı yolu takip ediyor ve bu defa da Osmanlischer Lloyd'un, Kastamonu gazetesinin tekzi-biyle ilgili yazısının, *Tercüman-ı Hakikat*'teki çevirisini (*Kastamonu'da İrticâiyûn*) neşrediyor⁹⁵. Buna göre "*Kastamonu Valisi Ömer Âli Bey, yeni Türkiye'nin muhtaç olduğu memurinden değildir*". Onun yönetim anlayışı XIX. yüzyıl ortalarında görülen derebeylerinin benzeridir. Nitekim Serbaz gazetesinin yayınına haksız olarak durdurmuştur. Nâfia Kondoktörü Emin Bey'le ve Müdde-i Umûmî Hâmi Bey'le ilgili uygulamaları kanunlara uymamaktadır. Vali'nin yaşı 70-80 olduğundan, duyma ve işitme organları, görevini sürdürmesine imkân vermemektedir.

Köroğlu aynı sayının devamında, Kastamonu gazetesinden konuyla ilgili bir yorumun alıntısını yaparak⁹⁶, ona cevap veriyor. Kastamonu'yu görevini yapmamakla itham ederek; "*Yarım çarıklı ve bütün hamiyetli köylülerimizin parasıyla çıkan şu zavallı gazete, acaba daha ne vakte kadar ağrâz-ı şahsiye ve medâyh-i kâzibeye mâkes-i iğfâl olmak hizmet-i mâkûsesinde devam edecektir?!...*" diyerek satırlarına son vermektedir.

Köroğlu, Vali Ömer Âli Bey'le mücadelesine, onun Kastamonu'dan ayrılmasından sonra da 33. sayısında Karesi Jandarma Kumandanı Ahmed'in bir mektubunu yayımlayarak devam etmiştir⁹⁷. Söz konusu kişi Ömer Âli Bey'

⁹⁵ 20 C. Âhîr 1327/8 Temmuz 1909. Biz *Tercüman-ı Hakikat*'ın bu sayısını göremedik. Bununla birlikte aynı makalenin *İttihad*'daki çevirisine sahibiz. Nr. 34, 10 C. Âhîr 1327/15 Haziran 1325.

⁹⁶ Bu yazı *Kastamonu*, Nr. 1797, 19 C., Âhîr 1327/7 Temmuz 1909'da yayınlanmıştır.

⁹⁷ 12 Recep 1327/29 Temmuz 1909. Bilhassa bu sayıdaki yayını dikkate alan Ömer Kemal Ağar durumu; "*Düşenin dostu olmadığı bir kere daha tecelli ediyordu*" şeklinde

in Karesi Mutasarrıflığı sırasında birçok uygunsuz davranışta bulunduğunu belirterek, kendisinin sancağın asayişini düzeltmek üzere Jandarma Kumandanı olarak tayininden sonra, durumu düzelttiğini ve fakat; "*hidemât-ı âcizânemden münfail olup kendi harekât-ı nâ-becâ ve müstebidânelerini icra edemeyen o hâin Ömer Âli...*" tarafından şikayet edildiğini bildirmektedir. Mektubun devamında Ömer Âli Bey için bir defa daha "*Ömer Âli hâini*" ve "*müstebit Ömer Âli*" ifadelerini kullanmakta, Meclis-i Mebusân'da bulunan Karesi mebusları vasıtasıyla kendisini şikayet ettiğini bildirmektedir.

Bütün bu ve başkent basınındaki bir kısım yayınlara Ömer Âli Bey yer yer vilâyet gazetesi vasıtasıyla cevap vermeye çalışmıştır. Nitekim 13 numaralı *Serbaz*'da Tekirdağ'dan gönderildiği söz konusu edilen mektuba karşılık olmak üzere, "*Red ve Tekzîb-i Erâcîf*" başlıklı bir girişten sonra, Müslüman, gayri müslim "*Tekirdağ'ının en mümtaz, en muteber eşrâf ve mütehayyizânından*" dört kişinin imzaladığı bir mektup Kastamonu'da yayınlanmıştır⁹⁸. Aynı şekilde Osmanlı Lloyd'un 27 Mayıs 1909 tarihli *İttihad*'da çevirisi yayınlanan makalesi üzerine Kastamonu'nun kısa değerlendirmesi 2 Haziran'da, bütün bunları ele alan Koroğlu'nun "*Tebyîn-i Hakikat*" başlıklı makalesi ise bir sonraki gün yani 3 Haziran'da yayınlanmıştır⁹⁹. O. Lloyd'un bizim 28 Haziran 1909 tarihli *İttihad*'da görebildiğimiz Tercüman-ı Hakikat'te "*Kastamonu'da İrticâiyûn*" başlığıyla tercümesi çıkan makalesinin Kastamonu gazetesindeki özlü değerlendirmesi 7 Temmuz, Koroğlu'ndaki geniş değerlendirmesi ise 8 Temmuz'da yayınlanmıştır¹⁰⁰. Son olarak da Kastamonu gazetesinin 23 Haziran 1909 tarihli sayısında¹⁰¹; *Serbaz*'ın müdürü ve muharriri Hayreddin Bey'le ilgili olarak da, isminin Niyazi Bey'in hatıralarında geçtiği kaydedilerek, onun tarafından eski vali Fuat Bey'e yazılan bir mektup ve bunun değerlendirilmesi yayınlanmış, böylece onun görüldüğü gibi olmadığı açıklanmaya çalışılmıştır. Buradaki kısa değerlendirme şu beyitle sona ermektedir:

*İnsan ona derler ki garazdan ola sâlim
Nefsinde dahi eyleye icrâ-yı adalet.*

değerlendirmiştir. "Kastamonu Basın Tarihinden Koroğlu Gazetesi", *Doğrusöz*, Nr. 6930, 1 Temmuz 1972.

⁹⁸ Nr. 1794, 28 C. Evvel 1327/16 Haziran 1325.

⁹⁹ *İttihad*'ın 2, *Kastamonu*'nun 1792, *Koroğlu*'nun 25 numaralı nüshaları.

¹⁰⁰ *İttihad*'ın 34, *Kastamonu*'nun 1797, *Koroğlu*'nun 30 numaralı nüshaları.

¹⁰¹ Nr. 1790, 5 C. Âhir 1327/10 Haziran 1325. Bu yazı dört sütünü doldurmaktadır.

Basındaki bu karşılıklı yazışmalarda, kendi şahsıyla ilgili tenkit ve karalamaların, haddi iyice aşuğunu düşünen Ömer Âli Bey, kendi maiyetinde memur olarak çalışan iki gazetecinin, Serbaz gazetesi Mesul Müdürü Ahmed Hayreddin ile Köroğlu gazetesinin Mesul Müdürü Hüsnü beylerin durumlarını resmî makamlara iletmış, yapılan yazışmalar neticesinde konu mahkemeye intikal etmiştir¹⁰². Köroğlu'nun konuyla ilgili haberine göre Hüsnü Bey'le ilgili dava, "Tebyîn-i Hakikat" başlığıyla yayınladığı makale dolayısıyla açılmış, "tahkir ve iftira" davasıdır. A. Hayreddin Bey'le ilgili şikayetin de aynı yönde olduğunu bilmekteyiz¹⁰³. Ömer Âli Bey ayrıca da Serbaz'ın yürürlükteki basın kanununa aykırı olarak neşredilmekte bulunduğunu Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiş ve oradan gelen emir üzerine basımın durdurulması talimatını Vilâyet Matbaası Müdüriyeti'ne vermiştir¹⁰⁴.

Serbaz gazetesinin Vilâyet Matbaası'nda basımına son verilmesi ve yayınları dolayısıyla mahkemeye verilmesinin İstanbul basınında da yankı bulduğu görülmektedir. Bizim inceleme fırsatını bulduğumuz İttihat ve Terakkî yanlısı Siper-i Sâika-i Hürriyet ve İttihad gazetelerinde uygulama dolayısıyla Ömer Âli Bey, şiddetle tenkit edilmiştir¹⁰⁵. Konunun resmî yönüyle ilgili olarak ise, şu bilgilere sahibiz¹⁰⁶.

¹⁰² Geniş bilgi için bkz. M. Z. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 58-59, 62-63; A. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 30-32, 42-43. *Serbaz*'ın Vilâyet Matbaası'nda basımına 13. sayısının neşrinin ertesi günü, yani 1 Haziran 1909'da son verilmiştir. Durumun mahallî mahkemeye intikalinin 20 Haziran civarında olması mümkündür.

¹⁰³ Bu mahkeme ile ilgili olarak bkz. *Köroğlu*, Nr. 32, 33, 5-12 Recep 1327/22-29 Temmuz 1909. Mahkemeye delil olarak *Serbaz* gazetesinin 13 numaralı nüshasının verilmiş olduğu BOA. DH.MUİ: Nu: 5-3/37'deki nüshasından da öğrenmemiz mümkündür.

¹⁰⁴ Burada sözü edilen, gazete çıkarmanın şekil şartlarını düzenleyen Matbuat Kanunu'nun 3 ve 4. maddeleri olmalıdır. M. Z. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İllân Olundu*, s. 58-59; A. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 42-43. *Serbaz*'ın Vilâyet Matbaası'nda basımının durdurulması *Köroğlu* gazetesi tarafından şiddetle kınandığı gibi, Hayreddin Bey de Ömer Âli Bey'in bu uygulaması aleyhine hem mahkemeye müracaat etmiş (*Gazeteci İle Bir Valinin Muhakemesi*, Siper-i Sâika-i Hürriyet, Nr. 85-61, 20 C. Evvel 1327/28 Mayıs 1325) hem de kendi haklılığı yönünde başkent basınından yardım istemiştir. Bkz. *Gazete Tatili*, Siper-i Sâika-i Hürriyet, Nr. 78-54, 14 C. Evvel 1327/21 Mayıs 1325; *İttihad*, Nr. 39, 15 C. Âhir 1327/20 Haziran 1325. İlerleyen yıllarda Vali Emin Bey (valiliği 8.2.1912-19.9.1912), İttihat ve Terakkî karşıtı yayınlar yapan *Zafer* gazetesinin Vilâyet Matbaası'nda basımını durdurmuştur Bkz. M. Z. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İllân Olundu*, s. 87-89).

¹⁰⁵ Örnek olarak bkz. *Gazete Tatili*, Siper-i Sâika-i Hürriyet, Nr. 54-78, 14 C. Evvel 1327/21 Mayıs 1325; *Gazeteci İle Bir Valinin Muhakemesi*, Aynı gazete, Nr. 61-85, 20 C. Evvel 1327/28 Mayıs 1325; *İttihad*, Nr. 34, 10 C. Âhir 1327/15 Haziran 1325; Aynı gazete, Nr. 39, 15 C. Âhir 1327/20 Haziran 1325.

¹⁰⁶ BOA. DH. MUİ: Nu: 5-3/37'nin ekleri.

Dahiliye Nezâreti'nin Hareket Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen 3 Haziran tarihli tezkiresinde, muhtemelen 31 Mayıs 1909'da çıkan son sayısını kastedilerek; *"Bir nüshası melfuf olan Serbaz gazetesinin mütâlaasından müstebân olacağı üzere müşârun-ileyhin (Ömer Âlî Bey) namus ve haysiyetini muhil olarak neşriyâta bulunmasına iğmâz edilmesi muhafaza-i nüfûz-ı hükûmet nakta-i nazarından muvafık-ı maslahat olamayacağından mezkûr gazete hakkında Matbuât Nizamnâmesi ahkâmının tatbiki hakkında mütâlaalarının"* bildirilmesi istenmiş, bunun üzerine ertesi günün tarihini taşıyan bir yazıyla anılan kanun hükümlerine göre mahallî mahkemede dava açılmasının uygun olacağı cevabı alınmıştır¹⁰⁷. Daha sonra durum 14 Haziran 1909 tarihli tezkire ile Adliye Nezâreti'ne bu şekilde bildirilmiştir.

Biz bu davanın safahatını tam olarak bilememekteyiz. Zaten dava başladığında Ömer Âlî Bey de Kastamonu'dan ayrılmış bulunmakta idi. Bununla birlikte Koroğlu'nda yayınlandığı için Hüsnü Bey'in 27 Temmuz 1909 tarihli savunmasının içeriğini öğrenmekteyiz. Buradan anlaşıldığı kadarıyla, mahkemeye kanıt olarak 13 numaralı Serbaz ile 25 numaralı Koroğlu verilmiştir. İfadesinde tahkir ve iftira isnatlarını reddeden Hüsnü Bey, Ömer Âlî Bey için; *"Hiç yoktan icad-ı müftereyâta muktedir olduğu, irticâa olan meyil ve hizmeti hâlâ efkâr-ı umumiyede zâil olmadığı, eyyâm-ı buhrandaki mesâî-i irticâyesine sedd-i mümânaat çeken meşrutiyet-perverân aleyhinde nüfûz-ı hükümeti kullandığı, vilâyetin resmî gazetesi ile setr-i hakikate çalıştığı, mekteb-i istibdattan yetişmiş olduğu, çok gururlu olduğundan kimse-
nin uyarısına tahammül edemediği..."* iddialarında bulunmuştur.

Ömer Âlî Bey'in, muhtemelen Haziran başlarındaki girişimi üzerine başlayan muhakeme 29 Temmuz 1909'da sona erdiğinde; Hüsnü Bey suçsuz bulunarak beraat etmiş, Hayreddin Bey ise; *"On üç numaralı Serbaz gazetesinde muharrer makâlâtla Vali-i müşârun-ileyh hakkında hetk-i namus ve kesr-i itibarını mucib surette zemde bulunduğu mezkûr gazete muhteviyâtıyla anlaşıldığından Matbuât Nizamnâmesi'nin ikinci maddesi mucibi"*

¹⁰⁷ Matbuât-ı Dahiliye Müdür Muâvini Reşad imzasıyla Adliye Nezâretine gönderilecek yazıya esas olmak üzere hazırlanan bilgi notunda mahkemenin Matbuât Kanunu'nun 18 ve 20. maddelerine dayanılarak açılması lüzumu belirtilmiştir. Md. 18 *"Bir zat veyahut bir hey'etin ef'âl-i mahsûsa beyanıyla hetk-i namusunu veya kesr-i itibarını mücib olacak azviyyâta zem ve ef'âl-i mahsûsa beyân olunmayarak yalnız tahkir ve tezyif ve şetm yolunda irâd olunan tâbirata kadh itlâk olunur"*. Md. 20 *"Memûrîn ve hademe-i Devlet-i Aliyye aleyhinde zem vukûunda on günden on mâha kadar hapis ile veyahut bir alundan kırk altına kadar cezâ-yı nakdî ahz ile hüküm olunur"*. Bu sırada geçerli olan *Matbuât Kanunu'nun* metni için bkz. *Düstur*, Tertip II, c. I, s. 395-403; Server İskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri*, s. 707-717.

bince... üç altın" para cezasına çarptırılmış, yine aynı kanununun 28. maddesine göre mahkeme kararının Kastamonu ve Koroğlu gazetelerinde ilanı ücretini de ödemeye mahkum edilmiştir¹⁰⁸.

31 Mart (13 Nisan) sonrasında Kastamonu'da gelişen olayları iyi değerlendirebilmek için, devletin resmî belgelerindeki yansımalarına da bakmanın gereği açıktır. Böylelikle Sicill-i Ahvâl Dosyası'nda "*tebdîli lüzumuna binâen*" şeklinde kaydedilmiş bulunan Ömer Âli Bey'in Kastamonu Valiliği'nden alınmasıyla ilgili Hey'et-i Vükelâ kararının arkasındaki neden ve niçinler de açıklığa kavuşmuş olacaktır. Başta yukarıda sözü edilen Hey'et-i Tahkikiye/Mahsûsa'nın raporunun farklı kurum ve kuruluşlar tarafından değerlendirilmesiyle, bunun üzerine gerçekleştirilen işlemlerle ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, oldukça kabarık bir belge grubu bulunmaktadır¹⁰⁹. Bunları özlü biçimde şöylece gösterebiliriz.

Hey'et-i Tahkikiye'nin raporu Dahiliye Nezâreti'nin tezkiresiyle birlikte gönderildiği Meclis-i Vükelâ'nın 23 C. Âhir 1327/28 Haziran 1325/12 Temmuz 1909 tarihli toplantısında görüşülmüştür. Raporu özetleyen söz konusu tezkire ve bunun üzerine verilen kararı içeren Hey'et-i Vükelâ mazbatasının önemli bölümleri şu şekilde gösterilebilir; "*Vali-i müşârun-ileyhin erbâb-ı irticâdan olduğuna ve müteferriâtuna dair ihbarâtın asıl ve esası olmayıp ancak şahsına karşı tehdidâtta bulunmasından dolayı Kondoktör Emin Efendi'yi tevkif ettirmiş olduğuna ve kendisi müsinn ve kulakları iştmez bir halde olmakla beraber memurîn-i vilâyet ve ümerâ-yı askeriye*

¹⁰⁸ *Koroğlu*, Nr. 63, 14 Safer 1328/24 Şubat 1910. Bu ilan 34 saur tuttuğundan, Hayreddin Bey satırı 100 paradan her iki gazeteye 105'er kuruş ödemiştir ki, bu ödeme Kastamonu Basın Tarihi'nde uygulanan ilk para cezasını oluşturmaktadır. Aziz Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 32, 42-43; Aziz Demircioğlu, "*Kastamonu Basın Tarihi Hakkında Notlar*", Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Tebliğler, Ankara, 1989, s. 154-155. Bizim kanaatimize göre burada sözü edilen 2 değil, "*Âdâb-ı umûmiyeye mugâyir ve muhill-i ahlâk ve makâlât ve tesavîr neşrolunduğu takdirde 11. madde ahkâmına tevfiķan mes'ul olacak kimseden iki Osmanlı altunundan on altına kadar cezâ-yı nakdî alınır*" hükmünü içeren 20. madde olmalıdır. İlan ücretinin alınmasıyla ilgili esaslar ise 12. madde ile düzenlenmiştir; "*İlâm-ı mezkûrun masârif-i tab'iyesi mahkûmun-aleyh tarafından tediye olunmak üzere diğerk bir veyahut birkaç gazeteye dahi dercine hükmolunabilir*".

¹⁰⁹ Konuyla ilgili Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı koleksiyonları içinde bulunan ve tarafımızdan tespit edilip değerlendirilen belgeler şunlardır. Tamamı aynı konuda olduklarından burada bunların topluca künyelerini verecek, gerektiğinde tekrar göstereceğiz. BOA. MV. Nu: 129-59; MV. Nu: 132-34; DH. MUI: Nu: 12-2/26; DHİ. MUI: Nu: 5-3/37. Bu vesileyle her zaman olduğu gibi bu defa da yakın destek ve yardımını gördüğüm sayın Necati Aktaş ve arşiv görevlilerine teşekkür ederim.

beyninde mevcut olan tezat ve ihtilaf gayr-ı kâbil-i izâle bir derecede olarak bâde-ez-in orada ifâ-yı vazifeye muvaffak olması müşkil bulunduğuna binâen müşârun-ileyhin azil ve tebdîli ve ihtilafât-ı mütehaddisenin avâmil-i müessiresinden olan Erkân-ı Harbiye Kâymakamı Ragıp Bey ewelce başka mahalle tahvîl-i memuriyet ettiğinden o kabilden bulunan Kastamonu Redif Miralay Ârif Bey ile İstinâf Müdde-i Umûmîsi Hâmi ve Maarif Müdürü Tahir Rüştü ve Nâfia Serkondoktörü Emin ve muhalif-i usûl olarak adam tevkif etmesinden dolayı taht-ı muhakemeye alınan Polis Müdürü İzzet ve Tevkifhâne Müdürü Mustafa efendilerin dahi temin-i sükûn-ı mahallî için diğer mahallere tahvîl-i memuriyetleri lüzumu Hey'et-i Tahkikiye'nin raporunda gösterildiğinden... ve sûret-i iş'âr münasip ve muktezâ-yı maslahata muvafık olarak... " gereğinin yerine getirilmesine karar verilmiştir¹¹⁰.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı olarak Kastamonu'da yayınlanan Koroğlu gazetesinin sahib-i imtiyazı ve Ömer Âlî Bey'in kesin olarak karşısında bulunan Hüsnü Bey'in mahkemeye verdiği ifadesinde yer alan değerlendirmesine göre;¹¹¹ "Yüzlerce zevât-ı mutebber tarafından Hey'et-i Tahkikiye'ye verilen ifadâtle tenvir ve tazvîh edilmiş... " olan tahkikat raporunu esas alan Hey'et-i Vükelâ'nın kararını, kısaca şöyle tahlil edebiliriz. Ömer Âlî Bey'in irticâ ile hiçbir alakası tespit edilememiştir. Zaten Kastamonu'da irticâ diye bir şey de bulunmamaktadır. Bununla birlikte Vali yaşlıdır ve kulakları da duymamaktadır. Ayrıca vilâyetteki sivil memurlar ve askerî

¹¹⁰ Bu karar Meclis-i Vükelâ'nın bir başka toplantısında esasta aynı olmakla birlikte, ifade farklılıklarıyla şu şekilde geçmiştir: "Bu mesele hakkında memurîn-i mülkiye ve askeriyeden mürekkeben mahalline gönderilen Hey'et-i Tahkikiye'nin netice-i tahkikatı mutazammın lâyhasında gösterildiği vechile gerek Valî'nin ve gerek memurîn-i sâirenin irticâa müteallik ef'âl ve âsârı anlaşılmaıyıp ancak aralarında mütehaddes ihtilafât dolayısıyla umûr-ı hükûmeti sekteden vikâyeten Valî-i müşârun-ileyhin ve şoubât-ı muhtelifeye mensup diğer memurîn-i mâlûmenin tebdilleri lâzım gelerek icâbâtı icrâ olunmuş... ". 9 Şaban 1327/13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909. BOA. MV. Nu: 132/34. Dahiliye Nezâreti'nden Harbiye Nezâreti'ne gönderilen 21 Şaban 1327 tarihli tezkerede; "Dersaadet hadise-i irticâyesinin Kastamonu'da şuyûunu müteâkip vukûa gelen irticâ ve istibdat şâyiâtı vesâire üzerine memurîn-i mülkiye ve askeriyeden mürekkeben mahalline gönderilen Hey'et-i Tahkikiye'nin netice-i tahkikatını havî lâyhasında gerek Valî'nin gerek memurîn-i sâirenin irticâa müteallik ef'âl ve âsârı anlaşılmaıyıp ancak aralarında mütehaddes ihtilafât dolayısıyla umûr-ı hükûmeti sekteden vikâyeten valî-i müşârun-ileyhin ve şoubât-ı muhtelifeye mensup diğer memurîn-i mâlûmenin tebdilleri... " BAO. DH. MUİ: Nu: 5-3/37. Hey'et-i Tahkikiye'nin çalışmasıyla ilgili olarak Birinci Ordu Kumandanlığı'nın, soruşturmanın yeterince titiz yapılmadığı yolundaki bazı itirazları da kabul görmemiş ve; "Mazbata-i mütekaddemenin Meclis-i Âlî-i Vükelâ-yı fehîmânede harfîyyen kabul buyulduğu..." ifade edilmiştir. Aynı belge grubu eki.

¹¹¹ Koroğlu, Nr. 33, 12 Receb 1327/16 Temmuz 1909.

personelin bir kısmı arasında, kamu hizmetinin yerine getirilmesini aksatacak, telâfisi imkânsız bir sürtüşme ve ayrılık ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu durumda Ömer Âli Bey'in bundan sonra Kastamonu'da verimli görev yapması mümkün değildir. Bu sebeple onun görevden alınması, yerine yeni bir valinin tayini gereklidir.

Kastamonu'daki ihtilafın ortaya çıkmasında etkin rolü bulunan Ragıp Bey, zaten daha önceden başka bir yere tayin edilmişti. Onunla aynı durumda bulunan diğer bir kısım memurun da Kastamonu'dan başka yerlere tayin edilmeleri gerekmektedir¹¹².

Nâfia Kondoktörü Emin Efendi, Ömer Âli Bey tarafından tevkif ettirilmişti. Bu tevkifte görev yapan Polis ve Tevkifhâne müdürleri de başka yerlere tayin edilmelidirler.

Kanaatimce Emin Bey konusunu, özlü biçimde de olsa, açıklamakta yarar bulunmaktadır. Emin Bey, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin en faal üyelerinden biridir. Dolayısıyla da Ömer Âli Bey'in karşısında yer almıştır. Taraftarlarının başkent ve Kastamonu basınında ortaya koydukları görüşe göre Emin Bey, Nâfia personelinin birikmiş maaşlarının ödenmesi için Vali'ye evrakları götürmüş, ona hiçbir şekilde hakarete bulunmamış, tehdit de etmemiştir¹¹³. Fakat dönemin şahidi M. Z. Demircioğlu'nun¹¹⁴ da ifade ettiğine göre olay böyle gelişmemiştir. Vali'nin makamına giden Emin Bey, yüksek sesle maaş bordrolarının imzalanmasını, başkalarının duymamasına özen göstererek ve kulağına doğru eğilerek; *"İstibdat yıkıldı, sen de istifa et, namusunla çekil"* demişti. Bunu iki defa tekrarlaması üzerine sinirlenen Ömer Âli Bey, bu davranışı vilâyet makamının tahkiri ve aynı zamanda da kendisine hakaret olarak değerlendirmiş ve Emin Bey'in tevkifini istemiştir. Polis Müdürü tarafından Tevkifhâne'ye götürülen Emin Bey, kesinleşmiş bir cezası bulunmadığından bir iki saat kadar Tevkifhâne Müdürü tarafından kendi makam odasında tutulmuş, savcının müdahalesiyle de serbest bırakılmıştır. Tabiatıyla bu olay Ömer Âli Bey'in aleyhinde kullanılmış, onun İstibdat döneminin adamı olduğu yazılmış, söylenmiştir.

Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin 13 Muharrem 1328/25 Ocak 1910 tarihli kararında ise bu olayın anlaşılmasını kolaylaştıracak şu kayıtlar bu-

¹¹² Konuyla ilgili belgelerden bu hususların harfiyyen uygulandıkları tespit edilmektedir.

¹¹³ *Osmanischer Lloy'dan* nakleden *İttihad* (Nr. 34) ve ondan nakleden *Köroğlu* (Nr. 30).

¹¹⁴ *A.g.e.*, s. 56-57.

lunmaktadır: Polis Müdürü (Mehmed) İzzet Bey ifadesinde Ömer Âli Bey'in kendisine gelen Emin Efendi'nin; "... istifanâmesini verip hemen işten çekilmesi lüzumunu ve devamda ısrar eder ise hâl-i galeyanda bulunan ahali tarafından bir fenalık çıkarılacağını ve İnebolu ahalisinin yollarda bekleyerek geçirmemek azminde bulunduğunu ve fakat istifa ederek gider ise vapura kadar teslim olunacağını ihtar yolunda bir takım tehdidâtta bulunduğundan bahisle hemen hakkında tahkikât icrâ ve tevkif edilmesi için emir verilmesi üzerine..." Polis Müdürü, durumu Emin Efendi'den de sormuş ve ayrıca Vali'den yazılı emir istemiştir. Bunun üzerine Vali, Hapishâne Müdürü'ne gönderdiği yazıda Emin Efendi'nin müdüriyete mahsus odada alıkonulmasını bildirmiştir. O da burada bir veya bir buçuk saat tutulmuştur. Bu anlatımları olayın gelişimine uygun bulan Şûrâ-yı Devlet kararında; "Hürriyet-i şahsiyenin taarruzdan masuniyetini temin eden ahkâm-ı kanuniye icabınca müşârun-ileyh Âli Bey'in Emin Efendi'yi idâreten tevkif etmeye hakkı olamayacağı der-kâr ise de Vali-i müşârun-ileyh tarafından Polis Müdüriyeti'ne yazılan tezkirede Emin Efendi'nin hafiyen vukû bulan tehdidinden dolayı Bâb-ı Âli'ye arz ve istizân olunan muamelenin neticesine değin mûmâ-ileyhin taht-ı nezârette bulundurulması muharrer olup fi'l-hakika mûmâ-ileyh bir iki saat Hapishâne Müdürü'nün odasında bulduktan sonra cihet-i Adliye'den vukû bulan tebliğat üzerine tahliye edilmesine ve esasen gerek bu madde gerek husûsât-ı sâire hakkında tahkikât icrası için Dersaadet'ten îzâm kılınan memûrîn tarafından yazılmış olan ve bi'l-celb mütâlaa olunan raporda Vali-i müşârun-ileyhin azil ve tebdiliyle iktifa edilmesi beyan olunarak makam-ı icrâca da o vechile icabı ifâ kılınmış ve Vali-i lâhık tarafından yazılan 22 Şaban sene 327 tarihli tahriratta dahi müşârun-ileyh Âli Bey'in Emin Efendi'ye husumet-i şahsiyesi olmadığı ve mûmâ-ileyh hakkındaki muamelesi vazife-i memuriyeti ilcââtundan münbais ve zaruri bulunduğu ityan edilmiş ve Müddei-i Umûmîliğin sâlifü'z-zikr mütâlaa-nâmesi de iş'âr-ı vilâyeti müeyyed bulunmuş olduğuna binâen müşârun-ileyh Âli Bey'in işbu maddeden dolayı taht-ı muhakemeye alınmasına mahal olmadığı..." sonucuna varıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte Polis ve Hapishâne müdürleri bu olaydan dolayı mahkemeye verilmişlerdir.

SONUÇ

Ömer Âli Bey, II. Meşrutiyet döneminde, 31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909) ve gelişen olaylar sonucunda II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini de içeren bir zaman diliminde, dört ayın az üzerinde bir süre Kastamonu Valiliği'nde bulunmuştur. Bu devre başkent için olduğu kadar, ülkenin taşrası için de çok sıkıntılı bir dönemdir. Bu nedenle hangi vilâyet ve vali söz konusu edilirse edilsin, bu süreci büyük zorluklarla kat etmiş bulunması doğaldır. Nispeten ilerlemiş olan yaşının verdiği bazı olumsuzluklara rağmen Ömer Âli Bey, uzun idare hayatının tecrübelerine sahiptir. Fakat Kastamonu'da o, bu tecrübelerini ortaya koyacak yeterli imkânları bulamamış, uygulamalar yapamamıştır. Bu sonuçta; başkentteki olayların buradaki yansımaları kadar, içinde bulunulan durumdan, kendi görüşünde olmayanları bertaraf etme, hiç değilse onlara olabildiğince zarar verme, şahsî bir takım kazançlar temin etme hedefine yönelik olarak istifade etmeye çalışanların da katkıları bulunduğu şüphesizdir.

Ömer Âli Bey, Kastamonu'ya gelişinde, büyük ümitlerle karşılanmıştır. Bu sırada var olan üç süreli yayından *Kastamonu*'nun, vilâyet gazetesi olması dolayısıyla, Vali hakkında olumlu ifadeler kullanmış bulunmasını bir tarafa bıraksak bile, tarafsız bir gazete olduğu iddiasında bulunmakla birlikte, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin paralelinde yayın yaptığı açık olan *Serbaz* da onun hakkında başlangıçta çok sitayişkâr ifadeler kullanmıştır. Önceleri *Köroğlu* da Vali ile ilgili olumsuz bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Ülkemiz insanların yazılı bilgiye büyük önem atfetmeye devam ettikleri XX. yüzyıl başlarında, sahip oldukları fikirleri yaymak veya tasvip etmedikleri görüşlerle mücadele etmek istediklerinde, gazete ve dergileri en etkin vasıtalar olarak görmüş olmaları doğaldır. Nitekim süreli yayınlar üzerindeki baskıların kalktığı II. Meşrutiyet'in başlarından itibaren, gerek başkent ve gerekse taşrada, her görüşü savunan çok sayıda gazete ve dergilerin ortaya çıkması da bu fikri desteklemektedir. Bununla birlikte bunların büyük bir kısmının ömürlerinin, şu veya bu sebeple, pek kısa sürmüş olduğu bilinmektedir. Kastamonu'da da resmî vilâyet gazetesinin dışında ilk iki gazetenin bu sırada çıkmış, bir üçüncüsünün de teşebbüs aşamasında kalmış olduğunu bilmekteyiz.

Genel değerlendirmelerin isabet yüzdesini düşüreceği gerçeğinden hareketle, yalnızca Ömer Âli Bey'in görev yaptığı dönem itibarıyla Kastamonu'

daki basın ele alınacak olursa, başarılı bir sınav verilmemiş olduğunu söylememiz gerekir. Aslında basının işlevi konusunda, doğru olanın bilindiğini, her üç gazetenin değişik sayı ve sütunları arasından seçilecek muhtelif örneklerle kanıtlamak hiç de zor değildir¹¹⁵. Fakat ortaya konan ilkelere, uygulamada yeterince gözetilmediği de açıktır. Vilâyetin resmî gazetesi Kastamonu'nun kendine özgü bir durumu olacağı, yani doğrudan Vali'nin olmamakla birlikte idarenin yanında yer alacağı açıktır. Köroğlu'nun ise İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı olması dolayısıyla, gelişmeleri bu açıdan değerlendirmesi doğal görülebilir. Onun doğruları İttihat ve Terakkî'nin doğrularıdır. Yani kamuoyu Köroğlu'nun projektörü ile ancak belli yönlerde aydınlatılmıştır. Bu durum, en azından aydınlatma cihazının arkasının karanlıkta kaldığının da açık kanıtı oluşturur.

Geçmişte Osmanlı basınında geçerli bir yöntemin, yani doğrudan yazılamayan bazı konuların, önce yabancı bir gazetede Türkçe haricinde yayınlanmasının sağlanmasının, sonra da tercüme olarak ulusal basında yer alması uygulamasının, bu sırada da geçerliliğini koruduğunu görmekteyiz. Nitekim Köroğlu'nun Ömer Âli Bey'le ilgilendirilebilecek iki makalesi "*Tebyîn-i Hakikat*" ve "*Kastamonu'da İrticâiyûn*" bu türdendir. Dikkat çeken bir husus da Köroğlu ve Serbaz'ın Ömer Âli Bey'e karşı mücadelede bir işbirliği içerisine girmiş olmalarıdır. Nitekim Ömer Âli Bey'e doğrudan bir itham söz konusu ise, bunun yayın organı Serbaz olmuş, Köroğlu'nun sorumlusu olarak Hüsnü Bey "*Kastamonu Valisi Ömer Âli Beyefendi'ye Açık Mektup*" u, kendinin başında bulunduğu gazetede değil, Serbaz'da yayınlamıştır. Aslında iki gazetenin daha da sıkı bir işbirliği içerisinde bulunmuş olduklarını düşünebiliriz. Bunun kanıtı Serbaz'ın Vilâyet Matbaası'nda basımına son verildiğinde Köroğlu'nun, bu uygulamayı kınaması yanında, Serbaz abonelerine bundan sonra Köroğlu'nun verileceğinin Hayreddin Bey tarafından duyurulmuş olmasıdır¹¹⁶.

¹¹⁵ Örnek; "Cümlece malumdur ki lisan-ı matbuât, tercüman-ı efkâr-ı millet, hâdim-i teâlî-i ümmettir... Matbuâtın vazifesi menâfi-i umûmiyeye hizmettir". Köroğlu, Nr. 33, 12 Receb 1327/29 Temmuz 1325; "Nüfûz-ı nazar-ı matbuât her şeyi görür, tedkik eder, tahlil eyer, ince-liklerini seçer; tercüman-ı millet olan lisan-ı matbuât dahi bu tedkikât-ı müşîkâfânesini enzâr-ı milletün bâ-husus alâkadarânın pişgâh-ı ibret ve dikkatine arz eder... Matbuâta gülzâr-ı medeniyetin bir hezâr-ı nağme-pîrâsi denilse sezâdır. Hakikatte de öyle değil mi ya, matbuâtu susmuş bir muhitün bir harabe-zâr-ı fenâdan ne farkı olabilir?... Bugün bir milletün vasıta-i neşr-i efkârı, medeniyetin, asayiş ve intizamın muhterem bir hâdim-i terakkisi, muhteşem bir muhafâzakândır. Cihan-ı medeniyette lezzet hayat-ı matbuâta kâimdir. Bir milletün hürriyet ve terakkisi lisanından, matbuâtından başlar...". Serbaz, Nr. 2, 29 Safer 1327/8 Mart 1325.

¹¹⁶ Köroğlu, Nr. 25, 15 C. Evvel 1325/3 Haziran 1909.

Kastamonu basını içerisinde çeşitli açılardan en fazla tenkide maruz kalabilecek gazete Serbaz'dır. Çünkü Ömer Âli Bey olayındaki tutumu dikkate alındığında, bir gazetenin bu kadar kısa sürede bu derece farklı iki tutum belirlemiş olmasını, gazetecilik ilkeleri açısından açıklamak oldukça güçtür. Gazete ve gazetecinin de zaman içerisinde, değişen ve gelişen süreç paralelinde, elde edeceği yeni bilgiler doğrultusunda, farklı değerlendirmelere sahip olabilmesi doğaldır. Bununla birlikte Hayreddin Bey'in Ömer Âli Bey konusundaki tutum değişikliğinde etkili olanın, bilgi ve belgeden ziyade, Vali'nin onunla ilgili bir uygulamasıyla, 31 Mart (13 Nisan) sonrasındaki gelişmeler karşısındaki pozisyon farklılıkları olmalıdır. Ayrıca Hayreddin Bey'in yazıları tenkit sınırının çok üzerinde, Vali'nin kişilik haklarını zedeleyecek niteliktedir. Hatta o doğrudan söyleyemediklerini, mizah kılıfı altında yazmakta ve gazetesini bir karalama vasıtası olarak kullanmaktadır.

Ömer Âli Bey hakkındaki yayınları dolayısıyla, II. Meşrutiyet döneminde bir taşra merkezi olarak Kastamonu'daki gazetelerle ilgili değerlendirmeler içerisinde, burada sözü edilen iki gazetenin de, yani Köroğlu ve Serbaz'ın yöneticilerinin valiye bağlı birer memur olduklarının dikkatlerden uzak tutulmaması gerekeceği açıktır. Bu durum bile onların gazetecilik mesleğini ne oranda tarafsız yapmış olduklarının, sorgulanmasını gerektirir niteliktedir.

31 Mart (13 Nisan) Vak'ası'nın duyulması üzerine, Askerî Kulübü/Müftülük Dairesi'nde yapılan toplantı sonrasındaki durumla ilgili olarak yapılan şikayetler üzerine, Kastamonu'ya bir soruşturma komisyonunun gönderilmiş olduğunu biliyoruz. Burada söz konusu edilen "*irticânın hortlaması*"dır. Fakat olayları anlatan kaynaklarımızın hiç birisinde, ne kelime ve ne de terim anlamı olarak irticâyı çağrıştıran bir gelişme bulunmamaktadır. Toplantı sonrasında *Namazgâh*'a gidilerek burada *dua* edilmiş, ayrıca belirli düzeni içerisinde "*Padişahım çok yaşa*" şeklinde bağırlanmıştır. Bunların irticâ ile hiçbir ilişkisi bulunmayan sıradan uygulamalar olduğunu izaha çalışmak, sözün israfı olacağından buna girişmeyeceğiz. Fakat şu kadarını tek bir örnek olarak verebiliriz ki, o da aradan bir ay geçmeden, yeni padişah için yapılan törenlerde de bu uygulamalar "*usûl-i kadîmesi üzere*" yerine getirilmiş ve İttihatçılar tarafından da kesinlikle irticâ ile ilişkilendirilmemiştir¹¹⁷. Bu konu ile ilgili olarak Ömer Âli Bey'e isnat edilen,

¹¹⁷ Çok değişik münasebetlerle topluca dua edilmesinin gerek dönemin Kastamonu'sunda ve gerekse taşranın diğer bölgeleriyle başkentte o kadar fazla örneği bulunmaktadır ki, buna tek

yukarıdaki toplantı sırasında; “Şevket-meâb efendimiz taht-ı âlilerinde bakî kaldıkça ilâ-mâşâallah Meşrutiyet’in muhafâ edileceğine! Ve İstanbul hadisesinden dolayı telaş gösterilmesi muvâfık-ı sadâkat olamayacağına!... ”¹¹⁸ cümlelerini kullandığı ve ayrıca Müftü Mehmed Emin Efendi’nin imzasıyla¹¹⁹ mülhakâta sükûnet tavsiye eden telgraflar çektiğidir. Bunların da suç olarak nitelenmesi mümkün değildir. Nitekim 23 Haziran’dan itibaren başta Cemiyet-i İlmiye mensupları olmak üzere çok sayıda kişinin ifadesine baş vuran Hey’et-i Tahkikiye ve müteakiben İstanbul’da Divân-ı Harp’te devam eden mahkemeler neticesinde, hiçbir suçlu tespit edilememiş, yalnızca eşraftan Salim Efendi-zâde Namık Bey dört beş ay süre ile Bekirağa Bölüğü’nde tutuklu kalmıştır. Bu soruşturma ve muhakemenin, yeni dönemin kendine özgü şartlarına rağmen, böyle neticelenmiş olması dikkat çekicidir.

Kanaatimizce burada istenen Ömer Âli Bey’in İttihat ve Terakkî Cemiyeti’ne taraftar olmamasının suç sayılmasının gerektiği ve bazılarının diğerleri tarafından, sahip oldukları ve eyleme dönüştürdükleri değil, başkaları tarafından kendilerine atfedilen düşüncelerden dolayı cezalandırılmalarıdır. Bütün bunlara rağmen ne Kastamonu ahalisine irticâ lekesi sürülebilmiş ve ne de Ömer Âli Bey’in suçlanması söz konusu olmuştur. Sonuçta Ömer Âli Bey’in, bu kadar spekülasyona rağmen hâlâ Kastamonu’da kalması mümkün değildi. Böyle de olmuş, bütün bunlardan sonra devlet işlerinin uyumlu bir biçimde yürütülmesi mümkün olmayacağından “bâde-iz-in orada ifâ-yı vazifeye muvaffak olması müşkil olduğuna binâen... umûr-ı hükûmeti sekteden vikâyeten tebdîli lüzûmuna binâen... ” şeklinde ifadesini bulan Meclis-i Vükelâ kararıyla buradaki görevinden alınmıştır¹²⁰. Bununla

ve anlamlı bir örnek olmak üzere, TBMM. nin de aynı şekilde dualarla açılmış olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.

¹¹⁸ Bu ifade resmi belgelerde ve dönemin basınında yer almaktadır. Bkz. *Koroğlu*, Nr. 25, 15 C. Evvel 1327/21 Mayıs 1325.

¹¹⁹ Müftü Mehmed Emin Efendi kendi halinde, ilimle meşgul bir kişi olarak tanınmaktadır. Son olaylar kendisini çok etkilemiş, bir ay kadar süren bir rahatsızlık döneminden sonra Hey’et-i Tahkikiye Kastamonu’da bulunduğu sırada 27 Haziran 1909’da vefat etmiştir. Cenaze törenine çok kalabalık bir cemaatle birlikte Hey’et üyeleri de katılmışlardır. *Kastamonu*, Nr. 1796, 12 C. Âhir 1327/30 Haziran 1909; *İttihad*, Nr. 41, 17 C. Âhir 1327/22 Haziran 1325; M. Z. Demircioğlu, *Kastamonu’da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, s. 60-61.

¹²⁰ Ömer Âli Bey’den sonra Kastamonu’ya Bitlis Valisi Mehmed Hüsnü Bey tayin edilmiştir. Ağustos 1909-Eylül 1910 arasında yaklaşık on üç ay burada görev yapan M. Hüsnü Bey, İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin görüşlerini benimsemiş bir idareci olarak, her ne kadar Kastamonuluların şansına kulağı onun da ağır işitmekte olmasına rağmen, başarılı hizmetler

birlikte o, zaten yaşanan da ilerlemiş olması dolayısıyla görevinden alınırken, karşısında yer alanların tamamı da Kastamonu'nun dışında yeni görev yerlerine gönderilmişlerdir.

31 Mart Vak'ası sonrasındaki gelişmeler dikkatle incelendiğinde, Kastamonu'da meşrutiyet karşıtı hiç kimsenin bulunmadığı görülmektedir. Bununla birlikte bizim kanaatimize göre 31 Vak'ası sonrasında Kastamonu'da, olağan dışı bazı gelişmeler söz konusu olmuştur. Bunlara örnek olmak üzere genelde İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensupları ve özelde Kaymakam Ragıp Bey, İstıfâf Müddeî-i Umûmîsi Hâmi Bey gibi bazılarının davranış ve uygulamalarını gösterebiliriz. Nitekim Telgrafhâne'ye İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensuplarınca el konulmuş ve haberleşme hürriyeti açıkça ihlâl edilmiştir. Bu konudaki ihlâl muhalif gazetelerin şehir dahilinde dağıtılmasına mani olunmasını da eklememiz gerekecektir¹²¹. Ragıp Bey'in durumu ise bilhassa dikkat çekicidir. Bu genç subayın rolünün, görünenden oldukça derinlerde olduğunu düşünmekteyiz. Bizim kanaatimize göre, İttihat ve Terakkî'nin en ateşli taraftarlarından biri olan Ragıp Bey'in, Vali ve Kumandan'ı silahla tehdit etmiş olması, Koroğlu'nun inkârına rağmen, mümkün görünmektedir. Nitekim böyle bir durum o günlerin şartları içerisinde fazla yadırganacak bir uygulama ve tek örnek de değildir¹²². Bizi Ragıp Bey'le ilgili olarak böyle düşünmeye sevk eden en önemli etken, kendisinin Hey'et-i Tahkikiye'nin gelişi bile beklenilmeden, Bağdat'a nakledilmiş olmasıdır¹²³. Bilindiği gibi Ragıp Bey, 20 Mayıs'ta yeni padişahı tebrik için giden Kastamonu heyetinin başında yer almış, bir daha da geri dönmemiştir. Kastamonu'daki gelişmeleri inceleyen Hey'et-i Tahkikiye raporunda da onunla ilgili

yapmıştır. Bkz. M. Z. Demircioğlu, *A.g.e.*, s. 63-68; M. Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, s. 71-72; Hüsnü Bey'in göreve başlamak üzere bir gün önce Kastamonu'ya geldiği hk. *Koroğlu*, Nr. 34, 19 Receb 1327/5 Ağustos 1909; Tayini için ayr. bkz. *Siper-i Sâika-i Hürriyet*, Nr. 97-122, 30 C. Âhir 1327/5 Temmuz 1325.

¹²¹ M. Eski, *31 Mart Olayının Kastamonu'daki Yankıları*, s. 28, 36

¹²² Küçük subayların paşalara sadakat yemini ettirmeleri, genç bir zabıt olan Selim Sırrı (Tarcan)'ın Harem iskelesinde yüksek rütbeliler tarafından bando müzika ile karşılanması, bir üsteğmenin Langaza kasabası savcısını görevinden kovması ve Balıkesir'de eşrafın istibdat yanlılarının listesini yapması üzerine, listede ismi bulunan birinin Selânik'te genç bir subay olan oğluna durumu bildirmesiyle aldıkları cevabı gösteren örnekler için bkz. Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, s. 98-101. Balıkesir konusu, dönemin Karesi Mutasarrıfı Mehmet Ali Aynî (*Canlı Tarihler Profesör Mehmet Ali Aynî Hatıraları*, İstanbul, Tarihsiz, s. 53-56)'nin eserinde etraflıca anılmış bulunmaktadır.

¹²³ Bu tayinin daha sonra Yanya şeklinde değiştirilmiş olduğunu arşiv vesikaları teyit etmektedirler.

olarak; “*ihtilâfât-ı mütehadisenin avâmil-i müessiresinden olan*” ifadesi yer almıştır.

Ömer Âli Bey’in Kastamonu Valiliği ve bu sırada başkent İstanbul’da ortaya çıkan 31 Mart Vak’ası’yla takip eden dönemde buradaki belli başlı gelişmeleri, böylece gösterdiğimizizi düşünmekteyiz. Ömer Âli Bey’in bundan sonraki hayatı hakkında bizim elimizde fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Zaten bundan sonrası da bu çalışmamızın sınırları dışarındadır. Bununla birlikte şu kadarını ilave edebiliriz; Ömer Âli Bey Divan-ı Harb-i Örfî’deki davada suçsuz bulunarak beraat etmiş, müracaatı üzerine 45 sene 8 ay 15 günlük devlet hizmetinin sonucu olarak kendisine 3535 kuruş emekli maaşı bağlanmıştır¹²⁴. Onun, hayatının geri kalan kısmını İstanbul’da geçirdiğini düşünmekteyiz. Nitekim 25 Şubat 1920’de burada vefat etmiş, geçmiş hizmetleri ve bütün mal varlığını Kızılay’a bağışlamış olması dikkate alınarak, dönemin padişahının iradesiyle Fatih Camii hazîresine defnedilmiştir.

¹²⁴ Bu konudaki belgeler *Emekli Sandığı Arşivi, Mülkiye 20192* numaralı dosyasında bulunmaktadır.

E K L E R

Ek-I İlgili gazetelerden yapılan nakiller

a-Serbaz, Nr. 9, 15 R. Âhir 1327/22 Nisan 1325/4 Mayıs 1909 Çarşamba

Valiler

Geçen hafta (*İştikâ*) refikimizden iktibâsen 7 numaralı nüshamızda derc ettiğimiz (*Şehzadeler*) makalesi zîrine mütâlaamızı serd etmiş idik. Bugün de şu bendi re'sen yazmaya selâmet-i mülk-ü millet namına bir mecburiyet hissettik.

Devr-i sâbıkta valilerin ne suretle tayin edilmekte olduklarını bilmeyen hemen yok gibidir. Valilikler müzâyadede idi. Fazla pey sürenin üzerine kalırdı. İktidar, liyâkat, iffet, malumat, tedbir, fazilet istikâmet matlup değil idi. Yalnız para aranılıyordu. Kesesine güvenen bir fermân-ı hümayûn (!) alırdı. Memâlik-i Osmaniye'nin bir kısmına mâlik olurdu. Bu müstebit, iktidarsız valilerin yüzünden bu mülk-ü milletin çektiği mesâib ve belayâ hükümdar-ı gaddâr-ı mahlûdan gördüğü izmihlâl ve perişanî kadar tahammül-fersâdır.

Bunlar, İstanbul'dan çıktımıydılar o Zillullahi fi'l-arz'ın (!) sâye-i mehâbet-nümûnu kesilirlerdi. Bir ailenin sönmesi, hukuk-ı ibâdın, hukuk-ı hazinenin zayî olması, iki mübarek (!) dudaklarının kımıldanmasına vâbeste idi. Makam-ı resmîleri vücud-ı pür-sûdlarıyla (!) müzeyyen olur olmaz makarr-ı adl-u insaf olması lazım gelen o makam-ı muhterem bütün zillet ve meskenetlerin, bütün fesat ve mel'anetlerin, bütün ahlaksızlıkların cevelangâhı olurdu. Bir vali bir padişah-ı sâni idi! Bâb-ı Âlî'yi tanımaz. Maksadı, kanunen mâ-fevki olan Dahiliye veya Sadâret'ten is'af olunmadı mı müzeyyen çanta içinde sabah akşam arkasında gidip gelen (şifre) ye müracaatla doğrudan doğruya Mabeyn'e beyan-ı hal eder, Sadâret'e ve Dahileye'ye karşı galebe eyler idi. Bî-çare millet bu sanâdid-i istibdattan neler çekmemiş idi?

10 Temmuz şerefli inkılâbımızı müteakip nazar-ı millet vilâyetlerde umumî değilse de mühim bir tebeddül-i vulât beklerdi. Bu intizar boşa çıktı. Daha garibi şudur ki hasbe'l-icap (!) açılan bazı vilâyet valiliklerine devr-i

sâbık adamları yerleştiriliyor Mâbeyn mensûbini ihtiyâr olunuyor idi. Kabinede bulunan zevât eski arkadaşlarını bir türlü unutamıyor sırası geldikçe taltiften geri durmuyordu. Sekiz aylık bir zaman zarfında tahvil ve tebdil olunan vilâyetler valileri meydanda. Bildiğimiz iki üç muhterem validen başka hangi birisi mücessem-i istibdat değildir? Gözümüzle gördüğümüzü, kulağımızla işittiğimizi burada uzun uzadıya yazacak değiliz. Öyle valiler biliriz ki suret-i Hak'tan görünüyorlar. İltifatlarını ibzâl ederler. Maiyetlerinden tebessüm-i tesrîr-kâranelerini diriğ etmezler (!) Lâkin tebessümler ardında öyle zehirler saklanmıştı ki ufacak bir fırsat onları tasmîme kâfidir. Zahiren milletin efkâr ve âmâlini okşarlar, efkâr-ı münevvere karşısında hürriyet-perverdirler. Fakat maazallah nesîm-i zafer taraflarına doğru estî mi o vakit ne olduklarını anlarsınız! Senelerce alışıkları tarz-ı idare ve ahlakı değiştirmek tabiidir ki güçtür. İşlerine gelmez. Her zaman azamet ve vekara mağlup. Gurur ve enâniyetlerini daima gıcırdatan bir şey vardır ki o da makam yâveri namıyla maiyetlerine verilen zabiti sabah akşam arabaları arkasında hizmetçi gibi gezdirmeleridir. Düşünmüyorlar ki bu zabitin vazifesi valinin hükümete bulunduğu müddetçe evâmirini ahz ve telakkî etmek icap edenlere tebliğ eylemektir. Birinci Ferik İzzet Fuat Paşa hazretleri askerî üniforması altında bulunan böyle memurların, vükelânın vülâtin arabaları arkasında koşmaları, hizmetçi gibi istihdam edilmeleri askerlik silk-i mukaddesine hakaret olduğu hakkındaki bir makalesi üzerine nüzzâr ve vükelâ yâverlerini kendi arabalarına, kendi yanlarına oturtmaya başlamışlar idi. Bunu kendi gözümüzle gördük. Vilâyetlerde ise yâver her sabah valinin hususî konağına gider. Konağın mesafesine göre birkaç süvari jandarma da tayin olunur. Sabah akşam bir azametle vali paşa veya bey gedûne-süvâr-ı vakâr olarak gidip gelir.

İş bu kadarla bitmez. Hükümet avlusunda yazın hararetli güneşi, kışın dehşetli soğukları karları altında bir de nöbetçi neferi bekler. Valinin geleceği semte nazar-ı tecessüsünü atfetmiş duruyor. Paşa veyahut beyin bir iki satır yukarıda yazdığımız ketûbe-i muhtasarasını görür görmez koşar selama duracak neferâta teşrif-i âliyi (!) söyler bî-çare neferât pür telaş, ellerinde silahları acelelen koşar mevki-i mahsusunda ahz-ı mevki-i ihtiram ederler. Nöbetçi zabiti başta olduğu halde selam dur kumandası verilir. Vali paşa veya bey azamet ve gururla ağırlaşan elini bir âhestegî-i garip ile kaldırarak yarım yamalak bir temenna eder geçer.

Şimdi Allah için söyleyiniz. Bu nümayişlere Meşrutiyet tahammül eder mi? Meşrutiyetin manâ-yı tâmmına vâkîf bir vali bunlara meydan verir mi?

İlân-ı hürriyeti müteâkip Edirne'de bulunuyorduk. Aşık-ı hürriyet ve meşrutiyet olan vali-i âlisinde gördüğümüz sadelik ve fa'âliyet Allah millete bağışlasın sayhasını kalbimizden ihtiyarsız kopartmış idik. Valiler böyle olmalı. Fakat doğrusunu da söyleyelim. Bu babta valilerden ziyade alay kumandanları muâhaze edilmelidir. İnsan tab'an âlâyîşe meyyâldir. Bir vali tayin olunduğu vilâyetin adâtuna tebaiyet edebilir. Vaz' olunan bir kaideyi -bâhusus ki kendi zatına bir tâzimden ibaret ise- durup dururken bozamaz. Valileri sabah akşam bir müfreze ile hükümet kapısında selamlamak kanunu olmasa gerek. Buna dair askerî nizamnâmelerinde bir kayıt yoktur. Zira olsa idi Enis Paşa'nın zamanında da bunun mer'iyü'l-icra olması lazım gelirdi. Halbuki Enis Paşa'ya böyle bir nümayiş gösterilmiyordu. Buradan müfâratla yerine vekaleten tayin olunan Ferik Rıza Paşa merhumun gününde bu kaide burada vaz' olunmuştur. O vaktin jandarma kumandanı Paşa merhuma bir cemilede bulunmak istemiş, böyle bir şey yapmış, Vali maşaallah devam etmekte bulunmuştur. Demek ki bu kadar neferâtın bilâlüzum her gün angarya beklemeleri bir jandarma kumandanının keyfine emrine tabi imiş. Öyle ise bu selam müfrezesinin suret-i ikâmesine bittabî vâkif olmayan yeni alay beyimiz bu hakikate vâkif olur olmaz icabının icrasına müsâraat ederler. Neferâta acımalı. O vatan evlatlarının vazifesi büyüktür, ulvîdir. Valilerin keyfine hizmet için millet onları beslemiyor. Biz meşrutiyet-i hakikiyeyi şimdi idrak ettik. Manasının bütün vuzûhuyla onu der-âğûş ettik. Fazla şeyleri fazla görürüz.

Bunda azamete dokunur bir şey yoktur. Valilerin kadr-u kıymeti bu cemilelerle ne artar ne de eksilir. Ve bu işten hükümet kazanır. Zira nafile yere bu kadar neferât işten alıkonamazlar. Yazıktır, günahdır. Yeni gelen gazetelerde okuduk. Bîat resm-i behîninin musâfaha suretiyle vukû bulduğunu ağlayarak takdis ederek okuduk! Hazret-i Padişah tebeasıyla musâfaha ederlerse, gayet sade bir suretle Cuma namazına giderlerse artık ilerisini düşünmeli. Meşrutiyet idare(si)nin sadeliğe ne kadar aşık olduğunu anlamalı. Esasen din-i mübînimiz bizi debdebe ve dârâttan bî-lüzum şeylerden nümayişlerden âlâyîşlerden isrâfâttan men' ediyor. (*Sade güzel*) tabiri ne kadar manidârdır. Hazret-i Peygamber (S.A.V.) hazretlerinin sadeliklerini göz önüne getirelim de tuttuğumuz râh-ı sakîmden vazgeçelim. Biraz da hakikate hizmet edelim. Haysiyet-i hükümet, fazilet-i şahsiyye bu gibi avârız-ı bî-manadan müberrâdır. Şimdi söze devam edelim.

Valiler daima kanun-şikenâne evâmîr-i âliye (!) itâsına meclûpturlar. Sözleri vezir sözleridir geriye alınamaz. Lâ-yuhtîdirler evrak-ı resmîye üzerindeki acîb garîb havaleleri mahz-ı hakikattir (!) yanlış havaleleri gösterilse (havale etmiş bulundum der-kedar yazılsın) sözüyle bî-çare daireler nafîle meşgul oluyorlar. Vali bu, bir dediği iki olmaz. Yazdığını geriye almaz. Meşrutiyetin manasını anlamayan anlamak istemeyen bu zevât re's-i kârda bulundukça milletin vatanın vay haline!

Bütün felsefeleri, hikmetleri, tedâbirleri (!) inzibat ve âsâyîşe mâtuftur. Aman sızıldı çıkmasın! Fakat bu cümle altındaki maksatları istirahat-ı ahâliyi temin değildir. İktidarsızlık idaresizlik ile zât-ı âlî-i kâr-âgehîlerinin (!) tavsif edilmelerine meydan verilmemek gibi ham fikre mebnîdir. Memuriyetlerinin muhafazasıdır. Yani ebediyen sönen Yıldız politikasıdır. İşlerine kimseyi karıştırmak istemezler. Hakikati anlamak cihetine gitmezler. İtimat ettikleri kendi mukarribleri vardır. Eğri doğru ne söylerlerse ona inanırlar. Vali buldukları vilâyetlerde şayet halk iki fırka ise mutlaka kuvvetlisine mâil olurlar. Fırka-i kalîlenin ezilmesine mânen maddeten muâvenette bulunurlar. Çünkü mevkîlerinin muhafazasını kuvve-i gâlibede görürler. Tabasbus, tekâpû, riyadan hoşlanırlar. Elfâz-ı ihtirâmiye kelimât-ı tabasbus-kârâneyi alet-i maksat ittihaz edenler daima nezdlerinde câ-yı kabul bulurlar. Sabahlara kadar vasfolunsalar uykuları gelmez vasfolundukça keyifleri gelir. İltifatlar yol alır. Matlaplar tervîc olunur.

Temellük göstermeyenler, daima hakikati söyleyenler, vatan ve millet için cidden çalışanlar veyahut çalışmaya hazırlananlar indlerinde hiçbir kıymeti hâiz değildirler. Günden güne nefretlerini kazanırlar. Ufacık bir hataları izmihlallerini müciptir. Hele erkân-ı vilâyet de fikirlerine uygun ise Allahümmahfeznâ! Sabahtan akşama kadar lâf-u güzâf. Meclis-i İdarenin in' ikâdı günleri iş günleri değil müsâhabet günleridir. Bî-çare kâtip okur. Dinleyen kim. Kâtip hem kârî, hem hüküm sahibidir. Yazacağı karar vicdanına, hamiyetine, mürüvvetine, iktidarına bağlıdır. Hakiki ve basit olarak yazılan şu satırları okuyan devr-i sâbık valilerinden bahis olunuyor zannetmesin! Hâl-i hazır valilerimiz de böyledir. Müstesnaları pek enderdir. Yükarıda dedik ya! Kabine hep mültezimlerini re's-i kâra geçirdi. İşimiz eski tas eski hamam. Vilâyetlerin ahvâli hep bu derekededir. Ey mebusân-ı kirâm! Nazar-ı dikkati taşralara atfediniz. İslahata oradan başlayınız. Sizden eminiz! Zaten inkılâb-ı tam ve ciddi hâzırımızda tâ kâtiplerden başlanılarak valilere kadar tensikât-ı ciddiye husûle getirilecektir. Bu mülk başka türlü ıslah

olunmaz. Başka türlü terakkî etmez. Yeni hükümete yeni hâdimler lâzımdır. Hikâyelerle dedim ki dedimlerle gâip edilecek vaktimiz yoktur.

Şu günler imtihan günleridir. Meşrutiyet; ciddiyet, sür'at ve icraât-ı kat'iyeye aşktır. Vatan ve millet ise zaten bunlara muhtaçtır. Gönül arzu eder ki kendilerinde istidâd-ı Meşrutiyet görmeyenler, tarz-ı idare-i sâbıkalarını değiştirmek liyâkatinde olmayanlar vehim, tereddüt, zaaf-ı kalp hastalıklarıyla malûl olanlar vatan ve milletlerinin selâmetleri için olmasa bile kıymetli, mühim gördükleri kendi onurlarını muhafazaten işten çekilip mevkilerini erbabına terk etsinler. Millet âlicenaptır. Bu hareketlerini hüsn-i niyetlerine atfeder de onlardan hürmetini kaldırmaz ve illâ dünyada da ahirette de hüsrân!

Hayreddin

b-Serbaz, Nr. 10, 22 R. Âhir 1327/29 Nisan 1325/11 Mayıs 1909, Çarşamba.

Açık Mektup: Kastamonu Valisi Beyefendiye

Milletine, vatanına bâ-husus nimetiyle perverde olduğu ve bulunduğu memlekete ve muhterem ahalisine fi-sebilillah hizmet etmek isteyen bir dimağ, bir fikir, bir kalem sahibi hamiyeten menfaat-ı şahsiyesini, memuriyetini, hattâ evlad-u iyâlini feda ederek öylece işe girer. Hiçbir şey düşünmez, gözü arkada kalmaz, hiçbir cihete bağlı bulunmaz. Geçen haftaki gazetemizi tezyîn eden -Valiler- ser-levhalı bend-i mahsûsu müftehiren ve şâturen yazdığım esnada hüviyet-i maneviyeniz gözümün önüne tecessüm ederek ne gibi darabâtınıza hedef olacağımı kestirmiş idim. Ben bile bile işe giriştim! Zira vatana hizmet etmek isterim. Heyâkil-i istibdâd birer birer yıkılmadan bu mübarek toprağın, bu saf ve hamiyetli milletin terakkî edemeyeceğini kat'iyen bilenlerdenim. Binâen-aleyh hamelât-ı muntazarınıza savlet-i hamiyetle, Meşrûtiyet-i mukaddesemizin verdiği salahiyetle adaletin bahş ettiği cesaretle mukâbele edeceğimi kestirdim de öylece meydan-ı mübarezeye atıldım. Elhamdülillah şimdi keyfi tevkifler, keyfi tekdirler, keyfi teb'idler, keyfi muameleler yoktur. Büyük bahıkların küçükleri yuttuğu zaman-ı menhûs da geçti. Şimdi adalet, müsavât, hürriyet ferman-fermâdır. Bu hakâika vâkıf olan ehl-i kalem ve vicdan âmiriyet perdesi arkasında oynanılan rolleri enzâr-ı umûmiyeye arz etmekten hiçbir vakit hirasân olamaz.

Şu ufacık mukaddimeyi bast ettikten sonra bahsettiğimiz fikr-i garaz ve kin ile vukû bulan nizam-şiken bir muâmelenzi âleme ve bilhassa Meclis-i Mebûsanımızın muhterem âzâ-yı kirâmına arz etmek isterim. Tâki her fedakârlıkta örnek olan hamiyetli, pâk-kalp Kastamonu ahalimizle bed-baht memleketimizin nasıl bir valî-i zî-şânın (!) taht-ı idaresinde bulunduğunu onlarla beraber âlem-i medeniyet ve insaniyet öğrensün.

Vali Beyefendi! Malum-ı âlinizdir ki muâmelât-ı resmiye hiçbir vakit bâzîçe-i âmâl-i hususiye olamaz. Hususât-ı resmiye (ye)de şahsiyet giremez. İş başka garaz yine başkadır. Memleket bizden, siz de dahil olduğunuz halde, biz millet hizmetkârlarından iş bekler iş! Bu hakikat nazar-gâh-ı âgâhînizden (!) dûr olmamak lâzım gelirken Nâfia Nezâret-i celîlesinin Nâfia Komisyonu' na muhavvel 22 Nisan sene 325 tarihli telgrafnâmesinin cevap yazılmak üzere muhteviyâtının Komisyonca müzakeresini ve o gün biraz rahatsız bulunmaklığımız cihetiyle Hükümeti teşrif buyurmayacağınızdan Komisyonun Defterdar Bey'in taht-ı riyasetinde olarak teşkilini irade buyurmuşsunuz. (Nâfia evâmirine muhalif bir komisyon teşkili) mîr-i müşârun-ileyh hasbe'l-vazife beni nezdlerine celp ederek işi atlattılar. Komisyon günü olmasından o gün, rûz-ı hızıra müsadif olmasından Komisyon teşekkül etmedi. Komisyon Kâtibi sıfatıyla ber-mutâd ve ale'l-usûl bu bapta icap eden der-kenar tarafımdan yazıldı. Bundan tevellüt edebilecek mes'ûliyet sırf bana ait olacağından vazifemin verdiği selâhiyet dairesinde imzaladım, takdim ettim.

23 Nisan sene 325 tarihinde yazılan bu der-kenarı havî telgrafnâme-i mebhûsu 26 Nisan sene 325 tarihinde ve garip bir şekil ve kıyafette olduğu halde Ser-mühendisliğe havale buyurdunuz. Ahz-ı intikama ne çabuk başladınız! Acüllüğünüzü, hususât-ı saireye münhasır zannediyordum. Bununla beraber teşekkür ederim ki *Valiler* bendinde tâdât olunan hakikatlerin ne kadar vaki olduklarını günü gününe ispat ettiniz. Ekmeğime bal sürdünüz. Ne ise o makale zirindeki Hayreddin imzasını kendinize târiz zannettiğiniz ve bu bâbda sâbit kadem kaldığınız rıhtımlar meselesinden beri nazar-ı gayz ve garazınızı celp ettiği için o hakikat-perest imzayı evrak-ı resmîyede bile gör-nek istemediğinize delalet eden hareket-i vâkia-i emniyet-ber-endâzeniz min-küllî'l-vücûh kâideten, idâreten, maslahatan memuriyetten sezavâr-ı tenkit ve takbihtir. Muâmelâtınızda görünen ahvâl delâletiyle umûr-ı nâfiaya pek vukufsuz olduğunuzu müsaadenizle arz ettikten sonra hangi bir selahiyetle hangi kaide-i kanuniyeye ve insaniyeye müsteniden imzam tahtındaki o der-kenarı makas ile mahv ederek ve pek biçimsiz ecir-

bücür bir şekil alan o telgrafnâmeye kâğıt ekleterek Başmühendislik vekâletine havale buyurdunuz? O vekâlete ki Cide'den gelen bir telgrafnâmeyi vezirâne bir ifade ile (!) (Başmühendis yoktur serian Nâfia Komisyonuna) diye havale buyurmakla Hükümet Konağı içinde mevcut bir dairenin vekilini bizce malum esbâbdan dolayı unutmuş idiniz.

Vali Beyefendi! Yazdığım o der-kenar imzama havî olmak hasebiyle hoşunuza gitmemiş idiyse onu mahvetmekle resmî bir muâmeleyi yok etmekle burûdet ve hiddetinizi gösterecek değildiniz. Zât-ı âlinize has ifadelerle ya Ser-mühendislik vekâletine veya tekrar Komisyon'a havale etmeniz lazım idi. Tâki mesrûdâtımın sıhhat veya adem-i sıhhatı, o işe olan derece-i vukûf ve itulâm teayyün etmiş olsun. Yoksa öyle sâl-dîde ve keyfî bir fikir ile bir der-kenar imha edilemez. Bir pire için yorganını yakan her halde âhınır. Fakat bu iş buna da benzemez. Zira bu yorgan hususî değil umumîdir. Onu yakanın hesap vermesi lâzım. Eski devirlerin geçtiğini ne vakit der-hatır buyuracaksınız? Devr-i menhûs-ı istibdadın en dehşetli zamanlarında bile bir vali binlerce ahalinin vekili olan bir belediye reisine hürmet ve tazim ettiği halde zât-ı âliniz bilmem hangi bir his ve salâhiyete kapılarak hakimiyet-i milletin hüküm-fermâ olduğu şu devr-i muazzez-i Meşrutiyetimizde millet vekili olan bir kaza, ismiyle söyleyeyim, Taşköprü kazası Kâimmakamını ve ale'l-husûs Beledî Reisini, makam-ı resmînizde bazı erkân-ı vilâyet de hazır olduğu halde kalemin zikrinden teeddüp ve haya ettiği galiz; bir valinin değil, cahil bir ferdin bile ağzına yakışmayan kelimât-ı ma'yûbe ile tahkir ettiniz. Ak sakallı sizin gibi bir pîr-i fânî olan o reisin fart-ı ye's ile döktüğü o mazlum yaşlar emin olunuz ki yere düşmemiştir. Sizden dava etmek için tabahhur ederek âsumâna suûd eylemiştir. Millet bu muâmele-i nâzikânenizi bir vakit unutmaz tarihî bir vak'a sırasına geçmiştir. O pîr-i sâl-horde istibdadımızı, tehdidinizi düşünerek mukabelede bulunmadı. Fakat ben değil şifahî fiilî taarruzlarınıza, remz ve imâ ile olsun hiçbir bârid muâmelenize tahammül edemem. Vazifece kusurum vukûunda her türlü ihtârât ve muâhazâtınıza mutîim. Mâ-fevka hürmet nedir bilirim. Fakat hududu tecavüz edilmemek şartıyla! Yoksa öyle garazla, kinle âlûde muâmelât ile sâye-i millette meşrutiyetin hürriyetin manasını anlayan bir insan hiçbir vakit kanunen mahfuz olan nefis ve haysiyetine taarruz ettiremez. Sahte vekârlardan, kem mana azametlerden tehdîdât-ı cebinânenen asla korkmam.

Memurum, muharririm; vazifem daima çalışmak; mebâhis-i vatan-perverâne ve hamiyet-kârâne ile daima halkı ittihada, sa'y ve gayrete, teâlî ve

tekâmüle sâlik olmak için uyandırmak; daima halkı müdafaa etmek; sadeliğe, hakikate, adalete, müsâvâta, uhuvete meftûn-ı ezeli olan Meşrutiyet-i mukaddesemize hidemât-ı can-siperânede bulunmak; gözümüzün kabih gördüğü şeylerden fârî olup daima güzel şeylere nâfi işlere çalışmak lüzumunu sevgili ahalimize anlatmaktır. Bundan hariç bir şey elimizden gelmez. Hakkımızı, milletin hakkını ayak altına çiğnetemem, keyfe alet olamam. Bunun içindir ki hareket-i vâkıanızı şiddetle protesto ederim ve bugün sizden davacıyım. Zira haysiyet-i memuriyetime ve dolayısıyla şahsiyetime tararruz ettiniz, memuriyetinizin verdiği neşve-i gurura mağlup olarak bugün bir der-kenarı yırtar, resmî bir Nâfia dairesinde vekil bulunan bir mühendisin vücudunu unuttur iseniz yarın daha büyük ve millete rahneler açar işler de yaparsınız. Hem de biz yanlış havalelerinizi tashih ettirmekle vakit geçirecek değiliz. Hakân-ı mahlû da böyle yapardı. Her işin fâili olduğu halde daima maiyetine atf-ı cürüm etmek isterdi. Bugün ehemmiyetsiz bir der-kenarı mahvetmeye cesaret ederseniz yarın mühim bir vesikayı ortadan kaldırmayacağınız ne malum? Sıfat-ı memuriyetinizi sû-i istimâl ettiniz. Bervech-i mesrûd bir der-kenarı mahvettiğinizden dolayı zât-ı âlinizi itham ederim. Bununla beraber Nisanın birinci gününden dördüncü Pazar gününe kadar yani istibdadın avdetine yüzde yüz kanî olduğunuz bu eyyâm-ı meşkûkede alâ-melei'n-nâs aldığınız vaziyet-i istibdât-kârî ile, sima-yı meş'umunu biraz göstermeye başlamış olan o dayılığının hande-i mel'anet-nümâsına aldanarak ona has tabirât-ı res'miye-i malûme ile (*İlâmâşâallah Kanûn-ı Esasîmiz bakidir...*) gibi köhne-eda söylediğiniz beylik sözlerle, mahiyet-i vicdanınızı tasdik ettirdiğiniz gibi müteâkiben işin tahmininizin haricinden çıktığını hissedince yeis ile istifaya kalkışmanızla da zaaf-ı kalbinizi, fütûrunuzu, liyâkat ve iktidarınızı belağan-mâ-belağa iblağ buyurdunuz! O günden beri memleket vücudunuzu zâit görür. Fakat milletin ulûv-i cenâbı sinninize -başka bir faziletinize değil- hürmet etti. Sergerdelik, derebeylik etmiş bir aileden yetiştiğiniz cihetle kanınız kurumadan fikr-i tehakküm, fikr-i istibdad, fikr-i teğallüb dahi sizden gidemez. Siz ancak murassâ nişanlarla sîne-i sadâkat-defînenizi (!) tezyin eden heykel-i istibdad veli-nimetiniz Hamîd-i Sâni'ye hizmet edebilirsiniz. Fikren ahlaken hür yaratılmış; ilmen, fazlan hürriyet-i hılkıyesini tenvîr buyurmuş olan serbest ve âli-cenâb muhibb-i millet, vatan-perver, sevgili sevimli padişahımıza lâynk vekil olamazsınız. Bunca feryatlara karşı hâlâ vaz'-ı istibdadkârînizi bozmayarak bîçare yaveri, süvarileri önünüzde arkanızda koşturuyor. Hükümet önünde selam müfrezesini yoruyorsunuz.

Meşrutiyete, hürriyete olan derece-i vukûf ve muhabbetiniz için bundan âdil şahit mi lâzım? Bununla beraber bu nümâyişler, ömrünüz oldukça memuriyetinizin bu son parlak (!) günlerini size ihtar edeceğinden bir dereceye kadar sizi mazur görüyoruz. Milletin böyle bir sözü bir sözüne uymaz müteredit, ahvâl-i sıhhiyesi, kuvve-i sâması hizmet-i vataniyeye kat'iyen el-vermez enkâz-ı istibdadı beslemeye tahammülü yoktur.

Pek mütecâsirâne ve tabir-i sahîf-i mâhûdunuz mücibince perde bîrûnâne gördüğünüz -ve fikrinizde bulunanlar nazarında aynı suretle telâkkî edilerek- bu hayır-hâhâne ve hak-perestâne beyanâtın menşei harekât-ı istibdad-kârâne ve hod-serânenizdir. Bunları yazan kalem vicdanından başka, vatanına milletine hayır-hâhlıktan başka bir kuvvetin taht-ı tesirinde değildir. Bu kalem bütün mevcudiyet-i maddiye ve maneviyesini Meşrutiyet-i Mukaddesemizin, Kanûn-ı Esasımizin yani adaletin himayesine tevdi eylemiştir.

Binâen-aleyh bu kuvâ-yı mukaddeseye ve hakikata müsteniden ve kaza ve kadere mütevekkilen bî-pervâyâne hizmet ediyor. Kin, garaz, nefsâniyet gütmüyor. Hatura gönüle bakmıyor, ilk nüshamızdaki mukaddeme mucibince meslek-i rast-güsünü bi-inâyetillahi Teâlâ sâye-i millet ve Meşrutiyette can-fedâkârâne takip edecektir.

Hakâyık-ı meşrûhaya uzanan cülûs-ı şehriyârîyi müteakip memuriyetinizden çekilmenizi beklerdik. Heyhât! Öyle bir hareket-i fedakârânede bulunmadınız. Zımnî muâmelâtan, kinayelerden müteessir olmadınız! Öyle ise ben bu açık mektupla size acı ve fakat millete, memlekete tatlı bir tebliğde bulunacağım. Millet sayesinde servetiniz var. Sinniz kemâldedir. Millete de bâde-mâ hizmet edemezsiniz. O halde vicdanınıza, imanınıza, hamiyetinize ve onuruza müracaat ederek nâ-hak yere işgal ettiğiniz makamı ehline terk ediniz. Biz sizi güzel güzel teşyî ederiz. Selâmetleriz. Çünkü maksadımız safur, pâkur. Şahsınızla uğraşmıyoruz. Muâmelâtınıza itirazımız var.

Girdiş-i zamandan ibret alınız. Bu, kimseye yar olmaz. Vatan, millet fa'âl malumatlı memurlara muhtaçtır. Vilâyetimiz ise cidden gayretkâr hür yarutuluşlu bir valiye arz-ı ihtiyaç ediyor. Binâen-aleyh lutfen makamınızdan çekilmek suretiyle olsun büyüklük gösteriniz. Bunu selâmet-i memleket namına bütün kuvvetimle beyan eyler ve aynı zamanda bu mes'ele-yi nâzıkâneyi Sadâret-i Uzmâ ve Dahiliye Nezâret-i celilesinin nazar-kâr-ı âgehisine arz eylerim.

Hayreddin

c-Serbaz, Nr. 13, 12 C. Evvel 1327/18 Mayıs 1325/21 Mayıs 1909, Pazartesi

Kastamonu Valisi Ömer Âli Beyefendiye Açık Mektup

Vali Beyefendi! Daha ilk vürûdunuzda suretten istidlâl-i sîret eden erbâb-ı ferâset ve fetânet üzerinde hoş bir tesir hasıl edememiş idiniz. Ale'l-husus ilk resmî ziyaretler esnasında şecâat-i müstebidânenizi anlatırken muallimleri nasıl vapura bindirip aşırıldığınıza dair olan itirafınız:

"*Innemâ yu'rafu ze'l-fadli zûve!*" düstûr-ı sahihine göre bir muallimin kıymet-i ilmiyesinin takdiri ile sizin aranızda pek baîd bir nisbet hisseden bazı zürefâ-yı hâzırîne:

(*Şecâat...*) mısırâ-ı meşhurunu hatırlattırması idi. Bununla beraber bir takım zoraki evzâ ve akvâl ile erbâb-ı hamiyet ve ciddiyeti iğfâle kalkıştınız. Halbuki *el-cinsü ile'l-cinsi yemilü* kaide-i tabiiyesi hakikaten ve fiilen sizi asıl mücânis olduğunuz tarafa çekip götürüyordu. Aldatıyorum zannettiğiniz erbâb-ı hamiyet ise "*âyinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz!*" hikmetine vâkıf buldukları için mahiyet ve mesleğini bütûn hakâikiyle keşf ve takdir etmekte gecikmediler. Fakat hükümet-i meşrûtanın her cüz'-i sahihine sadakat ve itaatte bir sebât-ı âhenîne malik olan o erbâb-ı ciddiyet, makamınıza izafetle size hürmetten hatta lede'l-icap muâvenetten geri durmadı.

Vaktâki 31 Mart ateşinin muhrip şirâreleri buraya da dehşet-endâz-ı tehdid oldu. Vatamı bu mühlik yangından kurtarmaya hayat ve mevcudiyetini vakfeden fedakârân-ı hürriyete karşı istiskaller gösterdiniz, sizden talep olunan sebat ve hamiyet yerine intâc-ı şikâk ve nifak edecek surette ibzâl-i telkinât buyurdunuz. Her ne ise bunları size uzun uzadıya hatırlatmak istemeyiz. Şüphe yoktur ki adalet bu hatırâtı subût-ı kanunî ile nazar-ı intibahınıza vaz' edecektir. Nihayet Hareket Ordusundan gelen telgrafnâmelerin meeli celâdeti ile buradaki kitle-i ittihad-ı hürriyetin metaneti size ilkâ-yı tesir edebildi de İstanbul fâciasının tetimmesi olmak üzere burada hazırlanan hâile, bi-hamdillah meşîme-i teşebbüste iken boğuldu kaldı.

Vali Beyefendi hazretleri! Maske arkasında oynadığınız oyunlar bu dereceyi bulmuş iken maksad-ı yegânesi selâmet-i vatandan ibaret olan erbâb-ı hamiyet onun husûlünü görmekten mütevellit neşve-i saâdet ve meserret arasında sizin o ahvâl ve ef'âlinizi hemen meydan-ı tedkike çekmek te-

nezzülünde bulunmadılar. Hatta hiç meslek ve mahiyetinize münasebeti olmayan bir takım merdâne ve hürriyet-perverâne mukaddes yazılara vaz'ı imza hakkındaki şitâb-ı mezbûhânenizi de tebessüm-i âlî-cenâbâne ile kabul ettiler.

Ve'l-hâsıl ahvâlinizi maske altında sakladıkça -bütûn kûnh ve fitratınızla sizi tanımakla beraber- enzâr-ı âmmeye sizi teşhir etmek istemedik.

Bizi sükûta sevk eden sebep, uluvv-i cenâba mukârin bir hiss-i nezâhet idi. Yoksa mütelevvin ve mütebeddil mesleğinizin nukât-ı mütezâddesine medâr-ı teminât ittihâz ettiğiniz "*Böyle yaparsam alçağım, şunu işlersem namussuzum*" yolundaki sadık yeminlerinize! aldanacak kadar bizi saf-dil zannetinizse hakikaten fazlaca saf-dillik ettiniz.

Vali Beyefendi! Mademki maskeyi çıkararak mahiyet-i sahihanızı sâha-i fi'liyata va'z ettiniz şimdi açık konuşalım:

Yükarıdan beri tasvir ettiğimiz ahvâlde muhâlif-i hakikat bir nokta varsa söyleyiniz! Yine size soruyoruz (*Falan ve hempâlarının*) ibâre-i tezyîfiyesiyle mahv ve kahırları için makâmâta müracaat ettiğiniz zevâtın -koltuğunuz altında hazırlanan bir tehlike-i müdhişenin önünü can-fedâyâne mesâî ile almaktan başka- ne kabahatleri varsa söyleyiniz de biz de anlayalım. Hem bunu yalnız biz değil, vatanın bütün erbâb-ı vicdanı sizden soruyor!

Mekteb-i İdadî Muallimlerinden

Hüsnü

-SERBAZ- (Aynı Sayı)

Cibilliyet-i tabiiye hiçbir vakit icrâ-yı tesir etmekten geri kalamaz. Bazen bu, bir zaman-ı muvakkat için yaldızlı yıldızlı bir setîre-i iğfâl altında müessiriyetinden mahrum kalabilir. Fakat ufacak, hatta zerre kadar bir fırsat onun uyuşmuş dehşet-i kâtilânesini yine uyuşmuş velâkin yeniden can bulmuş bir yılanın zehirinden ziyade icrâ-yı fiil ve amel ettirir.

İyilik bilmemek, hakikati takdir etmemek, kadir-nâ-şinâs olmak, iyiliğe mukabil kemlik etmek, anlamamazlığa gelmek, tebessüm-i kâzib altında kin beslemek, sözlerinin eri olmamak, iktidar-ı resmîsini âlet-i garaz olarak istîmâl etmek, aldatmak, tavşana kaç, tazıya kovala demek, iki yüzlü değil bilmem kaç yüzlü olmak, cesaret ve hamiyeti meydan-ı iğfâlâtta göstermek,

gizliden gizliye ocak söndürmeye çalışmak, beyazı siyah göstermeye çalışmak, yalnız küçükleri değil, sinnen mevkiyen mâ-fevklerini bile fikr-i intikam ile aldatmaya koyulmak, desâiste tilki hunharlıkta kurt ile meydan-ı müsabakaya çıkmak istidadında bulunmak herkese müyesser olan mezâyâdan değildir. Hilkat bunları pek ender olarak verir.

Sırf hakâik ile mâlî olan bâlâdaki mektup bunları bize derhal hatır ettirdi. Bu evsâfî hâiz olmak hakikaten bir büyüklüktür. Biz Abdülhamid'e verilen büyük unvanıyla Arapçada mukabili olan Âlî arasında bir fark görmüyoruz.

(*Müsemmâ bi'n-nakîz*) olan bu tesadüf pek gariptir. O halde iki rû-siyahın adedi çoğalıyor. Evet! Mektubun başlangıcı pek hakîmânedir. Suret-i âyine-i sîrettir. Şehrimizden evvel bu suretin mâkesi olan İnebolu bunu atı için bir fâl-ı hayr görmemiş idi. Arabacılar üzerinde bile öyle bir tesir hâsıl etmiş ki kendisi gelmeden şeâmet-i şöhreti geldi. (*Biz bundan iş beklemeyiz*) diyen arabacıların kulakları çınlasın! Hakikaten geldiği günde biz de pek meş'ûm bir şey gördük onun ilavesiyle şu mektubun münderecâtını itmam edeceğiz. Teşrifleri gününde resm-i hoş-âmedî biter bitmez ilk valiliğinin ilk fermanını bir saat evvel dinlemek, resm-i behînini görmek iştiyâkıyla ertesi günü saat iki buçukta ferman kıraatını müş'ir tezkireler yazdırdı. Ashâb-ı merâtîp üniformasını lâbis nişanlarını hâmil olacak idi. Tabii Beyefendi de murassâ nişanları müşa'sa' üniformalarıyla arz-ı endam edecek idi. Aceleten elbise-i resmîyelerini hâmil sandığı gece açmışlar. Bir de ne görsünler. Meğer bir dirayet-i mahsûsa eseri olarak (!) elbisesinin bulunduğu bu sandıkta bazı mayî ilaçlarla kolonya ve sâir kokular da konmuş. Yolda bunları hâmil şişeler kırılmış rütbe-i bâlâ üniformasının sırmaları sahibinin telefvün-i ahlakından nişan verir bir reng-i bukelamun kesp etmiş, kılıcının mevzû olduğu yer de bilinmemiş kılıç da meydan da yok! Ertesi günkü debdebe ve dârâta pek mühim bir mani teşkil eden bu hal-i gayr-ı muterakkıp Beyin manzûme-i âdâbiyesini tahrik etmiş! Hiddet etmiş çağırılmış bağırılmış ve derakeb icap edenlere bir tezkere göndererek yarınki resmin siyah redingotlarla icra edilmesini emretmiş! Ashâb-ı merâtibe tebliğ-i keyfiyet edilmiş. Fakat vaktin darlığı gülünç bir hali intac etti. Gözümüzle gördük. Ashâb-ı merâtîbin kimisi üniformalı kimisi sivil olarak Hükümete gelmeye başladı. Üniformalıların bazısı evlerine avdet ediyor, bazısı da Hükümette soyunuyor idi. Uzatmayalım. Vakt-i muayyen geldi. Ferman okundu. Toplar atıldı. Fakat herkeste bir me'yûsiyet, bir can sıkıntısı, bir hayret, bir teaccüp hüküm

sürüyordu. Bu ne acül adam. Perşembe günün(d)e işi bıraksa idi ne olurdu gibi sözler de iştiliyordu.

İşte Vali Beyefendimizin işe mübâşeretleri böyle oldu. Bu zatın burada hiçbir işe muvaffak olamayacaklarını çok duramayacaklarını ahvâl-i meşrûhadan tefe'ülen bir iki zata söylemiş idik, fakat kendisinin bizi hayretler esefler içinde bırakan bu derece dün-ayar bir cevher olduğunu kat'iyen tahmin edememiş idik.

Şu satırları karalarken Tekirdağ'ından aldığımız bir mektup kalemimizi yormakla beraber kârîlerimizi ikaz edeceğinden çâr-nâ-çâr âtûdeki satırları yazmağa katlandık. Mektup uzuncadır. Kârîlerimiz bazı fikirâtını burada bazılarını da *Mizah* kısmında okuyacaklardır Sahib-i mektup (*Serbaz*) hakkındaki fikir ve mütâlaasını ve teşekkürünü yazdıktan sonra diyor ki: (*O açık mektubunuzda Ömer Âli Bey'in ahvâl ve hareket-i müstebidânesi o kadar tasvir edilmiştir ki tarif edemem. Zira kendisi Abdülhamid'in ben-degânından meşhur Fehim'in ser-hafiyesi idi. Almanya İmparatoru veya Sefirinin ısrarı üzerine Fehim Bursa'ya teb'id edildiği günü Ömer Âli Bey dahi Tekirdağ'ından o gece tahte'l-hıfz Dersaadet'e götürülmüş idi. Burada bulunduğu zaman her sınıf ahaliye karşı gösterdiği şiddet-i zulüm ve gadri tâdât edemeyiz. Zaten mâhût her nereye gittiyse aynı muâmeleyi icrada hiç kusur etmemiş idi. Bi-gayr-ı hakkın keyfi hapîsler, tekdirler defâatle vakî olmuştur. Fakat o devr-i menhûsda kimseye ağız açtırmaya meydan bırakılır mı idi?...*) Görülüyor ya! Vali Beyefendi hazretlerinin ahlak-ı fâzılları kendilerini hayır ile yâd ettiriyor! Can yaktığını hatta mektupçu iken daha ziyade can yakmak için Ermenice'yi tahsile başlayıp hatta tek tük öğrendiğini de işitmiş idik. Daha bildiklerimizi teeddüben ve hürmeten açık mektubumuzda yazmamış idik. Kendisine hiçbir suretle garaz ve kinimiz olmadığından meseleyi umumiyet itibarıyla yürütmüş idik. Fakat o günden sonra şâyân-ı hürmet ve tâzîm bazı zevât hakkında hafî ve celî yürüttüğü fena mütalâalar yazdığı yalan yazılar kendi mahiyetini daha ziyade işâaya bizi mecbur bırakmıştır. Kusur kabahat hata kendisininindir. Redâet hilkatindedir. Ve eminiz ki bu yazıları vakar ve haysiyet-i zatiye-i harikasıyla (!) okuduğu zaman nam-ı dilârâmı gazete bu suretle sahifelerine geçtiği için sevinecektir. Hâ! Haurımıza geldi. Bir gün bizi gazeteci sıfatıyla yanlarına çağırıp gûyâ kendisince târîz telâkkî edilen ve hakikatte kendisine kat'iyen cihet-i taalluku olmadığı bizce muhakkak olan bir meselenin netice-i müzakeresinde (*bu müzakere kendi ta-birleridir*) bize hitaben:

(*Bak oğlum istersen benim ismimi açık olarak yazın, beni tezyîf edin, ben öyle şeylere aldırمام*) buyurmuş idiler. Bunu bittabi hakikat olarak kabul etmemiş idik. Fakat bu mübareğin gösterdiği evzâ ve harekât hiçbir tezyîften kızarmayacak kadar kalın bir gışâve ile simasının mestur olduğunu ispat etmiştir. Bunun için sarf edilen mürekkebe acırız. Ne çare ki hem bu emr-i acibini ifa etmek, hem de böyle yâdigârların hüviyet-i zatiye ve meslekiyesini milletin enzâr-ı intibâhına vaz' eylemek bizim için bir vazife olduğundan bu iğrenç vasfını iğrenerek yazıyoruz.

Gazetemizin şerefine nakîsa getiren bu hal-i ıztirârîyi munsif ve vicdanlı kârîlerimiz etmek istediğimiz hizmetin ulviyyetine bağışlarlar demekle sözümüzü itmâm eder ve koca bir memleket halkını fikren, kâlen, kalemen yoran, işlerin mihver-i lâykında adem-i cereyânına tesir-i azîmi görünen, ezher-çihet Meşrutiyet memuru olmasına fitratıyla terbiye-i istibdâdiyesi kat'iyen mani olan Vali Beyefendi'nin bir saat evvel kaldırılmasıyla umûr-ı mühimme-i vilâyeti emin, metin fa'âl bir yed-i iktidar ve hamiyete tevdiî tekrar kabinemizden ve vükelâ-yı milletimizden kemâl-i sûziş ve hararet ile temenni eyleriz.

-MİZAH-

-Yine sende bir şeyler var. Nazarın yine keskin ne keşfettin bakalım?

-Ne keşfedeceğim, iş her taraftan patlak veriyor. Meğer biz bu dünyaya uzun kulaklı geldik öyle gideceğiz.

-Mutlaka havadisın mühim ve müessirdir.

-Birader biz sabahtan akşama kadar çalışıyoruz. Bazen çakır bir keyif olalım deriz. Bizim Apostol'un meyhanesine gider birkaç tane çıkarız. Derken muazzibin biri gelir. Meyhane kapanacak vakit geldi der. Biz hemen yarım keyif olarak oradan çıkar evimize geliriz. Paramızla eğlenemeyiz.

-Bundan ne çıkar? Bu muazzib dediğiniz adama teşekkür etmelisin ki senin aklını, vakârını, paranı muhafaza ediyor.

-Ne tuhafısın be. Dinle bakalım söz nereye gelecek.

-Pek iyi devam et!

-Halbuki bizim terbiyemize, memleketimizin ıslahına, devletimizin terakkisine hizmet için tayin olunan bazı büyük memurlar mesela Valimiz gibi suret-i Hak'tan görünenler bizden ziyade içerler dünyanın zevkini sürerler de ağzını açıp bunlara bir şey diyen yok. Meşrutiyetimizin ilanını müteakip İstanbul paşalarının beylerinin yani *Yıldız* böceklerinin tercüme-i ahvâlini okuduk. Hep âlâ mezeler, nâdide içkiler, müstesna kızlarla mâl-â-mâl. Te-kirdağ'ı karpuzları meşhur, rakısı da namlı olmalıdır ki bizim Beyefendi orada mutasarrıf iken gece gündüz zevk ve safâ ile meşgul imiş. Hey gidi dünya hey!

-Canım orada böyle imiş burada böyle değil ya! Biz burada içtiğini görmedik.

-Rica ederim. Sözümlü kesme bozuşuruz. Sonra benim gibi güzel havâdis bulur getirir bir aptal bulamazsın. Burada korkusundan değil başka şeyler düşünmekten vakit bulup da içmedi. Her ne ise ne demiş idim hey gidi dünya hey! İnsanlar hep bir kıratda değilmiş! Şu mâhûdlar ki işittiğime göre malları haciz olunacak ve kendileri birer kaleye gönderilecektir. Onlar açık olarak zevk ve sefâlarını icra ediyorlarmış bunlara kimsenin diyeceği yok. Herifler zevk sahibi imişler. Fakat bizim bey böyle yapmıyormuş! Peder namına bâkire kızların yanlarından sabahlara kadar ayrılmıyormuş! Pederlik maskesi altında..... !

-İşte ben buna inanmam. Bu nasıl şey! Buna vicdan lâzım. Yoksa Sulukule mahsulü mü... ?

-Ahmaklığın sırası değil. Dinle de adam ol. Evet! Peder beyefendi hazretleri (!) gözüne kestirdiği kızları ölmüş kızına benzetiyormuş da kemâl-i terahhum ve şefkatinden ve merhûme kerîmesine olan fart-ı muhabbetinden yanlarından bir türlü ayrılmak istemiyormuş. Anlarsın ya! Şimdi işin içindeki fırladağı gördün mü? Bizim bildiğimiz bir insan ancak bir insana az çok benzeyebilir! Acaba Beyefendinin merhûme kerîmesinin saçı kadar sîmâları da var(mıy)mış ki her güzel kıza benzetiliyor. Bunu anlamak isterim.

Bunun için ilm-i sîmâya vâkıf olanları bir kongreye davet ederim. Meseleyi hal edene şu -Serbaz- unvan-ı cesaret-efzâsıyla meydan-ı hakikat ve ulviyete bilâ-ihtirâz pây-endâz olan gazetenin bir seneliğini nâcizâne olarak takdim edeceğim.

-Dellala haber verdik mi?

-Ulan gebeş! Bu iş dellahın ağzına düşer mi? Dellahın sesi gazetenin varacağı yerlere kadar gidebilir mi? Beni bu kadar şeyi düşünmeyecek derecede mülâhazasız mı sanırsın! Yok ben mülâhazasızlıkta Beyefendi ile hiçbir vakit beraber olamam! Düşünmeden bir iş yapamam. Ben icap edenlere haber gönderdim. Bir hafta müsaade istediler. Gelecek haftada iş hallolunur. İnşallah o güne kalmaz iş olur biter. İntizar iyi şey değildir. Bekleyen de beklenen de ateşler içinde kalır. Bereket versin ki (*Küllü âtin karîb*) sözü bize ümit veriyor. Yoksa iş fena.

-Kuzum bu fasıl bitti. Şimdi ben de sana bir muammâ vereceğim halledersen teşîi arabasının parası benden. Gördün mü yine kârına çalışıyorum köfte-hor!

-Vallahi keyfim geldi! Gözüm telde! Hani o mübarek gün? Söyle bakayım.

Pek soğuktur, kabre benzer zevki yok, nef'i, sıfır
Hariciyle dahili bânîsinin timsâlidir.

-Vay köfte-hor vay!

-U..la...n... işitirse seni sürgüne gönderir. Öyle teşbih olur mu? Bununla beraber ne güzel beyitli muammâ! Pek âlâ! Bunun cevabı böyle kafiyeli mâfiyeli mi olacak? Bak benim şairliğim yok! Hallâl-ı gavâmız-ı meânî olan fikir ve irfanımın kuvve-i müşgil-güşâyisiyle işi anladım. Muammâyı hallettim. Epeyce parlak söz söylemişim değil mi? Ne çare ki teşehhür etmek istemiyorum. Şöhret âfettir derler. Bunun için böyle görünüyorum. Lakin sırası geldi mi böyle şâyân-ı âferîn dirâyetler gösteriyorum. Sakın Bey işitmesin beni akıl kahyalığına tayin eder. Ben buna muvâfakat edemem. Hiç ben öylelerin akıl kahyalığına tenezzül eder miyim? Sözü uzattım. Bizim arabacı Hasan Ağa'ya pey ver. Sana emniyetim yok! İşte muammânızın halli:

Milleti aldatmaya alet garîb bir çeşmedir
Kim zemini milletin, âbıysa beylik malıdır
Öyle bir çeşme ki bozdu bahçenin şirinliğİN
Nezd-i Âlî'de fakat ulviyyetin timsâlidir.

İşte imâleli zihafı bir cevab-ı manzum hezâr-meâl! Bununla beraber maksat şiir müsabakası olmayıp muammâ halli olduğu için bu kusurları muammâ halli hususundaki dirayetime bağlarsın değil mi? Ben de şimdi bir şey soracağım. Çeşmenin bânîsi ile mühendisi mâlûm fakat parasıyla ismi

meçhul! Bir rivayete göre hükümetin masarifi tamiriyesinden yapılmış diğer rivayete göre kise-i umrân-perveriden. Doğrusu bu olacak! Lakin isim? Güzel bir isim bul bakalım!

-Hay hay: Âbide-i İstibdat, Hâtura-i İrticâ, Yâdigâr-ı Şeâmet, Eser-i Âlî-i Tehakküm, Ber-güzâr-ı Kâzib, Külâh-ı Heykel-i İğfâl. Al sana altı isim!

-Hepsi güzel! Fakat bir tane lazım. Kur'a çekelim.

-Pek âlâ işte ben altı kâğıt yazdım. Çıkar fesini!

-İşte... Elini uzat bir tane al.

-Aldım...!

-Ne çıktı bakalım!

-Hah hah! Eee şimdi bakalım! Hâtura-i İrticâ, en güzeli değil mi?

-Pek güzel, pek münasip var ol. Elin dert görmesin!

-Teşekkür ederim. Lakin ben resm-i küşâdını görmeden, ismini, tarihini hâk ettirmeden, sabah akşam geçtikçe ana nükte-endâz-ı azamet ve gurur olmadan memlekete veda-hân ve reh-nümâ-yı esef ve hüsrân olursam emeğime acırım.

-Sen sağ ol birder. Allah başka keder vermesin. Gittiğin yerde bir daha yaptırırın! Yer beylik, su beylik, resmi yapan mühendis beylik olduktan sonra gerisi ne? Allah millete devlete zeval vermesin. Erbâb-ı vicdanı da doğru yoldan ayırmasın. Yoksa böyle ucuz ucuz hayrât her vakit yapılır. Maa-mâfih hikayesini ede ede bitiremediğin diğer âsârın da böyle ise ahirette verecek hesap ve cevap çok! Belki de dünyada soran olur. Adalet-i ezeliye ihmâl etmez imhâl eyler. Acaba geceleri ne vicdan azaplarıyla geçiriyorsun!

-Hüdâ alim düşünmem bile! Zamanın verdiği fırsatı hüsn-i istimâlden başka bir iş görmedim. Mes'ûliyet bana değil zamana aittir.

-Pek güzel buyurdunuz. Maa-mâfih zaman sebatsızdır. Dün verdiği fırsatı bugün geri alır. Dün el üstünde tuttuğunu bugün hazîz-i mezellele atar! Onu hüsn-i idare etmeyen daima menkûb ve mahkûm olur. İşte benim de size cevabım bu.

d-Köroğlu, Nr. 30, 20 C. Âhir 1327/25 Haziran 1325/8 Temmuz 1909

Muktebesât: Kastamonu'da İrticâiyûn

Osmanlischer Lloyd muhabiri yazıyor:

Vilâyet gazetesinin tekzîbâtı hilâfında olarak Kastamonu Valisi Ömer Âli Bey, yeni Türkiye'nin muhtaç olduğu memurından değildir. Ömer Âli Bey XIX. asrın evâsında bazı vilâyetlerde *keyfe mâ't-tefak* idare-i hükûmet eden derebeylerine benzer. Hareket-i indiyyesinin en birinci nümûnesi bazı ef'âlini tenkid eden *Serbaz* gazetesini tatil etmesidir. Diğer bir misal daha kendisiyle arkadaşlarının maaşını istediği için Nâfia Müfettişi (Kondoktörü) Emin Efendi'yi tevkif etti. Vali hiçbir sebebe müstenit olmaksızın mûmâ-ileyhin maaşını vermekten istinkâf ediyordu. Ömer Âli Bey Emin Efendi'nin sebep-i tevkifi olmak üzere güyâ kendisini tehdit ettiğini söylüyordu. Fakat ithamın icra edilen istintâk neticesinde bir sanîadan ibaret olduğu tezâhür etmiş ve müddei-i umûmî bilâ-sebep kimsenin tevkifi muvâfık olamayacağından Emin Efendi'nin sebîlini tahliye etmiştir. Lakin bu hal Vali Beyefendi'nin hoşuna gitmediğinden ve yapacak bir şey de bulamadığından hemen Emin Bey'i Kastamonu'dan neyf etti (!).

Müddei-i Umûmî Hâmi Bey'in dahi İstanbul'a çağırılması Vali'nin eser-i intikamıdır. Hâmi Bey'le Emin Efendi'nin İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin en fa'al ve gayûr azasından olduğunu zikredersek bu hareketin esbâbı tezâhür etmiş olur. Vali şüreka-yı indiyesi ile ahaliyi tazyik ederek Dersâadet'ten gelmiş olan Hey'et-i Tahkikiye huzurunda kendisi aleyhinde söz söylemeye cesaret edecekleri haps ve nefy etmeye muktedir olduğunu göstermek istiyor.

Bunlardan mâadâ Vali zaten 70-80 yaşında bir ihtiyar olup kuvve-i sâmia ve bâsirasına artık idare-i umûr edemeyecek derecede zaaf târî olmuştur. Pek geri kalmış olan Kastamonu Vilâyetini tarîk-i tekemmüle sevk için buraya genç, fa'al, cidden meşrutiyet-perver bir vali göndermek lazımdır.

Harekât-ı irticâ-kârâne hakkında tahkikat icra etmek üzere Dersâadet'ten şehrimize gönderilmiş olan Hey'et-i Tahkikiye yalnız menâfi-i hükûmeti nazar-ı dikkate alarak ve eşhâsa her kim olursa olsun ehemmiyet vermeyerek müsebbipleri bulacaktır. Eğer bu surette hareket edilmeyecek olursa irticânın bu vilâyette pek ziyade kökleşeceğini görmek tehlikesine maruz olacağız.

Tercüman-ı Hakikat

e-Köroğlu, Nr. 33, 12 Recep 1327/16 Temmuz 1325/29 Temmuz 1909

Valinin Davası

Gazetemiz Müdür ve Muharriri Hüsnü Efendi aleyhinde Vali-i sâbık Ömer Âli Bey tarafından iftira ve tahkir davası ikame edildiğinden Temmuz'un 14'üne müsâdif Salı günü davanın rü'yet edileceğini ve neticeyi de kârilerimize bildireceğimizi geçenki nüshamızda yazmış idik. Dava her ne kadar neticelenemeyerek esbâb-ı kanuniyeden dolayı yevm-i âhara tâlik edilmiş ise de vadimizden half etmiş olmamak için Müdürümüzün bu babta Mahkemeye verdiği müdafaa-nâmeyi ber-vech-i âti derc ediyoruz:

Vali-i sâbık Ömer Âli Bey tarafından hakk-ı âcizanemde mahkeme-i alyelerine iftira ve tahkir davası ikâme edildiğini tarafıma tebliğ olunan fî 4 Temmuz sene 325 tarihli ve 442 numaralı celp müzekkeresi meelinden anladım. Devr-i istibdatta valililer, muğber oldukları kimseleri hiçbir mahkeme-i adalete müracaata lüzum görmeksizin, keyif ve arzuları vechile hapis ve tevkif ve nefy ve tağrîb suretiyle cezalandırır ve bundan dolayı bir gûne suâle mâruz bulunmazlar idi. Bugün şu dava, enzâr-ı millete kanunun keyfe galebesini arz ediyor ki bu da sırf Meşrutiyet-i mukaddesemizin semerât-ı nâfiasından olmağla bize bugünleri gösteren Cenab-ı Hakk'a arz-ı teşekkürât-ı bî-gâyât ederim; Zira bu hal, millet için bir nimettir, her nimet şükrü müstelzimidir.

Reis Beyefendi! Ömer Âli Bey kendisine iftira ve tahkirât icra edildiğinden bahis ediyor. Halbuki ne gibi mevâdd isnadıyla iftira eylediğim ve ne maksat üzerine ne gibi elfâz-ı tahkîriyye istîmâliyle tahkîrâtta bulunduğum tasrih olunmuyor; Çünkü bendeniz Ömer Âli Bey'e iftira etmediğim gibi kendisini tahkir de eylemedim. Ömer Âli Bey'in taraftârân-ı Meşrutiyet aleyhine makâmât-ı âliyye yazdığı telgrafnâmelerin, bilhassa Dahiliye Nezâret-i celilesine fî 22 Nisan sene 325 ve fî 4 Mayıs sene 325 tarihiyle yazdığını işittiğim şifreli telgrafnâmelerinin celp ve kıraati kendisinin hürriyet-perverân hakkındaki fikrinin derece-i şiddetini irâe ve ispata kâfidir zannederim. Hiç bu kadar icad-ı müftereyâta muktedir olan Ömer Âli Bey'in aleyhimde iddia eylediği işbu iftira davası acaba müdür-i mes'ûlü bulunduğum (*Köroğlu*) gazetesinin 25 numaralı nüshasında ve "*Tebyîn-i Hakikat*" ser-levhası altında yazılan makaleden mi iktibas olunmuştur?! Eğer böyle ise bu, cidden şayan-ı istiğrâbdır.

Hükkâm-ı Kirâm! Cümlece malumdur ki lisan-ı matbuât, tercüman-ı efkâr-ı millet, hâdim-i teâlî-i ümmettir. Biz o makaleyi, ser-levhasından da anlaşılacağı vechile, resmî olan vilâyet gazetesinin resmîyetiyle gayrı mütenasip ve sırf bir maksad-ı hususiye mebni yazdığı bir makalenin efkâr-ı âmmede hasıl ettiği tesirâta tercüman olmak üzere yazdık. Makalemizde makale sahibini tayin etmedik. Mezkur makale müddeînin arzuhaline merbut (*Koroğlu*) ceridesinde mündericdir.

Bunun neresinde şahsiyâta girişilmiş ve kime taarruz olunmuştur? Makalemizin bir cümlesinde: *“Yalnız işin tahkikât-ı resmîye dairesine girdiğini işittiğimiz için onu teşvîş ve işgal etmiş olmamak his ve vazife-perverânesiyle bazı cihetleri biraz hafif geçmeye ve tafsilâtta tevakkî etmeye lüzum gördük”* denilmişti. Artık o tahkikât-ı resmîye yapılmış ve hafif geçilen cihetler yüzlerce zevât-ı mütebere tarafından Hey’et-i Tahkikiye’ye verilen ifadâla tenvîr ve tazvîh edilmiş olduğundan eğer ispat edilen mevâddan dolayı tahkir ve iftira davasına kıyam etmesi lazım gelirse şuhûd-ı mûmâ-ileyhimin kâffesi hakkında Mahkeme-i Aliyyelerine müracaat eylemesi iktiza eder. Bunun böyle olması lazım geleceği Hey’et-i Tahkikiye’ye verilen evrakın celp ve mütâlâasından müsteban buyurulur. Hal bu merkezde bulunmuş ve Ömer Âlî Bey’in irticâa olan meyil ve hizmeti hâlâ efkâr-ı umûmiyeden zâil olmamış iken sırf âmâl-i mahsusaya mübtenî olarak vilâyetin resmî gazetesinde setr-i hakikate çalışılması ve bilhassa istihkâr-ı hayat edercesine beldemizin muhafaza-i asayişine mesâî-i müşekkel-i ber-endâzânesi sebik ederek umûmun mazhar-ı teveccüh ve sitayişî olan ve bir iki nüsha evvel yine o resmî gazete ile lisan-ı Vilâyetten takdir edilen bir zatın tahkir edilmesine karşı tercüman-ı efkâr-ı umumiye olan gazetemizin tazvîh-i hakikatten iğmâz eylemesi gayr-ı kâbil-i afv bir hamiyetsizlik olur idi. Binaen-aleyh *“Tebyîn-i Hakikat”* makalesiyle gazetemiz uhdesine müterettib bir vazife-i mukaddeseyi ifa etmiş olmağla bundan -velev ki mev’hûm olsun- bir iftira davası icadî yine hayal-i muhaldir. Acaba Ömer Âlî Bey tevehhüm ettiği iftira ve tahkir davasını (*Serbaz*) gazetesinin 13 numaralı nüshasında neşrolunan açık mektuptan mı çıkarıyor? Bendeniz o mektubu yazdıktan sonra da tekrar tekrar okudum. Onda öyle iftiraya, tahkire müteallik bir şey yoktur. Mezkur mektup dahi müddeînin arzuhaline melfûf (*Serbaz*) gazetesinde mündericdir.

Hükkâm-ı Kirâm! Matbuâtın vazifesi menâfi-i umumiyeye hizmettir. Ömer Âlî Bey, eyyâm-ı buhrandaki mesâî-i irticâyesine set ve mûmânaat çeken meşrutiyet-perverân aleyhine nüfûz-ı hükümetten bi’l-istifade hücum

etti. Bu hücumu bâlâda arz ettiğim telgraf-nâmelerinin celp ve kıraatiyle maddeten dahi sabit olur. Bendeniz, sevk-i hamiyetle kendilerini ikaz için o açık mektubu yazdım. Çünkü kendileri mekteb-i istibdâttan yetişmiş, taaz-zuma alışmış olduğundan kimsenin ihtarât-ı hayır-hâhânesini dinlemez idi. Meşrutiyet-i idare ise millete bu hakkı bahş etmiştir. Emsali hemen her gün, gazetede görülmektedir. Erbabı bu gibi ihtarât-ı hayır-hâhâneden mütenebbih, bu suretle millet de müstefit olmuş olur. “*Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir!*” Ben de Ömer Âli Bey’in millet menâfiine sarf etmeye mecbur ve memur olduğu nüfûz-ı vilâyeti, Meşrutiyet hâdimlerinin aleyhine sarf ve israf eylediğini gördüm. Kendisinin israf ettiği bu kuvvet ise millettir. Bendeniz de efrâd-ı millettten biriyim. Bir hakk-ı müşân izâasına göz göre sükut etmek millete en büyük ihanettir ki meşrutiyet-i idare, bil-hassa hamiyet-i Osmaniye buna mütehammil değildir. Bendeniz vazife-i vataniye ve milliyemi ifa ettim. Vazife ise mucib-i suâl olamaz. Kaldı ki gerek “*Tebyîn-i Hakikat*” makalesinde, gerek “*Açık Mektub*” umda iddia olunduğu vechile ne Ömer Âli Bey’in aleyhine, ne de bir şahs-ı muayyen-i âhara iftira, zem, tahkiri mutazammın bir tek kelime bile yoktur. Binâen-aleyh, ahvâl-i mesrûdeye göre icap eden muamelenin icrasını Mahkeme-i Aliyelerinin müsellemlen olan adalet ve hakkaniyetine terk ve tevdi eylerim. Ol-babta emr-u irade hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Ek-II BOA. DH.MUİ: Nu: 5-3/37.

Kastamonu Vilâyeti Mektubî Kalemi Aded 384

Dahiliye Nezâret-i Celilesi Huzur-ı Fehâmet-Mevfûr-ı Samîsine

Marûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

Bazı esbâb-ı ihtirâsiye ve ahlâk-ı redîe sâikasıyla hakk-ı çâkerânemde ihtirâ ve işâe edilen müftereyât ve azviyyât-ı mü'lîmeden dolayı vakî olan talep ve istidâ-yı bendegânem üzerine îzâm buyurulan Hey'et-i Tahkikiye ikmâl-i tedkikât etmiş olmalıdır ki bugün Dersaadet'e avdet eyledikleri gibi müftereyât-ı vâkıanın müretteplerinden İstinâf Müdde-i Umûmîsi dahi bu kadar marûzât-ı ubeydâneme karşı acıpdır ki yine memuriyeti başına geldi.

Eğerçi irticâ ve ifsâd gibi, din-ü devlet ve vatanıma ihanet gibi, bir hey'et-i istibdâdiye tertibi ve avene-i fesâdiye ve irticâiye tedarik ve teşkili gibi fikren vaz'an hâlen bir hareket ve fi'liyyât-ı çâkerânem meşhûd ve mesbet veya

mahsus ise akâid-i İslâmiyemle hamiyet ve muhabbet-i Osmaniyemle namus ve haysiyet-i zâtiyemle selâmet ve selâset-i vicdaniyemle idama kadar en ağır cezaya her an her dakika mutî ve müheyyayım.

Şayet mûcib-i muâheze böyle bir halim yoğise İstînâf Müdde-i Umûmîsi Redif miralayı Beledî Reisi misillü müftereyât-ı vâkıa-i hayat-sûzî icad ve ihtirâ edenlerin ve şunu bunu tehdit ve ifâl ile bûhtannâme tertip ve bilir bilmez tahtüm eden ve ettirenlerin sür'at-i tecziyesini talep ve istid'â etmekle beraber Meşrutiyet-i mübeccelemizin âsar-ı âdile-i fi'liyyesine kemâl-i tehâlûkle intizar ederim.

Kastamonu'da bir vakitten beri devam eden bu şımarıklığın bu tecavüzün bu ifâlâtın eğerçi serian önü alınmaz ve bir takım erbâb-ı fesat buradan kaldırılmaz ve ahlâk-ı ahali üstünde kısmen bir terbiye-i intihabiye gösterilmez ve kudret-i kabiliyet ve adalet ve mehâbet-i hükümet vakit ve zamanında irâe edilmez ise meşrutiyet-i idare ve hükümet-i siyasiye itibarıyla bu memlekete en maharetlilerimizden, en liyakatlılarımızdan, en diplomat bildiğimiz genç veya mücerrep kâr-âşinâlarımızdan valiliğe her kim gelirse gelsin birkaç ay sonra görülecek netice yine bu şirret bu hal, yine bu fesad bu makâl, yine bu tecavüz bu ef'âldir.

Gerek geçmişlerim gerek kendim bu devlet bu millet sayesinde envâ-ı terakkîyât ile muazzen ve muhteremen merzuk olduğumuz gibi bakıyye-i hayat-ı çâkerânem dahi kemâ-kân o sayede ve gayet kanaatkâr bir surette emînü'l-intiâş bulunduğu için maruzât-ı vâkıa-i kemterânem aslâ ve kat'â nefsi çâkerâneme tealluk etmeyip ancak muhafaza-i şeref-i hükümet ve tedvîr-i umûr-ı devlet ve intizam ve inzibat-ı memlekete ve usul-i Meşrutiyet ve adalete ve hakk-ı hürriyet ve selamete ait ve râcîdir.

Ashab-ı hall-ü akd ne kadar metin olursa olsun bir takım erbâb-ı âmâl-i fesat-ârânın envâ-ı eşkâl-i hay-huy-i fitne-cûsundan malî, mülkî, idarî, zatî muhafaza-i vakar ve namus kaydına düşerek tesirât-ı dahiliye ve hariciye itibarıyla umûrun temin-i hüsn-i tedvîri ve hele en ziyade muhtac-ı ıslah ve tersî ve tersîn olan hutûb-i nâfia ve maarifi sektedâr olmaktan asla halî kalmıyor. Buraları ise devletçe şâyân-ı teemmül ve tedkîk-i amîktir. Her halde emr-u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 16 Cemâziye'l-âhir seen 327 ve fi 21 Haziran sene 325

Kastamonu Valisi Bende
(Ömer Âli Mühür)

Ek-III *Ömer Âli Bey'in 12 Ağustos 1901 Tarihi İtibarıyla Yaptıkları* (Haura Defteri, s. 7-8).

Sâye-i hazret-i hilâfet-penahîde memurîn ve eşrâf-ı ahalinin inzimâm-ı muâvenetiyle merkez-i livâ ve mülhakâtta te'sis ve inşaatına muvaffak olduğum mebânî.

ADET	SURET-I İNŞASI	ESÂMÎSİ
1	Müceddeden	Bandırma'da nâm-ı Hazret-i Hilâfet-penâhîye mensup Hamidiye Mekteb-i İbtidâisi
1	"	Bandırma'da nâm-ı Hazret-i Hilâfet-penâhîye mermer çeşme
7	"	Bandırma'da nâm-ı Hazret-i Hilâfet-pehâhîye ufak çeşme
1	"	Bandırma'da Haydar Çavuş Mekteb-i İbtidâisi (altında mağazaları dahi maâşâta karşılıktır)
-	"	Gönen şehrine iki saatlik mesafeden su isâlesi
1	"	Gönen'de nâm-ı Hazret-i Padişahîye cesim çeşme
24	Tamiren	Gönen'de Valide Sultan, Defterdar İbrahim Paşa ve zevât-ı sâire nâmına mensup olarak çeşme, şadırvan, hamam
1	Müceddeden	Balıkesir'de Hastahane'ye irâd Hamam
1	"	Balıkesir'de Belediye Meydanı'nda şadırvan
1	"	Balıkesir'de diğer şadırvan
1	"	Balıkesir'de Mahkeme-i Şer'iyye
1	"	Balıkesir'de Hacı Ali Câmî-i Şerîfi bir minaresi
1	"	Balıkesir'de Hoca Sinan Câm-i Şerîfi
1	"	Balıkesir'de Şeyh Lutfullah Cami-i Şerîfi
1	Tamiren	Balıkesir'de Okçu Kara Câmî-i Şerîfi
1	"	Balıkesir'de Kasaplar Câmî-i Şerîfi
1	"	Balıkesir'de Emin Ağa Câmî-i Şerîfi
1	Müceddeden	Balıkesir'de Hamidiye Caddesi

1	“	Balıkesir’de Hamam Caddesi
1	“	Balıkesir’de Mektupçu Caddesi
1	Tamiren	Balıkesir’de Kışla-i Hümayûn (Tecdid derecesinde)
1	“	Balıkesir’de Hükümet Konağı (Tecdid derecesinde)
1	Müceddeden	Balıkesir’de Hükümet Meydanı (Küşâd)
1	“	Balıkesir’de Kışla-i Hümayûn Caddesi
1	“	Balıkesir’de İbrahim Paşa Câmî-i Şerîfi (İki şerefeli minaresi)
1	“	Balıkesir’de Yirmi beş metre irtifânda Saat Kulesi
1	“	Balıkesir’de Debboy-ı Hümayûn
1	“	Balıkesir’de Cephanelik
	“	Balıkesir’de Zağnos Paşa Câmî-i Şerîfi
1	“	Balıkesir’de Zağnos Paşa Türbesi
1	“	Balıkesir’de maarif irâdı Lonca yerindedir
1	“	Bandırma’da sûtûn-ı mefharet
1	“	Bandırma’da Rıhtım 180 metre
1	“	Sındırgı’da köprü
1	“	Balıkesir’de 350 adam alır Hapishane
1	“	Bandırma’da şadırvan
1	“	Bandırma’da Hükümet Konağı
1	İtmam ve Küşâd	Ayvalık’ta Hamidiye Câmî-i Şerîfi
1	Müceddeden	Balya’da Telgrafhane küşâdı
1	“	Balya’da Karakolhane
1	“	Susıgılık’ta Telgrafhane küşâdı
1	“	Balıkesir’de Kütüphane ve mütâlâahane. Kütüb-i nefise ile memlûdur
2	“	Güngörmez, Karadere köprüleri gibi umûr-ı nâfiaya ait lehü’l-hamd otuz kadar köprü inşa edilmiş ve birçok şose yollar ihdas kılınmıştır

Bu kadar inşaatın milyonlara bâliğ olan kâffe-i masârifi mahalleri ahalisi tarafından ve hele Balıkesir inşaatının akıllara hayret veren masârif-i külliyesi Balıkesir ahali-i hamiyet-mendâni cânibinden kemâl-i mefharetle nakden ve aynen tesviye ve itâ edildiğini delâlet-i âcizânemden nâşî fart-ı mübahât ile kayd eyledim.

Fî 30 Temmuz 1317 (12 Ağustos 1901)

Karesi Mutasarrıfı

Ömer Âlî

عرض بقصد

زیرن مصطفیٰ رشید بک افندی برادر مزه عائد دره
میز موعی الیه کبی انار لطیفه سیله عیون مشتاقانی
تنویر ایدن بر ادیب بدایع پسند طرفندن اثرک
بویادکار ابد نشان ایله شرفیاب تقدیر بیورلمسی
اعتراقره مجبور اوله جغم بر لطف اخوت پروراته
وبالوجوه تشکره شایان بر التفات ترقی پرستانه دره

خلیل ادیب

نصی مرفیض سعادتلو عمرالی بک افند
جهی علی جمیع شریف و مدینه سنده مجدداً و تبرکاً
انشا و احباباً بویسه اولد قاری کنعان ناچاراً
هدیه اولدیه نقیض اولمده - ۱۰ - بویلا

Ek-VI

Ömer Âli Bey 1898'de (*Malumât*, VII/164/883)

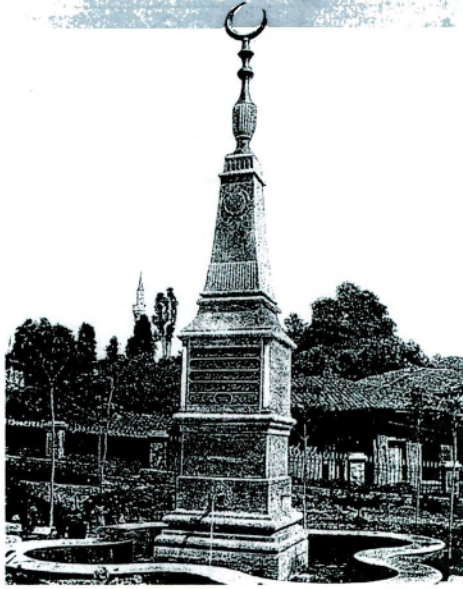

Ömer Âli Bey'in Bandırma'da Haydar Çavuş Camii önünde yaptırdığı Şadırvan

Ömer Âli Bey'in Tekirdağ'da yaptırdığı Hükümet binası sonradan genişletilmiştir.

Ek-IX-X

Ömer Âli Bey'in Tekirdağ'da yaptırdığı abide/çeşme

Ömer Âli Bey'in Kastamonu'da yaptırdığı abide/çeşme (Yâdigâr Çeşmesi)

TAHKİK HEYETİ RAPORLARINA GÖRE 1894 SASON İSYANI

NURETTİN GÜLMEZ*

1- Giriş

Sason, günümüzdeki yeni idarî düzenlemelerden sonra Batman iline bağlı bir ilçedir. Dağlık bir arazi üzerinde bulunan ilçe, 1894'te yani burada ilk isyanın çıktığı zaman, idarî yönden Bitlis vilayetinin Muş sancağına bağlı idi. 1894 isyanı, bazı eserlerde Sason isyanı olarak geçtiği gibi, Sason kazasına bağlı bir köy olan Talori adıyla da anılmaktadır.

Bu makalede, Tahkik Heyetinin Osmanlı temsilcilerinin İstanbul yönetimine günlük olarak gönderdiği raporlar ve Tahkik Heyetinin inceleme sonunda hazırladığı ortak rapor esas alınarak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bunlara ilâve olarak 4.Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'nın raporları da kullanılmıştır. Sason/ Talori isyanı anlatılırken genellikle Tahkik Heyetinden ve ortak rapordan söz edilmekle birlikte, Tahkik Heyetinin günlük raporları ve diğer raporlar pek kullanılmamıştır. Onun için bu çalışma, önemli bir eksiği doldurabilir.

Ermeni sorununun anlaşıldığı eserlerin çoğunda Sason isyanı ile ilgili küçük çaplı bilgiler bulmak mümkündür. İnternette ise, çok sayıda sitede Ermeni sorununa yer verilmiştir. Sitelerin birçoğu Ermeniler tarafından hazırlanmıştır. Türkler tarafından hazırlanan site sayısında son yıllarda artış göstermiştir¹.

Ermeni sorunu ile ilgili olarak İngilizce, Türkçe, Ermenice ve birçok dilde yayınlanmış çok sayıda eser bulunmaktadır. 1894 Sason/Talori isyanını da anlatan eserlerden bir kısmı, beşinci bölümde "*İlgili Kaynaklar*" başlığı altında verilmiştir.

Sason ile ilgili olarak Ermeni kaynaklarında çokça yer alan ve Zazalar ile Ermeniler arasında sahiplenme sorunları yaşanan bir konu da, Sasonlu Da-

* Yrd. Doç. Dr. Celâl Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ www.ermeniteroru.8m.com, www.kultur.gov.tr, www.tallarmeniantale.com/massacresdocumented.htm, www.cse.psu.edu .

vid Destanı'dır. Ermeni yazarları tarafından kayda geçirilip kitaplaştırılmış olan Sasonlu David Destanı, diğer adıyla "*David Of Sassoun Or Meheri's Door/ Sasonlu Davut veya Mher Kapısı*", Ermeni yazarlar tarafından hayalci bir şekilde abartılmıştır. Bu destan, şöyle özetlenebilir:

Ermenilerin başında Kral Gagik'in olduğu bir zamanda Bağdat Halifesi, ordularıyla Ermenistan'a girerek Kral Gagik'i yenmiştir. Kral Gagik'i kendisine haraç ve kızı Dzonivar'ı vermeye zorlamıştır. Bağdat Halifesi ile evlenmeden önce Sason'daki manastırda sudan hamile kalan Dzonivar, Sanasar ve Baghdasar adlı ikiz erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Bağdat Halifesinin kendilerini öldürme emrini vermesi üzerine Sanasar ve Baghdasar kaçmışlardır. Güçlü akan suları ile bir nehri ikiye bölen bir dereyi takip ederek, onun kaynağına kadar giderler ve buraya yerleşirler. Burası Sason'dur.

Bal Deresi dedikleri bu dere den su içerek büyüyen Sanasar ve Baghdasar, çok güçlenmişler ve Ermenileri etraflarına toplayarak Sason'da bir Ermeni Krallığı kurmuşlardır. Sason'u yabancı devletlerin ve düşmanların saldırılarından korumuşlardır. Sanasar'dan sonra oğlu Great Mher kral olmuş ve Bağdat Halifesine karşı savaşarak ülkesinin varlığını korumayı başarmıştır.

Destanın asıl kahramanı Great Mher'in oğlu David'dir. David, bütün evcil ve yabani hayvanlara hükmeden kutsal bir kişiliktir. Mısır Memluklularına karşı savaşmış, Azerbaycan'ı, Türkistan'ı ve Çin'i yenerek sınırlarını genişletmiş ve ünü bütün dünyayı sarmıştır. David'den sonra onun yerine Little Mher geçmiştir².

İşte efsane bundan ibarettir. Efsanede Sason, Ermeni Krallığının kutsal bir merkezi olarak sunulmaktadır. Bu yüzden Sasonlu David Destanı, Ermenilerin ulusal bilinci oluşturmakta ve canlı tutmakta kullandıkları bir mittir. İnternet ortamında çok sayıda sitede Sasonlu David Destanı ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Aynı konunun tekrarı gibi yaklaşık yedi yüz kaynağa ulaşılabilmektedir. Bu destanla ilgili çocuk kitapları serileri, pullar, resimler, CD'ler, şiirler, hikayeler ve hatta romanlar bulunmaktadır.

² Sivantsdian, Karekin, www. littlearmenia. com, Cengiz, Seyfi, "Kal-u Bal'dan Beri", home.arcor.de, M. Khorene, History Of Armenians.

Bütün bunlarla Sason'un Ermeniler için tarihi ve kutsal bir değer taşıdığı, bu bölgede tarihin ilk devirlerinden beri bir Ermeni krallığı bulunduğu, Sason'un özgürlük savaşçılarının merkezi olduğu ve Ermenilere bu kutsallıklar içinden bir tarih yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Sason/ Talori isyanına dönecek olursak, Talori vadisinde, birinci isyandan on beş- yirmi sene öncesine kadar, çok az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Talori vadisinin büyük bir kısmı, Diyarbekir vilayetine bağlı Silvan kazası aşiretlerinden Bekranlıların yaz aylarında kullandığı yaylağı idi. Ermeniler, Bekran aşiretinin Talori vadisinden çıkmasını istiyorlardı. Bu amaçlarına kendi başlarına ulaşamayacaklarını anlayınca, Hayan ve Sason aşiretlerini yanlarına çekmeye çalışmışlar ve onların himayesini elde etmişlerdir. Sonra da Muş çevresindeki Kızıl Kilise ve Çanlı Kilise manastırlarının rahipleri aracılığı ile Bekran aşireti hakkında şikâyete başlamışlardır. Bekran aşiretini zalim ve kendilerini mazlum göstermeyi başarmışlardır.

Bitlis Valiliği, Kürt aşiretlerinin ve Ermenilerin durumunu araştırmadan harekete geçmiştir. Ermenilerin plânları hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan Bitlis Valiliği, Bekran aşiretinin Talori vadisindeki yaylağına gelmesini engelleme yoluna gitmiştir.

Aradıkları fırsatı yakalayan Ermeniler, Muş ovası ve çeşitli yerlerden getirdikleri Ermenileri bu vadiye yerleştirmişler, on yedi ayrı köyün kurulmasını sağlamışlar ve nüfuslarını artırmışlardır. Talori vadisinin Kürt nüfustan temizlenmesinden sonra Ermeniler, bu çevreyi kendileri için üs edinmişlerdir.

Talori çevresinin Ermenilerin üssü durumuna gelmesinden sonra Mihran Damadyan buraya gelmiş, Müslümanlara karşı çete faaliyetlerini ve orada yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne vergi vermemesi girişimlerini başlatmış, yakalanıp idamına karar verilmişse de daha sonra serbest bırakılmıştır. Damadyan'dan boşalan Talori ve çevresi çete liderliğine Hamparsum Boyacıyan, Murat takma adıyla gelmiştir. Hınçak Komitesi üyesi, Adana'nın Haçin kasabası halkından ve Kumkapı olaylarından sabıkalı olan Boyacıyan, kendini bir Avrupalı olarak tanıtmış, Ermenileri tahrik etmeye başlamış, isyan ettikleri takdirde bütün Avrupalı devletlerden himaye göreceklerini, İngiltere'den balonla asker getireceğini ve bir Ermeni devletin kurulmasına bütün Avrupa devletlerinin destek verdiğini belirterek

Ermeni halkı tahrik etmiştir. Osmanlı yöneticilerinin ve Müslüman halkın dikkatini çekmemek için de Murat kod adını kullanmıştır.

Haziran ve Temmuz 1893'te Hamparsum Boyacıyan'ın tahrik ettiği Ermeniler, çevredeki Müslüman halka saldırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Bekran ve Hayan aşiretleri ile Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır³.

Gelişmeleri görmekte, önlem almakta ve müdahale etmekte geç kalan Osmanlı yönetimi, olayları bastırmışsa da Ermenilerin iki yüz ve Müslümanların bin civarında kayıp vermesine engel olamamıştır⁴. Ayrıca bin civarında Ermeni eşkıyasının ve bir miktar da Osmanlı askerinin çatışmalarda öldüğü anlaşılmaktadır⁵.

"Talori Ermenilerinin bağımsızlık sevdasıyla silaha sarıldıkları ve isyan ettikleri kesin olarak"⁶ bilinmekle birlikte Osmanlı yönetimi, konuyla ilgili ayrıntıları 1894 yılının Eylül, Ekim ve Kasım aylarında 1894 isyanından sonra öğrenecektir.

1893'teki isyanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine 1894'te daha plânlı, programlı ve büyük bir isyan düzenlenmiştir. Mayıs 1894'ten itibaren başlayan isyanın elebaşısı yine Hamparsum Boyacıyan'dır. Baharın başlangıcında aşiretlerin yaylalarına gideceği ve bir yıl önce aşiretlerle Sason/Talori Ermenileri ve Ermeni çeteleri arasında çatışmalar olduğu bildirildiği halde 1893 isyanında bölgeye gönderilen askeri kuvvetler ve alaylar yerlerine geri gönderilmiştir. Bitlis Valisi, Hasan Tahsin Paşa durumun nezaketini görerek kuvvet sevk edilmesini istemişse de, zamanında önlem alınmadığı anlaşılmaktadır.

Ermeniler, silahlanmalarını da tamamladıktan sonra bölgedeki Müslümanlara tekrar saldırmışlardır. Bekranlı, Kavrikar ve Badıganlı aşiretleri üzerine yaptıkları saldırılarda otuz kadar Müslüman'ı öldürmüşler ve hatta Ermeni çeteleri, Bekran aşiretinden Hacı Ağa'nın karnını barutla doldurup patlatmışlardır⁷. Böylece olaylar ateşlenmiş, isyana üç bin ci-

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak Tasnifi (YEE), 35-2261-50-97, s.35-39.

⁴ Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı, Erzurum 1999, s.170.

⁵ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.42.

⁶ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.57.

⁷ Çakaloğlu, a.g.e., s.173.

varındaki Ermeni çetesinin katılımı sağlanmış ve isyan büyük bir boyut kazanmıştır.

Osmanlı yönetimi çevre vilayetlerden kuvvet sevk ederek isyanı bastırılmışsa da, isyanın yankıları içeride ve dışarıda devam etmiştir. İsyanda iki yüz yetmiş yedi Ermeni öldürülmüş olduğu halde, Avrupa'da bu sayı on bin ve yirmi bin olarak söylenmiş ve tartışmalar bu rakamlar üzerine yapılmıştır⁸. Bir bakıma isyanın elebaşısı Boyacıyan, istediğine ulaşmıştır. Batılı devletlerin gündemine Ermeni konusunun yerleştirilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti üzerinde plânlanan oyunların uygulamaya konmasına yardımcı olmuştur. Özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa konuya karışmışlar, isyan bölgesine inceleme hey'eti gönderilmesi için Osmanlı yönetimine baskı yapmışlar, inceleme hey'etine bu ülkelerin temsilcilerinin de katılımını istemişler ve bu isteklerini kabul de ettirmişlerdir. Sonuçta Sason isyanını incelemek üzere bir "Tahkik Heyeti" kurulmuştur.

2- Tahkik Heyeti

Sason isyanı, Avrupa devletlerine Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma fırsatı vermiştir. Bunda Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünün rolü büyük olduğu gibi Avrupa'nın çifte standartlı yaklaşımlarının da etkisi bulunmaktadır. Çünkü aynı devletler, Bulgar çetelerinin Bulgaristan'ın Menlek kasabası ve Yanıklı köyünde yaşayan Müslüman halka uyguladıkları baskı ve zulümle ilgili açıklama bile yapmamışlardır⁹.

Tahsin Paşa ise hatıralarında, Tahkik Heyeti gönderilmesini, Sultan II.Abdülhamid'in bu gibi önemli konularda hiç kimseye güvenmemesi ile ilişkilendirmektedir. Ayrıca önemli gördüğü olayları doğrudan II.Abdülhamid'in kendisinin incelediğini ve bunun iç politikadaki temel yaklaşımı olduğunu da ilâve etmektedir¹⁰.

Tahkik Heyetinin kurulmasından önce II.Abdülhamid'in, Tahsin Paşa'nın da hatıralarında belirttiği gibi konuyu doğrudan inceletme

⁸ Çakaloğlu, a.g.e., s.187.

⁹ Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.44.

¹⁰ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s.45.

alışkanlığının bir göstergesi olarak, Sason isyanını incelemek üzere bölgeye Ferik Abdullah Paşa'yı gönderdiği bilinmektedir¹¹.

Padişâh II.Abdülhamid Sason isyanı ile ilgili bilgileri, isyanın başlaması ve gelişimi sırasında bizzat kendisinin Sason'a gitmesini istediği 4.Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'dan almıştır. Zeki Paşa'dan bazen doğrudan Padişâha ve bazen de Seraskerliğe/Başkomutanlığa, 2 Ağustos 1310/14 Ağustos 1894 tarihinden itibaren 8 Kanun-ı evvel 1310/20 Aralık 1894 tarihine kadar günü gününe rapor gelmiştir. Sason isyanının bütün ayrıntılarını bu raporlarda bulmak mümkündür¹².

Tahkik Heyeti kurulmadan önce ve isyandan hemen sonra İngiltere'nin Van Viskonsolosu Holward, incelemelerde bulunmak üzere ve herhangi bir yetkiye sahip olamadan Muş'a gitmiştir. Muş mutasarrıfından isyanla ilgili açıklama istemişse de, inceleme ve soruşturma yetkisi bulunmadığı için kendisine açıklamada bulunulmamıştır. Buna rağmen bazı kilise ve manastırları dolaşan ve Muş'taki Ermenilerle konuşan Viskonsolos, edindiği izlenimleri İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine şifre ile bildirmiştir. Osmanlı yönetimi, hem İngiliz Sefareti ve hem de Bitlis Valiliğine Van Viskonsolosu'nun geri döndürülmesi için baskılarını artırmış ve emirler vermiştir. Ancak Viskonsolos, Ekim ayı sonuna kadar bölgede kalmış ve Ermenileri tahrike devam etmiştir. Osmanlı yönetiminin baskıları ve Katolik Murahhashanesinin kendisini Muş kumandanlığına ihbar etmesi sonucu geri dönmek zorunda kalmıştır. Ancak Holward hazırladığı raporda, Sason/Talori isyanı ile ilgili hiçbir kaynağa dayanmayan iddialarda bulunmuştur. İngiltere'nin istediği doğrultuda bir rapor hazırlamıştır¹³.

Bu sırada bölgede dolaşan gezginlere de rastlanmaktadır. Bu gezginlerden birisi de Amerikalı Mister Cole'dur. Bölgede bulunan bütün yabancılara o dönemde gözetim uygulanmaktadır. Mister Cole de bir süre izlenmiş ve sonra bölgeyi terk etmesi kendisine bildirilmiştir¹⁴.

İtalya'nın Erzurum Konsolosu ise, doğrudan bölgeye giderek değil casuslar aracılığı ile aldığı bilgileri, Osmanlı Devleti aleyhine kullanma çabası

¹¹ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.45 ve Çakaloğlu, *a.g.e.*, s.192.

¹² BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.1-78.

¹³ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.46-47 ve Çakaloğlu, *a.g.e.*, s.191.

¹⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28.

içine girdiği anlaşılmaktadır¹⁵. Yani bölge, gezginlerin, konsolosların ve casusların cirit attığı bir yer haline gelmiştir.

2.1- Tahkik Heyetinin Kurulması

Sason isyanının Avrupa'daki yankılanması çok farklı olmuş, Türk milletini zalim ve acımasız gösterme çalışmaları hız kazanmış, Ermeniler ise mazlum ve zavallı gösterilmiş ve bir Ermeni katliamı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Konunun sahipliğini üstlenen İngiltere, Sason isyanı ile ilgili bir inceleme komisyonunun kurulması konusunda büyük bir çaba içine girmiştir. Sonuçta Osmanlı yönetimi, böyle bir komisyonun kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. İngiltere, bu komisyonda Erzurum'da konsolosu bulunan devletlerin de birer temsilcisinin bulunmasını istemiştir¹⁶. Yani Osmanlı'nın iç işleri ile ilgili bir konuda, bu topraklar üzerinde emelleri bulunan ülkelerin de temsilcilerinin bulunduğu karma bir komisyonun kurulması sağlanmıştır.

Böylece Osmanlı Devleti'nin suçüstü yakalanması amaçlanmıştır. Önce olayları çıkart, sonra kamuoyu oluştur, nasıl olsa isyan askerî kuvvet yoluyla bastırılacaktır, bu sırada suç işlenebilir varsayımı ile hareket et ve sonra suçüstü yakala anlayışını, bu komisyonun kurulması için ısrarcı olmakta görmek mümkündür.

Sonuçta Tahkik Heyeti şu üyelerden meydana gelmiştir:

Başkan : Şefik Bey (Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı)

Üye : Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü)

Üye : Celâlettin Bey (İstinaf-ı Cünha Dairesi Başkanı)

Üye : Mirliva Tevfik Paşa

Üye : Mecid Efendi (Dahiliye Nezâreti memuru)

Üye : Shipley (İngiliz Konsolosu)

Üye : Prjevalsky (Rus Konsolosu)

Üye : Vilbert (Fransız Konsolosu)¹⁷

Osmanlı yönetimi, Avrupalı devletlerin komisyona katılma teklif ve ısrarları üzerine karma Tahkik Heyetinin kurulmasını kabul etmek zorunda

¹⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.32.

¹⁶ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s.149.

¹⁷ Karaca, a.g.e., s.45 ve Çakaloğlu, a.g.e., s.193.

kalınca, Amerika Birleşik Devletleri'ne de komisyonda temsilci bulundurmasını teklif etmiştir. Ancak Amerikan yönetimi, başlangıçta bu teklifle ilgilenmemiş ve daha sonra temsilci göndermişse de, bu defa Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmemiştir.

Bu konuda Ali Karaca farklı bir bilgi vermekte ve Tahkik Heyetinin üyeleri arasında Amerikalı Dr. Miles Jewet'yi de göstermektedir. Ancak Amerikalı birisinin Tahkik Heyetine katılmasına izin verilmediği anlaşılmaktadır. Hatta bu isim dışında Erzurum'da Amerikan Misyonu'nun başında bulunan Mister Cole adında bir Amerikalının Muş'a kadar gittiği haberi alınmışsa da, Osmanlı yönetiminin ısrarlı tutumları ve durumu araştırması sonucu, Tahkik Heyetine katılmasına izin verilmediği görülmektedir. Osmanlı yönetimi, Mister Cole'un değil Tahkik Heyetine katılmasına izin vermek, onunla görüşülmesinin nedenlerini bile soruşturmuştur¹⁸.

Aynı şekilde İtalya da komisyonda temsilci bulundurmak istemişse de teklif kabul görmemiş, hatta İtalya temsilcisi Komisyon Başkanı Şefik Bey'le birlikte bölgeye hareket etmişse de Padişahın Başkâtibi Tahsin imzası ile gelen yazıda; "üç devlet temsilcisi dışında hiç kimsenin inceleme yapma sıfat ve yetkisine sahip olmadığı ve İtalyan temsilcisinin de hiçbir resmî sıfat taşımadığı ve hiçbir müdahaleye yetkisi olmadığı" belirtilmiştir. Ayrıca Şefik Bey'den, İtalyan temsilciye incelemede bulunmaya izin vermemesi ve hemen oradan ayrılmasının sağlanması emri de verilmiştir¹⁹. Bu emir üzerine Şefik ve Celâl beylerden gelen cevapta, İtalya'nın Erzurum Konsolosuna Trabzon'a giderken gemide rastlandığı, buradan Gümüşhane'ye kadar birlikte seyahat edildiği ve gelen emir üzerine kendisinin Tahkik Heyetinden ayrılmasının sağlandığı yazılmaktadır²⁰.

Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin, incelemenin sağlıklı yürütülmesi için Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa'nın görevden alınmasını teklif etmeleri üzerine, Hasan Tahsin Paşa görevden alınmıştır. Komisyon Başkanı Şefik Bey'in teklifi ile Bitlis Vali Vekilliğine Tahkik Heyeti üyelerinden Ömer Bey atanmıştır.

17 Mart 1895 tarihli Başkâtüblükten gelen telgraf ile Tahkik Heyetine sorgulama işlerinde yardımcı olması için, Fransız Büyükelçiliğinin atadığı bir

¹⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28-29.

¹⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.3.

²⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.4.

Ermeni tercüman da katılmıştır²¹. Daha önce bu tercümanlık görevlerini bi-dayet mahkemesinden ve belediyeden alınan elemanlar yapmaktaydı²².

Böylece komisyon dört Osmanlı vatandaşı ve üç yabancı temsilci olmak üzere toplam yedi üyeden oluşmuş, başlangıçta bidayet mahkemesi ve belediyeden alınan iki tercüman ve daha sonra Fransız Büyükelçiliğinin atadığı bir Ermeni tercüman bu hey'ete yardımcı olmuştur. Sonuç raporunu bu yedi kişilik komisyon yazmıştır.

2.2- Tahkik Heyetinin Görevi

Tahkik Heyetinin resmî görevi; 1894 Sason/Talori isyanının nedenlerini, gelişimini ve sonuçlarını soruşturmak, elde ettiği bilgileri bir rapor halinde düzenleyerek Osmanlı yönetimine sunmak ve kamuoyuna açıklamaktır.

Ancak Tahkik Heyetinin Muş'a ulaşmasından sonra Osmanlı yönetimi, Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerine, ek bir görev daha yüklemiştir. Bu ek görev; inceleme işi arasında boş kalan zamanlarda ve asıl görevlerini aksatmadan, Bitlis Vilayeti hakkında ayrıntılı ve gizli bir rapor hazırlamaktır. Bu raporun hazırlanışına yabancı temsilcilerin katılmaması, durumdan bilgilerinin olmaması ve raporun İstanbul'a dönüşte Padişâha sunulması emredilmiştir²³.

2.3- Tahkik Heyetinin Görev Yerine Gidişi

Muş Mutasarrıfı Ârif Bey'den Başkâtibliğe gönderilen 4 Ocak 1895 tarihli telgraf, Tahkik Heyetinden Tevfik Paşa, Ömer ve Mecid Efendilerin Muş'a ulaşmaları ile ilgilidir. Aynı tarihte Tahkik Heyetinden Şefik ve Celâl Beyler Trabzon civarındadır. Trabzon Valiliği aracılığı ile Şefik ve Celâl Beylerle temas kurulmuş ve İtalya'nın hey'ette temsilci bulundurmasının mümkün olmadığı, başlangıçta kararlaştırılan hey'et üyeleri dışında hiç kimsenin inceleme işine karıştırılmaması talimatı verilmiştir²⁴.

Şefik ve Celâl Beyler, 4 Ocak 1895 tarihli cevaplarında, Erzurum'a bir günlük bir mesafede olduklarını, İtalya'nın Erzurum Konsolosunun Gümüşhane'den itibaren kendilerinden ayrıldığını, ona verilmiş bir

²¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

²² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.33.

²³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.12.

²⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.3.

sözlerinin bulunmadığını, hükümet ve Padişâhın emrine uygun hareket edeceklerini bildirmişlerdir.

Bu seyahat sırasında ikinci bir sorun da, Nizamiye 25. Alayın Erzurum'da bulunan 3.Taburunun 4.Bölüğü Yüzbaşı olan Mustafa Efendi'nin İngiliz Konsolosluğu kavaslarıyla konsoloslukta ve Rus Konsolosluğu tercümanı ile dışarıda bir yerde görüşmüş olmasıdır. 8 ve 9 Ocak tarihlerinde Mustafa Efendi ile ilgili telgraflaşmalara tanık olunmaktadır.

Görüşmesinin kötü bir niyet taşımadığı ve bir gaflet eseri olduğu anlaşılmışsa da, diğer memurlara ibret olması için görev yerinin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Ancak Mustafa Efendi'nin bu nedenle görev yerinin değiştirilmesinin uygun olmayacağı, bir takım söylentilere neden olacağı, bu yüzden başka bir orduya gönderilmesine gerek olmadığı, beş on gün süreyle görev yerinde kaldıktan sonra Erzurum Kumandanlığınca uygun bir görevle ordu merkezine gönderilmesi ve orada etkisiz bir görevde tutulması önerilmiştir²⁵.

Başkâtib Tahsin'den o sıralar Erzurum'da bulunan Şefik ve Celâl Beylere gelen telgrafta ise, Mustafa Efendi'nin İngiliz parasıyla hareket eden bir kişi olup olmadığı ve bu görüşmelerin altında Ermeni sorunu içinde bir başka sorun çıkartma çabası bulunup bulunmadığı soruşturulmaktadır.

Mustafa Efendi sorununun içine Erzurum Valisi Hakkı Paşa da dahil edilmekte, durumu araştırıp sonuçlandırması için ondan yardım istendiği görülmektedir²⁶.

Tahkik Heyetinin görev yerine giderken uğraştığı sorunlardan birisi de, Tahkik Heyeti içinde yer alan üç yabancı temsilcinin güç yarışına girmesine ve kendi başlarına çeşitli entrikalar çevirmelerine engel olmaktır. Erzurum Valisinden alınan bilgiye göre, inceleme bölgesine giderken Tahkik Heyetine Ermeniler bir şikâyetnâme vermek düşüncesindedirler. Ayrıca Osmanlı yönetimi, Fransız ve Rus temsilcilerinin iyi niyetlerinden kuşku duymazken İngiliz temsilcisine güvenmemekteydi. Osmanlı yönetimi, İngiliz temsilcisinin bazı incelemelerde yalnız başına kalmayı tercih edebileceği ve Fransız ve Rus temsilcilerini entrikalarla saf dışı bırakabileceği konusunda

²⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.4-5.

²⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.5-6.

Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerini uyarmakta ve Tahkik Heyetinin bir bütün olarak hareket etmesinin sağlanmasını istemektedir²⁷.

Erzurum'da bulunduğu süre içinde İngiliz ve Fransız temsilcileri ile Tahkik Heyetinden Şefik ve Celâl Beyler arasında görüşmeler olmuşsa da, bu görüşmeler rutin ziyaretler biçiminde gerçekleşmiş ve Tahkik Heyeti 12 Ocak 1895'te Erzurum'dan hareket etmiştir²⁸.

2.4 Tahkik Heyetinin Görevine Başlaması

Tahkik Heyetinin 22 Ocak 1895'te Muş'a ulaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü Başkâtib Tahsin'den gelen 15 Ocak 1895 tarihli telgrafa Tahkik Heyeti, 22 Ocak'ta cevap vermiştir.

Tahkik Heyeti tam kadro olarak 24 Ocak 1895'te göreve başlamıştır. İlk görev olarak da, soruşturmanın ve incelemenin selâmeti ve tarafsız bir şekilde yürütülebilmesi için Bitlis Valisinin geçici olarak görevden alınmasını istemiştir. İstek, yabancı devlet temsilcilerinden gelmiş ve bu teklif Osmanlı yönetimine bildirilmiştir²⁹. İstanbul'dan cevap gelmesi gecikmiş ve bu sırada Tahkik Heyetinin yaptığı ikinci toplantıda yabancı devlet temsilcileri, Bitlis Valisi geçici olarak görevden alınmadan komisyon toplantılarına katılmayacaklarını ve Tahkik Heyetinin incelemelerinin geçersiz olacağını bildirmişlerdir³⁰.

Osmanlı yönetimi, Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın geçici olarak değil, sürekli olarak görevden alınmasını ve acilen İstanbul'a gönderilmesini ve yerine Tahkik Heyeti üyelerinden Ömer Efendi'nin atanmasını uygun bulmuştur³¹. Bunun üzerine 28 Ocak 1895'te Ömer Efendi, Bitlis Valiliği görevine başlamıştır³².

2.5 Tahkik Heyetinin Çalışmaları

Tahkik Heyetinin çalışmaları sırasında hey'etin Osmanlı üyeleri, Başkâtibet ile sürekli temas halinde hareket etmişlerdir. Her yeni durum ve her gelişme hakkında Başkâtibete bilgi vermişler ve oradan talimatlar

²⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.5-6.

²⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.6.

²⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.9.

³⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.11.

³¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.10.

³² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.11.

almışlardır. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerinin sahip olduğu bilgilerle İstanbul'a ulaşan yeni bilgiler Başkitâbet aracılığı ile değiş tokuş edilmiştir. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, Osmanlı yönetiminden tamamen bağımsız olarak hareket etmemişlerdir.

Aynı şekilde hey'etteki yabancı devlet temsilcileri de, büyükelçilikleri ile sürekli temas halinde olmuşlardır. Tahkik Heyetine kabul ettiremediği konuları, büyükelçilikler aracılığı ile Osmanlı yönetimine kabul ettirmişler ve İstanbul yönetiminin baskıları ile de, Tahkik Heyetine hemen her istediklerini yaptırmışlardır. Osmanlı yönetimi, "Aman bir sansasyon çıkmasın" diyerek her baskıya boyun eğmiştir. Bu yüzden sonuç raporuna yabancı devlet temsilcilerinin düşünceleri hakim olmuştur.

Bu girişten sonra hey'etin çalışmalarına geçebiliriz. Başkâtıblık 22 Ocak 1895 tarihli bir telgrafla bazı konularda hey'eti uyarmaktadır. Fransa Büyükelçisi Padişâhın yaverlerinden ve Sason isyanının ilk inceleyicisi olan Ferik Abdullah Paşa ile görüşmeleri sırasında; Sason isyanının çıkmasından önce Talori'ye giden iki piyade bölüğünün Ermeni eşkıyasının Bekranlı aşiretine dokuz gün süren saldırısı sırasında neden müdahalede bulunmadığını, Andok Dağında isyandan önce Osmanlı askerinin var olup olmadığını, Hamidiye Alaylarının askerî mi yoksa sivil idareye mi bağlı olduklarını ve Hamidiye Alaylarının yaptıkları fenalıkların hesabını kimin vereceğini sormuştur.

Fransa Büyükelçisine; Talori'ye giden iki piyade bölüğünün sayıca Ermeni eşkıyasından çok az oldukları için müdahale etmediği ve takviye kuvvet gelene kadar bekletildiği, isyandan önce Andok Dağında Osmanlı askeri bulunmadığı, orada bulunan istihkamların Ermeni eşkıyasına ait olduğu, Hamidiye Alaylarının askerî kanunlara tâbi bulunduğu, bazı aşiretlerin Hamidiye Alayları içinde düşünöldüğü, fakat aşiret üyelerinin tamamının alay içinde yer almadığı, alay dışı kişilerin yaptığı fenalıklardan Hamidiye Alaylarının değil ilgili kişilerin sorumlu olduğu, Sason, Bekranlı, Badiganlı aşiretlerinin Hamidiye Alayları içinde yer almadığı cevabı verilmiştir.

Bunlardan ayrı olarak Ermeni eşkıyasının elebaşısı Boyacıyan'ın Sason isyanı sırasında Ermeni halkı etkilemek için dağıttığı beyannamelerden bulunması ve beyannamelerle ilgili Boyacıyan'a soruların sorulması Tahkik Heyetinden istenmiştir.

Başkitâbet, sorulan soruları ve verilen cevapları Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerine böylece bildirmiş ve Tahkik Heyeti de, Bitlis Valiliğinden isyanla ilgili bütün evrakın onaylı birer suretinin istendiği cevabını vermişse³³ de, bu beyannamelerden Bitlis Valiliğinde bulunmadığı anlaşılmıştır³⁴.

Tahkik Heyeti henüz göreve başlamadan önce Ermeni eşkıyası ve onların yakınları boş durmamış, baskı ile Ermeni esnafına yabancı devletlere telgraflar çekirmişlerdir. Telgrafların altında ismi olan kişiler ise, telgrafların içeriğini bilmediklerini ve baskı altında telgrafları imzaladıklarını itiraf etmişlerdir.

Bir dizi iftirayı içeren bu telgrafların nasıl çekildiği ise, araştırılması gereken bir sorun olmuştur. Bu telgrafları çeken Osmanlı memurlarının durumu ile ilgili kuşkular doğmuştur. "Ermeni parasının satın aldığı memurlar mı var?" sorusunu akla getirmiştir³⁵.

Osmanlı yönetimi, Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin Osmanlı yönetimini güç duruma düşürecek davranış içine girmeleri ihtimaline karşı hazırlıklı olunması konusunda Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerini uyarmıştır³⁶.

Bir başka uyarı ise, İngiltere Başbakanı Archibald Philip Rosebery'nin, parlamentoda durumunu korumak için Tahkik Heyeti raporunun, İngiltere'nin Van Konsolosunun verdiği raporu destekleyecek şekilde olması için ellerinden geleni yapacaklarını söylemesi konusundadır³⁷. Yani, İngiltere'nin Tahkik Heyetinden beklentileri konusunda Osmanlı üyelerin dikkati çekilmiştir.

Tahkik Heyeti incelemeleri sırasında sivil ve askerî yöneticilerden hangi mevki, makam ve rütbede olanların hey'ete çağrılıp dinlenebileceğini, Osmanlı yönetiminden sormuş ve incelemenin uzamaması için gerekli görülen herkesin çağrılıp dinlenebileceği cevabını almıştır³⁸.

Bu dönemde Osmanlı yönetiminin en büyük korkusu Avrupa'da söylentilerin uzaması ve uzadıkça büyümesidir. Onun için bir an önce ince-

³³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.6-7.

³⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.8.

³⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.8.

³⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.12.

³⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.13.

³⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.14.

leme raporunun hazırlanmasını ve ortamın yatışmasını beklemektedir. Yani suçsuzluğunu bilen Osmanlı yönetimi, durumun netleşmesinden sıkıntı duymamaktadır. Sıkıntısı, İngiltere'nin gerçeği sapturmaya çalışmasındandır.

Bitlis Polis Komiserliğinin ele geçirdiği bir belge Sason/Talori isyanının açıklanmasında ipuçları vermektedir. Başkâtib Tahsin aracılığı ile Tahkik Heyetine bildirilen mektupta şöyle denilmektedir:

"Milletperver biraderler tahriratınızı aldım. Çalışmanızdan memnun olduk. Milliyetperverlik sa'ikasıyla mukaddema istihzar olunmuş bir paket derûnunda beş kıta telgraf mektuba leffen ve hamil-i tahrirata teslimen tarafınıza gönderdik. Bunların muhteviyatı cümletenvuku bulan Talori'nin tavsifidir. Açıp dikkat ediniz. Ölenleri aşağı taraftan tekrar yazınız ve birbirinize muavenet ederek adamlara tahtim ettiriniz ve tekrar paket yaparak postalara teslimen Gümrü'de Bogosyan'a hitaben yazınız. Merkurum Bogosyan da Şirket-i Meclis Reisine göndersin ki, mezkur milliyetperver şahıs, her parçasını lazım olan mahallere yetiştürsin. Şöyle ki Hindistan, İngiltere, Romanya, Rusya ve İran'daki Ermeni cemiyetlerine vasıl olmak lâbüddür. Millet menfaatine olarak lazım gelen noktaya yardım etmesini lütuf buyursunlar. Zaten size malûmat verilmiştir ki, ne esbaba mebni (J =lam) olunmuşken, vali ne derece uyanık ve haberdardır? Bunlar ya azil veyahut azil olmazsa kabil değil kendi fikrimize vasıl olalım. Akçe esirgemeyerek serveti yakmak böyle günedir. Siz serbestsiniz. Her tarafta önünüz açıktır. Cemaat sizden çekinir. Serbest postanız vardır"³⁹.

Bitlis Ermenilerinden olan Misak adındaki bir kişiye Bulanık kazasından mühürlü bir torba içinde gönderilen evrak arasında bulunan yukarıdaki mektup, Talori isyanı ile ilişkili olduğu gibi, mektupta geçen isimlerden birisi de Agop'tur. Bu Agop, Sason/Talori isyanının düzenleyicisi Hamparsum Boyacıyan'dır. Yani mektup, Sason/Talori isyanının, bir Ermeni tertibi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İşte İstanbul da, bu önem üzerine dikkat çekerek Tahkik Heyetine durumu bildirmiştir.

Sason/Talori isyanı ile ilgili Tahkik Heyetinden Başkâtibete gelen ilk bilgiler 2 Şubat 1895 tarihlidir. Bu bilgiler, özet ve sadeleştirilmiş olarak şöyledir:

³⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.15.

"Sason/Talori Ermenileri, birkaç bozguncu tarafından tahrik edilerek silahlandırılmış, bu silahlı Ermeniler Muş'a bağlı üç köy halkıyla da birleşip dağlara çıkmış ve Kürtler ile yaylalarına giden bazı aşiretlere saldırmışlar, bunlardan bir kısmını öldürmüşler ve halkı heyecanlandırarak suçlar işlemişlerdir. Bu durum iki-üç ay sürmüştür. O süre içinde yerel yöneticiler tarafından gerekli önlemler alınarak sorunun çözümlenmesi mümkün iken, gerekli önlemler alınmayıp Ermeniler çoğaldıktan ve Kürtlerle birkaç çatışma yaşandıktan sonra Osmanlı askeri gönderilerek isyan bastırılmıştır. Bu sırada eşkiyadan yirmi iki kişi yakalanmış, diğerleri kaçmış, birkaç köy yanmış ve Ermenilerin çoluk çocukları dağılmıştır. Çatışmalardaki ölü miktarı ve köylerin kimler tarafından yakıldığı bilinmemektedir.

Bitlis'e götürülen Ermeniler, sorgulama sırasında isyan girişimlerini itiraf etmişlerse de, isyanlarına neden olarak yerel yöneticilerin kötü yönetimini ve Kürtlerin tecavüzlerini göstermişlerdir. Ermeniler dağıldıkları zaman mallarını ve eşyalarını diğer Ermeni köyelerine ve kendileriyle müttefik olan Sason halkına bırakmışlardır.

Olayın sebebinin Ermeniler olduğu açıktır. İsyân edere! asker sevk edilmesine neden olmuşlardır. Çatışmalarda ölenlerin gerçek sayısı, mallarının ve ailelerinin nerede saklandıkları, köyleri kimin yaktuğı incelemeler sonucunda ortaya konulacaktır."⁴⁰

3 Şubat 1895'te Başkitaâbetten Tahkik Heyetine gelen telgrafta ise, İstanbul'daki Fransız Büyükelçisinin Sason/Talori isyanı ile ilgili olarak Osmanlı askerlerini ve Kürtleri suçlayıcı ifâdelerine yer verilmektedir. Fransız büyükelçisinin soruları arasında isyandan sonra dağılmış olan Ermenilerin çoluk çocuğunun nerede olduğu, isyandaki can kayıplarının sorumlusunun Osmanlı askeri ve Kürtler olduğu, isyanın bastırılması sırasında Andok Dağının kuşatılıp kuşatılmadığı, bu hareket sırasında top kullanılıp kullanılmadığı, Ermenilere ait evlerin Osmanlı askeri tarafından yakılıp yakılmadığı bulunmaktadır.

II.Abdülhamid tarafından Sason isyanı ile ilgili araştırma yapmak için Tahkik Heyeti kurulmadan önce gönderilen Ferik Abdullah Paşa, Sason'dan dönüşünde Padişâha bir rapor sunmuştur. Fransız Büyükelçisi ile de görüşen Abdullah Paşa, Fransız Büyükelçisinin isyanla ilgili sorularına cevaplar vermiştir. Ferik Abdullah Paşa'nın verdiği cevaplar da şöyle sıralanmaktadır:

⁴⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.16.

Bir kısım Ermeni çoluk çocuğunun Osmanlı askeri tarafından yedirilip içirildiği, diğer bir kısmının ise isyandan önce Ermeniler tarafından yakın köylerdeki Ermenilere ve Ermenilerle müttefik Kürtlere teslim edildiği ve şimdi de onların yanında bulunduğu, Kolağası Mustafa Efendi komutasında gönderilen iki bölük ile Andok Dağının kuşatılmasının mümkün olmadığı, Ermeni eşkıyası ile çatışmada top kullanılmadığı, Ermeni eşkıyasının kaybının yüz elliye bile geçmediği, Osmanlı askerinin de kayplarının olduğu, aradaki kayıp farkının düzenli ordu birlikleri ile başıbozuk kuvvetler arasındaki farktan kaynaklandığı, Osmanlı askerinin ev yakmak gibi bir tutumunun olmadığı Ferik Abdullah Paşa tarafından söylenmiştir.

Başkâtib Tahsin imzası ile gelen telgrafta bu bilgiler verildikten sonra, araştırma ve inceleme sonuçlarının ne olduğu sorulmaktadır. Ayrıca Tahkik Heyetinin araştırmalarını daha ayrıntılı yapıp akıllarda soru bırakmamasını istemekte ve hatta isyanın elebaşısı Hamparsum'un üzerinden çıkan evrak-taki bilgilerin iyi değerlendirilmesi emri verilmektedir. Osmanlı askeri üzerine atılan ifüralara, hiçbir kuşkuya yer bırakılmayacak şekilde cevap verilmesi ve belgelendirilmesi istenmektedir. Hatta bu konularda açık ve kesin cevapların hâla verilmemiş olması dolayısıyla Tahkik Heyetine bir miktar da sitem edilmektedir⁴¹.

Başkâtibetten gelen bir başka telgrafta ise, Bitlis Vali Vekilliginden alınan bilgilerle ilgili olarak Tahkik Heyetinin tavrı sorulmaktadır. Bitlis Valiliğinden alınan bilgiye göre, Tahkik Heyetindeki İngiliz, Fransız ve Rus temsilcileri kendi başlarına Muş'un bazı mahallelerinde dolaşmışlar, Muş'taki Ermeni okuluna, kilisesine ve yakın köylere gitmişlerdir. İşte bu yüzden Osmanlı yönetimi, yabancı devlet temsilcilerinin kendi başlarına dolaşmalarına neden izin verildiğini sormaktadır⁴².

Tahkik Heyeti, 6 Şubat 1895'te verdiği cevapta; yabancı devlet temsilcilerinin Muş'taki dolaşmaları sırasında onlarla birlikte hareket olunması, yanlarına verilen güvenlik kuvvetlerinin dışında istihbarat elemanları tarafından da izlenmelerinin sağlanması ve Tahkik Heyetine sürekli bilgi verilmesi konusunda Muş Mutasarrıfına tavsiyede bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca yabancı devlet temsilcilerinin, bu tarihten on gün kadar önce ikamet ettikleri yerden şikâyet ederek Ermenilere ait bir eve taşınmak istemeleri, Tahkik

⁴¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.17.

⁴² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.17-18.

Heyeti tarafından engellenmiştir. Ama onlar için daha iyi bir ev döşenerek oraya taşınmaları sağlanmıştır.

Yabancı devlet temsilcileri, daha bağımsız hareket ederek istedikleri sonucu elde etmenin çabası içine girmişlerdir. Yanlarında Ermeni uşaklar bulundurarak onlar aracılığı ile bazı Ermenilerle görüşmüşlerdir. Ancak Tahkik Heyeti, yabancı devlet temsilcilerinin uyarıyı gerektirecek bir sonuca ulaşamayacaklarından emindir. Ayrıca Tahkik Heyeti, yabancı devlet temsilcilerinin tarafsızlık içinde inceleme yapmadıklarından da kuşku duymamakta, her vesile ile anlaşmazlık ve zorluk çıkaracak tartışmalardan bir an bile uzak durmadıklarının da farkındadır. Tahkik Heyeti, önemli bir şey görmediği sürece yabancı devlet temsilcilerine uyarıda bulunmayı uygun görmemiş, önemli bir durum ortaya çıkınca da uyardıktan çekinmeyeceklerini belirtmiştir⁴³.

Diğer taraftan Tahkik Heyeti, inceleme ve soruşturmasına devam etmiş, 6 Şubat 1895 tarihinde Papaz Parseh'i dinlemiştir. Papaz Parseh'in verdiği bilgiler, Sason/Talori isyanını açıklar niteliktedir. Papaz Parseh, Ermenilerin bir yıldan beri kimler tarafından ve nasıl tahrik edildiklerini, hangi köylerin isyan için birleştiğini, bu çetelere buradaki Ermeniler tarafından nasıl para ve barut sağlandığı, yabancı devlet temsilcilerinin de hazır bulunduğu bir ortamda anlatmıştır. Papaz Parseh anlatıklarına; Muş halkından Papaz Evadis ve Papaz Kaluset, Ermeni mektebi nazırı Dikran ve idare üyelerinden Ohannes ve Ermeni halkından Mesrop'un Ermenileri tahrik etmeye devam ettiklerini ilâve etmiştir.

Ermeni isyancıların barut imal ettikleri yeri de gösterebileceğini belirten Papaz Parseh'e koruma verilmiştir. Ermeni eşkiyasının ona zarar vermemesi için de önlem alınmıştır. Bu eşkiyalar her ne kadar etkisiz hâle getirilmişse de, böyle önemli bilgiler veren birisine zarar vermelerinden de korkulmaktadır⁴⁴.

7 Şubat 1895'te Başkâtib Tahsin imzasıyla gelen telgrafta, Papaz Parseh'ten alınan bilgilerden duyulan memnuniyeti görmek mümkündür. Bu telgrafta, Tahkik Heyetinin başarısının din ve devlet için büyük bir hizmet demek olacağı vurgulanmakta ve Papaz Parseh'in iyi korunması istenmektedir.

⁴³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.21.

⁴⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.21.

Ayrıca Tahkik Heyeti üyelerine üzücü ve güzel haberler de verilmektedir. Üzücü haber, İstanbul'da kolera salgınının bulunmasıdır. Güzel haber ise; hey'ette bulunanların ailelerinde herhangi bir sorunun bulunmaması, her gün ailelerinin durumlarının sorulması, bu yüzden merak edilecek bir durumun bulunmaması ve hey'et üyelerinin ailelerine ellişer ve hey'et kâtibi Refet Bey'in ailesine otuz Osmanlı lirasının verilmiş olmasıdır⁴⁵.

10 Şubat 1895 tarihli telgrafta İstanbul yönetiminin Tahkik Heyetindeki gelişmeleri ne kadar yakından takip ettiğini ve incelemenin sonucunun ne şekilde olacağını merak ettiğini görmek mümkündür. Demek ki İstanbul yönetimi, Avrupa'daki söylentilerden ve yabancı devlet büyükelçilerinin baskılarından bunalmış durumdadır. Bir an önce incelemenin sonuçlanmasını beklemektedir. Bu yüzden İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetini bazen sıkıştırmakta ve bazen motive etmektedir⁴⁶.

Tahkik Heyetinden gelen cevap bu merakı tam olarak gidermemiştir. Çünkü yolların karla kaplı olmasından dolayı inceleme yavaş sürmüştür. Örnek olarak yedi saatlik mesafedeki Çanlı Kilise rahipleri ancak yedi günde Muş'a gelebilmişler ve Bitlis'ten istenilen evrakı getirmek için yola çıkan bir subay kar yağışı yüzünden yoldan geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bununla beraber elde edilen bilgilerin olumlu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Tahkik Heyetinin dinlediği Çanlı Kilise papaz ve rahiplerinin verdiği bilgiler, Ermenilerin bozgunculuğunu ve isyankârlığını doğrulamıştır. İsyân sırasında Osmanlı askerlerinin meşruiyet ve yasa dışına çıkmadığını göstermektedir. Tahkik Heyeti, Andok Dağındaki çatışmaların Ermeniler mi yoksa Kürtler tarafından mı başlatıldığının tam olarak ortaya çıkarılmadığını, bunun da nedeninin henüz iki tarafın da dinlenememesi olduğunu, fakat o sıralarda Ermeni çetelerinin Müslüman halka saldırılar düzenlediğinin resmî belgelerle kanıtlanmış bulunduğunu belirtmektedir⁴⁷.

İngiliz yönetimi ise, Sason isyanını Osmanlı Devleti aleyhine değerlendirme yoluna gitmiştir. İngiliz yönetimi, Sason isyanı ile ilgili incelemenin altı ayda bile bitirilemeyeceği ve olayın çok büyük olduğu yolunda görüşler ileri sürmüştür.

⁴⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.21-22.

⁴⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.22.

⁴⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.23.

Bu yüzden İstanbul yönetimi de, Tahkik Heyetinden incelemenin bir an önce, ama Osmanlı Devleti lehine bitirilmesini ısrarla istemiştir⁴⁸. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri ise, incelemenin bir ay içinde bitirilmesini plânladıklarını, ancak yeni gelişmeler üzerine sorgulanacak kişilerin sayıca artması ve bunların Tahkik Heyetinin önüne çıkarılmasının zaman alması yüzünden iki ayda bitirebileceklerini cevap olarak bildirmişlerdir⁴⁹.

Tahkik Heyeti incelemeyi genişleterek, birçok Ermeni köyünün de isyana katıldığını, o köylerde yaşayan Ermeniler tarafından itiraf edilmesini sağlamıştır. Çünkü iftirayı atan Ermeniler, kadın, çocuk ve tutukluların haksız yere cezalandırıldığında ısrar etmişlerse de, gerçek kısa sürede ortaya çıkarılmıştır. Kadın ve çocuklara dokunulmadığı, isyana karışıp Osmanlı ordusuna karşı silah kullanan Ermeni çetelerine karşı Osmanlı askerinin de silah kullanmak zorunda kaldığı anlaşılmıştır.

Başkâtib Tahsin'den gelen telgrafta ise, 4. Ordu'dan gelen bilgiler arasında hangi köylerin isyana katıldığı ile ilgili belge ve bilgilerin bulunduğu ve bunlardan yararlanılması gerektiği bildirilmiştir⁵⁰.

Başkâtib Tahsin'den gelen 13 Mart 1895 tarihli telgrafta ise, Tahkik Heyetinin önemli bir sorumluluk üstlendiği, Ermenilerin isyan ve zulümleri yüzünden Osmanlı askerinin suçlu gösterilmesine fırsat verilmemesi, Tahkik Heyetinin ortak raporunda Ermenilerin suçlu bulunduğu ifâde edilmesi, böyle bir raporun Tahkik Heyetinin bütün üyeleri tarafından imzalanmasının sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca böyle ortak bir raporun hazırlanmamasının, ayrı ayrı raporların varlığı anlamına geldiği, bunun da sorunun uzayıp gitmesi ve hatta ikinci bir Tahkik Heyetinin kurulmasına neden olacağı vurgulanmaktadır. Sonuç raporunda, isyanın sorumlusunun Ermeniler olduğunun imza ve onaylanması gerektiği üzerinde ısrarla durulmaktadır⁵¹.

2.5.1- Şeyh Mehmed'in Sorgulanması Tartışması

Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri her vesile ile sorun çıkarmaya ve istedikleri sonucu elde edinceye kadar incelemenin sonuçlanmasını geciktirmeye çalışmışlardır. Bu konuyla ilgili bir girişim de,

⁴⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.29-30.

⁴⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.31.

⁵⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.30.

⁵¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.32-33.

Padişâha sunulan raporda eski vali tarafından çağrılıp dinlendiği belirtilen Şeyh Mehmed'in hacca gitmesinin engellenmesi konusunda yapılmıştır. İngiliz temsilci Shipley, Şeyh Mehmed'in hacca gidişinin engellenmesi konusunda ısrar etmiştir. Shipley, İngiltere Büyükelçiliğinin talimatı ile hareket ettiğini belirtmiştir.

Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerinin verdiği bilgiye göre Şeyh Mehmed; Genç'e bağlı Zilan Köyü halkındandır. Diyarbakır'deki aşiretler tarafından sevilen ve sayılan birisidir. Sason/Talori isyanı ile hiçbir ilişkisi olmayan Şeyh Mehmed, Bekranlıların Ermenilere saldırmasını engellemek için o zamanın Muş mutasarrıf ve kumandanı olan Celâl ve Ethem Paşalar tarafından Muş'a getirilmiş, resmî bir emir olmadan bu işe karışmayacağını söylemesi ve kendisine resmî bir emir verilmemesi üzerine Muş'ta bir gece kalıp ertesi günü köyüne geri dönmüş bir kişidir.

Tahkik Heyeti, Shipley'in bu isteği karşısında ne yapacağını İstanbul'dan sormaktadır. İstanbul yönetimi ise, İngiliz temsilcinin niyetini anlamaya çalışmakta ve bunu Tahkik Heyetinden sormaktadır. İstanbul yönetimi tarafından Şeyh Mehmed'in dinlenmesindeki amacın Müslüman halkı galeyana getirmek mi, Celâl ve Ethem Paşaların emir vermediklerini onun ağzından duymak mı, buna bağlı olarak Celâl ve Ethem Paşaların da dinlenmesini sağlamak mı olduğu merak edilmektedir⁵².

11 Şubat 1895'te İstanbul'dan Tahkik Heyetine gönderilen bir telgrafta ise, İngiltere'nin Osmanlı yönetimi üzerindeki baskısını görmek mümkündür. Muş'a üç saat uzaklıktaki Şinik Köyü halkının sorgulanması için yabancı devlet temsilcileri teklifte bulunmuş, Tahkik Heyeti buna olumlu bakmayınca, konu yabancı devlet büyükelçilikleri tarafından Bab-Âli'ye iletilmiş ve bu köye gidişe izin verilmediği takdirde yabancı devlet temsilcilerinin kendi başlarına gitmeleri konusunda onlara talimat verileceğini belirtmişlerdir. Osmanlı yönetimi, kendi ülkesinde kendi kararını kendisi verememekte, İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri tarafından Osmanlı yönetimi tehdit bile edilebilmektedir. Bu tehditler sonucu Osmanlı yönetimi, hacca gitmek için hazırlanan Zilan ve Badıgan şeyhlerinin ve bazı aşiret reislerinin gidişlerinin engellenmesi ve Diyarbakır İngiliz Konsolos

⁵² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.22.

Vekili Boyacıyan'ın Sason işleri hakkında bilgisine başvurulması emrini vermektedir⁵³.

Ayrıca Tahkik Heyetinden de, Şinik köyüne gidilmesinin ve oradaki halkın dinlenmesinin ne gibi sakıncaları olduğunu, hacca gitmesi engellenecek Kürt reislerinin ve şeyhlerinin kimlerden oluştuğunu, Ermeniler tarafından karnına barut doldurulup patlatılan kişinin Şeyh Mehmed'in akrabası olup olmadığını sormaktadır⁵⁴.

Tahkik Heyetinden 12 Şubat 1895'te gelen cevapta, Şinik köyü halkının Ermeni olduğu, buraya gidip sorgulama yapmanın bir sakıncası bulunmadığı, Ermeniler tarafından karnına barut doldurularak yakılan kişinin Şeyh Mehmed'in akrabası olmadığı belirtilmektedir⁵⁵.

13 Mart 1895 tarihli telgrafta, Tahkik Heyetinin, Şeyh Mehmed'in isyanla ve Bekranlı aşireti ile ilişkisi olmadığı kanaatine vardığı için sorgulanmasına ve dinlenmesine gerek duymadığı yazılmaktadır. Fakat, Şeyh Mehmed'in hacca gidişinin engellenmesi İngiltere Büyükelçiliğinin isteği üzerine olduğu için, Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri konuyla ilgili büyükelçiliklerine danışmak ve ondan sonra karar vermek durumunda olduklarını söyleyerek zaman istemişlerdir⁵⁶.

Tahkik Heyetinden alınan bir başka cevapta yabancı devlet temsilcilerinin Şinik köyüne gidilmesi ve aşiret ağaları ile şeyhlerinin dinlenmesi konusunda direktmelerinin gerçek nedeni ortaya çıkmıştır. Bu tarihten (11 Şubat 1895) on beş gün kadar önce Ermeni eşkiyasından birisi sorgulanırken yirmi bin asker ve Şeyh Mehmed ile Bekranlı Ömer Ağa kumandasında bulunan otuz bin Kürt ile savaştıklarını ve kaçarken ailesinden dokuz kişinin asker ve Kürtler tarafından öldürüldüğünü söylemiştir. Ermeni eşkiyasının bu iddialarının hepsinin yalan olduğu anlaşıldığı gibi öldürüldüğünü söylediği kişilerin bir kısmının hayatta buldukları ve diğerlerinin de ecciyle öldüğü anlaşılmıştır.

Buna rağmen aradan on beş gün geçtikten sonra yabancı devlet temsilcilerinin Tahkik Heyetine Şeyh Mehmed ile ilgili teklifi getirmeleri dayanaksız bulunduğu için reddedilmiştir. Hey'etteki İngiliz temsilci, bu teklifin

⁵³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.23-24.

⁵⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.23.

⁵⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.26.

⁵⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.34.

İngiltere Büyükelçiliğinden geldiğini belirterek doğacak sonuçtan Tahkik Heyetinin sorumlu tutulacağı tehdidinde bulunmuştur. Yani İngilizler, her kademedeki Osmanlı yöneticilerini tehdit etmekten geri durmamışlardır.

Şeyh Mehmed ile ilgili sorun uzun bir süre kapanmamıştır. 19 Mart 1895 tarihli Tahkik Heyetinden alınan telgrafta yine Şeyh Mehmed'in sorgulanması konusuna değinilmektedir. Hey'etteki yabancı temsilciler, Şeyh Mehmed'in Kürtlerle ilişkisi bulunduğu için sorgulanması gerektiğini söylemişlerdir. Ancak sorgulama zamanı konusunda bir istekleri olmadığı için, bu konu sürüncemede kalmıştır. Aslında Şeyh Mehmed'in Sason isyanı ile bir ilişkisinin olmadığı Tahkik Heyeti tarafından bilinse de, yabancı devlet temsilcileri Sason isyanı öncesi gelişmelerle ilgili olarak Şeyh Mehmed'i sorgulamak istemişlerdir. Bu da, Tahkik Heyetinin yetki ve görevi dışında kaldığı için sorun oluşturmuştur. İşte bu noktada Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler, büyükelçiliklerini devreye girmeye zorlamışlar ve Osmanlı yönetimi aracılığı ile Tahkik Heyetine baskıda bulunmuşlardır⁵⁷.

Sonunda yabancı devlet temsilcileri Şeyh Mehmed'in hey'ete çağrılmasına ve sorgulanmasına karar vermişlerdir. 21 Mart 1895 tarihli telgraftan öğrendiğimize göre; Şeyh Mehmed ve Bekranlı aşireti ağalarından birkaç kişinin sorgulanmasına karar verildiği sırada, adı geçen kişilerin yol izni almadan firar şeklinde yirmi gün kadar önce hacca gitmek için Diyarbekir yönüne doğru yola çıktıkları haberi alınmıştır. Yabancı devlet temsilcilerinin zorluk çıkarmaması için, adı geçenlerin hacca gitmeleri engellenerek, Tahkik Heyeti huzuruna çıkarılmasını Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, Osmanlı yönetiminden istemek zorunda kalmıştır⁵⁸.

Beklenen cevap 22 Mart 1895'te gelmiştir. Şeyh Mehmed ve beraberinde hacca giden Bekranlı aşireti ağalarının Muş'a geri gönderilmesi için Diyarbekir vilayetine padişâh tarafından emir verilmiştir⁵⁹.

Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler, baştan beri isyanın nedenini ve Ermenilerin Müslüman halka saldırılarını ortaya koymaksızın Ermenilerin kayıplarını fazla göstererek gerçekleri saklamak için uğraşmışlardır⁶⁰. Tahkik Heyetinin bu konudaki uyarısı İstanbul tarafından ciddiye alınmış ve yabancı

⁵⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.38.

⁵⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁵⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁶⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.24.

devlet temsilcilerinin Ermenilerin kayıplarını artırma, isyanın tek suçlusunun Ermeniler olduğunu saklama, Müslüman halka ve Kürtlere Ermenilerin uyguladıkları zulmü örtme çabalarına engel olunmasını ve gerçeklerin su yüzüne çıkarılmasını istemiştir. Bunun için Tahkik Heyetine dinlenmesi gereken herkesin dinlenmesi emrini vermiş ve Tahkik Heyeti kurulurken üyelerin tarafsız olacaklarına dair verdikleri sözü hatırlatmıştır⁶¹.

İstanbul, tarafsız kalamama konusunda en çok İngiliz temsilciden kuşulanmaktadır. Diğer temsilcilere bir parça güvenmektedir. İngiliz temsilciden doğacak sakıncaların da, diğer devletlerin temsilcileri ile ortak hareket edilerek aşılabileceğini düşünmektedir.

İstanbul yönetimine ve Tahkik Heyetine yapılan baskılar sonucu yabancı devlet temsilcileri, isteklerini kabul ettirmişlerdir. 11 Şubat 1895'te yapılan toplantıda Tahkik Heyeti Başkanı Şefik Bey, aşiret ağalarından ve şeyhlerden kimi isterlerse getirileceğini ve Kürt ağalarından kimsenin kaçmaması için önlem alındığını söylemek zorunda kalmıştır⁶². Şinik, Güllü Güzan ve Hasköy'e de istedikleri zaman topluca gidilebileceğini bildirmiştir. Çünkü İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin isyanın tek suçlusu olarak Osmanlı askerini gösterme çabalarını sezmiş, işi aceleye getirip bir oldu bitti ile Osmanlı asker ve yönetimini suçlu ilan etmelerine fırsat vermek istememiştir. İncelemenin bir an önce Osmanlı lehine sonuçlanması için çaba harcanması konusunda Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerine talimat vermiştir⁶³.

Tahkik Heyetinden alınan cevap ise. İstanbul'un istediği doğrultudadır. Gerekli gördükleri herkesi sorgulamışlar, sorgulama sırasında Osmanlı askeri ve yönetimi ile ilgili ortaya atılan iddia ve suçlamaların birer iftira olduğu diğer dinlenenlerin ağzından ortaya konulmuştur. Buna rağmen yabancı devlet temsilcilerinin kendi önyargularını doğrulayacak bilgiler aramayı sürdürdükleri de bir gerçektir⁶⁴. Sonuç itibarıyla Şeyh Mehmed de, aşiret ağaları da Tahkik Heyetinde sorgulanmışlardır.

⁶¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.25.

⁶² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.24-25.

⁶³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.26.

⁶⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.26.

2.5.2- Bir Ermeni Oyunu

Başkâtib Tahsin'den alınan 21 Şubat 1895 tarihli telgraf ile Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri bir başka konuda uyarılmaktadır. 4. Ordu kaynaklı bilgiye göre; Ermeniler, Tahkik Heyetinin gitmeyi düşündüğü Ermeni köylerinde, daha önceleri çeşitli gerekçelerle ve eceliyle ölmüş olan yaşlı ve çocuklara ait mezarlardan kemikleri çıkarıp Sason/Talori isyanında Osmanlı askerleri tarafından öldürülmüş masum insanların cesetleri olarak göstermeyi plânlamaktadır. İşte bu nedenle İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerini uyarmakta ve daha geniş bilgi için 4. Ordu Kumandanlığına yönlendirmektedir. İstanbul yönetiminden alınan birkaç telgrafta, bu konu yine teyit edilmektedir⁶⁵.

Aynı tarihte Tahkik Heyetinden alınan cevap, Ermenilerin Tahkik Heyetini kandırma çabalarına girdiklerini göstermekte ve İstanbul yönetiminin uyarılarındaki haklılığı kanıtlamaktadır. Ermeni tanıkların çoğunluğu Osmanlı yönetimini haklı bulurken, bazıları da Tahkik Heyetini etkileme ve kandırma çabasına girmişlerdir. Örnek olarak Osmanlı askerleri tarafından süngü ile çeşitli yerlerinden yaralandığı söylenen küçük bir çocuğu verebiliriz. Tahkik Heyeti, söylenene inanmamış ve çocuğu muayene ettirdiğinde çocuktaki yara izlerinin bir buçuk iki ay önce yaşadığı bir yanmadan kalan izler olduğu anlaşılmıştır⁶⁶. Söylenilene inanmış olsalar sonuç bir başka türlü olacaktır. Onun için Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, her söylenilenin doğruluğunu araştırmak zorunda kalmıştır.

Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerini zor durumda bırakan bir konu da, bu gibi konularda İstanbul yönetimi ile Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler arasında kalmış olmasıdır. Tahkik Heyeti, İstanbul yönetiminin uyarı ve yönlendirmelerinden yararlanmakla birlikte, hey'etteki yabancı temsilcilere hiçbir şey hissettirmeden hareket etmenin kaygısını taşımıştır. Tahkik Heyeti, yabancı temsilcilerin, kendilerinin de gözetim altında tutulduğu gibi bir duyguya kapılmamaları için elinden gelen gayreti göstermiştir. Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler, bazen şikâyette bulunmaktan da geri kalmamışlardır⁶⁷.

⁶⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.27-28.

⁶⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.27.

⁶⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28.

2.5.3- Amerikalı Mister Cole Olayı

26-28 Şubat 1895 tarihlerinde Tahkik Heyetini uğraştıran bir konu da, Amerikalı Mister Cole'dur. Tahkik Heyetinin verdiği bilgiye göre Mister Cole, Bitlis ve Muş taraflarında çok önceden beri bulunan bir misyonerdir. Bitlis'teki Protestan kilisesi tarafından bilinen bir kişi olan Mister Cole, Muş'ta bulunan 10-15 hanelik Ermeni grubu ile de ilişki içerisinde. Sason İsyanından sonra Mister Cole'un Muş'taki Ermenilerle ilişki içerisine girmesi İstanbul yönetimini ve Tahkik Heyetini kuşkulandırmıştır. Bu yüzden Bitlis Valiliği tarafından bütün yabancılar için yapılan gözetim onun için de uygulanmıştır. O sıralarda Muş'ta bulunan Mister Cole'a da bir an önce Bitlis'e dönmesi talimatı verilmiştir. Mister Cole ne Tahkik Heyetine gelmiş ve ne de kendisi ile görüşülmüştür⁶⁸.

2.5.4- İtalya'nın Osmanlı Üzerinde Nüfuz Kurma Girişimi

İstanbul yönetimini uğraştıran ve dolayısıyla Tahkik Heyetine aktarılan bir başka sorun, bir Ermeni gazetesinde çıkan makaledir. Bu makalede, Sason isyanı ile ilgili sözde katliam izleri, 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa tarafından ortadan kaldırıldığı iddia edilmektedir. Tutuklu bulunan 300 Ermeni kadın ve erkeğin çoğunun öldürüldüğü ve kalanların da diri diri çukurlara gömüldüğü iftirası yer almaktadır. Bu makalede "katliam" kelimesinin kullanılması üzerinde özellikle duran İstanbul yönetimi, Ermenilerin iftiralara dikkat çekmektedir⁶⁹.

Osmanlı ordusu tarafından kadın ve çocukların öldürüldüğü, tutukluların diri diri çukurlara atılarak imha edildiği iddiasının kaynağı araştırıldığında, Tahkik Heyeti içindeki yabancı devlet temsilcileri olduğu anlaşılmıştır. Çünkü Tahkik Heyeti içindeki Osmanlı temsilcilerinin Başkâtib Tahsin aracılığıyla İstanbul yönetimi ile haberleştikleri gibi yabancı devlet temsilcileri de telgrafla Erzurum konsolosluğu ile haberleşmişlerdir. Ermeni kadın ve çocukların Osmanlı askeri tarafından öldürüldüğü yalan haberinin altında da, ya Tahkik Heyetindeki yabancılar veya İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum konsolosluklarının olmasından kuşkulandırmıştır. Daha sonraki araştırmalar ise, Tahkik Heyetinde üyesi bulunan ülke

⁶⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28-29.

⁶⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.29-30.

temsilcilerinin değil İtalya'nın Erzurum konsolosunun, bu iftiraların kaynağı olduğu anlaşılmıştır⁷⁰.

İtalya, Tahkik Heyetine üye veremeyince, başka yollarla Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmaya çalışmıştır. Yalan ve iftiralar, bu yollar arasında yer almaktadır. Ayrıca İtalya'nın Erzurum konsolosu, Sason isyanı hakkında casuslar aracılığı ile istediği şekilde bilgiler toplatmış ve bu taraflı bilgileri Roma aracılığı ile Rus gazetelerine geçmiştir⁷¹.

Bu bilgiler, Tahkik Heyetindeki Rus temsilci tarafından Fransız temsilcisine anlatılırken duyulmuştur. Ne kadar doğrudur bilinemez ama, Osmanlı Devleti üzerine oyunlar oynandığı anlaşılmaktadır. Demek ki bu dönemdeki gelişmeler, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz ve güç mücadelesinin yansımalarıdır. Yapay sorunlar üretilmiş, bu üretilen sorunlara yapay çözümler sunulmuş ve Osmanlı etki altında tutulmaya çalışılmıştır.

2.5.5- Tahkik Heyetinde Ermeni Tercüman Bulundurma Sorunu

Tahkik Heyetini uğraştıran bir başka sorun da, yabancı devlet temsilcilerinin Tahkik Heyetinde bir Ermeni tercümanın bulundurulması teklifidir. Aslında o dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin nerede ise hepsi Türkçe bilmektedirler. Heyet'teki hiçbir üye ise, Ermenice bilmemektedir. Bu yüzden Ermeni tercümanın ne işe yarayacağını anlamak zordur. Belki de yabancı devlet temsilcileri aradıklarını bulamayınca, Ermeni tercüman aracılığı ile bir şeyler yapmak için ortam hazırlamaya çalışmışlardır. Halbuki Tahkik Heyetinin ilk toplantısında Ermenilerin Türkçe konuşabildikleri, Türkçe konuşmayı bilmeyenler için bidayet mahkemesinden ve gerektiğinde ayrıca belediyeden birer tercüman tahsisi sağlanmışken tekrar tercüman konusuna dönülmesi, böyle kötü niyetli bir düşüncenin eseri olsa gerekir. Buna rağmen incelemenin son bulmasına yakın yabancı devlet temsilcilerinin bir Ermeni tercüman konusunda ısrar etmesi anlaşılır gibi değildir. Herhalde yabancı devlet temsilcileri, çeşit çeşit zorluklar çıkararak incelemeyi sürüncemede bırakmaya yönelmişlerdir. İnceleme sona doğru yaklaştıkça bu düşünceleri iyice su yüzüne çıkmıştır⁷².

16 Mart 1895 tarihli telgraftan Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin sorgulama sırasında Ermeni tercüman bulundurulması teklifinde

⁷⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.31.

⁷¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.32.

⁷² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.33.

ısrar etmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden İstanbul yönetiminin zora düştüğü görülmektedir. Sorunun aşılması için çareler aranmaktadır. İstanbul yönetiminin tarafsız olarak gördüğü Fransa ve Rusya'nın temsilcilerinin taraflı hale gelmesinin engellenmesi ve İngiltere temsilcisinin kendi başına bir rapor hazırlama yoluna gitmesinin önüne geçilmesi yolunda çareler aranırken, bozguna ve kötü niyetli olmayan Ermenilerden bir tercümana da ılımlı bakılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Artık Osmanlı yönetimi için önemli olan, bu tercümanın yalan yanlış işler yapmasına ve kötü niyetli İngiltere'nin çıkarlarına alet olmasına engel olmaktır⁷³.

17 Mart 1895 tarihli telgrafta belirtildiği üzere İstanbul yönetimi, çaresizlik içinde Ermeni tercüman teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu Ermeni tercüman, Fransız Büyükelçiliği tarafından seçilmiştir. Fransız Büyükelçiliği, Fransa'nın Erzurum konsolosluğunda görevli tercümanını, Tahkik Heyetine tercüman olarak atamıştır.

Halbuki tercüman seçimi Tahkik Heyetinin yetkileri arasında idi. Bu yüzden Tahkik Heyeti Muş'a gidip göreve başlar başlamaz öncelikle tercüman sorununu çözmüştür. Bidayet Mahkemesi tercümanı ve Ermenilerden olan Mıgırdıç Efendi ve Mardiros Efendi'nin tercümanlıkları Tahkik Heyeti tarafından kabul edilmiştir. Bir süre sonra işinin çokluğunu ileri süren Mardiros Efendi tercümanlıktan istifa etmiş, bunun üzerine yabancı devlet temsilcileri Ermenilerden üç-dört kişiyi teklif etmişler ve bunlar arasından bir tercüman seçilmesini istemişlerse de, bunlar tarafsız Ermenilerden olmayıp Sason isyanı ile ilişkileri olan Ermenilerden olduğunun Muş mutasarrıflığından bildirilmesi üzerine, tercümanın tarafsız olması gerektiği için, Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyeler tarafından kabul edilmemiştir. Mardiros Efendi'nin yerine Ermeniler tarafından Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiş olan Avadis Efendi'nin atanması uygun görülmüştür.

Bütün bunlardan ve uzun zaman süren incelemelerden sonra yabancı devlet temsilcilerinin tercüman sorununu ortaya atmaları, Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerine göre, umduklarını bulamamanın getirdiği bir sıkıntının ifâdesidir. Yani Sason isyanının Ermeniler tarafından çıkarıldığı ve sorumluluğun Ermenilerde olduğunun, dinlenen Ermeniler tarafından bile itiraf edilmesi, İngiltere'yi yeni arayışlara itmiştir.

⁷³ BOA, YEE, 14415-153-66, s.34.

Ayrıca Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, Fransa ve Rusya temsilcilerinin de, İstanbul yönetiminin zannettiği kadar masum olmadığını iddia etmektedir. Çünkü Tahkik Heyetindeki her tartışmada, Fransız ve Rus temsilciler İngiliz temsilciyi desteklediğine tanık olunmuştur. Osmanlı üyeleri örnek olarak da, Osmanlı askeri aleyhine iftiralar atan bir çocuğun Osmanlı askerleri tarafından süngü ile yaralandığı iddiasının, süngü yarası değil isyandan çok sonra oluşmuş bir yanık yarası olduğunu gösteren doktor raporlarına inanmak istememelerini göstermektedir. İkinci bir örnek olarak da, Sason isyanında Ermenilerin suçlu olduğunu itiraf eden bir Ermeni hakkında da, “aklı başında değil” demelerini sunmaktadır.

Günlerdir süre gelen sorgulamalar sırasında tutulan evrakı imzalayan yabancı devlet temsilcilerinin, tercüman sorununu gündeme getirmeleri anlaşılır gibi değildir. Tahkik Heyetindeki Osmanlı temsilcilerinin de kuşkulandığı gibi, eğer tercüman sorunu ile amaç, daha önceki inceleme ve araştırmaları geçersiz kılmak idiyse, o zaman Osmanlı'nın başına yeniden bir dert örülmeye çalışıldığı düşünülebilirdi. İşte bu noktada Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, İstanbul yönetiminden daha önce yapılan işlemlerin geçerliliğinin kabul ettirilip ettirilmediğini sormaktadır. Osmanlı üyeleri, daha önceki işlemler ve soruşturmalar geçerli olursa, tercüman sorununu önemsiz görmüşlerdir⁷⁴.

Tahkik Heyetinin, 19 Mart 1895 tarihli toplantısında Fransa'nın Erzurum konsolosluğu tercümanının, Tahkik Heyetine tercüman olarak atandığı haberi verilmiş, normal sorgulama ve dinleme işlemleri sürdürülmüş ve sonuçta hey'et üyeleri tarafından tutanaklar imzalanmıştır. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri bundan hareketle, yabancı devlet temsilcilerinin daha önceki incelemeleri geçersiz saymak gibi bir düşüncelerinin olmadığı sonucuna varmıştır⁷⁵.

2.5.6- Muş'tan Bitlis'e Gitme Sorunu

Tahkik Heyeti, 16 Mart 1895 tarihli telgrafta da belirttiği üzere, incelemenin sonunda rapor yazılırken gerekli olacak bilgilerin toplanmasına geçmiştir. Bunun için Osmanlı askerinin hangi tarihte Muş'a gittiği ve hangi tarihte Muş'tan ayrıldığı bilgisinin yazılı ve resmî olarak Tahkik Heyetine verilmesini istemiştir.

⁷⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.37-38.

⁷⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.38-39.

Başkâtib Tahsin aracılığı ile 17 Mart 1895 tarihli telgrafla verilen bilgiye göre, Muş Kumandanlığı konuyla ilgili ayrıntılı bir raporu hazırlayıp Tahkik Heyetine ulaştırması emri verilmiştir. Aynı telgrafta daha önce Fırka Kumandanı Tevfik Bey tarafından hazırlanıp Tahkik Heyetine gönderilen ve Ermeni köylerinin yakılmasıyla ilgili olarak Kürtleri suçlayan raporunun işleme konulmaması istenmiştir. Aynı yazıda daha fazla ayrıntı gerekiyorsa 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan alınabileceği de ilâve edilmiştir⁷⁶.

Çok geçmeden, 18 Mart 1895'te 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya verilen talimat ile ilgili bilgi gelmiştir. İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetinin sonuç raporunu yazarken kullanmak üzere resmî ve yazılı olarak 4. Ordudan istediklerinin içeriği hakkında bile bilgi vermiştir. Buna göre; Sason isyanının bastırılması sırasında Osmanlı askerinin yanında aşiretlerden kimse bulunmamakta, Osmanlı askerinin isyancı Ermenileri yakalamak isterken Güllü Güzan'dan hareketi sırasında ve Andok Dağında toplanan isyancılar tarafından ateş açılması ve Osmanlı askerlerinden şehit ve yaralıların oluşması sonucu çatışmalar meydana gelmekte, çatışmalardan sonra isyancıların elebaşısı ve yandaşları yakalanmakta, Ermeni köylerinin Ermeni isyancılar tarafından isyan işareti ve oraya gelecek Osmanlı kuvvetleri tarafından bu köylerin kullanılmasını engellemek için yaktığı kayıt edilmektedir. 19 Mart 1895'te de aynı anlamda bir rapor, 4. Ordu Kumandanlığından gelmiştir⁷⁷.

Öte yandan, İngiliz Büyükelçiliği, Tahkik Heyetinin incelemesinin sonuçlanmasını engelleme çabasından bir türlü vazgeçmemiştir. 18 Mart 1895'te Hariciye Nezâretine gelen İngiltere Büyükelçiliği Baş Tercümanı; "Tahkik Heyetinin Bitlis'e gitmek üzere olduğunu, halbuki birkaç kişinin daha sorgulanması gerektiğini, bu kişilerin sorgulanması yapılmadan hey'et üyelerinin Bitlis'e gidemeyeceğini, büyükelçiler tarafından bu konuda ortak bir duyuru yapılmadan önce belirtilen kişilerin cevaplarının alınmasının uygun olacağını" söylemiştir.

İstanbul yönetimi İngilizlerin niyetini algılamaya çalışmakta ve 19 Mart 1895 tarihli bir telgraf ile durumu Tahkik Heyetinden sormaktadır. Bu kişilerin, 27 Şubat 1310/11 Mart 1895 tarihli telgrafta Tahkik Heyetinin bildirdiği ve yabancı devlet temsilcilerinin sorgulanmasını istediği kadınlar mı

⁷⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

⁷⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.36-37.

olduğu yoksa incelemenin sonuçlanmasını erteleme düşüncesiyle hazırlanmış bir takım yalancı tanıklar mı olduğu sorulmaktadır. Ayrıca İngiltere Fransa ve Rusya temsilcilerini devre dışı bırakıp Osmanlı memurlarına güvensizlik göstererek, sadece kendisi ortada kalarak istediği incelemeyi yapıp Osmanlı Devleti'ni itham etmek mi istiyor? sorusu Osmanlı yönetimini meşgul etmiştir⁷⁸.

Tahkik Heyetinden gelen cevapta yabancı devlet temsilcilerinin mutlaka sorgulanmasını istedikleri kadınların, Güllü Güzan'da Osmanlı askerinin bulunduğu sırada Osmanlı askerine sığınan Papaz Ohannes ve çocukların, teslim olduktan sonra Osmanlı askeri tarafından öldürüldüğünü iddia eden kadınlar olduğu bildirilmektedir. Papaz Ohannes'in, Sason isyanında Hamparsum ile birlikte hareket ettiği bilgisi Hamparsum tarafından verildiği görülmektedir. Bunun yanında bu kadınların yalan söylediğini söyleyen başka kadınlar da ortaya çıkmıştır⁷⁹.

9 Mart 1311/21 Mart 1895 tarihli telgrafta Tahkik Heyeti sona yaklaşıldığına işaret etmektedir. Sorgulamalar, Ermenilerin isyankârlığını ve Osmanlı askerine yönelik iddiaların asılsız olduğunu onaylamıştır. Sadece Sason isyanının ayrıntıları, bazı kişilerin sorgulanması ve olay yerinin incelenmesi gibi konular kalmıştır.

Ancak yabancı devlet temsilcileri, Bitlis'e gidişi geciktirmek ve Sason isyanının elebaşısı Hamparsum ve arkadaşları ile Ermeni köylüleri birbirinden ayırmak girişimlerini başlatmışlardır. Yani yaylalarına gelen Kürtlere ve daha sonra Osmanlı askerine saldıran Şinik, Şimal ve Güllü Güzan köyleri Ermenileri ile Talori'de isyan eden Hamparsum ve arkadaşlarını birbirinden ayrı hareketlermiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Bundan amaç, Osmanlı askerini suçlu göstermektir. Yani isyanla ilgisi olmayan halka Osmanlı askeri saldırmış demek ve böylece Osmanlı yönetimini suçlamanın fırsatını yakalamak istemişlerdir. Halbuki Hamparsum, sorgulanması sırasında bölgedeki Ermenilerle birlikte hareket ettiklerini itiraf ettiği gibi üzerinden çıkan belgeler de bunu doğrular nitelikte bulunmuştur⁸⁰.

Tahkik Heyeti, Hamparsum'u bizzat kendileri de dinlemek istemiştir. Özellikle yabancı devlet temsilcileri, Sason isyanı ile ilgili itiraflarını kendi

⁷⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.36.

⁷⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.39.

⁸⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.39.

ağzından dinlemek için, Hamparsum'un Muş'a getirilmesinde ısrarcı olmuşlardır. Tahkik Heyetinin Bitlis'e gitmesi geciktirildiği için Hamparsum'un Bitlis'ten Muş'a getirilmesi bir zorunluluk haline gelmiştir⁸¹.

Yabancı devlet temsilcilerinin Tahkik Heyetinin Bitlis'e gidişini erteleme girişimlerine de, Osmanlı yönetimi boyun eğmiştir. Gerekçe, her zamanki gibi İngiltere ile iyi ilişkileri bozmamak, tamiri mümkün olmayan zorlukların doğmasına meydan vermemek ve bütün devletlerin işe karışmasına fırsat tanımamaktır. Osmanlı yönetimi, eğer Bitlis'e gidilecekse en azından Rusya ve Fransa temsilcilerinin olurlarının alınmasını şart koşturmaktadır. Osmanlı yönetimi, Tahkik Heyetinin bir an önce incelemeyi tamamlamasını ve sonuç raporunun bütün üyelere imzalatılmasını istemiştir⁸².

Osmanlı yönetimi İstanbul'da Rusya ve Fransa'nın büyükelçilikleri ile temas kurarak İngiltere'ye karşı ortak hareket edilmesini sağlamış görünmektedir. Osmanlı yönetimi, İngiltere'nin bütün devletlerin katılımı sağlanarak Ermenilerle ilgili bir konferans toplama ve Tahkik Heyetinin çalışmalarını boşa çıkarma girişimlerini engellemeye çalışmaktadır. Osmanlı yönetimi, Rusya ve Fransa ile ortak hareket ettiğini düşünmektedir. Osmanlı yönetimine göre, Rusya ve Fransa büyükelçilikleri, daha fazla zorluk çıkarmaması ve Tahkik Heyetine yardımcı olması için hey'etteki kendi temsilcilerini uyarmayı kabul etmişlerdir⁸³.

Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri, sorgulamalar sırasında 1309/1893 tarihindeki Ermeni olayı ile ilgili sorular sormak istemişlerdir. Tahkik Heyetinin görevi ise, 1310/1894 Sason isyanını soruşturmaktır. Bu yüzden hey'etteki Osmanlı temsilcileri ile yabancı devlet temsilcileri arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Osmanlı temsilcileri, hey'etin görev ve yetkilerini hatırlatarak konunun dağılmasını ve başka yönle çekilmesini engellemeye çalışmışlardır. Yabancı devletlerin temsilcileri ise, 1894 Sason isyanını 1893 olaylarına bağlayarak açıklamak, 1894 Sason isyanının nedenini Ermenilerin Kürtlerden korkusuna bağlamak ve dolayısıyla bu olaylardan Kürtleri sorumlu tutmak niyetindedirler. Yani Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, gelişmeleri böyle görmektedir⁸⁴.

⁸¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.41.

⁸² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁸³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁸⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.42.

Osmanlı yönetiminin görüşünün de aynı yönde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1309/1893 senesi olaylarının soruşturulmasına izin verilmesi için Meclis-i Vükela kararı gerekmektedir. Çünkü Tahkik Heyetinin görev ve yetkileri 1310/1894 Sason/Talori isyanı ile sınırlandırılmış idi⁸⁵.

Tahkik Heyeti çalışmalarını sürdürürken, Osmanlı yönetimi Fransa ve Rusya ile Sason isyanı konusunda ortak hareket ettiğini zannederken İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri hazırladıkları bir Islahat Projesini 11 Mayıs 1895'te Osmanlı hükümetine⁸⁶ sunmuşlardır. Bu devletlerin gerçek niyetleri, böylece ortaya çıkmıştır. Erzurum, Van, Sivas, Bitlis, Harput (Elâzığ) ve Diyarbakır vilâyetlerinde ıslâhat yapılmasını öngören bu projenin arkasında İngiltere vardır. Ancak Fransa ve Rusya da onun destekçileridir. Fransa ve Rusya, ağır koşullar içeren bu projenin sadece kabul edilemez olduğunu itiraf etmek durumunda kalmışlardır.

Tahkik Heyeti raporu ortaya çıkmadan böyle bir proje ile karşılaşan, anlaşacağını ve ortak hareket ettiğini düşündüğü devletleri karşısında bulan Osmanlı yönetimi, yine çaresizlik içinde, bu proje üzerinde değişiklikler yaparak uygulamak zorunda kalmıştır.

3- Tahkik Heyetinin Ortak Raporu

Tahkik Heyetinde yer alan Komisyon Başkanı Şefik Bey ve üyeler Celâleddin ve Mecid Beyler, Tevfik Paşa, İngiliz Konsolosu Shipley, Fransız Konsolosu Vilbert ve Rusya Konsolosu Prjevalsky tarafından ortak rapor, 28 Temmuz 1895'te Muş'ta yazılmıştır. Raporun altında sadece yabancı devlet temsilcilerinin imzaları vardır. Mayewsky'de yer alan ortak raporda Osmanlı temsilcilerinin imzaları bulunmamaktadır. Bu yüzden rapor, Tahkik Heyetinin ortak raporu mudur, yoksa yabancı devlet temsilcilerinin ortak raporu mudur, tam ayırmak mümkün değildir. Mayewsky, raporun Tahkik Heyetinin ortak raporu olduğu düşüncesindedir⁸⁷.

Raporun girişinde "Ahvâl-i Mahâlîye" başlığı altında, Bitlis ve Muş bölgesinin coğrafi yapısı, köylerin ve şehirlerin yerleşim yerleri, akarsu ve

⁸⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.42.

⁸⁶ Karaca, age, s.46.

⁸⁷ Van Mayewsky, *Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, (Çeviren: Sadık Bey), Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s.220. Mayewsky'nin eserinin farklı basımları ve çevirileri de yapılmıştır. Örnek olarak Van Belediyesi Yayınları arasında yer alan bir çalışmayı verebiliriz. Hamit Pehlivanlı, *Rus Generali Mayewsky'nin Doğu Anadolu Raporu - Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki*, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997.

dağları, köylerin şehre uzaklıkları, ulaşım durumları ve nüfusları hakkında bilgi verilmektedir⁸⁸.

Rapordaki ikinci başlık “Kürt ve Ermeni Münâsebatı”dır. Bu başlık altında; bölgenin geçim kaynağının hayvancılık olduğu, Talori’de bir demir madeninin bulunduğu, Kürt köyleri ile Ermeni köylerinin iç içe yer aldığı, Kürtlerle Ermenilerin son zamanlara kadar kardeş gibi geçindikleri, mera sorunu yüzünden arada tartışmalar çıksa da bunların genellikle barış yoluyla sonuçlandırıldığı, Ermenilerin mensup oldukları Kürt ağalarına kendilerini korumaları için (hafır adı verilen) belirli bir vergi verdikleri, ayrıca Ermenilerin evlenirken kızın ailesine verdikleri başlık parasının yarısını Kürt ağalarına ayırdıkları, Ermenilerin bu vergileri vermemeleri durumunda Kürt ağalarının zorla aldıkları, bu vergilerin miktarının yöre yöre değiştiği ve bazı yerlerde hiç alınmadığı anlatılmaktadır.

Ancak sorgulanan Kürt ağaları böyle bir vergi almadıklarını, “hafır” adını bile duymadıklarını, sadece ortakçıları olan Ermenilerden ürünün yarısını aldıklarını ve bunun da meşru bir hak olduğunu söylemiş oldukları da raporda yer almaktadır.

Muş memurlarından Tâlib Efendi’nin sorgulanması sırasında, Kürt ağalarının Ermenilerden vergi aldıklarını söylemesi ve böyle bir uygulamanın olduğu ile ilgili Muş vilayetinden resmî yazı ile bilgi alınmış olması, aşiret ağalarının yalan söyledikleri biçiminde yorumlanmasına neden olmuştur. Yani böyle bir âdetin olduğu ortaya konmuştur⁸⁹.

Son üç-dört sene içinde Kürtlerle Ermeniler arasında bir sürtüşmenin başladığı raporda yer almaktadır. Bunun nedenleri arasında; Kürt şeyhlerinin din propagandası ve Damadyan ve Hamparsum (Raporda Murat kod adı kullanılmaktadır.) gibi Ermeni komitecilerinin Ermeniler arasında yaptığı propagandalar gösterilmektedir. Rapora göre; Murat’ın üzerinde ele geçirilen belgeler, Damadyan ve Murat’ın Cenova’dan bu bölgeye Ermenileri isyan ettirmek görevi ile geldiklerini, Ermenileri Kürtler ve devlet aleyhine kışkırttıklarını ve Kürtlerle Ermeniler arasında bir çatışma çıkarmak için bazı olayları tertip ettiklerini kanıtlamaktadır⁹⁰.

⁸⁸ Mayewsky, a.g.e., s.220-221.

⁸⁹ Mayewsky, a.g.e., s.221-222.

⁹⁰ Mayewsky, a.g.e., s.222-224.

Raporda Ermenilerin tahrikleri sonucu başlayan Kürt-Ermeni çatışmasında Osmanlı Devleti'nin katkısının bulunmadığı ve ancak Zilan'lı Şeyh Mehmed'in teşviklerinin olduğu yolunda bazı işaretlerin bulunduğu tespit edilmektedir.

Ayrıca raporda 1894 Sason/Talori isyanının sorumluluğu Kürtlere yüklenmektedir. Buna göre Bekranlı aşiretinin yaylaktan dönerken Şinik ve Şimal köylerindeki Ermenilerine saldırması üzerine Ermenilerin de cevap vermesiyle Kürt-Ermeni çatışmasının 1 Ağustos 1894'te başladığı, iki gün sonra Badıganlı Kürtlerinin de çatışmaya katıldığı, Ermenilerin de Güllü Güzan ve Andok Dağına çekildikleri, Ermenilerin daha önceden ailelerini buralara kaçırmış oldukları ve Kürtlerin Şinik ve Şimal köylerini yaktıkları iddia edilmektedir.

Raporda Ermenilerin Kürt-Ermeni çatışmasından önce ailelerini Güllü Güzan köyüne ve Andok Dağına kaçırmaları görmezden gelinmekte, yaylaklarına giden Kürt aşiretlerine Ermenilerin saldırmış olamayacağı mantuksal çıkarımlarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Yani ilk saldırının Kürt aşiretlerinden geldiği iddiası, raporun temel düşüncesini meydana getirmektedir⁹¹. Hamparsum'un üç dört yıldan beri Ermenileri Kürtlere karşı tahrik ettiğini, Ermenilerin on sekiz yıldan beri devlete vergi vermediklerini ve köylerine gelen vergi memurlarını ve güvenlik kuvvetlerini kovduklarını görmezden gelmektedir.

Bu bölgenin güvenliğini sağlamakla görevli olan iki bölüğün hareketi, yani Osmanlı askeri ve yönetiminin tavrı değerlendirilirken raporda; Osmanlı yönetim ve askerini suçlama çabasını görmek mümkünse de, bu iki bölük askerin Kürt aşiretleriyle birlikte Ermenilere saldırdığını gösterecek hiçbir kanıt bulunamadığı da yer almaktadır.

Raporda soruşturmalar sırasında alınan ifâdelerle ilgili bir dizi fikir yürütüldükten sonra şu sonuca varılmaktadır:

Kürtlerle Ermeniler birbirlerine düşman duruma gelmişlerdir. Ermeniler, Kürtlerin ve Osmanlı askerinin baskısı ile köylerini terk ettiklerini söylemişlerse de, Osmanlı askeri Ermeni köylerine geldiğinde bu köyleri boş ve yanmış bulmuştur⁹².

⁹¹ Mayewsky, a.g.e., s.224-226.

⁹² Mayewsky, a.g.e., s.227-228.

Bu raporda dolaylı şekilde de olsa Osmanlı yönetimi eleştirilmektedir. Bu eleştiriler arasında Tahkik Heyetinin gerektiği gibi görev yapamadığı, yalnızca tutuklu bulunanlarla Bitlis'ten gelenlerin sorgulanabildiği ve askerın Kürt-Ermeni çatışmasına karıştığı halde bu konuda bilgi ve belgeye ulaşamadığı vardır⁹³.

Raporda "Ermenilerin ifâdesine i'timat etmek gerekirse" diye başlayan taraflı yorumlara sıkça rastlamak mümkündür. Bu yorumlar arasında; bir papaz ve bir Ermeni'nin iddialarından hareketle, söylenildiği gibi, Ermenilerin Andok Dağında büyük bir yığınak ve toplanma gerçekleştirmede, Ermenilerin kendi evlerini kendilerinin yakmadığı, ancak bütün Ermeni köylerinin yakılmış ve yıkılmış olduğu iddialarını gösterebiliriz⁹⁴. Bütün karşı görüşler ve ifâdeler yalan, ama bir papaz ile bir Ermeni'nin ifâdesi doğrudur, yaklaşımı ne kadar sağlıklı olabilir? Zaten rapor bir dizi çelişkilerle doludur.

Çelişkilerden birisi de, kocaman bir dağ olan Andok Dağının Kürt aşiretleri ve Osmanlı askeri tarafından tamamen kuşatıldığı iddiasıdır. Bu yüzden Ermenilerin geri çekilecek yerlerinin bile kalmadığı yazılmaktadır⁹⁵. Bu dağın tamamen kuşatılması çok büyük sayıda kuvveti gerektireceği açıktır. Bu kuvvet, ne Kürt aşiretleri tarafından sağlanabilir, ne de bin iki yüz kişilik Osmanlı askeri ile gerçekleştirilebilirdi? Onun için iddialar dayanaksız ve tutarsızdır.

Bir dizi çelişkili anlatımdan sonra raporda belirli sonuçlara varılmaktadır. Ancak bu değerlendirmede de aynı çelişkileri bulmak mümkündür. Raporun sonuç kısmındaki değerlendirmeleri özet olarak ve maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1-Son yıllarda Talori ve Kavara çevresindeki Kürt ve Ermenilerin arası bozulmuş ve komitacı Hamparsum Boyacıyan (Murat), bundan yararlanarak Kürtlere saldırmış ve bunun için bir çete kurmuştur.

2-Birçok nedenden dolayı Kürtler, Ermenileri önce uyarılmışlar ve sonra onlara saldırmışlardır. Böylece çatışma başlamıştır.

⁹³ Mayewsky, a.g.e., s.228-229.

⁹⁴ Mayewsky, a.g.e., s.228.

⁹⁵ Mayewsky, a.g.e., s.229.

3- Osmanlı hükümeti, bunu Ermenilerin isyanı olarak nitelendirmiş ve olay yerine asker göndermiştir. Kürtler de, Osmanlı askeri ile birlikte hareket etmiştir.

4-Ermenilerin Osmanlı askerine karşı silah kullandığı tam olarak kesinleşmemiştir.

5-Damadyan ve Hamparsum (Murat) gibi çete reisleri, silahlı çeteler oluşturmuş, Osmanlı hükümet memurlarına karşı açıkça silah kullanmış, suikastlar düzenlemiş, kolluk kuvvetlerini kovmuş, Talori civarına hükümet memurlarının gelmesini ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne vergi vermesini engellemiş, barut ve kurşun imalatını gerçekleştirmiş, Andok Dağını yığınak ve toplanma yeri olarak seçmiş ve oradan Kürtlere saldırmış, kendi köylerini Ermenilere yaktırmış, Güllü Güzan'da Osmanlı askerleri ile çatışmaya girmiştir. Ancak bunların nedeni, yerel yönetimin iktidar boşluğudur.

6-Hayvancılıkla uğraşan Ermeniler, hem hayvanlarını korumak ve hem de 1893'teki Kürt aşiretlerinin saldırısından korktukları için silahlanmak zorunda kalmıştır. Çok fazla yedek barutun bulunması, Ermenileri suçlu göstermez.

7-Ermenilerin Andok Dağına toplanması, Kürtlerden korktukları içindir. Kürtlere yapılan saldırılar, Hamparsum'un çetelerinin suçudur.

8-Bunların hepsi gösteriyor ki Ermeniler, 1894 yılında açıkça bir isyan girişiminde bulunmamışlardır. Hamparsum'un üzerinde bulunan belge ve bilgilerden hareketle isyanın suçu, bütün Ermenilere yüklenmiştir.

9-Eğer isyanın hazırlıkları üç aydan beri sürüyordu ise, hükümet bu işi neden engellememiştir.

10-Ermenilerin kendi köylerini, kiliselerini ve evlerini kendilerinin yaktığı iddiası gülünçtür. Esas suçlu Ermeniler olmakla beraber, köylerin yakılmasından Kürtleri ve askerleri sorumlu tutmak gerekir.

11-Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmaların büyümesinin nedeni, Osmanlı yerel yönetiminin bu çatışmaları engelleyecek hiçbir önlem almasıdır.

12-Osmanlı askeri olaya müdahale ettikten sonra Ermenilerin kayıpları artmıştır. Ermeniler, kadın, çocuk ve yaşlıların da öldürüldüğünü iddia etmişlerse de, bunu kanıtlayamamışlardır. Şimal köyünde başlarında papaz-

ları olduğu halde Osmanlı askerine sığınan çocukların öldürüldüğü ve hendeklere gömüldüğü iddiası doğru bulunmamıştır. Ordugâha sığınan Ermeni kadınlara saldırıldığı iddiası da, hiçbir tanığın bulunmaması nedeniyle geçersiz kabul edilmiştir.

13- 1894 Ermeni isyanı, Hamparsum ve çetelerinin teşvik ve tahrikleri sonucu çıkmıştır. Ermenilerin suçu, bu tahriklere kapılmış olmalarıdır.

14- Mayıs 1894'ten itibaren Kürtlerle Ermeniler arasında gerginliği görüp de önlem almayan ve olay çıkınca müdahalede geciken sivil ve askerî yöneticiler sorumludur. Çünkü Müşir Zeki Paşa'nın gelişiyile olay sonuçlandırılmış, Ermeniler yerlerine geri döndürülmüş ve hiçbir yerde olay çıkmamıştır⁹⁶.

15-İsyandaki ölü sayısı şöyledir:⁹⁷

Şinik Köyü	114
Şimal Köyü	78
Güllü Güzan Köyü	40
Ağni Köyü	21
Sitmotang Köyü	10
Talori	14
TOPLAM	277

Yukarıdaki maddelerden de anlaşılacağı üzere raporun bir yerinde iddia ve doğruluğu kabul edilen bir düşüncenin bir sonraki kısımda red edildiğini görmek mümkündür. Ermenilerin çok miktarda yedek barut bulundurmalarını, hayvancılıkla ve Kürtlerin saldırması durumunda kendilerini koruma düşüncesiyle açıklamak doğru bir mantık değildir. Bir askerî birliğe yetecek silah ve cephane, böyle sudan nedenlerle açıklanamaz.

Ayrıca sonuç kısmının birçok yerinde Ermenilerin isyanın çıkarıcısı ve başlatıcısı olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı sivil ve askerî yöneticilerine yüklenen suç ise, isyanın çıkacağından haber alıp önlem almaması, isyana

⁹⁶ Mayewsky, a.g.e., s.231-234.

⁹⁷ Mayewsky, a.g.e., s.217.

müdahalede gecikmesi ve isyanı bastırırken bir miktar şiddetli davranmasıdır.

İsyanın çıkması ile ilgili önceden bilgi alınmaması, istihbarat eksikliği sivil ve askerî yöneticilerin suçudur. Çünkü ülkede ne olup bittiğini öğrenmek ve buna göre önlemler almak bu memurların görevidir.

Ancak isyana müdahalede gecikilmesinin nedeni, isyancıların sayısının üç bin civarında olması ve isyana müdahale edecek askerî birliğin sayıca çok az olmasıdır. Bu yüzden takviye güç gelinceye kadar beklenmiştir⁹⁸. Az sayıdaki bir kuvvetle müdahalede bulunup yenilmek, isyancıları daha fazla cesaretlendireceği için doğru görülmemiştir. Az sayıdaki kuvvetin hezimete uğramasından ve böyle bir durumun iç ve dış dünyada yaratacağı etkilerden korkulmuştur. Takviye kuvvet, bu yüzden beklenmiştir⁹⁹.

Osmanlı askerinin isyanı bastırırken şiddetli davranması, isyancılara karşı başka bir müdahale yolu kalmamasıyla ilişkilidir. Askere silah çekene, askerın gül atması elbette beklenemez.

Tahkik Heyetinin raporundan önce Fransa'nın Erzurum Konsolosluğu ile Diyarbakir Viskonsolosluğundan Fransa'ya gönderilen iki rapor, aslında isyanın asıl sorumlularını ortaya koymaktadır. Erzurum'dan Fransa'ya gönderilen raporda, Sason Ermenilerinin Osmanlı yönetimine görünüşte bağlı oldukları, Osmanlı yönetiminin buna son vermek için buralardan vergi istediği, ancak Ermenilerin devlete vergi vermekten kaçındıkları, Ermenilerin kendilerini savunmak için askerî istihkâmlar kurdukları, bu yüzden üzerlerine gönderilen küçük bir müfrezeyle yenerek kayıp verdirdikleri övgüyle anlatılmaktadır¹⁰⁰.

Diyarbakir'den gönderilen raporda ise; Ermenilerin isyan amacıyla silahlı mücadeleye başladığı, üç bin civarında Ermeni'nin Andok Dağında toplandığı, Osmanlı Hilafetine bağlı olmamak için açıktan açığa isyan ettikleri, bu hareketin çoktan beri Hınçaklar tarafından hazırlandığı, Hınçakların Londra, Atina ve Tiflis toplantılarında asıl konunun Ermenilerin bağımsızlığı için yapılacakların plânlaması olduğu, Hınçakların emrini yerine getirmek için Ermenilerin Sason'da isyan ettikleri, ancak isyanın

⁹⁸ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.2.

⁹⁹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.12.

¹⁰⁰ Mayewsky, *a.g.e.*, s.236.

başarısızlıkla sonuçlandığı, bir kaç çarpışmadan sonra kendilerini çok iyi savunan Ermenilerin bozularak kaçtıkları yazılmaktadır¹⁰¹.

Yabancı devlet temsilcilerinin amaçlı ve kasıtlı olarak hazırladıkları rapor ile kendi devletlerine bilgi vermek amacıyla hazırladıkları rapor arasında önemli farklılıklar vardır. Birinde Osmanlı yönetimini suçlu çıkarmanın yolları aranırken, diğerinde Ermenilere alkış tutulmakta ve Hınçakların tam anlamı ile tezgâhlandığı bir isyandan söz edilmektedir.

4- Sonuç

24 Ocak 1895'te tam kadro olarak göreve başlayan Tahkik Heyeti, yaklaşık altı ay devam eden görevleri sırasında yüz sekiz toplantı yapmış ve yüz doksanın üzerinde tanık dinlemiştir. Osmanlı askerleri isyanı bastırırken, Zeki Paşa'nın da belirttiği gibi "İslâmî ve insanî kurallara uygun hareket" etmiştir.

Sason/Talori isyanında Ermeni halkı, asker kıyafetli birkaç yabancıнын ve Murat kod adını kullanan Hamparsum adlı bir bozguncunun tahriklerine kapılmışlardır. Güllü Güzan, Şimal ve Şinik köylerinin tarlalarında gömülü olarak yağ, peynir ve bal tenekelerinin bulunması, isyancıların ileriye dönük lojistik destek amaçlı bunları saklandıklarını göstermektedir¹⁰². Hayvan sürüleri ve bazı mallar ise dağlara ve bazı güvenilir yerlere götürülmüştür¹⁰³. Yani olay, sadece bölgede bulunan Kürt aşiretleri ile yaylak paylaşımı konusundan çıkmış değildir. Hamparsum ve adamlarının plânlı ve programlı girişimleri sonucu ortaya çıkmış ve dış destekli bir isyandır.

1894 Temmuz ayı başlarında Ermeniler; köyleri boşaltmışlar, mal ve eşyaları ile kadın ve çocuklarını güvenilir yerlere saklamışlar, Muş, Kulp ve Silvan'dan gelen eşkıya ile birleşerek üç bin civarında bir sayıya ulaşmışlar, çakmaklı ve kaval tüfekler, kama, hançer ve baltalarla donanmış olarak Andok Dağı'nda toplanmışlardır. İlk hedeflerinin, Muş'a saldırarak redif debboylarının elindeki silâh ve mühimmatı ele geçirerek isyanı genişletmek olduğu anlaşılmıştır. Ancak o sırada Muş'a ulaşmak üzere bulunan Osmanlı askerinden çekinerek Muş'a saldırılamamışlardır. Bunun üzerine Andok Dağı'ndaki güçlerden kollar oluşturarak çevredeki aşiretlere saldırmışlar,

¹⁰¹ Mayewsky, a.g.e., s.236-237.

¹⁰² BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.18.

¹⁰³ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.53.

katliam ve zulümlerde bulunmuşlardır. İşte bunun üzerine aşiretlerle Ermeniler arasında çatışmalar ve isyan böylece başlamıştır¹⁰¹.

Sason/Talori isyanında dış kaynakların ve Hamparsum ve adamlarının yanında Muş, Kızılkilise, Diyarbekir ve Van rahiplerinin de teşviklerinin olduğu ortaya çıkmıştır¹⁰⁵.

Çatışmalara son vermek için Osmanlı askeri isyana müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu müdahale sırasında Ermeni isyancılar kayıplar verdiği gibi, Osmanlı askerinden de, subay ve er düzeyinde kayıplar da verilmiştir. Osmanlı askerinin, Ermeni isyancılara göre daha az kayıp vermesi, Osmanlı askerinin elindeki silâhların menzillerinin daha yüksek olmasından ve düzenli ordu birlikleri ile çete kuvvetleri arasındaki eğitim farkındandır. Ermeni isyancıların ellerindeki silâhların menzilleri iki yüz elli- üç yüz metre iken Osmanlı askerinin ellerindeki silâhların menzilleri altı yüz- yedi yüz metredir. Çatışmalarda Ermeni isyancılardan üç yüz- dört yüz civarında silâh ele geçirilmiştir¹⁰⁶.

İsyana karışmayan Şavak nahiyelerini oluşturan yedi- sekiz köydeki Ermeni halka, Osmanlı askerinin herhangi bir müdahalesi olmamış ve bu köylerde oturan Ermenilerin burnu bile kanamamıştır. Teslim olanlara kötü muamelede bulunulmamıştır. Padişahın fermanı suça karışmayanlara dokunulmaması ve teslim olanlara kötü muamele yapılmaması yönündedir. 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa da, bu fermana uyulduğunu belirtmiştir. Hatta eşkiyaların elebaşlarından yirmi iki kişi yakalanmış ve bunların on altısı Bitlis'e gönderilerek tutuklanmıştır. Onlara iyi davranılmış ve yedirilip içirilmiştir¹⁰⁷.

İsyan sırasında bazı Ermeni köylerinin, aşiretlerle çatışmalar sırasında yakılmış olabileceği gibi isyana hazırlanan ve çevreye gelecek kuvvetler tarafından destek merkezi olarak kendilerine karşı kullanılmaması için Ermeni isyancılar tarafından da yakılmış olabilir¹⁰⁸.

Osmanlı askeri, isyandan sonra sahipsiz kalan mal ve hayvanlara sahip çıkmış, aşiretler tarafından yağmalanmasına izin vermemiştir. Ermenilere ait

¹⁰¹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.28-30.

¹⁰⁵ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.30.

¹⁰⁶ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.31-32.

¹⁰⁷ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.51, 62-63.

¹⁰⁸ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.33.

malların Ermenilere teslimi için, bu mallar Bitlis Valiliğinin kontrolüne verilmiştir¹⁰⁹.

Andok Dağından kaçan isyancılar arasında yer alan bazı Ermenilerin kaçarak Sason'a sığındıkları, bin kadar silâhsız eşkıya, kadın ve çocuğun Güllü Güzan deresinde aç ve ilaçsız bekledikleri yolunda alınan haberler üzerine yapılan keşiflerde, verilen haberlerin Osmanlı askerini yanıltma ve pusuya düşürme amaçlı oldukları görülmüştür. Keşiflerde Ahçı deresinde iki yüz kadar eşkıya ile karşılaşmıştır. Kadın ve çocuğa rastlanmamıştır¹¹⁰.

Londra'da basılan Hınçak gazetesinin bir nüshasında şöyle denilmektedir: "Sason Ermenilerinin parolası, isyan ve ihtilal yoluyla özgürlüğe gitmektir...Öyle görülüyor ki ya öleceğiz, ya yenileceğiz. Fakat her ne olursa olsun esarete son vermeliyiz. Bunun için de ölmek gerekir. Bunun için de her Ermeni, şu cesur dağlıların yardımına koşmanın bir yolunu bulmalıdır."¹¹¹

Yani Sason/Talori isyanı, küçümsenecek ve Osmanlı yönetiminin Ermenilere müdahale etmek için çıkardığı düzmece bir olay değildir. Ermenilerin düzenlediği ve tertiplelediği plânlı ve programlı bir isyan hareketidir. Bunun dışındaki tüm yorumlar, saçma ve taraflıdır. Böyle bir isyan da, ancak askerî güç ile basurılabilirdi. Osmanlı yönetimi de bunu yapmıştır.

Ayrıca bu isyan göstermişti ki, bu bölgenin ıslahı gerekmektedir. İsyana müsait bir ortam olan bölgenin ıslahı çok önemli idi. Çünkü on sekiz sene-den beri bölgedeki Ermeniler devlete vergi vermeden yaşamlarını sürdürmüşlerdir¹¹². Osmanlı Devleti de buna karşı bir önlem alma yoluna gitmemiştir. Bu bir ihmalin göstergesi olsa gerekir. Bir sorunla ilgili önlem alınmazsa, o sorun kangrene dönüşür ve içinden çıkılmaz bir hal alabilir.

Sason olayları, bütün Avrupa'yı harekete geçirmiş ve Osmanlı Devleti'nin iç politikasına karışmanın birinci nedenini oluşturmuştur. Tahkik Heyeti de, bu müdahalelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Araştırma ve incelemenin bütün aşamaları, bütün delegelerin huzurunda yapılmıştır. Bu durum, yabancı devlet temsilcilerini Tahkik Heyeti hakkında birçok silâhla donanmasına fırsat vermiştir. Osmanlı delegeleri, doğal olarak Osmanlı Devleti tarafını tuttukları için millî onurun incinmesini istememişlerdir. Bu

¹⁰⁹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.52.

¹¹⁰ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.68.

¹¹¹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.72-74.

¹¹² BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.33.

yüzden Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri ile Osmanlı temsilcileri arasında ortak raporun yazılmasında bir uyum ortaya çıkmamıştır. Bu yüzden raporda bir dizi çelişkili ifade yer almaktadır. Bir sayfadaki bilgiler diğer sayfalarda yalânlanmaktadır.

Ancak her şeye rağmen Tahkik Heyeti raporu ile "Osmanlılar, kendi kendilerini Avrupa diplomasi mahkemesine vermiş oldular. Öyle bir mahkeme ki, bu mahkemede kendilerini tamamen haklı gördüklerinden savunmayı bile kendilerine ağır görmüşlerdir. Diğer taraftan Osmanlı askerinde suç olarak olsa olsa, saldırıları biraz şiddetli yapmalarında ve kaçan Ermenilerin takibinde şiddet göstermelerindedir. Tahkik Heyeti, isyanı bastırmada görev yapan subay ve askerlere zerre kadar suç yükleyememiştir...Ayrıca raporun son sayfaları Osmanlı hükümetinin övgüsüyle doludur."¹¹³

Yukarıda anlatılanlar gösteriyor ki, 1894 Sason/Talori isyanı, Osmanlı Devleti'nin bir kusuru sonucu çıkmış değildir. İsyanın nedeni, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan büyük güçlerin oyunları ve buna alet olan Ermeni çetelerinin Ermeni halkı kışkırtmasıdır. Ermeni halkın yanlışı, bu tip tahriklere kapılmış olmasındadır.

Bu konuda Osmanlı yönetiminin bir suçu varsa o da, yönetim ağını ülkesinin her tarafında aynı etkinlikte kuramamasında ve otoritesini ülkesinin her tarafında aynı ağırlıkta gösterememesindedir. Bir ülkeyi yönetenler, o ülkenin her tarafındaki insanlara hizmet ulaştırmak ve oralarda ne olup bittiğinden her zaman bilgi sahibi olmak zorundadırlar. Bir bölgede devlet otoritesi yoksa bir başka güç o otoriteyi ele geçirmeye çalışır. Önemli olan, başka güçlere hareket alanı bırakmamaktır.

İç ve dış düşmanların görevi düşmanlık yapmaktır. Eğer onlar bazı konulara ve olaylara müdahale ederek, durumu içinden çıkılmaz hale getiriyorlarsa, kendileri için uygun olanı yapmaktadırlar. Çünkü onlar düşmandır. Devlet gibi bir devlet, düşmanların oyunlarını, girişimlerini ve plânlarını önceden haber alır ve onların oyunlarını boşa çıkartır ve hatta oyunlarını başlarına geçirtir. Olaylar olduktan sonra haması nutuklar atarak, oyunu oynayan düşmanların insancıl kisvelere bürünmesine meydan vererek ve dünyanın baskısı altında ezilerek konu geçiştirilemez.

¹¹³ Mayewsky, *a.g.e.*, s.218-219.

Yönetenler, ya o ülkede yaşayan insanların sorumluluklarını almazlar ve bu işe talip olmazlar. Ya da, üzerlerine aldıkları sorumlulukların gereğini yaparak, egemenliklerini ve bağımsızlıklarını ellerinde tutmayı başarırlar.

5- İlgili Kaynaklar

Bu bölümde genel anlamda Ermeni sorunu ve özel olarak da Sason İsyanının anlatıldığı bir miktar seçme kaynak sunulmuştur. Önce Türkçe eserler ve sonra da yabancı yayınlar verilmiştir.

1- AKÇAM, Taner, *Siyasî Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

2- AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dâir Raporu*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1981.

3- ALTINAY, Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtıl II, Ermeni Mezalimi*, Fikir Yayınları, İstanbul 1992.

4- BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1976.

5- BAŞGÜN, Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri: Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, San Matbaası, Ankara 1970.

6- BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK. Yayınları, Ankara 1988.

7- CENGİZ, Halil Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

8- Dâhiliye Nezâreti Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi, *Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, İstanbul 1337.

9- DELİORMAN, Altan, *Ermeni Komitecileri*, Boğaziçi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1975.

10- DEMİR, Neşide Kerem, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Hülbe Yayınları, 3. baskı, Ankara 1982.

11- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995.

12- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II (1919)*, Ankara 1995.

13- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Armenians In Ottoman Documents (1915-1920)*, Ankara 1995.

14- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III (1919-1920)*, Ankara 1997.

15- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi IV (1920-1922)*, Ankara 1998.

16- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara 2001.

17- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi: Talori Olayları*, İstanbul 1989.

18- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi: Talori Olaylarından Sonra Siyasî Gelişmeler*, İstanbul 1989.

19- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi: Ermeni Olayları Üzerine Resmî Görüşler ve Belgeler*, İstanbul 1989.

20- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I (1914-1919)*, Ankara 2001.

21- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-II (1919-1921)*, Ankara 2001.

22- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens Avant Et Après La Proclamation De La Constitution Ottomane*, Ankara 2001.

23- EMİRCAN, Abdülali - M. Emin GERGER, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul 1992.

24- EROĞLU, Veysel, *Ermeni Mezâlimi*, Sebil Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 1976.

25- GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

26- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

27- HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

28- HÜSEYİN NAZİM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi-1*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.

29- İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1880)*, TKAE Yayınları, Ankara 1988.

30- KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Ankara 2001.

31- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Dışişleri Akademisi Yayınları, Ankara 1971.

32- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967.

33- KODAMAN, Bayram, *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1978.

34- KONUKÇU, Enver, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.

35- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984 .

36- KÜRŞAT, Cengiz, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

37- MAYEWSKY, V.T., *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986.

38- MAZICI, Nurten, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, (1878-1918)*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1987.

39- METİN, Halil, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

40- MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, (Haz. Yusuf Sarımay ve ekibi) Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

- 41- NORMAN, C.B., *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, (Çev: Yavuz Ercan), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1993.
- 42- OREL, Şinasi - Süreyya YUCA, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- 43- ÖKE, Mim Kemal, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II.Abdülhamit ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- 44- ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- 45- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, Ankara 1981.
- 46- PEHLİVANLI, Hamit, *Rus Generali Mayewsky'nin Doğu Anadolu Raporu- Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiki*, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997.
- 47- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984.
- 48- SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1970.
- 49- SONYEL, Salâhi R., *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Bayhan Matbaası, Ankara 1978.
- 50- Sultan II.Abdülhamit *Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Tarih Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- 51- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.
- 52- ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1988.
- 53- TAHSİN PAŞA, *Abdülhamit'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- 54- TÜRKÖZÜ, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.
- 55- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

- 56- YURTSEVER, Cezmi, *Ermeni Terörü, Gelişimi ve Analizi*, İstanbul 1987.
- 57- ALLEN, W.E.D., *Caucasian Battlefields*, Cambridge 1953.
- 58- BABIGUIAN, Hagop, *La Situation Des Arméniens En Turquie, Exposée Par Des Documents 1908 - 1912, Rapport*, Constantinople 1913.
- 59- BOYACIYAN, Dickran, *Armenia*, New Jersey 1972.
- 60- CHRISTOPHER, J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, London 1980.
- 61- DE JEHAY, Van Den Steen, *De La Situation Légale Des Sujets Ottomans Non Musulmans*, Bruxelles 1906.
- 62- GAILLARD, Gaston, *Les Turks et L'Europe, Librairie Chapelot*, Paris 1920.
- 63- KRİKORİAN, K. Mesrob, *Armenians in The Service of The Ottoman Empire 1860-1908*, London 1977.
- 64- KÜDÜLYAN, K., *Antranik Savaşları*, Beyrut 1929.
- 65- MAYEWSKY, V.T., *Massacres by The Armenians Against The Turks, (Edited by Azmi Süslü)*, Ankara 1991.
- 66- NERSİSİAN, M.G.-SAHAKYAN, R.G, *Genosid Armyan Osmanskoy İmperi*, Erivan 1983.
- 67- ORMANİAN, Malachia, *L'Eglise Arménienne*, Antélias 1954.
- 68- SARKİSSİAN, A.O., "Genocide in Turkey", *History of The World War*, c.3, London 1970.
- 69- SURMELİAN, Leon, *Daredevils of Sassoun*, London 1964-1966.
- 70- WITMAN, Sidney, *Turkish Memories*, London 1914.

UŞAK PARA VAKIFLARI (1890–1923)

MUSTAFA ALKAN*

Giriş

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi (VGMA)'nde bulunan 2305 numaralı *Uşak Vakfiye Fihristi Defteri*'nde 192 vakıf kaydı bulunmaktadır. Bugün bu 192 vakıftan 61 tanesinin vakfiyesi¹ mevcuttur. Bu vakıfların kuruluş tarihleri, mevkûfâtı ve mahalleri incelendiğinde öncelikle üç şey dikkati çekmektedir. Birincisi söz konusu vakıfların % 93,44'ünün 1890–1923 yılları arasında kurulmuş olması, ikincisi bu vakıfların % 89,47'sinin para vakfı oluşudur. Üçüncüsü ise vakıfların % 86,54'ünün Uşak şehir merkezinin dışında, yâni Uşak kırsal bölgelerinde kurulmasıdır. İşte bu üç husustan hareketle, 1890–1923 yıllarında (zaman) Uşak'ta (mekân) kurulan para vakıfları (konu) ayrıca incelemeye tâbi tutulmuştur.

Bilindiği gibi vakıf, "*lisan-ı şer'îde bir 'aynın, menfaati 'ibadullaha ait olmak üzere aslını müebbeden haps etmektir*"². Yâni bir mal veya mülkün gelirinin veya kullanım haklarının insanlara yararına tahsis edilmesidir. Müessese bağlamında vakıfların iki ana unsuru vardır. Bunlar, toplum tarafından doğrudan kullanılan (ayniyle intifa' edilen) yol, köprü, câmî, medrese ve çeşme gibi, "müessesât-ı hayriye" (hayrât) ile gelirleri kullanılan (geliriyle intifa' edilen) para, bağ, bahçe, han, dükkan ve ev gibi, menkûl ve gayrimenkûllerdir (*akarât*)³. Asırlarca İslâm ülkelerinin sosyal, kültürel ve iktisadî hayatında çok önemli roller oynamış vakıfların, bu ana unsurlarına geçmeden önce, Uşak'ta kurulan vakıfların mekânı, kronolojisi ve

* Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Bu vakfiyelerin 11'i sondajlama usulüyle (her beş vakfiyeden biri alınıp) tahlil edilerek "21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak" sempozyumunda, vakıf müessesesi bağlamında değerlendirilmiştir. Bkz. Mustafa Alkan, "İhtimali Sondaj Metoduna Dayalı Bir Araştırma: Uşak Vakıfları", *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, I, Umut Matbaası, İstanbul 2001, s. 399-412.

² Vakıf terim ve istilâhları için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Ahkâmü'l-Evkâf*, (Elmalı Hamdi Gözüyle Vakıflar" adı ile yayına hazırlayan: Nazif Öztürk), TDV Yayını, Ankara 1995, s. 49-53.

³ M. Hamdi Yazır, a.g.e, s. 157-163.

yoğunluğu ile bu vakıfların kurucuları ve idaresi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Mekân, Kronoloji ve Yoğunluk

Araştırmada mekân olarak Uşak ili seçilmiştir⁴. Uşak, klasik Osmanlı idarî taksimatında, Anadolu Eyâletinin Kütahya Sancağı'na bağlı kazâ statüsünde bir idarî birim olarak düzenlenmiştir⁵. Uşak kazası, coğrafi olarak, bağlı bulunduğu Kütahya sancağının orta kesiminde yer almakta olup, kuzeyinde aynı sancağa tâbi Altıntaş, Gediz ve Simav, batısında Selendi ve Kula, güneyinde Lâzkiye (Denizli) ve Honaz, güneybatısında Şeyhlü (Çivril) kazaları, doğusunda da Karahisâr-ı sâhip sancağı yer almaktaydı. Bu mekân, o dönemde Kula kazası hudutları dâhilinde bulunan Eşme dışında, bugünkü ilin merkez, Banaz, Karahallı, Sivash ve Ulubey ilçelerinin kapladığı sahayı içine almaktaydı⁶. İncelenen dönemde ise, Uşak ili coğrafyası iki ayrı kaza olarak iki ayrı sancağa ve iki ayrı vilâyete bağlıydı. Bunlardan *Uşak Kazası*, Hüdavendigâr Vilâyetinin Kütahya Sancağına tâbi Banaz ve Karahallı nahiyeleri ile bağlı köylerden, *Eşme Kazası* ise, Aydın Vilâyetinin Saruhan Sancağına tâbi Güre ve Sirge nahiyeleri ile bağlı köylerden müteşekkildi (Tablo: 1). Uşak'ın 1953 yılında il yapılmasıyla, Eşme kazası bütün nahie ve köyleriyle birlikte bu idarî birime bağlanmıştır. Araştırmada, belirlenen dönemde tesis edilen vakıflar, Uşak ve Eşme kazalarındaki dağılımlarını görebilmek ve iki ayrı kazadaki gelişmeleri karşılaştırabilmek için birlikte incelemeye tâbi tutulmuştur.

Uşak bölgesinde ilk vakfı Germiyanogulları kurmuş, ilk hayrâtı da Germiyanoglu Alişiroğlu I. Yakup Bey yaptırmış olmalıdır. Yakup Bey 1321 (H.721) yılında Uşak yakınlarındaki Hacim Köyü'nde bir zâviye⁷ yaptırarak

⁴ Uşak, Türk hâkimiyetine, Malazgirt Muharebesi'nden hemen sonra, 1076 yılında geçmişse de, bölgede kesin hâkimiyet Germiyanogulları Beyliği döneminde (1300-1429) gerçekleşmiştir. Germiyanoglu hânedânının 1429'da sona ermesiyle bölge, Osmanlı idaresine girmiştir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 10-69; M. Çetin Varlık, *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974, s. 69-80.

⁵ M. Çetin Varlık, "XVI Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *Belleten* LII/202 (Nisan 1988), s. 144-148; "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdarî Teşkilâtında Kütahya", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, (İstanbul 1986), s. 201-239.

⁶ Besim Darkot, "Uşak", *İA*, XIII, s. 73-75; Bölgenin tarihi coğrafyası için bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 633-34; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, *Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-72)*, IX, İstanbul 1935, s. 37-40; Şemseddin Sâmî, *Kâmusü'l-Â'lâm*, IV, İstanbul 1306, s. 3155.

⁷ Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, (Çeviren: Nasuh Barın), Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul 2003, s. 39, 63, 209.

etrafındaki arâziyi bu zâviyeye vakfetmiştir⁸. I. Yakup Bey'den sonra yerine geçen oğlu Süleyman Şah (Ö. 1387)⁹ ve onun oğlu II. Yakup Bey Kütahya, Uşak, Kula, Simav ve Banaz bölgesinde pek çok hayrât yaptırmışlardır¹⁰. Meselâ, II. Yakup Bey'in yaptırdığı Uşak Ulu Camii¹¹ ve Yakup Çeşmesi bu dönemden kalmadır. Osmanlı döneminde bunlara, Burmalı Camii, Çakaloz Camii, Şeyh Hacı Kemal Türbesi, Ali Ağa, Cimcim ve Cankış çeşmeleri başta olmak üzere pek çok hayrât daha eklenmiştir. 1671 (1082) yılında Uşak'a gelen Evliya Çelebi şehri "*küçük ammâ gayet mâmur bir şehir*"¹² diye tarif etmektedir. 1890 (H.1307) tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnâmesine göre şehirde; 17 câmi, 2 tekke, 2 kilise (1'i Rum Ortodoks, 1'i Ermeni Gregor-yan), 9 medrese, 2 hamam, 2 Kütüphane ve 45 Çeşme bulunmaktadır¹³.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde Uşak'ta kurulmuş 192 vakıf kayıtlıdır. Bu vakıflardan sadece 61 tanesinin vakfiyesi mevcuttur¹⁴. Vakfiyesi mevcut vakıfların 57 (% 93,44)'si 1890 yılından sonra, 5 (% 6,56)'i 1890'dan önce kurulmuştur¹⁵. 1890'dan önce kurulan vakıflar ise, bu beş vakıftan ibaret değildir¹⁶. Meselâ, Kütahya Sancağı Evkâf Müdürü es-Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin 5 Teşrînisâni 1300/17 Kasım1884 tarihli vakıf defterinde Uşak kazasına ait 26 vakıf ismi ve gelirleri geçmektedir¹⁷. Bu vakıfların kayıtları

⁸ *Germiyanoğlu Yakup Bey ibn Mehmed Bey Vakfiyesi*, VGMA, 721/1321, MA 592, s. 139-116.

⁹ Süleyman Şah, Germiyanoğulları'nın ikinci merkezi olan Kula'da yaptırdığı Gürhane Medresesi'nde medfundur.

¹⁰ Mustafa Çetin Varlık, "Germiyanoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Zafer Matbaası, İstanbul 1987, s. 508-518.

¹¹ Kitabesinde "*Melikû'l-Azâm Yakub ibn Süleyman Şah Emir*", geçmektedir. Bkz. Mahmut Akok, "Uşak Ulu Câmiî", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: III, Ankara, 1956, s. 69

¹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, s. 38.

¹³ Ayrıca şehirde; 11 mahalle, 12.684 kişi, 12 han, 1 eczahâne, 1 hastahâne, 1 salhâne vs. bulunmaktadır. Bkz. 1307 tarihli *Hüdâvendigar Vilâyet Salnâmesi*, s. 214; 1310 tarihli *Hüdâvendigar Vilâyet Salnâmesi*, s. 367; "Uşak", *Yurt Ansk.*, X, s. 7473.

¹⁴ *Uşak Vakfiye Fihristi Defteri* (UVFD)'nde geçen vakıflardan birisinin (Uşak, Kurkyaran Köyü, *Bakkal Mehmet Ağa Camii Vakfi*) Uşak Kazası sınırları dahilinde olmadığı anlaşılmıştır. İlgili vakfın vakıfnâmesini incelediğimizde bu vakfın Kütahya Sancağına tâbi Gediz Kazasına bağlı bir köyde (Kurkyaran köyü) olduğu (VGMA, *Mücedded Anadolu Defteri* (MA): 601, s. 25) görülmüştür.

¹⁵ VGMA, UVFD: 2305, s. 1-23.

¹⁶ 1530'lu yıllara kadar kurulan vakıflar üzerine yapılan bir araştırma için bkz. İsmail Çiftçi, "438 Numaralı Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Uşak Kazasındaki Vakıflar", *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, I, s. 413-419.

¹⁷ Bunlar; *Uşak Kazasında: Kurtbaba Vakfı*, Geliri (G): 1036 kuruş (kr), 20 para (p), *Abî Baba Vakfı*, G: 940 kr, 04 p; *Sarıdede Vakfı*, G: 330 kr, 08 p; *Bulgaz Köyünde Safadede Vakfı*, G:

VGMA'da bulunmamaktadır. Bölgede kurulan tüm vakıfların kesin tespiti için, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), Milli Kütüphane Eski Yazmalar Bölümü *Şer'îye Sicilleri Fonu* ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*'nin, hatta VGMA'da bulunan tüm tasniflerin araştırmaya tâbi tutulması gerekmektedir. Vakfiyesi mevcut vakıfların % 85,25'i para vakfı, % 14,75'i gayrimenkûl vakfidir. 1890'dan sonra kurulan vakıfların da, % 89,47'si para vakfı, % 10,53'ü de gayrimenkûl vakfidir. 1890-1923 yılları arasında kurulan vakıflar büyük ölçüde *Vakıf Kayıtlar Arşivi* sicillerine kaydedilmiştir. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşundan (H.1242/M.1826) sonra, eyâletlerde teşkilâtlanan evkaf müdürlüklerinin, yeni kurulan vakıfların kayda geçirilmesi ve vakfiyelerin birer sûretinin merkeze gönderilmesi konusunda titiz davrandıkları bilinmektedir¹⁸. 1890-1923 döneminde, Uşak coğrafyasında vakıfların % 66,67'si Uşak kazası, % 33,33'ü Eşme kazası sınırları dâhilinde kurulmuştur. Eşme kazasındaki vakıfların tamamı köylerde kurulmuşken, Uşak kazasında ise, kaza merkezi (8 adet), nahiyeler (2 adet) ve köylerde (28 adet) kurulmuştur.

480 kr, 10 p; *Akkilise Karyesi (K.) Ziyaretçi Vakfı*, G: 2191 kr, 20 p; *Çarık K. Yakup Çiftliği*, G: 511 kr, 16 p; *Karahasan K. Seydi Çiftliği*, G: 1004 kr; *Halife K. Seydi Vakfı*, G: 921 kr, 30 p; *Hocalar K. Şeyh İvaz Vakfı*, G: 300 kr, 33 p; *Bulgaz K. Şeyh Bâyezid Vakfı*, G: 846 kr, 26 p; *Susuz K. Hayrancık Vakfı*, G: 243 kr, 10 p; *Turaklı K. Câmii Vakfı*, G: 917 kr, 12 p; *Banaz Nahiyesinde: Gökler K. Ayvacık Vakfı*, G: 1493 kr, 20 p; *Derbend K. Şeyh Hardâ Vakfı*, G: 5905 kr, 30 p; *Bahadırlar K. Gökbeği/Gökkaya Vakfı*, G: 527 kr, 03 p; *Ökser K. Hatun Tekke Vakfı*, G: 486 kr; *Gömle K. Veliyüddin Vakfı*, 731 kr; *Banaz K. Balım Mezra'ası Vakfı*, G: 509 kr; *Ahad K. Kendi-van Vakfı*, G: 1614 kr, 30 p; *Ermez K. Şeyh Hamza Vakfı*, G: 1125 kr, 30 p; *Kızılcaşöğüt K. Şeyh Koca Vakfı*, G: 1483 kr; *Kızılcaşöğüt K. Şeyh Muallim Vakfı*, G: 740 kr, 20 p; *Kızılcaşöğüt K. Koçakdede Vakfı*, G: 886 kr; *İslâm ve Hasanlar K. Gedik Ahmed Paşa Vakfı*, G: 28.709 kr, 30 p. Bkz. Mehmed Emin Efendi'nin 5 Teşrin-i Sâni 1300/17 Kasım 1882 tarihli Defteri, Cevdet Dadaş, Atilla Batur, İsmail Yücedağ, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları* II/1, Ekspres Matbaası, Kütahya 2000, s. 347-48.

¹⁸ VGMA, 1256/1840, *Ahkâm Defteri* (AD): 966, s. 319; *Adana Şer'îye Sicili* (AŞS): 10, Belge: 118-120; İbnülemin M. Kemal İnal-Hüseyn Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul. 1335, s. 11-37.

Tablo 1: VGMA'da Vakfiyesi Bulunan Vakıfların Coğrafi Dağılımı (1890-1923)

İdari Birim	Vakfın Mahalli	Vakıf Sayısı	Vakfın Oranı
Uşak	Merkez	8	66,67
Uşak	Köy	18	
Banaz	Merkez	1	
Banaz	Köy	7	
Karahallı	Merkez	1	
Karahallı	Köy	2	
Karahallı	Köy-Mahalle	1	
Ara Toplam		38	
Eşme	Köy	14	33,33
Güre	Köyler	4	
Sirge		1	
Ara Toplam		19	
Genel Toplam		57	100

1890–1923 döneminde, Eşme'nin merkezinde kurulan yeni vakfa rastlanmazken, Uşak'ta VGMA'da vakfiyesi bulunan 10 vakıftan sekizinin bu dönemde kurulması dikkat çekicidir. Bu durum, Uşak'ın büyümeye başlamasıyla birlikte, 1894 Yangını (31 Ağustos)'nda büyük ölçüde yanan şehrin yeniden kurulmasıyla ilgilidir. Bu yangından önce şehir 4000 hâne ve 13.000 kişiden oluşmaktaydı. 1894 yangınında; 4000 hânedan 3300'ü, 18 câmiden 16'sı, 14 medreseden 10'u, sekiz handan yedisi, iki iptidaî ve rüştiye okulu ile iki Rum ve Ermeni kilisesi tamamen yanmıştır. Mevcût dört hamamdan üçü ile bir türbe de büyük zarar görmüştür. Geriye, 600–700 hane ile bir hamam, üç câmî ve bir han kalmıştır. Yangından sonra şehir yeniden kurulmuştur. Bu sırada câmî, medrese, okul ve hamam gibi sosyal kurumlar ya tamir edilmiş veya yeniden yapılmıştır. Bu imâr ve tamirâtın giderleri, büyük ölçüde çevredeki vilâyetler ve İstanbul'dan toplanan yardımlar¹⁹ ile vakıflar tarafından karşılanmıştır.

¹⁹ Günver Güneş, "1894 Uşak Yangını", *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, I, s. 274-278; Yardımlar için bkz. BOA, İ.DH. 1312 S/35.

Osmanlı Devleti'nin son elli yılında Uşak'ta vakıfların artmasının arkasında -merkezdeki söz konusu yangından sonra yapılan imâr çalışmaları dışında- hem merkezde hem de kıy bölgelerinde uygulamaya konulan iskân siyasetinin ve göçlerle oluşan nüfus artışının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun ıslahı programı çerçevesinde Anadolu'nun "sağ kol" müfettişliğine tayin edilen Ahmet Vefik Paşa (1863-1865) Hüdavendigâr Vilâyetini dolaşarak bölgedeki konar-göçer nüfusu yerleşik hayata geçmeye zorlamıştır. Daha sonra Ahmet Vefik Paşa ıslahatlarını Bursa Valiliği yapuğu sırada sürdürmüştür²⁰. Ahmet Vefik Paşa'nın zorunlu iskâna yönelik uygulamaları bölgede hâlâ konuşulmaktadır. "Şehitli Yörükleri" bu zorunlu iskân siyaseti ile Simav, Gediz, Uşak, Kula ve Demirci arasındaki bazı köylere yerleştirilmiştir.

19. yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus savaşlarından (1808-12, 1828-29, 1853-56, 1877-78) sonra Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya büyük göçler olmuştur. Balkanlar'dan Anadolu'ya göçler 93 Harbi, Balkan ve Birinci Dünya savaşları sürecinde hızlanmıştır. Aynı dönemde Uşak'a da göçler olmuştur. Nitekim 1864 yılı Haziran ayında 2000 Çerkes muhâcir Uşak'a gelmiştir. Bunlar önce hanlarda ve yerlilerin evlerinde barındırılmışlar, gerekli alt yapı hazırlandıktan sonra kentin kuzey doğusundaki köylere yerleştirilmiştir²¹ 1877-91 yılları arasında Hüdavendigâr Vilâyetine sevk edilen 189.028 muhacirin 9330'u Kütahya Sancağına, bunların da 62'si Uşak kazasına iskân edilmiştir²². 1902 yılında Girit muhacirleri ile bir kısım aşiretler Uşak'ın Sabah Mahallesi'ne yerleştirilmişlerdi. Bu yeni iskânla Sabah Mahallesi 700 haneyi aşınca mahalle, II. Abdülhamid'in 14 Temmuz 1902 tarihli iradesiyle, ikiye bölünerek yeni mahalleye Mâmuretü'l-Hamidiye adı verilecektir²³. 1917 yılında İstanbul halkına zarar veren Rum muhacirlerin 1500'ü, yarısı Kütahya'ya yarısı da Uşak'a yerleştirilmek üzere bölgeye sevk

²⁰ "Ahmet Vefik Paşa", Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1985, s. 179-186.

²¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çeviren: Bilge Umar), İnkılap, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 43.

²² Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1790)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 185 -186.

²³ BOA. İrade Dâhiliye, 1320 R./13; Mamûratü'l-Hamidiye Mahallesi'nde Nakibü'l-Eşraf Câmii'nin Hafız Mehmed Efendi'nin 8000 Guruş Nükud Vakfı, 1324/1906, VGMA, MA. 598/204-157.

edildi. Bu sırada bir kısım Medineli muhâcir de Uşak'a iskân edilmişlerdi²⁴. İşte bu yeni iskânlarla Uşak'ın yerleşim alanları ile nüfusu artacaktır. Meselâ, Uşak kazasının 1880'li yıllarda 115 köyü²⁵ bulunuyorken, 1900'lü yıllarda bu sayı 154'e²⁶ yükselmiş, nüfusu da (Eşme dâhil) 1893 yılında 91.646 iken²⁷, 1914'te 116.137 kişiye²⁸ ulaşmıştır. İlerde bahsedileceği gibi bu nüfus artışı yeni vakıfların kuruluşuna ortam hazırlamıştır.

Tablo 2: Vakıfların Tescil Günlerinin Dağılımı

Günler	Vakıf Sayısı	Oran %
Pazartesi	12	21,05
Salı	7	12,28
Çarşamba	4	7,02
Perşembe	9	15,79
Cuma	13	22,80
Cumartesi	6	10,53
Pazar	6	10,53
Toplam	57	100

1890'lı yıllardan 1923 yılına uzanan süreçte Uşak'ta, -vakfiyesi mevcut olan- vakıfların kuruluş tarihleri incelendiğinde (Tablo: 8), Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar, her yıl birer ikişer vakfın kurulduğu, 1916'dan 1923'e kadar, yâni Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı (1918–1922) yıllarında yeni vakfın kurulmadığı görülecektir. Vakıfların tescil günlerinin dağılımı ise, Osmanlı mahkemelerinin her gün çalıştığını göstermektedir (Tablo: 2).

²⁴ BOA, DH. ŞRF. (Şifre Kalem): 82/102; Ayrıca bkz. Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin Son Devirlerinde Uşak Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, İzmir 2001, Ege Üniversitesi Basımevi, s. 180-82.

²⁵ *Hüdavendigar Vilâyeti Salnamesi*, H. 1302/M. 1884, s. 454.

²⁶ *Hüdavendigar Vilâyeti Salnamesi*, H. 1324/M. 1906, s. 425.

²⁷ 1893 yılı Eşme Kazası; Müslümanlar: 17.927 kişi; Uşak Kazası; Müslümanlar: 71.605 kişi, Rumlar: 1432 kişi, Ermeniler: 660 kişi, Yabancılar: 22 kişi. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, -Demografik ve Sosyal Özellikleri-, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 162, 172.

²⁸ 1914 yılı Eşme Kazası; Müslümanlar: 23.415 kişi, Rumlar: 33 kişi, Yabancı Uyrıklar: 7 kişi, Uşak Kazası; Müslümanlar: 88.626 kişi, Rumlar: 2957 kişi, Ermeniler: 1099 kişi. Bkz. Karpat, *a.g.e.*, s. 212, 224.

Tablo 3: Hicrî ve Milâdî Aylara Göre Vakıfların Tescil Tarihlerinin Dağılımı

HİCRÎ AYLAR			MİLÂDÎ AYLAR		
Muharrem	5	8,77	Ocak	1	1,76
Safer	8	14,04	Şubat	9	15,79
R.Evel	9	15,79	Mart	6	10,53
R.Ahir	1	1,76	Nisan	10	17,54
C.Evel	5	8,77	Mayıs	7	12,28
C.Ahir	4	7,02	Haziran	7	12,28
Receb	-	-	Temmuz	4	7,02
Şaban	8	14,04	Ağustos	2	3,50
Ramazan	2	3,50	Eylül	1	1,76
Şevval	1	1,76	Ekim	2	3,50
Zilkade	3	5,26	Kasım	1	1,76
Zilhicce	11	19,29	Aralık	7	12,28
<i>12 Ay</i>	<i>57</i>	<i>100</i>	<i>12 Ay</i>	<i>57</i>	<i>100</i>

Vakıfların kurulduğu ayların dağılımı da tescil günlerinden farklı değildir. Tescil tarihleri hicrî veya milâdî hemen her aya dağılmıştır. Milâdî aylarda hasat-vakıf ilişkisinin olmadığı, hatta Uşak'ta hasat ile ters orantılı bir yapının olduğu görülmüştür. Kurulan vakıfların para vakfı olması belki bu dağılımı etkilemiş olabilir. Hicrî aylarda da vakıf-kutsal ay münasebeti söz konusu değildir. Öyle ki, en az vakıf Rebiyülâhır ve Şevval aylarında (1'er vakıf), en fazla vakıf da Zilhicce ayında (11 vakıf) kurulmuştur. İncelemeye tâbi tutulan 33 yılın üç aylarında (Receb, Şaban ve Ramazan) kurulan vakıf sayısının sadece Zilhicce ayında kurulanlardan daha az olması, vakıfların kuruluş amacının vakıf-ihtiyaç ilişkisine dayandığını ortaya koymaktadır (Tablo: 3). Nitekim 1890-1923 döneminde Uşak'ta tesis edilen vakıfların tamamı hayrî amaçla kurulmuş olup, bunların her biri bir sosyal hayrât kurumunun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Vâkıflar vakıf kurmadaki amaçlarını, dünya ve âhîret tasvirlerine girmeden²⁹ kısaca; "...câmiî için... atyab-ı

²⁹ Meselâ, Germiyanoğlu Yakup Bey bin Mehmed Bey'e göre; "denî dünya ümniye yatağıdır, belâ durağıdır, firar evidir, karar evi değildir. Sefası yoktur, zahmeti çoktur, baharda bulutların geçtiği gibi geçer, serâbı andırır. Onda hiç bir peygamber peygamberliğinden dolayı muhallet kalmamış, hiçbir ânî-i cebbâr da kuvvetinden ötürü ebedî duramamıştır. O öyle bir

malımdan ...guruşumu vakfettim"³⁰ şeklinde gâyet kısa bir şekilde anlatmışlar, cemiyet yararına vakıf kuranları (vakıf-ihhtiyaç ilişkisi) övmüşlerdir.

Vakıf Kurucuları (Vâkıflar)

Vakfiyelerin, duâ kısmından hemen sonra, genel olarak vâkıf; memleketi, lâkabı, adı, unvanı, cinsiyeti, baba ve dede adı ile tanıtılmaktadır³¹. Bu tanımlamalarda askerî zümre (berat sahibi) ile esnâf teşkilâtı mensuplarının mesleklerinin yazılması konusunda hassasiyet gösterildiği halde, sıradan insanların meslek ve zümrelerinin belirtilmesinde aynı hassasiyet gösterilmemiştir³². Bununla birlikte vâkıfların kullandıkları kimi lâkap ve unvanların, onların meslek ve zümrelerini işaret ettiği bilinmektedir. Buradan hareketle Tablo 4 genel olarak incelendiğinde, 1890-1923 yılları arasında Uşak'ta kurulan vakıfların; % 28,85'ini ilmiye mensupları, % 23,07'sini "ağa" ve "çavuş" unvanlı seyfiye mensupları, % 48,08'ini de meslekî unvanı kayıtlı olmayan vâkıflar kurmuştur. Ancak 19. yüzyılın sonunda kullanılan unvan ve lâkaplar, klasik dönemdeki gibi, kurucuların meslek ve zümrelerini verir mi? Meslekî unvanı bulunmayan bu kurucular kimlerdir? Bu sorular derinlemesine irdelendiğinde durum değişmektedir. Özellikle "ağa" unvanı bu açıdan yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır.

devir ki, gidişi harâbdır, ticareti ziyandadır, âkil odur ki, vakitlerini Allah'a hamd ile takvâ üzere geçirir, hâli hayatta iken zamanlarını vaad ve vaid gününde hazırlık yapmak, azık kayırmak yolunda sarf eder. İşte aklını iyi kullanan kimse amellerini sâlih işlere sarf eder, malını hayra verir, hayrâun en devamlısını seçer, en güzelini yapar". Germiyanoglu Yakub Bey İbn Mehmed Bey Vakfiyesi, VGMA, M. 29 05 1321, MA 592, s. 139, Sıra: 116). Vâkıfların vakıf kurma amaçlarının geniş bir değerlendirilmesi için bkz. Bahaeddin Yediylüzdü, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi -Bir Sosyal Tarih İncelemesi-, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 12-13.

³⁰ Dayıoğlu İsmail ibn Emin Vakfiyesi, VGMA, 1314/1897, MA 603, s. 90; İsa Kahya Kerimesi Fatma binti İsa Vakfiyesi, VGMA, 1324/1907, MA. 607, s. 203.

³¹ Meselâ, Voyvoda es-Seyyid Ahmed Ağa ibn es-Seyyid İbrahim Ağa (Vakfiyesi, VGMA, 1205/ 1791, AB. 585, s. 32-38); İbrahim Kethüda-zâde İbrahim Hakkı b. Mehmet b. Hacı Ömer Ağa (VGMA, 1316/1898, MA. 600, s. 19-24) gibi.

³² Meselâ, Hanyeri Karyesi ahâlisinden Lafcı Hacı Mustafa Efendi (VGMA, 1341/1923, MA. 609, s. 199-240) gibi.

Tablo 4: Kurucuların Unvan ve Lâkaplarının Dağılımı

Unvan	Sayı	Oran %	Lâkap	Sayı	Oran %
Efendi	15	28,85	...oğlu	34	65,38
Ağa	11	21,15	Hacı	14	26,92
Çavuş	1	1,92	zâde	3	5,77
Unvansız	25	48,08	Kâhya kerimesi	1	1,92
Toplam	52	100	Toplam	52	100

“Efendi” unvanına sahip ilmiye mensubu 15 kurucunun altısı Uşak merkezde, sekizi köylerde, biri de Güre nahiyesindedir. Bunların dördü efendizâde (2’si hafız), biri kethüdâ-zâde, diğer kurucuların ise babalarının meslekî unvanı vakfiyelerde geçmemektedir. “Ağa” unvanlı kurucuların tamamı köylerde dir. Bunlardan biri “...efendi-zâde”, biri “...zâde kerimesinin oğlu” şeklinde belirtilirken, diğer dokuzunun baba mesleği hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. “Efendi” ve “ağa” unvanlı kuruculardan başka bir kurucu da “çavuş” unvanını (“...bey-oğlu”) taşımaktadır³³. Tüm kurucuların % 48,08’i her hangi bir unvana sahip değildir. Bunların % 23,07’si (2’si Uşak merkezde 10’u köylerde 12 kurucu) “...zâde”, “...beşe-oğlu”, “...bey-hafidi” (=torunu), “...bey-oğlu”, “...imam-oğlu”, “...ağa-oğlu”, “...molla-oğlu”, “...kâhya-kerimesi” gibi lâkaplar taşıyan askerî zümre yakınlarıdır. Ancak Osmanlı Devletinin son çeyrek asrında Uşak’taki kuruculardan, ilmiye mensupları ile birkaç askerî zümre mensubunun dışındakileri, yâni padişah beratı taşımayan, askerî zümre yakınları ile “serdengeçti/ağa, alemdâr/ağa, alaybeyi/ağa, dârüssaâde ağası/ağa, bostancıbaşı/ağa, çâşnigîr/ağa, baltacı/ağa, kilercibaşı/ağa, ocakağası/ağa...”³⁴ gibi askerî meslek unvanı taşımayan vakıf kurucusu ağaları, askerî zümre mensubu kabul etme imkânı yoktur. Söz konusu süreçte, köylerde oturan ve çevresindeki diğer insanlardan daha fazla toprak ve hayvan sürülerinin sahibi olan ağalar ise, halktan kişilerdi. Meselâ, “*Aydın Vilâyetinin Saruhan Sancağına mülhâk Eşme Kazasına tâbi Adana Karyesi ahâlisinden sâhibü’l-hayrât ve’l-hasenât Hacı*

³³ Nuri Çavuş b. Ahmet Bey Vakfıyesi, Güre, 16 02 1904, VGMA, MA, 603, s. 150/261

³⁴ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfları Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 217

Ömer-oğlu Ahmet Ağa bin Yusuf...³⁵ bunlardandı³⁶. Netice itibariyle, 1890–1923 döneminde Uşak merkezdeki vakıfların ekseriyetini ilmiye mensupları (“efendi” unvanlı) ve zâdegân (“zâde” lâkaplı vâkıflar), kırsaldaki vakıfların ekseriyetini de, köy ileri geleni olan ağalar ile maddi durumu iyi olan diğer köylülerin kurduğu anlaşılmaktadır (Tablo: 8).

Uşak'ta incelenen -vakfyesi mevcut olan- 52 para vakfından sadece birini kadınların kurmuş olması, Tanzimat'tan sonra uygulamaya konulan Osmanlı mülkiyet sistemi (mülk emniyeti), Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'nin evlâtlık amaçla kurulan vakıfları engellemesi, daha çok mülk edinme veya ailevi amaçlarla vakıf kurduğu bilinen kadınların vakıf kuruculuğundaki oranlarını azaltmış olmalıdır³⁷.

Vakıfların Yönetimi

Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin kuruluşuna kadar (H.1242/M.1826) vâkıflar kurdukları vakıfların yöneticilerini, nâzırlarını ve görevlilerini (hademe-i evkâf) vakfiyelere koydukları şartlar vasıtasıyla nesiller boyu sürebilecek şekilde kendileri tayin edebiliyorlardı³⁸. Vakıfların devletle irtibatlarını gerekli hallerde kaza kadısı sağlıyordu³⁹. Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin kuruluşundan sonra, vâkıfların kurdukları vakfın yöneticilerini tayin etme haklarını -hukukî olarak engelleyici bir düzenleme olmamakla birlikte⁴⁰- vakıfların nezâreti ile kaza kadısının tayin arzı yazma (hatt-ı ha-

³⁵ Hacı Ömer-oğlu Ahmet Ağa b. Yusuf Vakfyesi, 18 02 1895, VGMA, MA 596, s. 50/41.

³⁶ Adana'da vakıf kurucuların tarihi süreç içindeki değişimi üzerine geniş bir değerlendirme için bkz. Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Vakıflarının Analizi* -TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma- Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 62-89.

³⁷ Meselâ, 1520-1923 yılları arasında Adana'da kurucusu bilinen 639 vakıftan % 36,46 (233 vakıf)'sını kadınlar kurmuştur. Bu vakıfların % 2,58'i 16. yüzyılda; % 1,72'si 17. yüzyılda; % 82,40'ı 18. yüzyılda (% 78,24'ü aile ile irtibatlı); % 12,02'si 19. yüzyılda; % 1,29'u da 20. yüzyılın başında kurulmuştur. Adana'da 1890-1923 yılları arasında ise, söz konusu 233 vakfın sadece % 3'ü (7 vakıf) kurulmuştur. Bkz. Alkan, *Adana Vakıflarının Analizi*, s. 66, Tablo: 18; Bir araştırmada yenileşme döneminde kadın vâkıfların oranı % 6,67 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayını, Ankara 1995, s. 50, Tablo: II.

³⁸ Germiyanoglu Yakub Bey ibn Mehmed Bey Vakfyesi, Uşak, 721/1321, VGMA, MA. 592, s. 139/116; Voyvoda es-Seyyid Ahmed Ağa ibn es-Seyyid İbrahim Ağa Vakfyesi, Uşak, 205/1791, VGMA, AB. 585, s. 32/38

³⁹ M. Hamdi Yazır, a.g.e, s. 166; Ebû'l-Ûlâ Mardin, “Kadı”, *İA.*, s. 42-46.

⁴⁰ Abdulkadir Ağa ibn Zeyneddin bin Sünnet Vakfyesi, Ceyhan, 1886, VGMA, MA. 591, s.

rekât) görevlerini taşrada kurulan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlı evkâf müdürlükleri üstlenmiştir⁴¹.

1890–1923 döneminde Uşak'ta kurulan vakıfların mütevellilerini, uygulanana geldiği gibi, yine vâkıfların kendileri tayin etmişlerdir. Buna göre 52 vâkıftan 42'si kurdukları vakfın ilk mütevellisi olarak yaşadıkça kendini tayin etmiştir. Bunlardan 35'i kendi vefatından sonra nesilden nesle evlatlarının en "aslah, erşed ve ekber"ini, altısı erkek evladını, biri de müstakim bir kişiyi müteveli tayin etmiştir. İki vâkıf ilk müteveli olarak vakfın hayrât görevlisini (hatip), sekiz vâkıf da tescil mütevellisini ilk müteveli tayin etmiştir. Bunlardan ikisi tescil mütevellilerinden sonra onların evlatlarını (biri erkek evladını), beşi köy muhtarını, biri de evkâf memûrunu müteveli tayin etmiştir. Vâkıfların "evlâdiyet" üzere tayin ettikleri mütevellilerin soylarının bitmesinden sonra ("ba'de inkirâzi'n-nesl") vakıfların yönetimi, genellikle köy muhtarlarına, haryât görevlilerine veya mütevellilik için ehil, müstakim bir kişiye bırakılmıştır⁴².

İncelemeye tâbi tutulan 52 vakıftan sadece biri mütevellisine ücret tahsis etmiş, diğerleri vakıflarının ücretsiz (hasbî) yönetilmesini istemiştir. Böylece vakıfların yönetimini ücretsiz olarak kendi soy halkasından oluşturan vâkıflar bununla hem vakfın "*tebdil ve tağyirini, teksir ve tevfirini*" yâni vakfın şartlarını değiştirme ve çoğaltma haklarını daima ellerinde bulundurma şartı koşmuşlar⁴³ hem de kendi nesilleri ile hayrât kurumları arasında bir bağ tesis etmişlerdir. Ayrıca vakfın amacını yerine getiremez duruma düşmesi halinde gallenin ribhinin mutlaka fakir Müslümanlara dağıtılmasını istemişlerdir⁴⁴.

Vakıfların İktisadî Yapısı ve İşletme Usulü

İslâm hukukunun ilk oluşum sürecinde menkûl mallar müstakil olarak vakfedilemiyordu. Menkûl malların ancak bir gayrimenkûle tâbi olarak veya

⁴¹ VGMA, *Ahkâm-ı Evkâf Nizamı*: 968, s. 114; VGMA, 1278, *Ahkâm-ı Evkâf-ı Nizamât*, 971, s. 125-127; VGMA, 1280, *Ahkâm-ı Evkâf Nizamı*: 972, s. 63-64; VGMA, *Nizamât Teşkilat Me-murîn*: 974, s. 56-57; *Düstur I/II* 1289: s. 146-169.

⁴² Birkaç misâl için bkz. *Çallı Ömer Efendi-zâde Ahmet Tahir Efendi ibn Ömer Efendi Vakfîyesi*, 1325/1908, VGMA, MA. 605, s. 263/346; *İmamoğlu Halil ibn Mustafa Vakfîyesi*, VGMA, 1315/1898, MA: 602, s. 96.

⁴³ *Çallı Ömer Efendi-zâde Ahmet Tahir Efendi ibn Ömer Efendi Vakfîyesi*, VGMA, 1325/1908, MA 605, s. 263

⁴⁴ *Abbasoğlu Molla Mahmud Bey hafidi Halil b. İbrahim Vakfîyesi*, VGMA, 1315/1898, MA. 602, s. 144.

hakkında dinî bir hüküm (nass) ya da teâmül bulunması halinde vakfedilebileceğine dair farklı görüşler mevcuttu. Bu hukukî uygulama zamanla ortaya çıkan zaruretlere sonucu yumuşatılmıştır. Osmanlı toplumunda özellikle paranın vakfedilmesi konusunda Hanefî mezhebinin önde gelen fâkihlerinden İmam Züfer'in görüşü tercih edilmiştir⁴⁵. Osmanlı Devleti'nde para vakıflarının bilinen ilk örneklerine II. Murad ve Fatih döneminde rastlanmaktadır. Ancak para vakıflarının henüz sayı ve hacim itibarıyla vakıf sistemi içinde önemli bir yer işgal etmemesi sebebiyle hukukî yönünün o dönemde tartışılmadığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde vakıf sistemindeki genişlemeye bağlı olarak para vakıflarında da önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte para vakıflarının meşrûiyeti de gündeme gelmiş ve Osmanlı ulemâsı arasında tartışmalara yol açmıştır⁴⁶. Bu tartışmalar sonunda paranın vakfedilebileceği neticesine ulaşılarak para vakıfları serbest bırakılmıştır⁴⁷.

Para vakıfları, söz konusu tartışmalarla, meşrûiyet kazandıktan sonra hızla artış göstermiştir. Bazı araştırmalar para vakıflarının, mekân olarak merkezden taşraya doğru yaygınlaştığını, zaman olarak da, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Meselâ, Barkan ve Ayverdi'nin birlikte yaptıkları bir araştırmaya göre, 16. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da aslı mal (sermaye) ve akar birlikte ele alındığında vakıfların %

⁴⁵ Hamdi Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, Erkam Yayınları, İstanbul 1998, s. 40-42.

⁴⁶ Bu sırada bir dizi risâle ve mektup yazılmıştır. İbn Kemal'in risâlesini (Tahsin Özcan, "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dâir Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4 (2000), 31-41), Ebûsuûd Efendi'nin risâlesi (*Risâle fi vakfi'l-menkûl*) takip etmiştir (Mehmed Birgivi, *Cilâu'l-kulûb* içinde İstanbul 1280, s. 162-181). Çivizâde, Ebûsuûd Efendi'nin risâlesine yazdığı reddiye'yi padişaha takdim ederek para vakıflarının yasaklanmasını sağlamıştır (bkz. Çivizâde, *Reddiye*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1177, vr. 158b-161a). Sofyalı Bâli Efendi ise Kanûni'ye, Çivizâde'ye ve Şah Çelebi'ye yazdığı mektuplarda para vakıflarının yasaklanmasının anlamsızlığını ve vakıf sistemi üzerinde telâfisi imkânsız tahrîbata yol açacağına dikkat çekmiştir (bkz. Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, [1999], s. 125-155). Tartışmaların sürmesi üzerine oluşturulan heyet tarafından konu görüşülmüş ve para vakıfları serbest bırakılmıştır (bkz. Tahsin Özcan, "Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge", *İLAM Araştırmaları Dergisi*, III, sy. 2 [Temmuz-Aralık 1998], s. 107-112). Ancak tartışmalar bitmeyecektir. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları -Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 28-47; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. Baskı, OSAV, İstanbul 1996, s. 204-229; Osman Keskiöğlu, "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bali Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu", *Vakıflar Dergisi*, IX, (1971), s. 92-3; İsmail Kurt, *Para Vakıfları, Nazariyat ve Tatbikat*, Kerem Matbaası, İstanbul 1996, s. 6-36.

⁴⁷ M. Hamdi Yazır, a.g.e., s. 77

12,09'nun para vakfı olduğu anlaşılmıştır⁴⁸. "Sondaj usulü"yle Türkiye geneli üzerinde yapılan araştırmalara göre vakıfların; 17. yüzyılda % 3,38'inin⁴⁹, 18. yüzyılda % 31,77'sinin⁵⁰ 19. yüzyılda da % 56,81'inin⁵¹ para vakfı olduğu tespit edilmiştir. Bu vakıfların illere göre dağılımları da farklılık göstermektedir. 1555–1823 yılları arasında Bursa'da 2688 para vakfının kurulduğu, bunların 761'nin devamlılık gösterdiği⁵², 1520–1923 yılları arasında Adana'da kurulan 710 vakıftan sâdece % 2,13'nün⁵³ para vakfı olduğu belirlenmiştir. Vakfiyesi mevcûd olan vakıflara göre, Yozgat'ta 1400–1920 yıllarına ait vakıfların % 72,61⁵⁴'i, Uşak'taki incelenen vakıfların da % 85,25'i para vakfidir.

Para vakıflarının iktisadî yapısı, kurucularının mal varlığı ve zümresiyle doğrudan alakalıdır. Kurucu saray veya üst bürokrasi mensubu ise, vakfın iktisadî boyutu da oldukça yüksek olabilmektedir. Meselâ, Bezmi-â Âlem Vâlide Sultan Vakfı'nın binlerce menkûl ve gayrimenkûl akarları⁵⁵ arasında 250.000 kuruş, 660 akça para da⁵⁶ vardır. Yozgat'ta Şeyh Ahmed Efendi Tekke ve Câmii için Sultan Abdulmecid'in hanımlarından Şevk-Efzâ Hanım Sultan 150.000 kuruş vakfetmiştir⁵⁷. Uşak'ta kurulan para vakıfları, söz konusu saltanat vakıfları ile kıyaslanamayacak derecede mütevazı kurumlardır. Buradaki 52 para vakfının 500 ile 24.000 kuruş arasında değişen parasal

⁴⁸ Ömer L. Barkan-Ekrem H. Ayverdi, *İstanbul Vakıf Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970, s. VIII, 1 nolu cetvel.*

⁴⁹ H. Yüksel, *a.g.e.*, s. 118.

⁵⁰ Yediöldüz, *a.g.e.*, s. 97.

⁵¹ Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 52.

⁵² Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *JESHO*, XXXVIII (Ağustos 1985) 3, s. 318-319; Çizakça'nın, konuyla ilgili değerlendirmeleri için bkz. *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993; *A Comparative Evolution of Business Partnerships The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives*, E.J. Brill, Leiden 1996, s. 131-134; *A History of Philanthropic Foundations, The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000, s. 27-52.

⁵³ Toplam 29 para vakfının 14'ü 16. yüzyılda, 7'si 18. yüzyılda, 8'i de 19. yüzyılda kurulmuştur. 17. yüzyılda ise para vakfı kurulmamıştır. Bkz. Alkan, *...Adana Vakıflarının Analizi...*, s. 130, Tablo: 36.

⁵⁴ Araştırmadaki vakıf türlerinin oranlarını biz çıkardık. Araştırmacı câmi ve mescidlerin giderlerinin 112 vakıf tarafından karşılandığını, bu vakıfların % 78,57'sinin para vakfı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Hamza Keleş, *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları (1400-1920)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 113.

⁵⁵ Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 207, Tablo: XXXVIII

⁵⁶ VGMA, 1255-67/1840-52, *Haremeyn* (HRM): 634, s. 83/126.

⁵⁷ *Şevk-Efzâ Hanım Sultan Vakfiyesi*, 30 B 1277/11.2.1861, *Yozgat Şer'iyeye Sicili 30*, s. 47-48'den naklen, H. Keleş, *a.g.t.*, s. 121.

değerinin toplamı 107.280 kuruştur (Tablo: 5). Vakfedilen paraların ekseriyetini (% 69,23) 1.000 ile 2.000 kuruş arasındaki miktarlar oluşturmaktadır. Sermayesi (asl-ı mal) 10.000 kuruşu aşan bir vakıf bulunmaktadır.

Tablo 5: Uşak Para Vakıfların Akar Miktarlarına Göre Dağılımı

Vakfedilen Miktar/ Kuru	Vakıf Sayısı	Vakıf Sayısı Oranı %	Miktar Toplamı
500	4	7,69	2.000
1.000	21	40,38	21.000
1.080	1	1,92	1.080
1.500	4	7,69	6.000
2.000	15	28,85	30.000
2.200	1	1,92	2.200
3.000	3	5,77	9.000
4.000	1	1,92	4.000
8.000	1	1,93	8.000
24.000	1	1,93	24.000
Genel Toplam	52	100	107.280 Kuruş
Ribh: % 15	-	-	16.092 Kuruş

Vakıf paralar, yaygın geleneğe göre, mütevellileri eliyle "...onu on bir buçuk..." (% 15) nisbetinde bir gelir karşılığında ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilmek suretiyle işletilmişlerdir. Bu durum vakfiyelerde:

"*Rehn-i kavî ve kefil-i melî yâhud ikisinden biri ile onu on bir buçuk hesâbı ile mu'âmele-i şer'iyye ve murâbaha-i mer'iyye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene 'alâ vechi'l-hâlâl istirbâh ve istiğlâl oluna*"⁵⁸, şeklinde geçmektedir. Hemen bütün para vakıflarının vakfiyelerinde geçen bu hukukî hüküm biraz açılacak olunursa; "*rehn-i kavî*"; borcu karşılayabilecek bir rehin, teminât, "*kefil-i melî*"; borçlu ödeyemediği zaman borcu ödeyecek ka-

⁵⁸ Mısırhoğlu Ali ibn Murad Vakfiyesi, VGMA, 1315/1898, MA 603/93; Hacı Mehmedoğlu Hasan Ağâ ibn Hacı Mehmed b. Abdullah Vakfiyesi, VGMA, 1318/1901, MA 602/34.

dar zengin olan bir kefil⁵⁹, “onu on bir buçuk hesabı”; % 15 kâr/rihb⁶⁰, “istirbâh; kâr getirmek için paranın işletmeye verilmesi, *istiğlâl*; gelir getirme, işletme tarzına da “*mu’âmele-i şer’iyye* ve “*murâbaha-i mer’iyye*” veya sadece *mu’âmele* ve *murâbaha* denilir. “Mu’âmele-i şer’iyye”, vakıf paraları işletme usulünün İslâm hukukundaki “bey’ü’l-îne” denilen satım akdi esas alınarak geliştirilmiş bir usûldür⁶¹. “Murâbahâ-i mer’iyye” ise, ticaret muâmelesinde uyulması gereken veya devletin belirlediği kâr haddi için kullanılmıştır.

Vakıf paraların işletme oranı dönem ve bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Hatta aynı bölge ve dönemdeki vakıflar arasında da farklılık görülebilmektedir. Vakıf paraların işletme oranı Ebûsuûd Efendi’nin bir fetvasına dayanılarak belirlenmiştir⁶². Genel olarak vakıf paralar Tanzimat devrine kadar, vakfiyelerine dayalı olarak %10⁶³ ile % 15 arasındaki oranlarla işletile gelmiştir. Tanzimat’tan sonra, diğer vakıf hizmet ve faaliyetlerinde olduğu gibi, Evkâf Nezareti para vakıflarına da nezâret etmeye başlamıştır. 23 Zilhicce 1263 (2.12.1847) tarihli bir lâyhaya göre, vakıf paralar “...*devri şer’î üzere onu onbir buçuk hesabıyla meclis nezareti altında* (Mahallî Meclis), *evkâf müdürü ve tayin olunacak sandık emini marifetiyle idare ve istirbâh olunacaktır. Gerek nükûd (anapara), gerek nemaları için ayrı birer defter tutulacak ve birbirine karıştırılmayacaktır. Hiçbir zaman nükûd-ı mevkûfe, sandıklara hapsedilmeyecek, mütevellî ve diğer yetkililerce bilinen emin kimselere veya ahâlden ihtiyaç sahibi olanlara, rehin ve kefil*

⁵⁹ *el-Hac İsmail Efendi ibn Hüseyin Vakfiyesi*, 1309/1892, VGMA, MA. 591, s. 50/44; Akgündüz, a.g.e, s. 229; Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 307; İ. Kurt, a.g.e, s. 64.

⁶⁰ Ribh, kâr anlamına gelir. Ticârî bir muamelede zarar bulunmadığı zaman, ana paranın üzerindeki fazlalığı ifade eder. Zarar çıkarsa, kârdan (rihb) söz edilemez. “*İlzâm-ı ribh*” kârı gerekli kılmak demektir. Vakıftan nakit para verirken, *karz* (ödünç) olarak mı yoksa elde edilecek kârı paylaşmak amacıyla mı verildiği bu terimle belirlenir. Akgündüz, a.g.e, s. 224-25.

⁶¹ Buna göre, bir malın veresiye olarak satılıp, alıcıya teslim edildikten sonra, yine alıcıdan peşin, ama daha az bir bedelle satın alınmasıdır. Bu uygulama ile kişi veresiye alıp, peşin satarak ödünç para bulmak ve para sahibine de bir miktar para kazandırmaktadır. Geniş bir değerlendirme için bkz. Akgündüz, a.g.e, s. 225.

⁶² Ebûsuûd Efendi’nin fetvası: “*Zeyd 12’ye (% 20), 13’e (% 30) daha ziyade ile mu’âmele eylese, zamanımızda emr-i Sultanî ve Şeyhülislâm Hazretlerinin fetvâsı, onbir buçuktan (% 15) ziyade vermeye deyü tenbih olunduktan sonra kulak asmayıp ısrar eyleseler tazir ve hapsedilirler. Alınan kâr ise anlaşmaları şartı ile geri alınmaz deyü memurlardır*” Ebûsuûd, *Ma’ruzât*, vrk: 5’ten naklen bkz. Akgündüz, a.g.e, s. 228.

⁶³ % 10’luk kâr uygulamaları için bkz. *Adana Evkaf Defteri*, (Yayına Haz.: Yılmaz Kurt, M. Akif Erdoğan), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 12a-16b /Tıpkıbasım, 24-34; % 10-15 uygulamaları için bkz. Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 296-299.

karşılığında, devr-i şer'î muamelesi ile istirbâh olunacaktır... ⁶⁴ hükmü ile % 15'lik kâr haddi ülke genelinde resmileştirilmiştir.

Önceleri tamamen vakfiyelerde öngörülen oranlarda istirbâh yoluyla işletilen vakıf paralarının 1880'li yıllarda Murabaha Nizamnâmeleri⁶⁵ ile yıllık faiz oranları % 9 olarak belirlendi ise de halkın "faiz" tâbirine karşı isteksizliği sebebiyle, murabaha nizamnâmelerine iltifat edilmeyerek, "muamele-i şer'îye" usulünde ısrar edilmiştir⁶⁶.

İşte vakıfların Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin tamamen kontrol altına alındığı bir dönemde Uşak'ta kurulan 52 para vakfının tamamı, vakfiyelerine göre, mütevellileri eliyle "...onu on bir buçuk gurus hesâbı ile..." yâni % 15 oranında bir kâr karşılığında, ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilmek suretiyle işletilmiştir. Bu durumda, 1890-1923 yılları arasında Uşak'ta vakıf paralarından (107.280 kuruş) elde edilen gelir veya ribh (16.092 kuruş) müteveli eliyle hayrât görevlilerine (imam, hatip ve müezzin gibi) veya vakıf harc-ı lâzimesine (tamir, termim, aydınlatma gibi zorunlu giderlere) tahsis edilmiştir⁶⁷.

Hayrât Kurumları ve Giderleri

Han, hamam, çeşme, câmi, mektep ve medrese gibi hayrât kurumlarından toplumun doğrudan istifade (ayniyle intifa') ettiği yukarıda belirtilmişti. Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nin eğitim, kültür, sağlık, sosyal yardım ve imar işleri başta olmak üzere pek çok alanda sosyal yükümlülüklerini vakıflar yoluyla yürüttüğü bilinmektedir.

Vakfiyelere göre, *Uşak merkezde*; 27 câmi⁶⁸, dört mescid⁶⁹, beş medrese⁷⁰, iki tekke⁷¹, bir türbe⁷² *merkez köylerinde*, 60 câmi⁷³ ve 7 mescid⁷⁴ ku-

⁶⁴ VGMA, *Ahkâm Defteri*: 967, 1263/1847, s. 274-276; Bu lâyiha üzerine geniş bir değerlendirme için bkz. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 139-140

⁶⁵ BOA/MD 1303/1885, 78/891-899.

⁶⁶ VGMA, *Tafsîli Nizâmât*: 949, 1332/1913, s. 187-188; Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 140.

⁶⁷ Misâl olarak, *Mısırhoğlu Ali ibn Murad Vakfiyesi*, VGMA, 1315/1898, MA 603, s. 93.

⁶⁸ Cami-i Kebir, *İslice Mah.*; Tuzpazarı'nda Kara Ali Ağa Camii, Hacı Murat Camii, *Aybek Mah.*; Astarıcı-zâde Halil Ağa Camii, Seyyid Ahmet Camii, Mâmuretü'l-Hamid Camii, *Hacı Hasan Mah.*; Bodur zâde Hacı Halil Camii, Yılcı Camii ve Zincirli Camii, Mahmut Paşa Camii, el-Hac Hafız Ahmet Camii, *Karaağaç Mah.*; Mehmet Dede Camii, Karaağaç Camii, *Burhan Fakih Mah.*, Hacı Mustafa Ağa Camii, *Kamer Mah.*, Hacı Yusuf Ağa Camii, *Hacı Hızır Mah.*; el-Hac Ali Camii, Seyyid Ömer Çelebi Camii, *Hocalar Mahallesi*; Mahalle Camii, Nebi Camii, Kargacı Camii, Ali Ağa Camii, Çakaloz Camii, Yamanlar Camii, Hacı Efe Musacık Camii, *Mâmuretü'l-Ha-*

rulmuştur. Bu câmi ve mescidlerin merkezde 6'sı -1894 yangını sonrası, köylerde 21 tanesi yeni yapılmıştır⁷⁵. Uşak'a bağlı *Banaz Nahiyesi*'nde; 14 câmi⁷⁶, beş mescid⁷⁷ toplamda 19 hayrât kayıtlı olup, bunların da yedisi yeni yapılmıştır. Banaz merkezde tarihî Yakup Bey Câmii yer alırken, diğer hayrâtlar bağlı köylerde bulunmaktadır. *Karahallı Nahiyesi*'nin merkezinde; Ali Bey Medresesi ve Camii ile Çemşalı Dede câmilere, bağlı köylerden Buğdaylı'da bir mescid, Paşalar ve Has köylerinde de birer câmi kayıtlıdır. *Ulubey Nahiyesi*'nde üçü merkezde üçü köylerde olmak üzere altı câmi⁷⁸, *Sivahlı Nahiyesi*'nde iki câmi ve bir zâviye ve türbe⁷⁹ kurulduğu tespit

midye Mah., Nakibu'l-Eşraf Camii, *Sabah Mah.*, Çallıoğlu Camii, Seyyid Ahmet Ağa Camii, Seyyid Ömer Efendi Medresesi Camii. Bkz. *Uşak Vakfiye Fihrist Defteri*: 2305, s. 1-14; Tablo 8

⁶⁹ *Aybek Mah.*; Hacı Mustafa Mescidi, Mustafa Asım Efendi Mescidi, Sümbüllü zade Mescidi, *Hacı Hızır Mah.*, Hacı İbrahim Mescidi. Bkz. VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14; Tablo 8.

⁷⁰ *Sabah Mah.*, es-Seyyid Ahmet Efendi Medresesi, Ömer Efendi Medresesi, Cami-i Kebir Medresesi, *Aybek Mah.*, el-Hac Veli Medresesi, *Hacı Hasan Mah.*, Mustafa Asım Efendi Medresesi. Ancak medreseler bu 5 adetten ibaret değildir. H. 1321/M. 1903 yılına kadar Uşak merkezde 14 medrese (*Hacı Hasan Mah*'de: Bodur zâde, Çengelli, Akarcalı-zâde, Hüseyin Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Halil Efendi, İsmail Efendi medreseleri; *Burhan Fakih Mah.*'de: Cafer Efendi Medresesi; *Karaağaç Mah.*; Hacı Hasan, Ali Efendi medreseleri; *Hacı Hakkı Mah.*: Hacı Ahmed Efendi, Hacı Mustafa Efendi medreseleri; *Aybek (=İpek ?) Mah.*: Hacı Ahmed Efendi, *Debbağân Mah.*: Debbağân Medresesi) ve bağlı nahiyeye ve köylerde 18 adet olmak üzere 32 medrese daha bulunmaktadır. *Salname-i Nezâret-i Maarif*, İstanbul 1321/1903, Asır Matbaası, s. 491.

⁷¹ Halvetiye Tekkesi, VGMA, *Esas* 187, s. 126; Şarlık Köyü Şeyh Hasan Zaviyesi, VGMA, *Esas*: 418, s. 293.

⁷² Hacı Kamil Türbesi, VGMA, *Esas*: 196, s. 55

⁷³ Yozgat Köyü Aşağı Câmii, Doğançık, Dağyenice, Yapıgılar, Karahisar, Çardak, Uluköy, Bulgaz, Eldeniz, Eyice, Dağtımurlar, Kureyş, Pazarçık, Yayalar, Dönik, Bölme, Kalfa, Hasköy, Gedikler, Duraklı, Akarca, Hacım, Karahasan, Eskisaray, Kabaklar, Zeb (Bozköy), Selmanlar, Kırkyalak, Azizler, Kulcan, Susuzviran, Köseler, Göl, Elmacık, Budaklı, Kayalısağır, Kuyucak, Paçacılar (Karaçayır), Öksüz, Oturakkabir, Konakardı, Derbend, Akse, Çallıömer, Bozkuş, Süleymanlı, Pınarbaşı, Kırka, Bağbaşı, Avgan, Kırkyaran, Kalınkenise, Eskisaray, Ortaköy, Sor-kun, Tatar, Kökez, Ali Fakihler, Hanyeri, Kürt köyleri. VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14; Tablo 8.

⁷⁴ Yozgat Köyü Yukarı Mah. Mescidi, Karaağaç, Münkarip (Çayova), Nadara (Gökcedal), Gögem, Selvioğlu, Kedişünü köyleri, VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14.

⁷⁵ VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14; Tablo 8.

⁷⁶ *Merkezde*: Yakup Bey Camii, *câmi olan köyler*: İmrez (Ayvacık), Susuz, Taşahat, Corum, Dumlupınar, Karaköselü, İslâm Köyü, Düzlüce, Hallaclar, Hanoğlu, Düzlüce, Ulupınar, ve Gümlü, VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14; Tablo 8.

⁷⁷ Kayıtlı, Kızılcaören, Yenice, Kızılsöğüt, Filos, VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14; Tablo 8.

⁷⁸ *Ulubey merkezde*: Çarşı Camii, Ulu Camii, Ulubey Camii, *köylerde*: Arif, Selçukdeğer, Uluköy köyleri camileri, Gölbaşı Mah. Camii, ayrıca mekanlarını tespit edemediğimiz; Dilaver zade el-Hac Mustafa Camii, Hacı Ömeroğlu Camii, Keteler Camii, VGMA, *UVFD*: 2305, s. 1-14; Tablo 8.

edilmiştir. *Eşme Kazası*'nda; merkezde iki, köylerinde 19 câmi ve bir mescid, nahiyelerinden *Güre* ve bağlı köylerde beş câmi, bir mescid, *Sirge*'de üç câmi ve bir mescid, *Karaca Ahmed Köyü*'nde bir tekke (Sultan/Aziz) bulunmaktadır⁸⁰. *Eşme*deki hayrâtın da 22'si yeni yapılmıştır⁸¹. Netice itibariyle Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde Uşak'a ait 148 câmi, 25 mescid, 6 medrese, 4 tekke ve zâviye ve 1 türbenin vakıf kaydı bulunmaktadır⁸².

⁷⁹ Bali Bey Câmii ve Abdullah Usta'nın Yaptığı Câmi, VGMA, UVFD: 2305, s. 1-14; Tablo 8; Hacim Köyü Zaviyesi ve Türbesi, VGMA, MA. 592, s. 139/116

⁸⁰ Uşak Fihristi'nde *Eşme Kazasında* olduğu kayıtlı olan "Karaca Ahmed Sultan Tekkesi Vakfı" gerçekte İstanbul'daki başka bir vakfa aittir (*Harameyn Anadolu ve Rumeli Mukataa Defteri*, 730, s. 92). *Eşme*'nin Karaca Ahmed Sultan Tekkesi Köyü'nde de bir tekke kaydı vardır. Bu köyde, *Sarioğlu Mustafa b. Hasan b. İsmail* bir câmi vakfı (Vakfıyesi: VGMA, MA 604, s. 122/155) kurmuştur.

⁸¹ *Eşme merkezde*; Mezarlıkbaşı Mah. Camii, Merkez Camii, Köylerde; Karacaören, Fakihli, Karacaömerli, Saracık, Karacaahmet, Kamer, İnay, Ulucak, Kayalı, Dervişler, Güney, Çakallı, Ürküden (Armutlu), Tavala, Elvanlar, Cevizli köylerinde câmi, Ulucak'ta mescid, Karacaahmet köyünde tekke. *Eşme*'ye bağlı *Küre-Güre nahiyesinde*; Yenişehir, Selviler, Halil Efendi Çiftliği, Hopuş (Akbulak), Karakuyulu köyünde câmi, Aktaş'da mescid, *Eşme*'ye bağlı *Sirge (Alanyurt) Nahiyesinde*; Dere, Fecir-zâde, İlyaslı köylerinde câmi, Adana köyünde mescid, VGMA, UVFD: 2305, s. 17-23; Tablo 8.

⁸² VGMA, UVFD: 2305, s. 1-23

Tablo 6: Para Vakıflarının Gelir Sağladığı Hayrâtın Mahalleri (1890-1923)

İdarî Birim	Mahal	Hayrât	Toplam	Toplam	Oran
Uşak Kazası	Merkez	Câmi	7	23	44,23
	Köy	Câmi	12		
		Mescid	4		
Banaz N.	Merkez	Câmi	1	8	15,38
	Köy	Câmi	5		
		Mescid	2		
Karahallı N.	Köy	Câmi	2	2	3,85
Eşme Kazası	Köy	Câmi	13	15	28,85
		Mescid	2		
Güre N.	Köy	Câmi	4	4	7,69
Genel Toplam			52	52	100

Bu araştırmada incelenen 52 para vakfı ise, 52 hayrâtın giderlerini karşılamıştır. Bu hayrâtın % 84,62'sini câmiler, % 15,38'ni de mescidler oluşturmaktadır. Para vakıflarının gelir sağladığı câmi ve mescidler -tabloda görüldüğü gibi- Uşak merkez, merkez köy ve bağlı nahiyeler ile Eşme Kazasına dağılmış durumdadır. Hayrâtın % 13,46'sı Uşak şehir merkezinde, diğer % 86,54'ü ise kır bölgelerine dağılmıştır. Para vakıflarının % 67,31'i yeni bir hayrât için, % 25'i mevcûd (kâin) bir hayrât için, % 5,77'si harâb bir hayrâtı tamir için ve % 1,92'si de mescide minber vaz' olunmak yâni minber konularak mescidi câmiye çevirerek, cuma namazı kılınır hâle getirmek için kurulmuştur. Burada dikkat çeken nokta şehirde ve kırdaki müceddeden (yeni) câmi ve mescid yapımının yaygınlaşmasıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi, bunun iki temel sebebi bulunmaktadır. Birincisi, şehirde yaşanan "1894 Yangını" sonrası şehrin fizikî yapısının % 82,5'inin yenilenmesidir⁸³. Bu dönemde şehir merkezinde -1898-1912 yılları arasında- beş yeni câmi⁸⁴

⁸³ Güneş, *a.g.m.*, s. 274-78.

⁸⁴ Aybek, Hacıhasan, Karaağaç, Sabah, Burhanfakih, Mâmuretü'l-Hamidiye Mahallelerinde câmiler yapıldığı gibi, Mamuretü'l-Hamidiye mahallesi başkentte toplanan yardımlar ile inşa edilmiştir. Bkz. *Hafız Ahmed Efendi ibn el-Hac Musa Efendi ibn el-Hac Hafız Mehmed*

yapılarak görevlilerine vakıflar tahsis edilmiştir. İkincisi ise, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı zorunlu iskân (yerleştirme) politikaları ile meskûn yerlerde nüfusun artmasıdır. Bu dönemde Uşak coğrafyasında özellikle kır bölgelerinde yâni kasaba, köy ve mezraalarda zorunlu iskân ve dışardan alınan göçler ile yaşanan hızlı nüfus artışı sonucu pek çok merkezde yeni ibadet ve eğitim kurumları inşâ edilmiştir⁸⁵. Birinci Meşrutiyet'ten sonra kurulan modern eğitim kurumlarının giderlerinin büyük ölçüde devlet tarafından karşılanması⁸⁶, vakıfların hizmet alanını daraltmıştır. Bu dönemde vakıflar, daha çok câmi ve mescid gibi ibâdet kurumlarının giderlerini karşılama amaçlı olarak kurulmuştur.

Yukarıda Tablo 5'te gösterilen vakıf paralarının gelirleri hayrât kurumlarının görevli ücretleri ile harc-ı lâzime denilen tamirât ve aydınlatma giderlerine harcanmıştır.

Tablo 7: Uşak Para Vakıflarının Giderlerinin Dağılımı

Görevliler	Sayısı	Ücret Kategorisi	Ücret Toplamı	Oran %
Mütevelli	52	-	Hasbî	-
Hatip	48	30-300	6714,42	41,73
İmam	16	6,08-200	1144,91	7,11
Müezzin	17	12-100	582,52	3,62
Hatimhân	1		16	0,99
Görevli	134	6,08-300	8457,85	52,56
Toplamı				
Tamirât	-	-	7634,15	47,44
Aydınlatma				
Toplam	-	-	16092	100

*Efendi Vakfı*si, VGMA, 1324/1906, MA. 598, s. 204-157; *İbrahim Kethüda-zâde İbrahim Hakkı b. Mehmed b. Hacı Ömer Ağa Vakfı*si, VGMA, 1316/1896, MA 600, 19/24; *Çallı Ömer Efendi-zâde Ahmed Tahir Efendi İbn Ömer Efendi Vakfı*si, VGMA, 1325/1908, MA. 605, s. 263/346; *Musacıoğlu Hacı İbrahim b. Süleyman Vakfı*si, VGMA, 1325/1908, MA. 602, s. 151/252; *İsaoğlu Ali Efendi b. Halil Vakfı*si, VGMA, 1331/1913, MA. 604, s. 75/92.

⁸⁵ Zorunlu iskân, köylerdeki nüfus artışı buna bağlı olarak câmi ve okulların yaygınlaşması aynı dönemdedir.

⁸⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye*, IV, (Darü'l-Aliyye 1319/1901), s. 372-74

Vakıfların idarî görevlileri (mütevelliler) ile hayrât görevlisi olarak çalışan 134 kişinin vakıflar ile bağlantısı bulunmaktadır. İncelenen para vakıflarının giderlerini karşıladığı câmi ve mescidlerde 64 imam ve hatip, 17 müezzin ve bir hatimhân görev yapmaktadır. Bu câmilerden 36'sında imam ve hatiplik görevini aynı kişi yürütmüştür. 12 câmide hem imam hem de hatip, dört mescitte sadece imam, 17 câmide müezzin ve bir câmide de hatimhân bulunmaktadır. Vakıflar bu görevlilere, yıllık olarak hatip veya imam-hatiplere 30 ile 300 kuruş arasında, imamlara 6,08 ile 200 kuruş arasında, müezzinlere de 12 ile 100 kuruş arasında değişen ücretler, bir köyün⁸⁷ câmi görevlileri arasında bulunan hatimhâna da 16 kuruş ücret ödemiştir (Tablo: 7).

Sonuç

Türkiye'de, Tanzimat'ın ilânından sonra mirî arazilerin mülkleştirilmesi ve öşrün kaldırılmasıyla mirî arâzi kaynaklı (irsâdi) vakıflar azalmıştır. Giderlerini karşılayamayan veya yeni kurulan hayrât kurumlarının ihtiyaçlarını hayır sahipleri, para vakıfları yoluyla karşılama yoluna gitmişlerdir. Vakıf kurma bilinci, zengin sınıftan halk tabanına yayılmıştır. Bunun sonucu olarak söz konusu yüzyılda para vakıflarında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu artışı Uşak'taki mahallî özellikler, 1894 Uşak Yangını ve vakıf kurma geleneği etkilemiş olmalıdır.

Uşak'ta kurulan 52 para vakfının iktisâdî gücü çok sınırlıdır. Hatta bu vakıfların toplam parasal değeri, pek çok saraylı veya bürokratin kurduğu bir vakfın sermayesinden bile düşüktür. Buna rağmen söz konusu mütevazi vakıflar 52 hayrât kurumunun varlığını idâme ettirmesini sağlamıştır. İncelenen dönemde, eğitim hizmetlerini Maarif Nezâreti, sağlık ve sosyal yardım, belediye ve bayındırlık hizmetlerini de mahallî idareler üstlendiğinden vakıfların hizmet alanı dinî hizmetlerle sınırlı kalmıştır. Bundan dolayı, 1890-1923 döneminde Uşak'taki para vakıfları birkaç istisnası dışında câmi ve mescidler için kurulmuştur. Câmi ve mescidler, bu dönemde sadece, günde beş vakit ezanın okunduğu ve namazın kılındığı, ibâdet yerleri değildi. Söz konusu kurumlar, mâbet olmanın yanında ibtidaî okulun bulunmadığı yerlerde birer mektep, cuma günleri çevrede yaşayan insanların bir araya geldiği ve bazı meselelerini çözüm buldukları birer merkez olmuşlardır. En önemlisi de bu kurumlar, örgün eğitim-öğretimin sınırlı

⁸⁷ *el-Hac İsmail Ağa ibn el-Hac Şerif Vakfıyesi*, VGMA, 1313/1913, MA 605, s. 132.

nispette kaldığı Osmanlı toplumunda kültürel etkileşimin merkezi ola- gelmişlerdir.

İncelemeye tâbi tutulan 1890-1923 yılları arasında Uşak'ta kurulan para vakıfları, ülkedeki diğer para vakıfları gibi Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin denetiminde⁸⁸, 1851 yılında çıkarılan “*Nükûd-ı Mevkûfenin İstirbâhı Hakkında İrâde-i Seniyye-yi Mübeyyin İlân-ı Resmî*”⁸⁹si doğrultusunda yönetilmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde vakıf paralar, Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti bünyesinde oluşturulan Terekât ve Nükûd-ı Mevkûfe Müdürlüğü'nde toplanmaya başlamıştır. 1920'li yıllarda hayrâtlarına “...*nükûd-ı mezkûre nem'asından şehri...guruş vazîfe ile...*”⁹⁰ tâbiriyle yeni görevlilerin tayin edildiği Uşak'taki para vakıflarının âkıbetinin ne olduğu burada tespit edilememiştir. Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti veya daha sonra Vakıflar Umûm Müdürlüğü tarafından zaptedilen vakıfların işlemleri Esas Defterlerine kaydedildiği halde, bu vakıflarının âkıbeti yazılmamıştır. Ancak vakıf paraların Vakıflar Bankası'nın kuruluşuna (1954) kadar, Vakıf Paralar Müdürlüğü tarafından yönetildiği ve Türkiye Vakıflar Bankası'nın kuruluşunda sermayesinin bir kısmını oluşturduğu bilinmektedir.

⁸⁸VGMA, 1258/1842, AD 966: s. 400-402; Adana'daki uygulama için bkz. BOA, *Evkâf*, 18843/33b-34a, 84b-85c, 85b-86a, 87b-88a, ilh.

⁸⁹ *Takvim-i Vekâyi* 1268/1851, s. 466.

⁹⁰ Esas 188, sıra: 1798; Esas 190, sıra: 1379; Esas 190, sıra: 2347.

EK 1: Tablo 8: 1890–1923 Döneminde Kurulan ve Vakfiyesi
Mevcut Olan Uşak Vakıflarının Listesi

Sıra No:	İdarî Birim	Vakfın Mahalli	Vâkıfın/ Vakfın Adı	Akar Türü	Hayrât Türü	Hayrâtın Özelliği	Vakfın Tarihi	VGMA: Defter, Sayfa, Sıra Numarası
1	Uşak	Burhan Fakih Mah.	Hafız Ahmed Efendi b. el-Hac Musa Efendi	8000 Krş.	Câmi	Yeni	17.05.1906 Perşembe	MA. 598-204/157
2	Uşak	Hacı Hasan Mah.	Kara Halil-zâde Mehmet Efendi	1000 Krş	Câmi	Kâin	18.03.1904 Cuma	MA. 595-225/238
3	Uşak	Hacı Hasan Mah.	İbrahim Kethüda-zâde İbrahim Hakkı	1000 Krş	Câmi	Yeni	25.12.1898 Pazar	MA. 600-19/24
4	Uşak	Sabah Mah.	Çallı Ömer Efendi-zâde Ahmet Tahir Efendi	1000 Krş	Câmi	Yeni	27.01.1908 Pazartesi	MA. 605-263/346
5	Uşak	Aybek Mah.	Muscıkoğlu Hacı İbrahim b. Süleyman	1000 Krş	Câmi	Yeni	16.06.1907 Pazar	MA. 602-151/252
6	Uşak	Karaağaç Mah.	İsaoğlu Ali Efendi b. Halil	1080 Krş	Câmi	Yeni	07.04.1913 Pazartesi	MA. 604-75/92
7	Uşak	Sabah Mah.	Gınâbi-zâde Faziletli Şakir Efendi	1500 Krş	Câmi	Yeni	18.02.1909 Perşembe	MA. 609-11/13
8	Uşak	Karaca hisar Köyü	Abdaloğlu Hacı Mehmed Ağa	1000 Krş	Câmi	Yeni	31.05.1900 Perşembe	MA. 606-172/219
9	Uşak	Münkarib Köyü	Cemaloğlu Ahmed b. İbrahim	1000 Krş	Câmi	Yeni	02.10.1897 Cumartesi	MA. 602-214/368
10	Uşak	Teğen Köyü	Kethüdaoğlu es-Seyyid Mehmed Efendi	1000 Krş	Mescid	Yeni	13.11.1853 Pazar	AB. 582-419/325
11	Uşak	Kürt Köyü	el-Hac İsmail Ağa	24000 Krş	Câmi	Yeni-Minber Koyma	25.12.1913 Perşembe	MA. 605-132/185
12	Uşak	Çardak Köyü	Aşcıoğlu Mehmed Efendi	1000 Krş	Câmi	Kâin	03.05.1900 Perşembe	MA. 595-228-247

UŞAK PARA VAKIFLARI

767

13	Uşak	Selmanlar Köyü	Abbasoğlu Molla Mahmud Bey hafidi Halil b. İbrahim	1000 Krş	Câmi	Kâin	19.07.1898 Salı	MA. 602-144/239
14	Uşak	Avgan Köyü	Velibeyoğlu Ramazan b. Veli	1000 Krş	Câmi	Yeni	16.12.1900 Pazar	MA. 601-17/26
15	Uşak	Gögem Köyü	Mısırlıoğlu Ali b. Murad	1000 Krş	Mescid	Yeni	08.04.1898 Cuma	MA. 603-93/161
16	Uşak	Orta Köyü	Hacıoğlu Mustafa b. Hasan	1000 Krş	Câmi	Kâin	27.09.1899 Çarşamba	MA. 603-182/380
17	Uşak	Selvioğlu Köyü	Selvioğlu Rasih Efendi b. Mustafa	2000 Krş	Mescid	Yeni-Minber Koyma	12.08.1912 Pazartesi	MA. 606-133/171
18	Uşak	Kediyünü Köyü	Beypazarlıoğlu Hasan b. Mehmed	1000 Krş	Mescid	Yeni	08.12.1899 Cuma	MA. 603-294/463
19	Uşak	Sorkun Köyü	Muharremoğlu Muharrem b. Mustafa	1000 Krş	Câmi	Yeni	23.12.1898 Cuma	MA. 602-261/449
20	Uşak	Gögem Köyü	Timuroğlu Hacı Yusuf b. Osman	1000 Krş	Câmi	Tamir	21.06.1898 Salı	MA. 607-237/354
21	Uşak	Alfaklar Köyü	Bozkırlıoğlu Hafız Ahmed Efendi	500 Krş	Câmi	Yeni	12.12.1916 Cuma	MA. 608/1-335/355
22	Uşak	Hanyeri Köyü	Lafçı Hacı Mustafa Efendi	3000 Krş	Câmi	Kâin	17.04.1923 Salı	MA. 609-199/240
23	Uşak	Kızılcaören Köyü	Mustafa Ağaoglu Hacı İbrahim	1000 Krş	Câmi	Yeni	27.02.1898 Çarşamba	MA. 596-168/148
24	Banaz Nahiye	Filos (Folus) Köyü	Sarı Beşe oğlu Mehmed b. Mehmed	500 Krş	Câmi	Tamir Minber Koyma	10.04.1890 Perşembe	MA. 603-96/167
25	Banaz Nahiye	Ulupınar Köyü	İmamoğlu Halil b. Mustafa	1000 Krş	Câmi	Yeni	15.07.1898 Cuma	MA. 602-96/160
26	Banaz Nahiye	Merkez	Hacı Mehmedoğlu Hasan Ağa	1000 Krş	Câmi	Kâin	04.05.1901 Cumartesi	MA. 602-34/52

27	Banaz Nahiye	Bağk-nak Köyü	Öksüzöğlü Ali Ağa b. Halil	2200 Krş	Câmi	Yeni	24.02.1906 Cumartesi	MA. 600-111/135
28	Banaz Nahiye	Düzlüce Köyü	Koca Alioğlü Ali b. Hüseyin	500 Krş	Câmi	Yeni	04.05.1896 Pazartesi	MA. 602-156/262
29	Banaz Nahiye	Filos (Folus) Köyü	Sarı Beşe oğlü Mehmed b. Mehmed	1500 Krş	Mescid	Yeni	27.04.1898 Çarşamba	MA. 603-92/158
30	Banaz Nahiye	Kayalı Köyü	Karahasanoglü Ahmed Ağa	1500 Krş	Mescid	Tamir	17.05.1892 Salı	MA. 591-141/134
31	Banaz Nahiye	Hanoğlü Köyü	Dayoğlü İsmail b. Emin	500 Krş	Câmi	Yeni	12.02.1898 Cumartesi	MA. 603-90/155
32	Kara hallı Nahiye	Has Köyü Orta Mah.	Toklu-zâde Mehmed Ağa b. Osman	4000 Krş	Câmi	Minber Koyma	13.04.1914 Pazartesi	MA. 605-173/242
33	Kara hallı Nahiye	Karahallı Köyü	Tıntunoğlü Mustafa Efendi b. Hüseyin	1000 Krş	Câmi	Yeni	16.06.1894 Salı	MA. 593-148/140
34	Eşme	Kolan kaya Köyü	Çobanoğlü Süleyman Ağa b. Osman	2000 Krş	Câmi	Kâin	07.03.1914 Cumartesi	MA. 605-35/50
35	Eşme	Fakılar Köyü	Mehmed Efendi b. el-Hac Hüseyin	2000 Krş	Câmi	Yeni	09.10.1891 Cuma	MA. 591-53/47
36	Eşme	Karaca Ömerli Köyü	el-Hac İsmail Efendi b. Hüseyin	1000 Krş	Câmi	Kâin	01.07.1892 Cuma	MA. 591-50/44
37	Eşme	Saracık Köyü	Osman Ağa b. Mehmed	2000 Krş	Câmi	Yeni	15.03.1903 Pazar	MA. 595-172/170
38	Eşme	Kemer Köyü	Abdullah b. Ali	1000 Krş	Câmi	Yeni	01.06.1903 Pazartesi	MA. 602-268/459
39	Eşme	Poslu Sami Köyü	İbrahim Efendi b. Ahmed	2000 Krş	Câmi	Yeni	21.06.1911 Çarşamba	MA. 606-222/277

40	Eşme	Karaca-ahmed Sultan Köyü	Sarıoğlu Mustafa b. Hasan b. İsmail	2000 Krş	Câmi	Kâin	10.06.1912 Pazartesi	MA. 604-122/155
41	Eşme	Kayalar Köyü	İsa Kahya Kerimesi Fatma b. İsa	2000 Krş	Câmi	Kâin	12.07.1907 Cuma	MA. 607-203/307
42	Eşme	Karaca Ömerli Köyü	Kocaimamoğlu Ahmed b. Abdurrahman	3000 Krş	Câmi	Yeni-Minber Koyma	10.04.1909 Cumartesi	MA. 607-173/265
43	Eşme	Adana Köyü	Hacı Ömeroğlu Ahmed Ağa b. Yusuf	3000 Krş	Câmi	Yeni	18.02.1895 Pazartesi	MA. 596-50/41
44	Eşme	İney Köyü	Osman Ağa b. Mehmed Ali Efendi	2000 Krş	Câmi	Yeni	12.03.1903 Perşembe	MA. 598-239
45	Eşme	Ulucak Köyü	el-Hac Durmuş Ali b. Süleyman	2000 Krş	Câmi	Yeni	19.06.1902 Perşembe	MA. 605-152/214
46	Eşme	Selvilere Köyü	Koca Hüseyinoğlu Ali b. Hüseyin	2000 Krş	Câmi	Kâin	04.03.1912 Pazartesi	MA. 605-121-168
47	Eşme	Dervişler Köyü	Topal İmamoğlu Hızır'ın oğlu Ömer b. Hızır	2000 Krş	Mescid	Yeni-Minber Koyma	10.08.1894 Cuma	MA. 602-80/134
48	Eşme	Aktaş Köyü	Ahmed Ağa b. Medik-zâde Kerim Ağa	1500 Krş	Mescid	Yeni	01.12.1895 Pazar	MA. 603-66/110
49	Eşme	Yenişehir Köyü	Coşkunoğlu Durmuş Ali Ağa b. Osman	2000 Krş	Câmi	Yeni	16.04.1909 Cuma	MA. 600-145/176
50	Eşme	Halil Efendi Çiftliği Köyü	Argaçoğlu Himmet b. Ahmed b. Osman	2000 Krş	Câmi	Yeni	05.05.1913 Pazartesi	MA. 608/1-327/341
51	Eşme	Çavuş Köyü	Nuri Çavuş b. Ahmet Bey	2000 Krş	Câmi	Yeni	16.02.1904 Salı	MA. 603-150/261
52	Eşme	Beylerhanı Köyü	Ahmed Efendi b. Halim	2000 Krş	Câmi	Yeni	18.02.1904 Perşembe	MA. 603-149/159

53	Uşak	Aybek Mah.	Sümbüllü-zâde Hacı Hasan	3 dükkan	Câmi	Kâin	09.02.1912 Cuma	MA. 604-169/236
54	Uşak	Saray Köyü	el-Hac Mehmed Ağa b. Mustafa	4 Dönüm Bağ	Câmi	Kâin	13.03.1911 Pazartesi	MA. 616-54
55	Uşak	Tatar Köyü	Hacı Ayvazoğlu Mehmed b. Hüseyin	Palamut - 20 dönüm	Câmi	Kâin	05.04.1901 Cuma	MA. 602-40/64
56	Karahallı N	Paşalar Köyü	Yağcıoğlu Mehmed b. İsmail	3+3 dönüm Bağ	Câmi	Yeni	16.04.1901 Salı	MA. 607-130/202
57	Karahallı N	Buğdaylı Mah.	Hacı Mollaoğlu Mustafa b. Ahmed	1 Kıt'a Bağ	Câmi	Yeni	22.02.1909 Pazartesi	MA. 599-372/218
Kısaltmalar: AB. : Anadolu Başlar, MA.: Mücedded Anadolu, Krş: Kuruş								

EK 2b: Musacıkoğlu Hacı İbrahim bin Süleyman'ın Vakfiyesi'nin Transkripti:

VGMA, Mücedded Anadolu: 602, sayfa 151 sıra: 252

Hulâsa-i Vakfiye: 2201 Esas: 194, sayfa: 178, sıra: 797

İşbu vakfiye Mahkeme-i Evkaf'ın 28 Safer 1327 tarihli 'ilâmı üzerine 28 Muharrem 330 tarihinde sudûr iden irâde-i 'aliyye mücebince kaydolunmuştur. **Uşak Naibi Mustafa Âsım**

Elhamdülillâhillezî e'azze havassi ibâdihî bi-sarfi emvâlihîm ilâ envâi'l-hayrât ve e'ânehüm 'alâ iktisâbi esnâfi'l-mehâmid ve'l-müberrât ve's-selâtü ve's-selâmü 'alâ resûlihî ve nebiyyihî Muhammedin hayri'l-beriyât ve 'alâ âlihî ve eshâbihî ilâ yevmin yestazi'li'l-mer' tahte's-sadakât. Emmâ ba'd işbu vakfiye-i celîli'ş-şân ve cerîde-i bedî'i'l-unvanın tahrîr ve inşâsına ve tastîr ve imlâsına bâdi oldur ki, Hüdavendigâr Vilâyeti celîlesi dâhilinde Kütahya Sancağına tâbi Uşak kasabasının Aybek Mahallesi ahâlisinden sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Musacık oğlu Hacı İbrahim bin Süleyman meclis-i şer'i şerîfi enverde vakf-ı âti'li'l-beyâna li-ecli't-tescîl mütevellî nasb ve ta'yin eylediği mahalle-i merkûmeden Muhacir Mehmet Ağa ibn Sâlim mahzârında ikrâr-ı sahîhi şer'î ve itirâf-ı sarîh-i mer'î edüb atyab-ı mal ve enfes-i menâlimden nakden bin guruş bi'l-ifrâz hasbete'n-lillâhî ta'âlâ vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh muhalled ile vakf ve habs edüb şöyle şart ve ta'yin eyledim ki, meblağ-ı mezkûr ale't-teâkub ve't-tevâli bâ-yedi-i mütevellî onu onbir buçuk guruş hesâbı ile rehn-i kavî ve kefil-i melî ile ba- devr-i şer'î irbâh olunup senevî hâsıl olan ribh ve nemâsından salifü'z-zikr Aybek Mahallesi'nde ve hükümet konağı civarında kâin Mamûretü'l-Hamidiye Câmi-i Şerifi'nde hatîb olan efendiye şehriyye beş guruş verile ve ribh-i mezkûrdan her ne bâkî kalur ise ba-ma'rifet-i mütevellî hıfz olunub câmi-i şerîfi mezkûrun tâmir ve termîm ve rûgan-ı zeyt ve kanâdil ve masârif-i zarûriye-i sâiresine harc ve sarf oluna ve ben lâbis-i libâs-ı hayat oldukça vakf-ı mezbûrun tevliyeti ber vech-i hasbî bana ve vefatımdan sonra akrabamın evlâd -ı evlâd ve evlâdının aslahına ve ba'de'l-inkırâz akrabamdan tevliyete ehil olan kimesneye ber vech-i hasbî mütevellî ola ve vakf-ı mezbûrun tebdîl ve tağyîri ve teksîr ve tevfi her kerre yedimde ola deyu ta'yin-i şurût ve tebyîn-i kuyûd birle meblağ-ı mezbûru fârigan ani'ş-şevâgil mütevellî-i hâzır-ı merkûme teslim ol dahî vakfiyet üzere kabz ve tesellüm ve kabul ve tasarruf eyledi dedikde gıbbe't-tasdikî'ş-şer'î vâkif-ı mezbûr butlân-ı vakf-ı nükûda ve zımnında olan kuyûda ba-

'dehû kavli-i adem-i lüzûmu teşebbüs edüb mütevellî-i mezbûr dahî sıhhat ve lüzûmuna zâhib olan eimme-i din kaviller ile mukâbele birle hükm taleb edicek fî zamâninâ beyne'l-ulemâi'l- izâm câri olan vech-i muhtâr üzere âlimen bi'l-hilâfi'l-câri beyne'l-eimmeti'l-esrâf vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm-i şer'î lâhik olmağın min ba'ad nâkız ve tahvîl-i muhâl ve tebdîl ve tağyiri mümteniü'l-ihtimal oldu. "Femen beddelehû ba'demâ semiahû feinnemâ ismihû ale'llezîne yübeddilühê innallâhe semîun alîm" ve "ecrû vâkıfı ma'a'l-hayy'l-cevâdi'l-kerîm" cerâ zâlike ve hurrîre fî'l-yevmi'l-hâmis min Cemâziye'l-evvel li-sene hamse ve işrine ve selâse mie ve elf.

EK 3a; Mamüretü'l Hamid Câmii'ne Hitabet Tevcihi, VGMA, Esas: 194, sayfa: 178, sıra: 797

EK 3b; Mamüretü'l Hamid Câmii'ne Hitabet Tevcihi, VGMA, Esas: 194, sayfa: 178, sıra: 797

Aded-i Umûm: 797

Nev-i Cihât: Hitabet

Vezaif ve Muhessesât: Nükûd-ı mezkûrenin hâsıl olan nemasından fî şehri 5 guruş

Esâmi-i Mutasarrıfât: Ba-hatt-ı hümâyûnla müceddeden kayd ile Hâfız İsmail Efendi ibni Ömer'e tevcih olunmuştur

Tevcih Tarihi: Gurre-i Safer 1330, Arz: 734

Vâkıfı ismiyle hâyırât ve müberrâatın mahal ve mevâkı'ı: Kütahya Sancağı dâhilinde Uşak Kazâsının Aybek (İpek) Mahallesinde hükûmet civarında kâin Mamûretü'l Hamid Câmî-i Şerîfi için Mahalle-i mezkûre ahâlisinden ve eshâb-ı hayrâtdan (**Musacıkoglu**) **Hacı İbrahim Ağa ibni Süleyman**'ın 1000 Guruş Nükûdı Vakfı

Atık Esas Defteri: Mücedded

Şart-ı Vâkıf: Vakfiyesi Sâdis Aşar, Mücedded Anadolu, aded: 251, 14
Usûl-i Cedîd: 5359, Hulâsa: 2201, İrâde-i 'Aliyye Tarihi: 28 Muharrem 1330

Vukûât: ...

Münâkale Defterinin İsmi ve Numarası: ...

Mülâhazât:...

Kitap Tanıtımlar:

OSMANLI İSTANBUL'UNDA ÜÇ LÂTİN AMERİKALI

Şili Üniversitesi'nden mezun olup o ülkede bir süre öğretim üyeliği yaptıktan sonra 1992'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde doktorasını tamamlamış olan Paulino Toledo Mansilla, 18'inci yüzyılın sonlarıyla 20'nci yüzyılın başları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihle içiçe, dillere destan ve büyülu başkenti İstanbul'a gelmiş üç Lâtin Amerikalı gezgin ve yazar üstüne, İspanyolca bir kitap hazırladı: **Descripciones Hispanoamericanas de Estambul en el Imperio Otomano** (Ankara, Embajada de Chile en Turquía, 2004, 207 s.)¹.

P.T. Mansilla önce bir Venezuelalı, sonra bir Perulu, en sonra da bir Guatemalalının İstanbul'a ayrı ayrı zamanlarda gelmiş olduklarını saptayarak, on yıla yayılan araştırmasını İspanya kitaplıkları ve benzeri yerlerde sürdürmüş, sonuçta bu yapıtı kendi ana dilinde ortaya çıkarmıştır. Küba'nın ünlü ozanı José Martí gibi kimi başka Lâtin Amerikalıların da Türkler ve Türkiye üstüne yazdıklarından haberliyse de, bunların hiçbiri söz konusu kente ayak basmamışlardı. Kısaca, o yıllarda, İstanbul'a gelip izlenimlerini kaleme alan Lâtin Amerikalı dördüncü bir kişi yoktu.

Üçünün de özgeçmişlerini sunan, yazdıklarında dikkate değer noktalara ilgiyi çeken ve sonunda sözü doğrudan onlara bırakan P. T. Mansilla dikkatli, eksiksiz, akademik ölçülere uyan, ciddi bir çalışma yapmıştır. Ayrıntıları özenle örmüş, üç yazarın da değindikleri olayları kendi klemeleriyle bezemiş, gerekli bağlantıları kurarak metinleri daha anlamlı duruma sokmuştur.

Yazarlardan ilk ikisinin Türklere ve Osmanlılara ilişkin daha önce hiçbir şey bilmedikleri, bu nedenle bilgilerini görüştükları ve kimi zaman önde gelen ve kimi zaman da sıradan kişilerden topladıkları, sonuçta yapmacıksız ve kendilerine özgü gözlem ve düşünelere yer verdikleri söylenebilir. Bu ilk ikisi arasında kuşkusuz birtakım farklar da vardır. Ancak, üçüncü kişi Türklere ve komşularına ilişkin olarak okudukları ve işittikleriyle daha önce, doğru ya da yanlış, bazı izlenimler zaten edinmiştir. Ama o da şaşırtıcı derecede olumlu değerlendirmeler yapmak geri kalmamaktadır.

Ayrı uluslardan gelen yazarların ilkinin gezisi 18'inci yüzyılın son çeyreğinde, ikincisinininki 19'uncu yüzyılın ortasında ve üçüncüsününkü de 20'nci yüzyılın ta başında gerçekleşmiştir. 19'uncu yüzyılın sonlarına gelinceye değin, Osmanlı İmparatorluğu ile Lâtin Amerika arasında hemen hemen hiç ilişki yoktu. Ama yeni anakaraya Suriyeli, Filistinli, Lübnanlı ve Mısırlı göçmenler gelip daha çok Brezilya, Arjantin ve Şili'ye yerleşmişlerdi. Tüm o topraklar o yüzyılda Osmanlı devleti sınırları içinde olduklarından gelenlere topluca "Türk" (*turcos*) denip geçiliyordu. Ama Osmanlıların, gene de, 1890'da Rio de Janeiro ve Havana'da 1890'da birer Fahri Konsolosluğu ve Sao Paulo'da da ticaret çıkarlarıyla uğraşan resmî bir Konsolosluğu 1908'de açılmıştı. Osmanlı yönetimi 1910'da Arjantin'le de bir Konsolosluk İlişkileri Protokolü

¹ Yazarın, çıkış noktası Baldomero Lillo ve Federico Gana olan ve Türk okuyucusuna 20'nci yüzyıl Şili öyküsündeki akımları ve Şili kültürünün önemli yanlarını tanıtan (editörlüğünü yaptığı) başka bir kitabı: **Şili Öyküleri (Cuentos Chilenos)**, Ankara, Şili Büyükelçiliği ve A.Ü. İspanyol Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2000, 256 s.

imzaladı. Benzer bir protokol 1913'te Şili ile de yapıldıysa da, peşpeşe gelen Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları ve onu izleyen ilk Cumhuriyet atılımları bu protokolün gereğinin yapılmasını önledi. Ama çok geçmeden, 1926'da, Şili-Türkiye Dostluk Antlaşması imzalandı. Bunu Arjantin'le aynı yıl, Meksika ve Brezilya ile 1927'de ve Uruguay'la 1929'da benzer antlaşmalar izledi.

Söz konusu üç yazara gelince: Venezuelalı General Francisco de Miranda'nın İstanbul gezisi 1786 yılının Temmuz sonları ile Ağustos ve Eylül aylarını içerir. Perulu Pedro Paz Soldán y Unanue bu kentte Nisan ve Mayıs 1862'de bulunmuştur. Guatemalalı Enrique Gómez Carrillo'nun gezisi 1911 Sonbaharına rastlar. Üçü de hem ayrı ülkeden, hem ayrı meslekendirler. Biri asker, biri diplomat, biri yazar gözüyle yaklaşmaktadır. Her üçü de yalnız o yılların İstanbul'unu değil, kendi dönemlerinin anlatı özelliklerini de yansıtmaktadırlar. Örneğin, General Miranda'da Romantizmin başlangıcı, Pedro Paz'da enikonu Romantizm ve Gómez Carrillo'da Modernizm görülmektedir.

*

General Francisco de Miranda'nın (1750-1816) anıları (*El Diario*), ilk kez, Caracas'ta basılan *Colombia* adlı kitapta yayınlandı. Miranda askerlikten gelme ve siyasal kişiliği, giderek özelemleri olan biriydi. Uzun erimli şu siyasal tasarımı olduğu da söylenebilir: Tüm Lâtin Amerikan anakarasını İspanyol boyunduruğundan kurtararak kuzeyde Mississippi Nehrinden güneyde kutpa doğru uzanan adacıklara değin toprakları tek yönetimde birleştirmek. Bu tasarısının bir parçası olarak, ülke dışında yandaş da kazanmak amacıyla, deniz aşırı ve uzun bir yolculuğa çıkar. Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa ve İngiltere gibi Avrupa'nın önde gelen ülkelerine uğrar, St. Petersburg'a değin uzanır.

1786'da Osmanlı toprağına ayak basışı da bu bağlamdadır. O sırada tahtta Birinci Abdülhamid oturuyordu ve Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) imzalanalı oniki yıl geçmişti. Ondan kısa süre önce Çeşme faciası (7 Temmuz 1770) yaşanmış, bu nedenle Osmanlı deniz kuvvetlerinde bazı yabancılara görevler verilmişti. Örneğin, Baron de Tott 1776'dan bu yana, Bâbiâli'nin hizmetindeydi. Ayrıca, Miranda kendi de asker olduğundan, İstanbul'daki gemi yapım ve onarım yerlerine, silâh depolarına uğramayı ihmal etmedi. Oralarda Fransız kökenli deniz uzmanlarıyla konuştu. Türkler 1775-79 yılları arasında Doğu'da İranlılarla da savaşmışlardı. Miranda ayrıldıktan sonra Ruslarla yeni bir çatışma 1787'de çıkmış, bu da Yaş Antlaşmasıyla (1792) sonuçlanmıştı. 1788-1792 yıllarında Avusturya ile de anlaşmazlıklar oldu. Türkler onlara karşı birkaç zafer kazanırken, Ukrayna'da Osmanlı Özi Kalesi düştü, komutanı Hamid Hüseyin Paşa tutsak bile edildi.

Ancak, Birinci Abdülhamid 14 Eylül 1782'de İspanya ile bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalamış, Kaptan Gabriel de Aristizábal komutasındaki bir İspanyol filosu İstanbul limanına demir atmıştı (10 Eylül 1784). 1787'de de Kaptan Josef Solano Ortiz de Rozas'ın ve 1788'de Kaptan Federico Gravina'nın firkateynleri dostluk ziyaretinde bulundular.

Miranda'nın İstanbul'a gelişindeki amaç hem Türkler arasına karışmak, hem de öteki devletlerin bu başkentteki diplomasi temsilcileri ve sıradan yurttaşları kanalıyla başka yabancı ülkelerin karar vericilerinin de nabızlarını yoklamak. Örneğin, Çarice İkinci Katerina ile konuştuğu gibi, İstanbul'un Rus sakinlerinden Yakov İvanoviç Bulgakov'la da yakın ilişkiler kurdu. 30 Temmuzda İstanbul'a ulaşmış, onbeş gün içinde Bulgakov'la tanışmış, ardından onun Büyükdere'deki konutunda soluğu almıştı. Yabancıların Osmanlılarla olan ticaretlerine ilişkin bilgiler de topladı (s. 96-99).

Miranda birçok yabancıların Türklere ilişkin olarak basmakalıp imgeleri oluşunu kınayarak eleştiriyor. Onlarla ilgili hem fazla bir şey bilmiyorlar, hem de öğrenmek için yeterli çaba harcamıyorlar. Bayan Michel gibi orada ondört yıl geçirenler Pera'da (Beyoğlu) dolaşip Sultanahmet Meydanına bile uzanmıyorlar (s. 90). Hele birkaç günlüğüne gelen yabancıların başına Müslüman olmayan kılavuzlar üşüşüyor, Türkü diledikleri gibi tanıtıyorlar. Önce, Türklerin kendilerine ilişkin olarak yazdıklarını yabancıların okumadıklarını, örneğin İbrahim Efendi'nin 1769'da Viyana'da çıkardığı Fransızca *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* başlıklı bir kitabı bile gözden geçirmediklerini, oysa iyi bir yöntemle kaleme alınmış bu kitabın akılcı, açık ve derin (*bellísimo método, juicio, claridad y concisión*) olduğunu belirtiyor (s. 81). Yazarın Türklerle ilgili kimi yayınları İstanbul'da çarçabuk okuduğu anlaşılıyor. Bazılarının, örneğin Tott Baronunun yazdıklarında yanlışlar olduğu kanısında. Gerçeğe en çok yaklaşanım (*el más próximo a la verdad*) Lady Montagu olduğunu belirtiyor. Miranda'ya göre, iyi çeviriler olsaydı Türklere ilişkin bilgiler daha sağlıklı olurdu. Onların içinde şu yararlı atasözlerini öğrendiğini söylüyor (s. 82): "Akıllı düşman aptal dosttan iyidir...Kaç dil biliyorsan, o kadar kişi sayılırsın."

İstanbul o yıllarda da görkemli bir açık hava müzesiydi. Eski yapıtların nasıl korunduğunu ilk sayfalarda anlatıyor (s. 44). Süleymaniye Camii ve Kapalı Çarşının kentin en güzel yapıtları olduğunu söylüyor. Yedi-sekiz kadarı Sultan'ın korumasında, birkaç yüz cami olduğunu yazıyor. Söz konusu ulu cami için "Müslüman-Hıristiyan karışımı...girişi Roma'daki San Pedro'yu anımsatıyor...ama içi muhteşem (*el interior es grandioso*)...zarif biçimde orantılı (*graciosa proporción*)...sütunları Bergama'dan gelmiş" (s. 46) değerlendirmesini yapıyor. Kentin , o zamanlar, içinde kaplan, tilki, ayı, kurt ve benzeri yırtıcı hayvanları da barındıran büyük bir hayvanat bahçesi de (*la casa de las fieras*) varmış.

Yalnız Aynalı Kavak Kasrını değil, Kâğıthane'deki Topçu Okulunda askerlik eğitimini ve her Perşembe yer alan atış alıştırmasını da görmüş (s. 49). Türk askerinin "söz dinler ve üslerinin komutlarına bağlı" (*dócil y celosa del comando de sus oficiales*) olduklarını söyleyerek başka ordularda görülmeyen başarıları bu yoldan elde ettiklerini ileri sürüyor. Meslekten kendi de asker olan Miranda asıl adı Campbell olup yirmi yıl önce Müslümanlığı kabul etmiş bulunan, Bonneval Kontunun yerine geçerek Humbaracıbaşılık yapan Mustafa Ağa'yla yakın ilişkileri olmuş (s. 50). Bonneval da Müslümanlıkta karar kılp Ahmet Paşa diye biliniyordu (s. 95). 23 Mart 1747'de İstanbul'da yaşamını yitirmişti. Osmanlı yönetimi topçuluk konusunda Fransa ve İngiltere ile teknik işbirliği yapmaktaydı. Ayrıca, topçuluktan anlayan ve adlarını sıraladığı yedi kişilik bir Fransız kuruluyla da ilişki kurdu. Savaş gemileri olarak, 20 büyük, 12 orta ve 30 küçük tekne görmüş. Ancak, kalitesiz tahtalardan yapılmış olduklarından, altı-sekiz yıl dayanabiliyorlarmış.

Din değiştiren yabancılar yalnız Osmanlı toprağında ve yüksek konumlarda uzun süre oturacak olanlar değildi. Limana giren bir İspanyol gemisinin, Kaptan Gabriel de Aristizábal dahil olmak üzere, "otuzdörtten fazla Katolik tayfası da" (*más de 34 marineros catolicos*) Müslüman olmuş (s. 62). Miranda biraz da böylesine dürtülerle dervişleri görüp izlemiş.

Sultan'ın kendini de (şimdi yerinde olmayan ama kitapta A.I. Melling'in bir çiziminin fotoğrafı bulunan) deniz kıyısında Beşiktaş Sarayının önünde gördüğünü kaydediyor (s. 66). Sultan yanındakilerle teklifsizce konuşuyor, onlar da söze girip yanıtlar veriyorlar. Bu rahatlık "İngiltere'deki durumla ne denli bir çelişki!" (*Qué contraste con la Inglaterra!*)

İstanbul nüfusunu 600.000 dolaylarında veriyor; yangınlardan önce 800.000 olduğu söyleniyormuş. Üsküdar ise başlıbaşına 200.000. Patrona Halil başkaldırmasıyla söze başlayarak,

halkın altmış yılda üç Sultan (Üçüncü Ahmet, Üçüncü Selim, Beşinci Mustafa) değiştirmeyi başardığına göre, "yurttaşların pasif sayılmayacağını" (*...ni menos una nación pasiva que no piense*) söylüyor (s. 84). Bir Türk ona demiş ki (s: 82): "Bizim yönetim bozuk saate benzer; geri de kalsa, ileri de gitse, işlemeyi sürdürür, zaman da geçer." (*Nuestro gobierno şme decío otro- es como un reloj desgobernado; bien o mal, el marcha siempre.*"

İstanbul'da yangınlar o zamanlarda daha sık oluyor ve ahşap mahalleler çıra gibi tutuşuyordu. Miranda'nın kimi yurttaşlarla konuşup algıladığına göre, yangınlardan bazılarını yönetimden bezmiş olanlar bir karşı koyma biçimi olarak bilerek çıkarmaktaydılar. Yazara bakılırsa, 9 Ağustos 1786 yangınının nedeni buydu.

Miranda'nın siyaset ve askerlikle karmaşık olmayan ilginç gözlemlerinin de bulunması doğal. Örneğin, İstanbul'un ortasında pamuk taşıyan altmış develik bir katar. Ya da rüzgâr olmayınca Boğaz'dan Karadeniz'e çıkamayıp kimi zaman bir-buçuk ay demirli bekleyen bir sürü tekne. Bunlar için su yolunun en yukarı ucunda iskeleler yapımını öneriyor. Dördüncü Murat buna başlamış da. Gemileri karadan ama kıyıya koşut çekip suda yürütmeyi ve harcamayı azaltmayı da öneriyor.

*

İkinci gezgin ve yazar Pedro Paz (1839-95) 1862 yılında 28 Nisan ve 14 Mayıs arası İstanbul'daydı. Osmanlı tahtında Sultan Abdülaziz oturuyordu. Tanzimat Fermanının (1839) üstünden yirmiüç yıl geçmişti. Osmanlı Padişahı, beş yıl sonra İmparator Üçüncü Napolyon'un çağrısıyla Paris'e gidecek, Uluslararası Fuarı birlikte açacaklardı. İstanbul-Bağdat demiryolunun hazırlıkları yola konmuş, başkentte ilk metro ve tramvay çalışmaya başlamıştı. Pedro Paz ayrıldıktan iki hafta kadar sonra *Tasvir-i Efkâr* dergisi, bir ay sonra da *Dârülfünun-ü Osmanî* yayına başladı. 1868'de Fransızca eğitim veren Galatasaray Lisesi açıldı. Ondan bir yıl sonra da Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi uygulandı. Abdülaziz 1876'da yerini Beşinci Murat'a bıraktı.

Tanzimat'la aynı yılda doğan Pedro Paz Peru'nun aydın bir ailesindendi. Kendi de ozan, yazar, diplomat ve kamuya mal olmuş biriydi. Başkalarının yazdığı yaşamöyküleri içinde daha çok Lamartine'in etkisi görülen dizeleri ister istemez yer alır. Bir şiir kitabı 1863'te Paris'te yayınlanmıştır. Efes üstüne de bir şiir kitabı vardır. 1859-63 yıllarında Fransa'da kalmış, oradan kısa süreler için İngiltere ve İspanya'ya da gitmiş, bu arada Osmanlı diyarını da ihmal etmemiştir. O yıllarda başkent İstanbul'a bağlı olan Filistin, Beyrut ve Şam gibi yerlerde de bulunmuş, İstanbul'dan başka İzmir ve Kıbrıs'ı da görmüştür.

Miranda gibi onun da, Türklere karşı bir ön yargısı yok. Ancak, özellikle Homeros'tan etkilendiği anlaşılıyor. Bu nedenle, Türk yerleşim bölgeleri olarak bilinen birçok yerin Yunancasını yazıyor. Örneğin, Haliç yerine "Krisokéras" (s. 118) dedikten başka, tanıştığı Türklere de, sanki mutlaka bilmeleri gerekirmiş gibi, Yunanca hitap ettiği anlaşılıyor. Türklerin "Doğu'nun İngilizleri olduklarını", onların başka dil öğrenmeye gerek duymamaları gibi sıradan Türklerin de kendi dillerini yeterli bulduklarını söylüyor (s. 134).

Teknesi kıyıya değer değmez, onun da çevresini Müslüman olmayan kılavuzlar alıyor. Gümrük görevlileri kitaplarına bir şey dememiş de, üç piposuna takılmış. Başkenti tarih, coğrafya, edebî simgeler ve kendine özgü gözlemlerle değerlendiriyor. Nüfusun belirli kesimlerini ilgilendiriyorsa da, haftada üç günün tatil olduğunu belirtiyor. Cuma Müslümanlar, Cumartesi Yahudiler ve Pazar Hıristiyanlar için (s. 137). Tatil günlerinde halk güzel giysilerle faytonlara binip su kemerinin olduğu yere akın ediyor. Odalık denen kendi yaşam yerlerindeki kadınlar, ona göre, erkeklerden uzak, ama daha güçlü, daha tatlı, daha çocuğu (*infinitamente*

fuerte, es más dulce, más tierna, más infantil); erkekler de sanki kadınlara tapıyormuş gibi (s. 139).

Her yabancı gezgin gibi camileri gezip Mevlevîleri seyrediyor, ama asıl üstünde durduğu çoğunun dikkatini o denli çekmeyen başka gerçekler. Örneğin, mezarlıkların kentün içinde oluşunu ve halkın yitirdikleri yakınlarına bağlılıklarını kendi okuyucularına hayranlıkla naklediyor. Mezarların kendi ülkesi Peru'da da, Londra gibi önemli bir Avrupa başkentinde de hep kent dışında olduğunu, bu durumun sanki Hıristiyan dünyasının ölümlerini artık istemedikleri gibi bir yoruma yol açtığını, oysa Türklerin sevdiklerinin mezarlarını sık sık ziyaret ettiklerini, o çevrelere özgü kubbeler ve selvi ağaçlarının gölgeleri altında saatler geçirdiklerini belirtiyor (s. 121). Türklerin ölümlere saygısı var (s.151). Kubbelerle selvilerin "Doğu'yu görmek istiyorsanız, İstanbul'a mutlaka gelmelisiniz" dediği bu kentün simgeleri olduklarını da ekliyor.

Bu anlayış içinde Topkapı Sarayını, At Meydanını, Sultan Ahmed çevresini, 1001 Direği ve benzeri yerleri gezdiği anlaşılıyor. Silâhhaneden, haremnden, Aya İrine'deki topçuluk müzesinden, (Madam Toussaud'nun Londra'daki mumyalarına benzeyen) figürlerle dolu yeniçeriler müzesinden söz ediyor ve İstanbul surlarını görmek için atla, Büyükdere'ye ulaşmak için de kayıkla gidişini anlatıyor. Buralarda hep kalın gövdeli dev ağaçlar. Özellikle Tarabya ve Büyükdere'den Boğaz'ın güzelliğini betimliyor (s. 145). Yuşa Tepesinin başka bir çekiciliği var (s. 147). Kaçakçılığı önlemek için gece Boğaz'da fenerler yanıyor. Masaj yaptırıp limonata içerek nargile çektiği hamama da gitmiş, ama onun da Yunancasını (*lutrá*) vermeye hiç gerek yok. Tekkelerde hasta çocuklara baktıklarını da gözlemlemiş. Ona göre, Kapalı Çarşı eski (ama asıl) İstanbul'u, Pera ve Galata da kentün modern kesimini simgeler.

Sözü tekrar tekrar mezarlıklara getiriyor. Yaşayanlar neredeyse ölüleriyle birlikteler. Mezarlar içinde yemek yiyip yaslanıp uyuyorlar, buraya evlerinin sıcak duygularını getiriyorlar. Yitirdikleri de tütün ve kahve kokusunu almayı sanki sürdürüyor. Diyor ki (s. 155-156): "Keşke bu ülkede ölsem, çünkü ölümler yalnızlığa bırakılmıyor" (*Quién fuera muerto en este país donde se abandona a los muertos*).

*

Üçüncü gezgin Enrique Gómez Carrillo (1873-1927) ilk ikisinden farklı. Bu üçüncüsü Osmanlılara ve Türklere ilişkin bazı şeyler okumuş ve işitmiş. Önceden bildiklerinin tümünün doğru olduğu söylenemez. İstanbul'a da 1911 Sonbaharında gelmiş. İkinci Abdülhamid tahttan yuvarlanıp Selânik'e yollanmış, onun yerinde 27 Nisan 1909'dan bu yana (Beşinci) Mehmet Reşat oturuyor, ama İttihat ve Terakki Partisinin önde gelenleri iktidarda. Meclis-i Mebusan da açılmış, ama Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek'e el koymuş, Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiş, Yunanistan Girit Adasını kendine katmış. Carrillo'nun geldiği yıl İtalya Trablus'a saldırmış. Daha acı olanı, Rumeli'nin neredeyse tümü, Edirne bile dahil olmak üzere, üç Balkan ülkesi arasında bölüşülmüş. Edirne'yi geri almak için 21 Temmuz 1913'ü beklemek gerekecek. Ama ardından da, Birinci Dünya Savaşı.

Guatemala'dan gelen Carrillo Madrid ve Paris'te onyediy yıl geçirmişti. O da Suriye, Filistin ve Mısır'dan sonra İstanbul'a uğradı. Bu gezisini parasal olanakları sunan *El Liberal*'den aldığı muhabirliğe borçluymuş. Türkler arasına karışıp sanatları, günün modası ve kadınlarına ilişkin olarak "Constantinopla" anılarına notlar düşerken bazı bölümlerde Pierre Loti'den de etkilendiği anlaşılıyor. Öte yandan, Maurice Maeterlinck'in Carrillo üstüne bir değerlendirmesi var: Stendhal gibi dikkatli, sarıh, titiz ve anlatımcı; Taine örneği tasarımcı ve belgeci; Loti'yi anımsatur biçimde kaderci, betimlemeci ve karakaygılı; Gerardo de Nerval ölçüsünde duyarlı ve ustalık ve Julio Huret derecesinde dövüşken, kılısal ve çağdaş.

Osmanlı toplumunu, bu anlatım yolları içinde, etnik çoğulculuk, yer yer dinsel hoşgörüsüzlük, kadınların durumu, buyurganlık, Doğu'yu Batılaştırma çabaları, İstanbul'un geçmişi ve Boğaz'ın güzellikleri açılarından ele alıyor. Bu kente ilişkin yazdıkları, ilk olarak, 1915'de, sonra ikinci kez de 1919'da yayımlandı. Kendinin başka yerler üstüne anıları, uzun romanları ve türlü yazıları var. Adına basılan kitapların tarihleri de 1929'dan 2003'e yayılıyor.

Haçlı Seferleri gibi kıyım yaşayan bu beldenin "sürekli melodram" (s. 179) gördüğü kanısında (*perpetuo melodram*). Her köşesinde kan ve kırmızı lekelerin izlerini duyuyor. Ama Doğu'nun bir çeşit başkenti olan burada, Türklerin Fatih'in yendiği Rumlarla şimdi birlikte yaşadıklarını görmezlikten gelmiyor. Ermeni, Çerkez, Arnavut, Yahudi, Çingene ve Tatar gibi başka toplumlar da var. Bunlar birbirlerini sevmiyorlarsa da, birlikte yaşamı sürdürdükleri inancında. Tümünün ayrı tapınağı var. Oralara varınca, ayırım ortaya çıkıyor, çünkü gerçek bölünmenin dinde olduğu görüşünde (s. 181). Herkes kendi dilinde ve kendi yöntemiyle tapınıyor. Kiliselerin çan kuleleri, camilerin minareleri ve havraların kubbeleri İstanbul'da yaşayan çeşitli halkların sınırlarını çizer. Savı şu: Tümünü tek Tanrı'ya inanıyor, ama Doğu'nun bu ırkları birbirinden tiksiniyor, o tek Tanrı adına zaman zaman birbirlerini bıcaqlıyorlar (s. 181).

Bu üç yazar içinde haremlikle selâmlığı, Türk konutlarının içini ilk kez o anlatıyor ve buraların, Şehrazad masallarından farklı olarak, bir aile yaşamını simgelediklerini söylüyor. Kelimenin yarattığı değişik imge bir yana, haremlik denilen çevrenin erkeklerin yaşadıkları selâmlıktan farklı olmadığını belirtiyor. Türk kadınının haremlikte yüzbakımı yaparak çok süslendiğini, ancak dışarı çıkarken bu güzelliğini gizlediğini ve örtündüğünü ekliyor. Jön Türklerin devrimi de kadını üniforma gibi olan bu örtünmeden kurtarmadı. O denli ki, kadın gülüyor mu, ağlıyor mu; okumuş mu, cahil mi; genç mi, geçkin mi; güzel mi, çirkin mi? Bir sır (*un misterio*).

Beyoğlu Paris'e benziyor. Herşey Fransızca. Sokaklar banka şubeleri, vapur temsilcilikleri, kilise kubbeleri, *Bon Marchés*, Batı görünümlü kahvehanelerle dolu. O çevredeki "Parizyen" görünüme karşın, yurttaşların başında fes var - üstelik, hanımlarla birlikte otururlarken de başlarında (*no se quita el fez ni aun para cenar con señores*)- Öte yandan, İstanbul'un bu yöresini bile Paris'e benzetmek oraya kötü bir hakaret. Gene de, bu kent gezgin ve yazar Carrillo için örtünmüş bir Türk kadını gibi gizemli. Son sözleri şunlar (s. 188): "Başka ruh, başka dil, başka Tanrı" (*otra alma, otra lengua, otro Dios*).

*

Akademik eğitimli Paulino Toledo Mansilla üç Lâtin Amerikalının peşpeşe İstanbul gezisini, üçünün de kendi yazdıklarını ekleyerek, yerinde açıklamalar ve kaynakçalı bilgilerle, ayrıca o dönemleri yansıtan resimlerle dikkatli biçimde sunmuş, beğenilmesi gereken bir görev yapmıştır.

TÜRKKAYA ATAÖV

ABDÜLHALİK BAKIR, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mülleri Sanayi(i)*, Ankara 2001, 253 s.+resim.

İslam dünyası taş, kum ve toprak gibi hammadde olarak kullanılan malzeme bakımından çok zengin ülkelere sahipti. Hemen hemen bütün ülkelerde taş ocakları mevcut olup, bu ocaklar taş işçiliği ve taşın önemli bir hammadde olarak yer aldığı yapı sanatı ve mimaride büyük gelişmelere yol açmıştır. Anadolu, Suriye, Filistin, Afganistan ve İspanya'da kaliteli mermer yatakları mevcut olup, Gazne, Lâzkiye, Remle ve Musul mermer üretimi ile işçiliğinde önemli merkezler olarak tanınmışlardı.

Taş üretimi ve işçiliğinde olduğu gibi, hemen bütün ülkeler kuyumculuk endüstrisinde süs maddesi olarak kullanılan değerli taşlar bakımından zengin bulunuyorlardı. Zeberced'in Anadolu ve Mısır'da; Akik, Ceze ve İnci'nin Yemen'de; Yakut ve Elmas'ın Hindistan'da; Belahş'ın Bedehşan'da; İşbazçeşm'in Fas'ta; Cemest'in Arap yarımadası, Horasan ve Azerbaycan'da; Dehnec'in Anadolu, Suriye ve İran'da; Badizehr'in Doğu Türkistan'da; Fars tiryakı'nın Darabcird'de; Firuze ve Yeşim'in Horasan ve Türkistan'da; Zümrüt'ün Mısır'da; Mercan ve Lâciverd'in Kuzey Afrika'da çıkarılmasından dolayı bu bölge ve ülkelerde mücevherat sanayii meydana gelmiş ve gelişmişti.

Bağdat, Musul, Basra, Dımaşk, Kahire, İskenderiye, San'a ve Aden gibi şehirlerde hammadde olarak buraya gelen değerli taşların işlendiği pek çok atölye vardı. Yakut, Zeberced ve Zümrüt süslü yüzükler, kemerler, kabza ve tesbihler genellikle hükümdarlar ve zengin tüccarlar için yapılırken, İnci, Mercan ve Elmas gibi taşların kullanıldığı kolye, bilezik ve küpeler zengin tabakanın hanımları için hazırlanmakta idi. Bunlar arasında özellikle fiyatları yüksek olan Yakut, Zeberced, Zümrüt ve İnci gibi değerli taşlar ancak sultanlar ile zenginler tarafından satın alınmakta idi. Bu değerli taşların fiyatları ise günümüzdeki gibi zaman ve zemine, taşın azlığı-çokluğu, kalitesi, menşei, işçiliği ile arz ve talebe göre belirleniyordu. Bunun yanında yoksul tabakaya hitap etmek amacı ile değerli taşların takitleri de üretiliyordu.

Ortaçağ İslâm dünyası cam eşya yapımında hammadde olarak kullanılan Billür (kaya kristali) yönünden zengin yataklara sahip bulunuyordu. Bu önemli madde Bedehşan, Kâşân, Tus, Gazne, Hicaz, Kuzey Afrika, Doğu Anadolu, İspanya gibi ülke ve şehirlerde çıkarılıyordu. İslâm dünyasının kaya kristali bakımından bu kadar zengin olması gelişmiş bir cam sanayiinin meydana gelmesine yol açmıştı. Bunun sonucu olarak Bağdat, Kadisiye, Kâşân, Basra, Fustat, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Sur ve Keşmir bu sanayiinin önemli merkezleri haline geldiler. İslâm dünyasında bunun yanında üfleme tekniği ile yapılan cam eşya sanayii de gelişmişti. Cam yapımında hammadde olarak kullanılan kum, özellikle Mardin, Halep, Semerkand ve el-Cezire bölgesinde Harim'de çıkarılmakta ve başka yerlere de ihraç edilmekte idi. Üfleme cam imalinde en çok Mısır ve Suriye şöhret kazanmışlardı.

Seramik sanayiine gelince: İran, Irak, Anadolu, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'da pek çok imalâthane bulunuyordu. İslâm dünyası, seramik sanayiinin diğer bölümünü teşkil eden ve daha çok inşaat işleri ve duvar süslemelerinde kullanılan mozaik, çini ve tuğla yapımında da yüksek bir düzeyde bulunuyordu. Anadolu'da Selçuklularda başlayan çini üretimi, Osmanlılar zamanında zirveye ulaşmıştır.

Taş ve toprak ürünleri sanayiinin farklı alanlarını kapsayan eser, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Eskiçağ'da Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi(i) başlığını taşıyan girişte (s. 10-40) a- Taşçılık ve Taş Ma'mulleri, b- Camcılık ve Cam Ma'mulleri, c- Seramik Endüstrisi altbaşlıkları altında Eskiçağlarda Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Suriye ve diğer bazı bölgelerde gelişme gösteren taşçılık, mücevher, cam ve seramik işçiliği konuları ele alınmıştır. Burada İslam dünyası olarak adlandırılan coğrafyanın eski çağlarda medeniyetin birçok alanında büyük bir birikime sahip olduğunu ve sonraları bu birikimin Müslümanlar tarafından devralınarak, geliştirildiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Eserin, Ortaçağ İslam dünyasında Taş Ma'mulleri Sanayi(i) başlığını taşıyan I. Bölümünde (s.43-142), İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki yapı taşı üretimi ve taş kaynaklı ürünler hakkında bilgi veren yazar, burada mücevherat sanayiinde önemli bir yer tutan değerli taşların çıkarılması, çeşitli özellikleri, fiyatları ve bunlardan yapılan süs eşyasını ele almış ve zaman zaman da bunların sahtelerinin ne şekilde yapıldığını ve bu sanayideki hilelerin hangi usullerle ortaya çıkarıldığını anlatmaktadır. Bu bölüm şu alt başlıklarla devam etmektedir.

A- Ortaçağ'da Normal Taşların Üretimi (s.43-52): 1- Yapı taşı üretimi ve taş işçiliği, 2- Mermer taşı üretimi, 3- Taş kaynaklı ma'muller;

B- Ortaçağ'da Mücevherat Üretimi (s.52-140): 1- Yakut üretimi (a- Yakut çeşitleri, b- Yakut taşının kusurları, onarımı ve cilalanması, c- Yakut taşından imal edilen yüzük kaşları, d- Ortaçağ'da Yakut fiatları), 2- Yakut benzeri taşların üretimi (a- Belahş (la'l) taşı, b- Aynu'l-Hirr (Kedigözü) taşı, c- Kerkend taşı, d- Kerkhen taşı, e- Edrek taşı, f- Kurbuz taşı, g- Bicâde taşı, h- İşbazçeşm taşı, ı- Mâzinç taşı, i- Cemest taşı), 3- Zümrüt üretimi (a- Zümrüt çeşitleri, b- Doğal ve sun'i Zümrüt taşından imal edilen yüzük kaşları, c- Ortaçağ'da Zümrüt fiatları), 4- Zümrüt benzeri taşların üretimi (a- Sisen, Seb ve Sebindân taşları, b- Zeberced taşı), 5- Elmas üretimi (a- Elmas çeşitleri, b- Ortaçağ'da Elmas fiyatları), 6- Firuze (Tukuaz) üretimi (a- Firuze çeşitleri, b- Ortaçağ'da Firuze fiyatları), 7- Akik üretimi (a- Akik çeşitleri, b- Akik taşının çıkarılışı ve hazırlanması, c- Ortaçağ'da Akik fiyatları), 8- Ceze üretimi (a- Ceze çeşitleri, b- Ceze taşından yapılan eşyalar), 9- Lâciverd üretimi, 10- Dehnece üretimi, 11-Badizehr üretimi, 12- Fars tiryaki (Teke taşı) üretimi, 13- İnci üretimi (a- İnci çeşitleri, b- İnci avcılığı, c- İnci delme işi, kusurları ve onarımı, d- İnci dizme işi, e- Sun'i İnci imali, f- Ortaçağ'da İnci fiyatları), 14- Mercan üretimi (a- Bukalemun taşı, b- Hümahin taşı, c- Avezsenk (el-Mu'iz) taşı, d- Sebec (siyah Kehribar) taşı, e- Yeşim taşı, f- Mâmihre (Yılan taşı), g- Kehribâ (Kehribar) taşı, h- Şadenc (Kan) taşı, ı- Yahudi taşı, i- Kaüldeşuan taşı, k- Zu'l-Fa'r taşı, l- Kerek taşı);

C- Ortaçağ'da Mücevherat kullanımı (s. 141-142).

Ortaçağ'da İslam Dünyasında Toprak Ma'mulleri Sanayi(i) başlığını taşıyan II. Bölüm (s.145-211)'de ise, İslam dünyasında büyük gelişme gösteren cam, seramik ve çömlek sanayii ile alınmıştır. Burada özellikle normal cam, kristal kaya, çömlekçilik, mozaikçilik, çinicilik ve tuğla konularına yer verilmiş, bu alandaki gelişmeler anlatılmaya çalışılmış olup şu alt başlıklardan oluşmaktadır:

A- Ortaçağ'da Cam üretimi (s.145-159): 1- Irak'ta Cam üretimi, 2- İran ve civarında Cam üretimi, 3- Anadolu'da Cam üretimi, 4- Suriye'de Cam üretimi, 5- Mısır'da Cam üretimi, 6- Magrib (Fas) ve Endülüs'te Cam üretimi, 7- Ortaçağ'da Cam ma'mulleri fiyatları;

B- Ortaçağ'da Çömlekçilik (s.159-199): 1- Emevîler döneminde çömlek üretimi, 2- Abbasîler döneminde çömlek üretimi (a- Çin çömlekçiliği, b- İran çömlekçiliği c- Irak çömlekçiliği), 3- Abbasîler döneminde sırsız çömlek üretimi, 4- Selçuklular döneminde çömlek

üretimi (a- İran çömlekçiliği, b- Suriye çömlekçiliği, c- Irak çömlekçiliği, d- Anadolu çömlekçiliği), 5- Moğollar döneminde çömlek üretimi (a- İran çömlekçiliği, b- Altun Ordu çömlekçiliği), 6- Tulunoğulları döneminde Mısır'da çömlek üretimi; 7- Fatımiler döneminde Mısır'da çömlek üretimi, 8- Eyyubfler döneminde Mısır'da çömlek üretimi, 9- Memlûkler döneminde Mısır'da çömlek üretimi, 10- Mısır'da sırsız çömlek üretimi, 11- Kuzey Afrika ve Endülüs'te çömlek üretimi, 12- Endülüs'te sırsız çömlek üretimi, 13- Çömlekçilikte kullanılan boyalar, 14- Çömlekçilik sektörünün denetimi;

C- Ortaçağda Mozaik, Çini ve Tuğla üretimi (s.199-211); 1- Mozaikçilik, 2- Çinicilik, 3- Tuğlacılık.

Kaynakların verdiği bilgilerden, İslam dünyasının Ortaçağda taş, mücevherat, cam ve seramik sanayininin önemli kollarından olan çömlek, mozaik çini ve tuğla işçiliği alanlarında hatırı sayılır bir seviyede bulunduğu görüldüğünü kaydeden yazar, bunun üç faktörden kaynaklandığını belirtmektedir. Bunlardan birisi Müslümanların yaşadıkları coğrafyanın en eski çağlardan beri büyük medeniyetlere yataklık etmesi ve böylelikle elde edilen bilgi ve beceri birikiminin kuşaktan kuşağa devam ederek Ortaçağlara intikalinin sağlanmasıdır. Fakat her şeye rağmen Müslümanlar bu birikim intikalini gerçekleştirirken, taklitçi olmaktan çok, yaratıcı ve geliştirici olmuşlardır. İkinci bir faktör ise, insanların yapısında bulunan süse ve lükse olan düşkünlük ve belli alışkanlıklardır. Arz ve talebe dayalı piyasa ekonomisi sonucu bu sektörde her zaman büyük bir canlılık mevcuttu. Üçüncü faktör ise İslâm dünyasındaki pek çok hükümdar ve idarecinin bu sanayi korumalarıdır.

Eser sonuç, kaynaklar, dizin ve resimler ile sona ermektedir. Yazar çok iyi bildiği Arapçadan yararlanarak, genellikle bu dildeki kaynakları sabırla tarayarak yararlı bir eser ortaya koymuştur. Bu denli kapsamlı bir eser yazılırken bazı kaynakların görülemeyeceği veya gözden kaçacağı tabiidir. Yazarı uzun çalışma gerektiren bu eserinden dolayı kutlamak gerekir.

İSMAİL AKA

KARA ÇELEBİ-ZÂDE ABDÜLAZİZ EFENDİ, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)*, Hazırlayan Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi-Sayı 23. Ankara 2003. I-LXXIX+336(Metin)+10+347-368(İndeks)

Çeşitli devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra meşihat makamında da görev yapan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi aynı zamanda tarihi eseri ile de tanınmıştır. Onun *Ravzatü'l-ibrâr* adlı tarihi, araştırmacılar arasında tercih edilen bir eserdir. Aziz Efendi idari görevleri ifa ederken kaleme aldığı eserini IV. Mehmed'e takdim ettiği zaman Rumeli kazaskeri bulunuyordu. Bu yüzden padişahın iltifatlarına mazhar olmuştu. Nitekim onu bir müddet sonra Şeyhülislâm görüyoruz. *Ravzatü'l-ibrâr* Âdem'den 1058 (1648) yılına kadar gelen olayları ihtiva eder. Umumî bir tarih tarzında kaleme alınmıştır. Devrinde çok okunan bir eser olmalı ki otuzun üzerinde yazması bulunmaktadır. Eser H. 1248(M.1832) de Bulak'da basılmıştır.

Mücadeleli geçen devlet hayatı yüzünden İstanbul'da tutunamayan Kara Çelebi-zâde bir müddet Sakız'da sürgünde de bulundu. Adanın düşman istilâsına uğraması ihtimaline karşı sürgün yeri, Bursa'ya tahvil edildi. Nisan 1652'de Bursa'ya gelen Kara Çelebi-zâde vaktiyle yazdığı tarihine zeyl yazmaya karar verdi. Kara Çelebi-zâde bunu II. cilt olarak tasavvur etmiş olmalı ki *Ravzatü'l-ibrâr*'ı I. cilt diye düşünmüştür. (bk.zeyl s.2) Müellif bunu Sultan Ahmed Vak'ası ve Ağalar Saltanatının başlaması (28 Ekim 1648) hadisesini anlatırken ifade etmiştir.

Elimizdeki zeyl *Ravzatü'l-ibrâr*'ın kaldığı yerden itibaren on yıllık bir tarih (1058-1068=1648-1657/1658) ihtiva etmektedir. Eser genel olarak bir hatıratı andırmaktadır. Onun devlet kademelerinde bulunmuş olması olayları farklı yorumlamasına sebep olmuştur. Olayların bazılarının bizzat şahidi olduğu gibi, bazılarını da görgü şahitlerinden dinlemiştir. Hadiseler genellikle teferruatıyla anlatılmıştır. Bu yüzden bazı tarihçilere kaynak olmuştur. Kara Çelebi-zâde pervasız, lafını esirgemeyen ve dostlarının bile hatırlarını kırabilecek yaratılıştaki idi. Müellifin hadiseleri anlatırken yer yer yaptığı müdahaleler ve ileri sürdüğü fikirlerden dolayı eseri yayınlayan, Kara Çelebi-zâde'nin "Tenkitçi bir tarih görüşü"ne sahip olduğunu ifade etmektedir. Nitekim yayınlayanın verdiği birkaç örnek için XXXVI-XXXVII. sayfalara bakılabilir.

Yayınlayan *Ravzatü'l-ibrâr*'ın tesirlerine yeni bir bölüm ayırmıştır. Burada Vak'anüvis Na'ima'nın *Tarih*'i; Abdurrahman Abdi Paşa'nın *Vekâyinâmesi*; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Silâhdar Tarihi* 1649 yılında zikredilmektedir. Bu müverrihler *Ravzatü'l-ibrâr*'dan yararlanmışlardır. Yayınlayan yararlanma şeklini şu başlıklar altında vermektedir: Muhtevanın mealen aktarılması, muhtevanın aynen aktarılması, müellifin adının zikredilmesi, takdim-tehirler yapılması, tarih, lakap ve bazı isimlerin hazfi.

Yayınlayan yeni bir bölümde *Ravzatü'l-ibrâr zeyli*'nin farklı kütüphanelerde mevcut 32 yazmanın tanıtımını vermektedir. Bu yazmalar birinci ve ikinci telif nüshaları olarak sınıflandırılmıştır.

Eserin muhtevası için ayrı bir bölüm açılmıştır. IV. Mehmed'in ilk on yılında vuku bulan başlıca hadiseler burada birer cümle ile anlatılmıştır. Bu devir hareketli ve karışık bir devirdir. Olaylarda yoğunluk hâkimdir. Kara Çelebi-zâde 1648 yılı olayları içinde Sultan İbrahim'in tahttan indirilişi ile IV. Mehmed'in tahta cülusu ve Kösem Valide Sultan ile mücadeleleri ele almaktadır. 1649 yılında Sofu Mehmed Paşa'nın icraatı, donanmanın mağlubiyeti, Gürcü Nebi isyanı ve IV. Mehmed'in sünnet düğünü anlatılmaktadır. 1650 yılı olaylarında 40 parçalık

bir donanmanın hazırlanması ve donanmanın Çanakkale boğazını aşip Girit'e gitmesi ve deniz savaşlarına yer verilmektedir. Ayrıca Kalgay Sultan'ın Lehistan topraklarındaki başarısına yer verilmiştir. Bundan başka kazasker tayinlerinden bahsedilmektedir. Devamla, donanmanın tekrar Girit'e gitmesi Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin meşihat makamına tayini ve icraatı ve Sakız'a sürgünü, İstanbul'da esnaf ve halk ayaklanması ve Kösem Mahpeyker Sultan'ın katli burada yer almaktadır. Kara Çelebi-zâde'nin Sakız'dan Bursa'ya gelişi, Kazak eşkiyasının Karadeniz sahillerini vuruşu 1652 yılı olayları arasında zikredilmektedir. 1652-1653 yılı olayları arasında Tarhuncu Ahmed Paşa'nın sadareten azl ve katli; yerine Derviş Mehmed Paşa'nın tayini, Abdülaziz Efendi'nin 115 gün hasta yatması ve iyileşince *Sihhatnâme* adında uzunca bir kaside yazması ve 120 parçalık bir donanmanın savaşları ile diğer bir donanmanın Venedik donanmasına ağır kayıplar verdirmesi anlatılmaktadır. 1654-1655 yılı olaylarında Kara Çelebi-zâde'nin üzüntüyle kaydettiği mansıpların aleni para ile satılması ve kadınların bunu önlemede aciz kalışı ifade edilmektedir. İsyân hazırlığı içinde olan Özi Kazakları üzerine Mengli Giray Sultan'ın gönderilmesi ile Halep Valisi İpşir Mustafa Paşa'nın sadarete tayini bu hadiseler arasında zikredilmektedir. 1655-1656 yılı olayları arasında Girit'e takviye kuvvetleri göndermek üzere kullanılan Mora'nın güneyindeki Benefşe Kalesinin tahkimi anlatılmaktadır. Kara Çelebi-zâde burada israfın artmasına, mansıpların sık sık el değiştirmesine, malî müzayaka ile züyük akçenin halkı zor durumda bıraktığına işaret etmektedir. Bunun sonucu Çınar Vak'ası diye bilinen kapıkulu isyanının çıkışından bahsedilmektedir. Limni, Bozcaada ve Semadirek'in düşman eline geçmesiyle Çanakkale boğazının donanmanın geçişine kapanması bu seneye rastlamaktadır. Keza Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelişi ve Venedik donanmasının boğaz önünde bozguna uğraması ve adaların düşman elinden kurtarılması *Ravzatü'l-ibrâr zeyli*'nin başlıca konularıdır.

Kara Çelebi-zâde büyük bir edip ve şâirdir. Müşahedelerini ve güvenilir kaynaklardan temin ettiği bilgileri ustalıkla kaleme almıştır. Ağdalı ve uzun cümleler ile akıcı ve sanatkârane üslup onun inşadaki maharetini ortaya koymaktadır. Müverrihimizin zaman zaman konu ile ilgili âyet ve hadislerle de yer verdiği, Arapça ve Farsça deyimler de kullandığı görülmektedir. Bunların anlamları eserin sonunda (S. 337-346) verilmiştir. Yeri geldikçe Türkçe, Arapça ve Farsça bir beyit veya mısra onun uzmanlığını ifade etmektedir. Ayrıca onun tenkidleri ve yorumları dikkati çekecek kadar önemlidir.

Doktora tezi olarak hazırlanmış olan bu değerli eserin yayımlanması Osmanlı Tarihçileri için bir kazançtır. Aynı zamanda titiz bir mesainin mahsulü olan elimizdeki bu eser örnek bir çalışma da olmuştur.

MÜCTEBA İLGÜREL

KEMAL KARPAT, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Brill, Leiden. Boston, 2004. 747 sayfa.

Prof. Karpat'ın Brill yayınları arasında çıkan bu son eseri, siyaset, edebiyat ve dış ilişkiler başlıkları altında toplanmış 25 makaleden oluşmaktadır. Makalelerin hemen tamamı 1923 sonrasında ve ağırlıklı olarak da 1950 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan sosyo-ekonomik ve politik değişim sürecini konu almaktadır. Bu alanın duayenleri arasında yer alması, son on yıllarda büyük değişim geçiren Türkiye siyaseti ve kültür dünyası hakkında yazarın tespitlerinin ilgiyle okunması için başlı başına yeterli bir sebep olsa gerektir. Nitekim yazar Türkiye'de bilimsel açıdan analizi çok az yapılmış olan 1960 sonrası siyasi gelişime dair çok ilginç bazı tespitlerine giriş kısmında değinmektedir. Prof. Karpat'ın Türk siyasetinde meydana gelen ve şahsen taşranın iktidarı kent elitlerinin elinden alması şeklinde özetleyebileceğim değişimi nasıl gördüğünü okumak, onun sürekli okuyucuları için kuşkusuz büyük merak konusudur. Çünkü Prof. Karpat bugüne kadar yapmış olduğu araştırmalarda her zaman Türkiye Cumhuriyeti'nin -siyasi rejim ve kaçınılmaz sosyo-ekonomik gelişim süreci dışında- çok büyük ölçüde Osmanlı sisteminin devamı olduğunu ortaya koymuş, hatta bu "devamlılığın" mesela Sovyetler ile Çarlık Rusya'sı ile kıyaslandığında çok daha derin olduğunu vurgulamıştır. Onun bu tespiti bile kuruluş dönemi reformlarını Osmanlı mirasından tamamen ayrı olarak değerlendiren çevreler tarafından kabul görmezken, Ak Parti'nin (AKP) iktidara gelişini "iman ve akıl arasında etkileşime bağlı, İslam ve modernleşme arasında tarihi bir uzlaşma" olarak değerlendirmesi çok tartışılacaktır. Kitabın giriş bölümünde yaptığı bu saptama bile, aslında eserin son dönem siyasi değişim sürecini anlamak için ne kadar elzem bir el kitabı olduğu göstermektedir.

Prof. Karpat yine giriş kısmında Türkiye'de meydana gelen son değişimin anlaşılmasının ancak olayların tarihi ve kültürel gelişimin bilinmesiyle mümkün olacağını belirtmektedir. Bu düşünce etrafında yazdığı uzun girişte, özetle bugünkü Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi tablonun 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda çizilmeye başlanan resmin yansıması olduğunu vurgulamaktadır.

Kitabın üç ana bölümünden ilki olan "*Siyaset*" kısmının ilk yazısı "*Türkiye 'de siyasal gelişmeler, 1950-1970*" başlığını taşımaktadır. Bu yazısında Prof. Karpat 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleri sonrasında Türk siyasetinin önünde açılan yeni dönemi irdelemektedir. Yazar, bu ilk çok partili seçimi başlı başına "*tarihi bir siyasi olay*" olarak gördüğünü belirtmektedir. Ona göre bu seçimler sonrasında Türkiye'de batı tarzı klasik parlamenter demokratik sistem kurulmuş ve sosyal demokrasi fikri başarıyla sosyal yaşama enjekte edilmiştir. 1960 askeri darbesi bile -bazı çevrelerin tek parti altında mutlak bir rejim kurulması telkinlerine rağmen- yeni anayasal sistemde geniş halk kitlelerini kucaklayan bir sosyo-politik düzen kurmuştur. Orta sınıfın iktidarına zemin hazırlayan bu yeni anayasal düzen ve bu düzen içerisinde siyasi partilerin topluma, devlete ve askeri kurumlara karşı aldıkları tavır bu yazının ana konusunu teşkil etmektedir.

"1957 Türk Seçimleri" başlığını taşıyan kitabın ikinci makalesinde, Prof. Karpat çok partili sisteme geçişin bu dördüncü seçimini ve sonuçlarını analiz etmektedir. Türkiye'de demokrasi-nin geleceğini görmek, siyasi yelpazedeki şekillenmeyi anlamak ve siyasi sorunları tartışmak için 1957 seçimlerini tarihi bir fırsat olarak değerlendiren Prof. Karpat, çok önemli bazı noktalara dikkat çekmektedir. Birincisi, Türk toplumu 1950'li yıllarda çok köklü bir sosyal, ekonomik ve kültürel değişim içerisinde bulunmakta ve halkın siyasete ilgisi artmaktadır. Yazara göre bu du-

rum siyasetin kısır bir elit çevrenin ilgi alanından çıkarmasıyla sürececek ve yeni partileşmelere ortam hazırlayacaktır. İkincisi, toplum artık sosyal ve ekonomik sorunlara karşı kayıtsız değildir ve geçmişin siyasi devrimleri ilgi odağı olmaktan çıkmıştır. Üçüncüsü, siyasi partiler katmerleşen ekonomik sorunlara çözüm önerecek ideolojik donanımına sahip değillerdir. Dördüncü, çok partili hayat toplumun siyasi kültürünü değiştirmektedir. Kitapta yer alan "İç Siyaset" başlıklı makalede bu çerçevede ilgiyle okunmaktadır. 1960 sonrasında çoğulcu demokrasi, demokratikleşme süreci, Demokrat Parti (DP) yönetimi ve 27 Mayıs askeri darbesi, 1960 İhtilali sırasında çoğulcu anayasal düzen, çoğulcu düzende parti politikaları, koalisyonlar, 12 Eylül darbesi ve iç siyaset gibi konuların irdelendiği bu makale, demokratik sürecin anlaşılması için önemli tespitler yapmaktadır. Bu makalede dikkati çeken en ilginç tespitlerden birisi özel teşebbüs ve sermayenin politik süreçteki etkinliğinin artacağı öngörüsüdür, ki süreç Prof. Karpat'ı haklı çıkarmıştır. Bu bağlamda 1960 darbesinin etkilerinin değerlendirildiği "Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1960-1964: İhtilalin Sosyo-Kültürel Analizi" başlıklı makalede dikkatle okunmalıdır. "Türkiye'de Son Siyasi Gelişmeler ve Sosyal Temelleri", "Türk Siyasi Sisteminin Oluşumu ve Modernite, Laiklik ve İslam'ın Değişen Anlamı, 1876-1945" ile 12 Eylül askeri darbesinin irdelendiği "Demokrasi Baskı Altında: İdeoloji, partililik ve 3. Askeri Müdahale" ve "Askeri Müdahaleler: 1980 öncesi ve sonrasında Türkiye 'de Asker-Sivil İlişkileri" bu bölümdeki diğer önemli yazılar arasındadır. Siyaset bölümündeki makaleler arasında "Türk Solu" ve "Sosyalizm ve Türkiye İşçi Partisi" makaleleri özellikle dikkat çekicidir. Prof. Karpat bu makalelerinde ideolojik hiçbir ön yargısı olmadan bir siyaset bilimci ve tarihçi gözüyle Türkiye'de sol hareketi analiz etmektedir. Prof. Karpat'm Türkiye'de sosyalizmin başlangıçta 1960 darbesi sonrasında oluşan yeni sosyal düzen içerisinde birey ile toplum arasında ilişkileri düzenlemek ve sosyal sorumluluk duygusu aşılacak çabalarıyla gerçekleştirdiğini belirtmesi çok tartışılacaktır. Yine Karpat'a göre Türkiye'de sosyalizm daha çok Batıdaki akımlardan etkilenmiş, halkın harekete katılımı ancak çok sonra göz önüne alınmıştır. Prof. Karpat, Türkiye İşçi Partisi (TİP) örneğinde olduğu gibi Türkiye'de sosyalizmin devlet güdümünde ekonomik yaşamın rasyonel bir şekilde düzenlenmesiyle hızlı bir modernleşmeyi hedeflediğini, fakat hareketin sadece Üniversite hocaları ve aydılar arasında ses getirdiğini savunmakta, halka mal edilemediğini öne sürmektedir.

Kitabın ikinci bölümü "Edebiyat" başlığını taşımaktadır ve burada beş makale yer almaktadır. Bu kısımdaki yazıların salt edebiyat yazıları olduğunu düşünmek yanlıştır, çünkü buradaki beş makalede Cumhuriyet dönemi siyasetinin edebi eserlere yansımaları ve aydınlar arasında uyandırdığı tartışma iklimi ile edebiyatın siyaseti doktrinlerin yayılmasındaki rolü incelenmektedir. Örneğin "Halkevleri'nin Türkiye'de İletişimin Gelişmesindeki Etkisi" başlıklı makalesinde Prof. Karpat, devletin resmi ideolojisi olan milliyetçilik ve laiklik gibi ilkelerin geniş halk kitlelerine anlatılmasına ortam sağlamak için kurulan Halkevlerini incelemektedir. Yazara göre bu konunun çalışılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştirdiği reformların halk kitlelerine ulaştırılma ve benimsetilme sürecini anlamak için şarttır. Dolayısıyla yazar kültürel ve siyasî olmak üzere iki amacı olduğunu belirttiği halk evlerinin, millî kültür ve milliyetçi Türk kimliğinin oluşmasında çok önemli bir görev üstlendiğini ileri sürmektedir. Halkevlerinin çalışma yöntemleri, yayın faaliyetleri ve resmi ideolojiyi yaymada kullandığı araçları anlamak bakımından bu makalenin okunmasında çok büyük yarar vardır.

Bu kısımdaki ikinci makalede ise yazar, halkevlerinin halka aşılacak istediği resmi ideolojinin yansımalarını, Ömer Seyfeddin'in çalışmalarından örnekle ele almaktadır. Gerçekten Ömer Seyfeddin Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde başlayan batı düşüncesinin Cumhuriyet döneminde devlet politikası olarak halka anlatılmasının sonuçlarını ve düşünce ikliminin dönüşümü sırasında karşılaşılan problemleri en iyi tahlil eden edebiyatçılarımızdan birisidir. Bu açıdan "Ömer Seyfeddin ve Türk Düşüncesinin Dönüşümü" adlı bu makale, Cumhuriyet ide-

olojisinin kitlelere benimsetilmesinde bir yazarın rolünün ne olabileceği sorusuna yanıt arayanlar için önemli tespitler sunmaktadır. "*Bir Milletin Yaratılmasında Dil: Ulus-Devlet'te Türkçe*" başlıklı makalesinde ise yazar, ulus-devlet sürecinde devletin Türk milliyetçi kimliğini oluşturmak için dili, yani Türkçe'yi siyasî bir araca dönüştürmesini incelemektedir. Gerçekten de Türkiye Cumhuriyeti, kurulduktan sonra toplumu sahip olduğu ümmet yerine millet bilinci ile donatmak için millî tarih ve millî dil üzerinde durmuştur. Böylece Prof. Karpat'ın ifadesiyle Türkiye Cumhuriyeti döneminde Türkçe millî kimliğin en önemli unsuru olarak politik bir nitelik kazanmıştır. Bu yüzden yazara göre, Cumhuriyet dönemindeki sosyo-kültürel ve siyasî düşüncedeki dönüşümü analiz edebilmek için dil reformu iyi incelenmelidir. Nitekim Prof. Karpat yaptığı analizler sonucunda Türkçe'nin gerçekten de yapılan anlaşmalarla Türk kimliğinin ve kültürel dönüşümünün bir simgesi olarak ortaya çıktığını, başarıyla geliştirildiğini ve bu sayede Cumhuriyet neslinin önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde okur-yazarlığa kavuştuğunu belirtmektedir. "*Çağdaş Türk Edebiyatı*" başlığını taşıyan makalesi ise sağlanan yüksek okur-yazarlık sayesinde Türk kültür tarihinin nasıl dönüşüm yaşadığını örneklemeye çalışmaktadır.

Eserin üçüncü bölümünde yer alan 10 makale ise Türkiye'nin dış politikasını incelemektedir. "*Türk Dış Politikası: Başlangıç için Bazı Tespitler*" başlığını taşıyan makalesinde Prof. Karpat, Türk dış politikasının iki yönlü olduğu tespitini yapmaktadır. Ona göre Türk dış politikasının birinci hedefi Sovyetler Birliği'nin yayılmacılığına karşı ülkenin bağımsızlığını korumak ve güvenliğini sağlamaktır. İkinci hedefi ise ülkenin çağdaş, laik ve milliyetçi rejimini muhafaza etmektir. Burada yazar önemli bir saptama yaparak, her ne kadar Cumhuriyetçi liderler Türkiye'nin yeni bir devlet olduğunu iddia etseler de, aslında Osmanlı'nın kültürel, siyasî ve toplumsal bakımdan mirasçısı olduğunu belirtir. Bu mirasın Türkiye'nin Amerika, Avrupa, Kafkasya ve Balkanlarda olumlu veya olumsuz olarak izlediği siyaset üzerinde etkili olduğunu ileri sürer. Bu yüzden onun "*Balkanlardaki Müslüman Azınlık*" adlı makalesi, Osmanlı mirasının Türk dış politikasını hangi boyutta etkilediğini göstermesi bakımından dikkatle okunmalıdır. Bu makale açıkça ortaya koymaktadır ki Balkanlardaki Müslüman azınlık Osmanlı mirasıdır ve onlara yapılan muamelelere karşı Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği siyaset Osmanlı mirasına kayıtsız kalmadığının göstergesidir. Aynı tespitler "*Bulgaristan Türkleri: Müslüman bir azınlığın ulusal-dini yaşam mücadelesi*" adlı makale için de geçerlidir. Çünkü Bulgaristan Türklerinin Problemleri 1980'li yılların sonlarında Türk dış politikasının merkezine oturmuştur. Balkan Müslümanları ise azınlık statüsüne 19. yüzyılda kavuştuğu ve en eski azınlıklar arasında yer almalarına rağmen, yaşadıkları devletlerin asimilasyon amaçlı baskılarından kurtulamamışlardır. ("*Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları*") Türkiye ile bağlarının kuvvetli olması da Türk dış işlerini bölgeye ilgi göstermeye sevk etmiştir, uğramaları mümkün olmamıştır. Kafkasya'da da farklı değildir. Nitekim "*Eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin Dünya Sistemine Girmesinde Türkiye ve İran'ın Rolü*" başlıklı makale, Türkiye'nin tarihi hinterlandının modern dış politikasını da ne ölçüde yönlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bölümde farklı konusu ile dikkat çeken başka bir makale ise "*Amerika'da Türkler'dir*. Amerika'ya ilk göçlerden itibaren Türklerin Yeni Dünya'daki serüveni bu makalede ilk kez bu kadar detaylı ele alınmakta ve göçmen kayıtları ışığında Türklerin Amerika ve Kanada'daki nüfus durumları verilmektedir. Türk göçlerinin sebepleri ve sosyolojik tahlili hakkındaki kısımlar ise makaleye ayrı bir önem kazandırmaktadır.

Bu bölümdeki diğer iki makale ise öncekilerden farklı olarak Türk dış politikası ile ilgili değildir. "*Kazak Milliyetçiliğinin Kökenleri: Etnik Yapı, İslam ve Vatan?*" adlı makale, diğer Türk Cumhuriyetlerine göre daha milliyetçi bir özellik taşıyan Kazakistan'ın farklı tarihi, kültürel ve sosyolojik geçmişi derinlemesine incelemektedir. Sonuçta yazar, Kazakların milliyetçi kimliklerinin güçlü etnik yapıları ile bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir. "*Orta Asya Devletlerinin Dış Politikasını Belirleyen Sosyo-politik Ortam*" adlı son makale ise 1920'lerden itibaren Türk Cum-

huriyetlerin Sovyet rejimi içerisinde ve bağımsızlık sonrasında dış politika öncelikleri incelemektedir. Yapmış olduğu analizler sonucunda Prof. Karpaz, Orta Asya ülkelerinin milli ve bağımsız bir dış politika oluşturmaları için yapması gerekenleri, Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği güdümünden kurtulma, kendileriyle benzer veya aynı tarih, din, dil kökeni olan başta Türkiye ve İran gibi ülkelerle paktlar oluşturma ve sivilleşme olarak sıralamaktadır.

Görüldüğü gibi zengin içeriğiyle bu eser bütün tarih, sosyoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimci ve uluslar arası ilişkiler öğrencileri için eşsiz bir kaynaktır.

KEMAL ÇİÇEK

A.N. GARKAVETS, G. SAPARGALIYEV, *TÖRE BİTİĞİ. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualny Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, 792 s.*

Rusya'da "Polovtsı", Orta Avrupa'da "Kumanlar" ve Doğuda "Kıpçaklar" olarak bilinen Türk boyunun adı, bin iki yüz seneden fazla bir zaman önce çeşitli dillerde yazılan eserlerde geçmeye başlamıştır¹. İslam tarihçileri ve coğrafyacıları ile Rus vakanüvisleri bu Kıpçak-Kumanları, Kara Deniz'in kuzeyindeki Bozkıra Deşt-i Kıpçak=Kıpçak Bozkırı adını veren çok kalabalık ve güçlü bir kavim olarak kaydetmişlerdir.

X. yüzyılın ortalarında İrtiş boylarında yaşayan bazı Kıpçak boyları, diğer Türk boylarının tarihinde olduğu gibi, Doğu'da meydana gelen bazı siyasi oluşumların etkisi ile Batı istikametinde yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Kıpçakların İrtiş sahasından Batı'ya doğru harekete geçmeleri büyük ihtimalle 916'larda Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan Kıtay Devletinin faaliyeti ile bağlı olsa gerektir². Kıtaylar kuvvet kazandıkça söz konusu bölgede yaşayan ve esas kısmını Kıpçakların oluşturduğu bazı Türk topluluklarını Batıya doğru itmişler ve bu Kıpçaklar XI. yüzyıldan itibaren İrtiş'ten göç edip Uralları aşarak, bir kısmı Kama-İdil sahası ve Aşağı İdil boyunca yayılmış, diğer bir kısmı da Peçenekler ve Uzlardan boşalan yerleri işgale³ Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve Aşağı Don boyuna, oradan da Dnepr istikametine ve daha sonraları Tuna boyuna kadar gitmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Ryazan, Novgorod-Seversk ve Pereyaslav gibi Rus prenslikleri Kıpçak devletinin kuzey sınırını teşkil etmekteydi. Rus vakayinamelerinde Ruslar ile Kuman-Kıpçaklar arasında geçen savaşlar, çok çeşitli münasebetlerle detaylı bir şekilde anlatılmaktadır ki, adı geçen vakayinamelerde Kıpçaklar ilk defa 1055 tarihinde zikredilmiştir⁴. Bu komşuluk 180 yıl kadar sürdüğünden, Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasında karşılıklı bir tesirleşme süreci yaşanmış ve bu iki topluluk adam akıllı kaynaşmıştır. Rus askeri teşkilatında, Rus yaşayış tarzında Kuman-Kıpçakların bir çok tesiri olduğu bilinmektedir. Hima-yeye sığınmak için Rus prenslerinin de çok defa Kuman-Kıpçakların kızlarını eş olarak istedikleri bellidir. Diğer yandan Hıristiyanlığı kabul eden pek çok Kuman ve Tork beyleri, Rus boylarının asilzade zümresinin bir kısmını teşkil etmişlerdir⁵.

Rasovskiye'ye göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1- Orta Asya bölüğü, 2- Volga-Yayık bölüğü, 3- Doneç-Don bölüğü, 4- Aşağı Dnyepir bölüğü, 5- Tuna bölüğü⁶. Kuman-Kıpçaklar birinci sınıf atlı asker olmaları sebebiyle, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.

** Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara.

¹ Klyashorniy S.G., Sultanov T.İ.; Kazakistan. *Letopis Treh Tısayçeleüy*, Alma-Ata, "Rauan", 1992, s. 117.

² Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 72; Klyashorniy S.G., a.g.e., s. 130.

³ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 189.

⁴ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, s. 183, 188.

⁵ Kurat A.N., *Rusya Tarihi*, Ankara, 1999, s. 39-40.

⁶ Rasony L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 140.

edilmişlerdir. Onlar bu sıfatla Lehistan, Macaristan ve hatta Çek (Bohemya) memleketinde de savaşımlardır. Bu suretle Kıpçakların savaşçı hareket sahaları Orta Asya'da Harezim sınırlarından başlayarak Kafkaslarda Anadolu sınırları, Doğu Avrupa'da İdil Bulgarları, Rus Knezlikleri, Balkanlar'da Bizans, Orta Avrupa'da Lehistan ve Macaristan'a kadar çok geniş bir sahada cereyan etmiştir⁷. Kumanlardan bir zümre, 1109 yıllarında Ruslarla yapılan mücadele esnasında yenilgiye uğrayarak eski kudretlerini kaybedince 1118'de başbuğları Atrak'ın kumandasında O'nun damadı olan Gürcü Kralı II. David'in daveti üzerine Gürcistan'a gitmiş ve kralın hizmetine girmiştir. Atrak'ın maiyetinde (aileleriyle birlikte 300 bini aşan) kalabalık bir Kuman kitlesi bulunmaktaydı. Gürcü Kralı bunlardan 40.000 kişilik mükemmel bir (daimi) atlı ordu teşkil ederek⁸ Kür nehri kuzeyinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere hücum etmiştir⁹. Gürcülerin bu Kuman kuvvetlerine dayanarak Anadolu Selçuklularının hücumlarına karşı koydukları da bilinmektedir¹⁰. Kral, Kıpçakların yardımı ile bütün ülkelerin hükümdarları üzerinde korku ve ürkü yaratmış, onlara büyük darbeler indirmiştir. Kral David 1122 yılında Tiflis şehri ele geçirmiş ve böylece 400 yıldır aralıksız İslam ve 1068'den beri Selçuklu-Türk şehri olan Tiflis, Kıpçaklar sayesinde ilk defa Apkaz-Kartel Bagratlıların eline geçip, 1125'te de başkent yapılarak yeniden bir Hıristiyan beldesi olmaya başlamıştır¹¹.

Kudretli Kıpçakların askeri gücünden yararlanma geleneği daha sonraki Gürcü Krallarının zamanında da devam etmiştir. Özellikle 1184-1214 yılları arasında hakimiyet süren Kraliçe Tamara döneminde, ülkeye çok sayıda yeni göçen Kıpçaklardan faydalanmaya daha da önem verilmiştir. Gürcülerin 1195'te Azerbaycan Atabegi İldehiz ile yapılan savaşlarında, Hıristiyan Kıpçaklar'ın hanı Vsiyolod'un kardeşi Sevinç'in idaresi altında kuvvetli bir Kıpçak ordusu yardımı gelmiş¹² ve bu yeni gelen Kıpçaklar, bütün Yukarı-Aras, Orta-Aras boylarını, Orta Kür kesimini zapt ederek adı geçen bölgelerde yerleşmişlerdir. Böylelikle Kraliçe Tamara zamanında ve 1195'te ikinci göç kolu olarak sonradan gelen söz konusu Kıpçaklara, onları Kral David zamanında gelenlerden ayırt etmek için "Yeni Kıpçaklar" ve David'in getirttiklerine de "Eski Kıpçaklar" denilmesi adet olmuştur. Bu "Yeni Kıpçaklar"ın çoğu, Gürcü-Ortodoks kilisesine bağlı olmakla birlikte bir takımı da, 1.200'de fethettikleri Anı-Şeddadlı Emirliği ülkesindeki Gregoryen-Ermeni mezhebine girmişlerdir¹³. Gümrü'nün güneyinde ve Elegez (Arakaz) dağının kuzeybatu eteğindeki Ertik kasabası yanında, büyük "Kıpçağ" adlı bir Ermeni yerli köyünün bulunması ve burada asıl adı "Kıpçak-a Vank" (Kıpçak Manastırı) olup, "Harıç-a Vank" da denilen XIII. yüzyıldan kalma çok güzel bir tapınak ile, Elegez güneyinde, yine XIII. yüzyıldan kalma "Aştarak/Eşterek" kasabası kilisesinin (Başgirt boyu "Eşterek / Heşterek / İşterek kolunun Kıpçaklar ile buraya gelen topluluğundan kalma) ve ayrıca İğdir'da (1918'de Ermenilerce Türklere yapılan kırgında halkı kırılıp ıssız kalan) bir "Kuçakh" (Kıwçakh) köyünün varlığı, Yeni Kıpçakların Elegez dağı çevresinde ve Aras sağında da yayıldıklarını göstermektedir¹⁴. G. Alishan,

⁷ Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.74-75.

⁸ Kurat A.N., *a.g.e.*, s. 83-84;

⁹ Toğan A.Zeki V., *Azerbaycan*, İ.A., C. II., İstanbul, 1993, s. 102.

¹⁰ Turan O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 174.

¹¹ Kırzioğlu M.F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578). (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihinden)*. Ankara, 1992, s. 117-118.

¹² Toğan Zeki V., *a.g.m.*, s. 102.

¹³ Kırzioğlu M.F., *a.g.e.*, s. 136.

¹⁴ Kalabalık Kıpçak boy ve oymaklarından olup 1195'ten sonra Borçalı, Şırak, Gökçe, Revan, Nahçıvan ve Gence bölgelerine yayılarak coğrafyada hatıra bırakmış isimler üzerine detaylı bilgiler için bakın: Kırzioğlu M.F., *a.g.e.*, s. 136-139.

R. Açıryan ve E. Hurşudyan'ın ortaya çıkardıkları epigrafi bilgilerine göre, Ermenistan'ın Şırak bölgesi Artuk rayonundaki şimdiki Ariç köyünün eski adı da Kıpçaq idi. Hatta "XI. yüzyılda bu köyde bir manastır da meydana getirilmiş olup ona Hıçahavank adı verilmiştir (Ermenice hıçah "Kıpçak"+vank "manastır, keşiş yurdu" demektir). Bu manastır hâla ayakta¹⁵.

Görüldüğü üzere, XIII. yüzyıldan itibaren Kür, Aras, Çoruk boylarına yayılarak bir kısmı Gürcü-Ortodoks kilisesine, diğer bir kısmı da Ermeni-Gregoryan Kilisesine bağlandıkları için Türkçe konuştukları halde sırf "haçperest" olmaları sebebiyle bu Kıpçak-Kumanlara; Osmanlılara, Rum/Rumiyân denilmesi gibi "Gürcü" veya "Ermeni" denilmesi adet olmuştur.

Anlaşılan bu "Ermeni" denilen Hıristiyan Kıpçaklar, söz konusu bölgelere gelerek burasını yurt edindikten sonra da anayurtları ile olan münasebetlerini kesmemişlerdir. Yukarıda görüldüğü gibi bu Kıpçaklar, artık daha çok ticarî faaliyetlerde bulunarak, vaktiyle boy boy geldikleri Kafkasya ötesi, Kuzey Karadeniz bölgeleri ve daha ötelede yaşayan kardeş Türk boyları ile Doğu Anadolu, Kafkasya bölgeleri halkları arasında kültürel bağların kurulmasında adeta bir köprü rolünü oynamaya başlamışlardır. Elbette, A. Garkavets'in de çok doğru olarak tespit ettiği gibi, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalan pek çok Ermeni de Kırım'da, Besarabya'da uzun zaman Kıpçaklar ile komşu olarak yaşamışlar ve bunun sonucunda Kıpçak dilini öğrenmişlerdir¹⁶. Hatta daha önceleri, Ermeniler daha Ermenistan'da iken Kıpçaklar ile sıkı bir temas içinde bulunmuşlardır. Bu durum şunu gösteriyor ki, Gregoryen-Kıpçaklar denilen bu topluluk etnik bakımdan saf bir ırk veya milletten ibaret olmayıp... ama yine de, dinin, toplum hayatının her yönünü etkileyen ortaçağ fikir ve hayat anlayışının fevkalade önem taşıdığı bu dönemlerde Ermeni-Gregoryen Kilisesine bağlı olmalarına rağmen, Türkçe yazı diline sahip olmaları, iş, eğitim, hukuk dillerininin Türkçe olması durumu, kendi etnik kimliklerine olan sıkı bağlılıklarına işaret etmekte ve bu "Ermeniler" in ezici çoğunluğunu Hıristiyan fakat Türk asıllı Kıpçakların teşkil ettiğine delalet etmektedir.

Tanıtımını yapmakta olduğumuz A.N. Garkavets ve G. Sapargaliyev'in hazırladıkları *"TÖRE BİTİĞİ, Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsestualny Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594"* ("Töre Bitiği, Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın Kıpçakça-Lehçe Versiyonu ve Ermeni-Kıpçakça Mahkeme Usulü Kanunu, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594") adlı külliyyatı; yukarıda sözünü ettiğimiz Hıristiyan Kıpçaklar tarafından düzenlenmiş bir Kanun Kitabı ile Ermeni-Kıpçak Mahkeme Usulü Kanunu'nun çeşitli elyazmalarının (Vrotslav, Lehistan, Ossolinsk Milli Enstitüsü, 1916/II Elyazmasına göre 1523 yılı Kıpçakça metni ve Paris Milli Kütüphanesi, Arm., 176, 1568 yılı; Viyana, Mhitaristlerin Kongregasyon Kütüphanesi, No 468, 1575 yılı elyazmalarına göre Kıpçakça metni) Kıpçakça metin transkripsiyonlarını ve bu metinlerin Rusça ve Kazakça tercümelerini, Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası Leh-Kıpçak Versiyonu'nun Ermeni Prototipi'ni (1295 No 488 Matenadaran Elyazması ve diğer onlarca elyazmalar esasında Eski Ermenice'den A.A. Papovyan tercüme

¹⁵ Garkavets A.N., *Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov/* Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; *Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsestualny Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594.* Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s. 59; Garkavets A.N., *Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane, Kotorıye Govorılı, Pisalı, Molılı po Kıpçakski i 400 Let Nazad Napeçatalı Pervuyu v Mire Kıpçakskuyu Knıgu/* Garkavets A.N.; *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstı Pamyatnikov Armyanskim Pismom.* Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002, s. 7.

¹⁶ Garkavets A.N., *Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitiği,* s. 759; Garkavets A.N., *Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane.../ Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I,* s. 6-7.

etmiştir; V.Bastamyan'ın 1880'de yaptığı neşriyatıdır), Lvov Ermeni Kanunlar Mecmuasının Latince metnini, Ermeni Kanunlar Mecmuasının Lehçe Versiyonunu, Lvov Ermeni-Kıpçak Mahkeme Usulü Kanunu'nun Lehçe Versiyonu'nu, Ermeni Kanunlar Mecmuası Kıpçakça Versiyonu'nun Kıpçakça-Rusça sözlüğünü, Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası Kıpçak Versiyonu'nun Kazakça tercümesini, Mahkeme Usulü Kanunu Ek Maddeleri'nin Kazakça tercümesini, Ermeni Kanunlar Mecmuası Kıpçak Versiyonu'nun Kıpçakça-Kazakça Sözlüğünü ve bazı Ermenice kelimelerin sözlüğünü içeren bir külliyattır. Ayrıca bu külliyatta Miron Kapral'ın "XIV-XVIII. Yüzyıllarda Lvov Ermeni Toplumunun Hukuk Düzeni: Belgelerin Özeti" (Kapral M., *Pravovoye Ustroystvo Armyanskoy Obsşını Lvova v XIV-XVIII vv. Obzor Dokumentov*) adlı makalesi, Aleksander Garkavets'in "XVI-XVII. Yüzyıllar Kıpçak Dilli Ermeniler ve Ermeni-Kıpçak Yazılı Mirası" (A. N. Garkavets, *Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov*) adlı makalesi ile Ermeni-Kıpçak Araştırmaları Üzerine geniş bir bibliyografya bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, Ermeni alfabesi ile fakat Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış olan ve büyük çoğunluğu 16-17. yüzyıllardan kalmış bulunan metinler, gerek Türk Dili Tarihi, gerekse Gregor-yan Mezhebini kabul eden Hıristiyan Kıpçakların dini, sosyal ve kültürel tarihleri açısından çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak, anılan metinler bu büyük önemlerine rağmen ülkemizde bu güne kadar pek az bilinmiş olup, bilimsel yönden ele alınarak incelenmedikleri gibi, doğru dürüst tanıtımları bile yapılmamıştır.

Sözünü ettiğimiz *TÖRE BİTİĞİ* Prof. Dr. A. N. Garkavets tarafından hazırlanmış olup, müellif tarafından metnin Latince transkripsiyonu, Rusça tercümesi, Kıpçakça-Rusça Sözlüğü ve ekler ilave edilmiştir. 1947'de Ukrayna'nın Donetsk bölgesinde dünyaya gelen Prof. Dr. Aleksandr Nikolayevič Garkavets, Türkoloji dünyasında Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili araştırmalarıyla tanınmaktadır. Türkolog, yazar, gazeteci, şair Garkavets, bu konular ile ilgili araştırmalarına hâlen Almatı'da "Deşt-i Kıpçak" Avrasya Araştırmaları Merkezinde devam etmektedir. Kendisi bu merkezin müdürü olup aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih ve Etnoloji Enstitüsü'nün üyesi olup Kazakistan Beşerî Bilimler Üniversitesi'nin de öğretim üyesidir. Kendisi birçok devlet ödülünün sahibidir. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1) Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002. 2) Kıpçakskıye Yazıkı: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy. Alma-Ata, "Nauka", 1987. 3) Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıkı k Slavyanskim v XVI-XVII vv. Kiyev, "Nauka-Dumka", 1979. 4) Tyurkskiye Yazıkı na Ukraine, Kiyev, Naukova Dumka, 1988. 5) Kırmskotatarsko-Russkiy Slovar, Kiyev, Rad.şkola, 1988. 6) Urumi Nadazovya, İstoriya, Mova, Kazki, Pismi, Zagadki, Prislivya, Pisemni Pamyatki, Alma-Ata, Ukrainskiy Kulturıny Tsenter, 1999. 7) Armenian-Qıpçaq Psalter, 1575/1580, Almatı "Deşt-i Qıpçaq", 2001. 8) Kırmskotatarsko-Russko-Ukrainskiy Slovar, Tom I. A-L, Simferopol: SONAT, 2002. 9) Urumskiy Slovník, İnstitut Sxodnoznavstva i Mijnarodnix Vidnosin "Xarkivskiy Kolegium", Tsenter Evraziyskix Doslidjen "Deşt-i Kıpçak", Alma-Ata, 2000¹⁷.

Kanunlar Mecmuası ve Ermeni-Kıpçak Mahkeme Usulü Kanunu'nun Kazakça tercümesi ve Kıpçakça-Kazakça sözlüğü Gayrat Sapargaliyev'e aittir.

XII-XIII. yüzyıl Kanunlar Mecmuası'nın yeni ve yerli şartlara göre düzeltilmeler yapılan ve ekler içeren Latince metni, Leh Kralı Yaşlı I. Sigismund tarafından 5 Mart 1519 yılında onaylanmıştır. Metnin Kıpçakça ve Lehçe tercümeleri de aynı dönemde Lvov'da gerçekleştirilmiştir.

¹⁷ Kasapoğlu-Çengel, H., *Oleksandr GARKAVETS, Urumskiy Slovník*, Almatı 2000, Bilig, Kış 2004 / Sayı:28, s. 181-182.

Bu kitapta, söz konusu Kanunlar Mecmuası'nın Latince, Kıpçakça ve Lehçe metinleri ve Ermenice aslı nüshasının Rusça tercümesi verilmiştir.

Kıpçakça metin Vrotslav, Paris ve Viyana'da bulunan üç elyazmasına göre yayına hazırlanmıştır. Bunların arasında, 1568 Paris elyazması ve 1575 Viyana elyazmasına nazaran, fazlaca olarak 53 Kıpçakça madde bulunduran 1523 Vrotslav elyazması daha tam bir durumdadır. Bundan dolayı, tenkitli metnin hazırlanmasında işte bu 1523 Vrotslav elyazması esas olarak alınmıştır.

Kanunlar Mecmuası üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar: Giriş, Sivil Kanunlar ve çoğu zaman yargılama niteliğini taşıyan Ek Maddelerdir. Kıpçakça elyazmalar, Arnavut Katoligosu Stepannos'un ricası üzerine 1184-1213 yıllarında Mhitar Goş tarafından iş bu Kanunlar Mecmuası için yazılan Giriş'i kelimesi kelimesine tekrar etmektedir. Leh ve Kıpçak varyantlarının sivil maddelerinin büyük kısmı da Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası'nın ilgili maddelerini hemen hemen aynen ihtiva etmekte ve bu Kanunlar Mecmuası'nı düzenleyenlerin aynı sınırlayıcı ilavelelerini içeren Lehçe ve Kıpçakça metinler de birbirleriyle uyumlu görünmektedir. Bu çerçevede, söz konusu eserden Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın Leh-Kıpçak versiyonu şeklinde söz etmek mümkündür. Diğer konularda, Kıpçak elyazmaları özgündür ve bundan ötürü Kıpçak metni hakkında, bir yandan Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın fikir ve hukuk esaslarının gelişmesi sonucunda, diğer yandan da yerli hukuk (Rus hukuku, Magdeburg veya Alman hukuku, Büyük Kazimir'in Statutları, Litvanya knezlerinin, Macar ve Leh krallarının imtiyazları) belgeleri ve düsturlarının gelişmesi sonucunda meydana gelmiş *bağımsız bir hukuk eseri* olarak söz etmek mümkündür. Kıpçak Kanunlar Mecmuası hem Lvov'da, hem Kamenets-Podolsk'ta olmak üzere çeşitli dönemlerde, çeşitli insanlar tarafından defalarca yenilenmiş ve yeniden yazılmıştır. Kopyacılar Mhitar Goş'un nasihatlerine uyarak ilk metni düzeltilmişler, redaksiyonunu yapmışlar ve zamanın taleplerine uyarak yeni hukuk esaslarını ilave etmişlerdir.

Kanunlar Mecmuasında, ana maddelere geçmeden önce, dikkat çeken şu ilk 10 madde yer almaktadır:

1) *Burungisi, ki pampasel etârlâr bizni, ki tîrâlâri (kanunları) yohtur.*

(Birincisi, bizim kanunlarımızın olmadığına dair bizi kötöleyenler hakkında).

2) *Ekinçi, ki ne üçün emdi yazdıq, ya kimnih priçinasından.*

(İkinci, neden biz şimdi yazdık, veya kimin sebebiyle yazdık).

3) *Üçünçi, nişan küçünüh barça tîrâlârnih.*

(Üçüncü, bütün kanunların fevkalade gücü hakkında).

4) *Dörtünçi, ki kimlâr tîrâçilâr bolmah kerâk.*

(Dördüncü, kimlerin töreci olması lazım).

5) *Beşinçi, ki ne nemâdir tîrâ, ya kimgâ tîrâ bolmaq, ya tîrâni kimgâ simarlamak kerâk.*
(Beşinci, töre ne demektür, kimin töre olması veya töreyi kime emanet etmek gerek).

6) *Altınçi, ki ne türlü tiyar bolmaqa tîrâçilârgâ ya zahotcalârgâ.*

(Altıncı, törecilerin ve davacıların nasıl davranmaları lazım).

7) *Yedinçi, tanihlâr üçün, ki nedir alarnih inanlâri.*

(Yedinci, şahitler hakkındadır ki onlara nasıl güvenilir).

8) *Sekizinci, ant için, ki ne türlü bolmaq kerâk, ya kimgâ berilir ant.*

(Sekizinci, ant hakkında; ant nasıl olmalı ve kimler tabi tutulmalıdır).

9) *Toğuzuncı, ki tiğmâstir k'risdanlârgâ dinsizlâr alınina barmaqâ tôrâgâ.*

(Dokuzuncu, Hristiyanlara hak aramak için kâfirlerin töresine başvurmak yakışmaz).

10) *Onuncı, ki haysi bitüklârdân yğdiq, ya haysi millâtlârdân aldiq tôrâlârni.*

(Onuncu, hangi eserlerden yararlandık veya hangi milletlerin törelerini aldık)¹⁸.

Bu maddelerin birer birer ve teferruatlı bir biçimde açıklamaları yapıldıktan sonra 1'den 124'e kadar ana maddeler ve 6'dan 99'a kadar Mahkeme Usulü Kanunu olarak ek maddeler yer almaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Türk milletinin yüzyıllar boyunca yaşadığı belli tarihi şartlar, ne yazık ki milli hukuk esaslarının yazılı bir şekilde tespit edilmesine ve sağlamlaştırılmasına engel olmuştur. Fakat bu durum Türk milletinin hukukî tasavvurlarının sistematik bir karakter taşımadığı anlamına gelmez. Bunu anlamak için hukuk terminolojisinin incelenmesi, analiz edilmesi kâfidir.

Orta çağlarda Avrasya'nın çeşitli ülkelerinde tanzim edilmiş olan Kıpçakça yazılı belgeler, Türk hukuk tarihi araştırmacıları için ek kaynak olarak değerli katkılar sağlayabilecek durumdadır. Bu bakımdan, 1519-1689 tarihleri arasında Ermeni yazısıyla yazılmış Kıpçakça Kanunlar Mecmuası, Mahkeme Usulü Kanunu, meslekî ve sosyal teşkilatların tüzükleri, dinî ve sivil idare muhtariyetlerinin kararnamelelerini içeren Kıpçakça hukukî işlerin muazzam grubu en önemlisidir. Bu eserler arasında, önce Latince'ye, sonra Lvov'lu Kıpçak dilli Ermenilerin ana diline çevrilmiş ve 1519 yılında Leh kralı tarafından onaylanmış Ermeni Kanunlar Mecmuası en ehemmiyetlisini oluşturmaktadır. Söz konusu Kanunlar Mecmuasının incelenmesi, Türk halklarının hukuk alanında, milli gelenekler konusu üzerinde, kanunlarının hukuk terminolojisinin gelişmesi için hizmet edeceği gibi, öte yandan, Kıpçaklardan bir kısmının, Gregoryen Mezhebi yolu ile zamanla Ermenileşmiş olmaları da Türk tarihinin çarpıcı örneklerinden olup, bu hususun aydınlığa çıkarılması, bugünlerde çokça konuşulup-tartışılan Ermeni Sorunu'nun bir başka boyutuna farklı bir aydınlık kazandırmak bakımından da çok önem arz etmektedir. Metinlerin incelenmesi kuşkusuz Türk dili tarihi bakımından da değerli malzemeler ortaya koyacaktır. Fakat özellikle Gregoryen-Kıpçak toplumunun sosyal-kültürel ve ekonomik hayatının yansıtıcısı durumundaki bu metinlerin iyi değerlendirilmesi engin ve zengin Türk kültürünün de daha iyi aydınlatılmasına büyük katkılar getirebileceği kanaatindeyiz. Bu itibarla, Töre Bitiği'ni yayınlayarak ilim alemine sunanlara teşekkür borçluyuz. Bu değerli kaynak eser Türkoloji'ye çok şeyler kazandıracaktır.

REŞAT GENÇ*
GÜLNİSA AYNAKULOVA**

¹⁸ Garkavets A.N., *Transkriptsiya Kıpçakskogo Teksta 1523 Goda po Rukopisi 1916/ II Natsionalnogo İnstituta İmeni Ossolinskih, Vroslav, Polşa, i Yego Perevod na Russkiy./* Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; *Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protseussualnyy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594.* Almatu, "Deşti Kıpçak", "Baur", 2003, s. 17.

İngilizce Özetler:

MELİH ARSLAN: *The Alexander the Great Tetradrachm Hoard in the Durmaz Collection* (pp. 479-500)

The hoard is in the collection of Mr. Mehmet Durmaz, whose collection is registered with the Ankara Museum of Anatolian Civilizations. The hoard, which was reported to have been found in the vicinity of Antakya in 1992, contains 32 silver tetradrachms. It appears that most of the coins were minted in eastern mints, with only a few from western mints.

The hoard has very few examples from the period of Alexander. Most are of the posthumous Alexander series minted soon after the period of Alexander.

The obverse of the coins of the hoard has a head of young Herakle wearing a lion's head, and the reverse has an enthroned Zeus seated left holding an eagle in his right hand and in the left a scepter.

The hoard contains the names of three different kings. These are: Alexanderr III (336-323 BC), Philip III (323-317 BC) and Seleukos I (312-281 BC). The coins of the hoard appear to begin with the Macedonian king Alexander and soon after his death continue with his brother-in-law, the Macedonian King Philip III, Arrhidaeus, and ends with Seleukos I, Nikator.

Nine different mints have been identified among the coins of the hoard.

The earliest dated coins of the hoard are those from 336-323 BC from the Amphipolis mint and 325-323 BC from the mint of Babylon. These coins are from the lifetime of Alexander. The two coins of Philip Arrhidaeus, which date to 323-317 BC, were minted at the mint of Babylon. The latest two coins, which are of the Seleukeia ad Tigrim mint, minted by the Syrian king Seleukos I, can be dated to 295 BC.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ : *A New Source Of Ilkhanid History: The Autograph Manuscript Of Tārīkh-i Wassāf* (pp. 501-522)

Researchers in the field of medieval Iranian history know the importance of studies on the political and socio-economic history of Wassāf. There is also no doubt that they appreciate the difficulty of working with

this valuable source. Sharaf al-Dīn (or Shihāb al-Dīn) ‘Abdallāh b. ‘Izz al-Dīn Fazlallāh Yazdī (Kātib-i Shirāzī) wrote a five-volume work called *Tajziyat al-amsar wa tazjiyat al-a’sār* between the years 697/1298 and 728/1328. The fourth volume of the original autograph manuscript, completed at the end of the month Sha’bān, 711 (1-10 January 1312) is in the Nuruosmaniye Library (no. 3207), Istanbul. It is noteworthy that there is a kufic seal on the manuscript. The seal is exactly the same as that found on the manuscript in the Paris Bibliothèque Nationale (Persan 121) discovered by Prof. Francis Richard. The seal has been deciphered as having the inscription *Vaqf-i Kitābkhāna-yi Rashīdī*. This shows that the manuscript was for some time in the Rab’-i Rashīdī Library in Tabriz. The presence of Turkish and Mongolian names in the Wassāf’s autograph manuscript greatly helps in solving problems caused by linguistic difficulties and scribal errors.

MUALLA UYDU YÜCEL : *Place and Importance of the Igor Saga in the History of the Kuman - Kıpçak* (pp. 523-559)

The Kuman - Kıpçak, who lived at steppes on the north of Black Sea, and The Russian, who began a struggle to obtain domination in this geography and were moving towards becoming a strong nation, has a neighborhood relation for about two and a half centuries. Especially the Russian was obliged to leave the whole southern steppes to the Kuman - Kıpçak after 1054. The Russian tried to obtain amity of the Kuman in order to keep them in peace and on the other hand, they tried their best against this strong tribe. The reason for keeping them in peace is that they had always requested their help for their infighting. In this period from 1054 to 1250, the Kuman always beat the Russian except for a few wars. The Kuman progressing against and gaining lands forced the Russian to take some precautions. The most important of these precautions was the Russian and Knyaz combined and worked together. One of the wars, which the Russian won by getting combined, was the war in 1184. However, Ivor Svyatoslaviç, Novgorod - Seversk Knyaz, who did not participate in this war with his own will, became jealous of the success achieved and wanted to obtain such a victory in 1185. But this time, the Kuman did not give the opportunity to the Russian, who had caught them as unprepared in 1184, and crushed the Russian and Igor. Subject of Igor Saga is the mentioned wartime and considered as the first example of the national Russian literature. There have been numerous scientific arguments in Russia about originality of the

saga, however men of letter considered the fact at the Russian point of view and evaluated it. But the saga has two important points for the Kuman. First, it clearly shows the impact of the Kuman on the Russian and second, this saga makes the Kuman name and strength remain for ages, that is; eternalizes the Kuman strength.

SÜLEYMAN DEMİRCİ: *Avâriz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620s-1700* (pp. 561-588)

Basing on firsthand research on original, largely unused Ottoman archival registers (*Anadolu ve Rumeli eyâletleri avârizhâne defterleri*), this paper intends to examine in a systematic way *avâriz* and *nüzul* levies and their rates in the province of Karaman from 1620s to 1700. The focus of this paper will be the development of *avâriz* and *nüzul* levies as an alternative major source of regular taxation for the Ottoman government during the seventeenth century. It is a line of research that has so far attracted little attention from scholars despite the fact that there is now more debate on Ottoman socio-economic history generally. This examination will enable us to see for the first time how the *avâriz* and *nüzul* rates fluctuated during the seventeenth century down to the level of *livas* within the Province.

SONGÛL ÇOLAK: *Imprisonment of the Ottoman Delegacy Board at Komorn and Pottendorf According to Zülfikar Pasha's Mükaleme Takrir and Struggle to Return Istanbul* (pp. 589-617)

The Ottoman Empire after the defeat of the II. Siege of Vienna (1683), has started to battle with Austria and its allies Venice and Lehistan in different fronts, especially due to its constant recession in Austrian front, it has decided to send one of its committee to Vienna. The Committee led by Zülfikar Pascha apparently will communicate the Emperor I. Leopold the accession of Sultan II. Süleyman but actually the committee wanted to conclude negotiations, under very hard conditions the committee has not obtained any results.

After unresulting negotiations the committee, which expected that it will be sent back, have been guarded in Komorn and Pottendorf, as the committee could not send any messenger, they could not long communicate with İstanbul. But as they have not given up their return hope, they have again and again requested by letters written to Austrian deputy and

authorities and by "favour letter" written to the Emperor to be permitted to return. From those letters it is possible to understand how the committee has been aggrieved, how it have been in helpness and they have claimed their situation, in which they had been. As far as Austrian side is concerned, they have presented agreement conditions that the Empire Ottoman would not accept so they want to obtain time and to detain the committee. Despite all troubles the committee has carried on its fightings and at the and they have obtained a result and succeeded in 1692 to return after 4 years in İstanbul.

NESİM YAZICI: *Some Evaluations About Ömer Ali Bey (Karesi Mutasarrıfı - Governor of Kastamonu)* (pp. 619-693)

In this study, two periods of the life of Ömer Ali Bey (1843 - 1920), who worked as mutasarrıf (administrator of a province or region) at civilian organizations in several province centers of the large Ottoman country within II. Abdulhamid period (1876 - 1909) and governor of Kastamonu at the end, are tried to be evaluated. First one of these is his duty period in Karesi (12 November 1886 - 15 February 1905), his first duty as a mutasarrıf, and especially his activities after "Koca Zelzele (The Great Earthquake), which occurred on 23 January 1898 and caused a large damage within Balıkesir - Kepsut - Bigadiç triangle. In this period, Ali Bey was a mature administrator full of energy. He paid all his efforts to make up damages of the disaster and provided lots of works that still remain today to Balıkesir, which was somewhat reconstructed after the earthquake.

Ömer Ali Bey presented a generous personality in Balıkesir. He did not hesitate to spend his own fortune for development of the city. As a matter of fact, plaster present in foundation of the institution, which serves as Balıkesir Provincial Public Library today, belongs to Ömer Ali Bey. Besides, he constructed Hacıali Mosque and established a madrasah in its garden. Nonetheless, his contribution in Balıkesir is not limited to spending all his personal fortune to construction of the city. If he had spent all his money for works of charity, it would have been nothing but a meaningful and insufficient endeavor due to size of the area.

Ömer Ali Bey, as Karesi Mutasarrıfı, presented a successful administrator portrait. He is a good administrator, who is a good planner and implementing person and can ensure contribution of public in all

activities, at the aim of either reconstruction of the city center and construction of several structures needed around. Whatever done within this period has been done with people of Balıkesir.

Ömer Ali Bey's duty in Kastamonu (9 March 1909 - 21 July 1909) is his first duty as a governor and also the last public service, administration. At that period, Ömer Ali Bey was quite old. However, the actual troubles did not arise from his age and natural problems of his age; they were related to the period suffered at that time. As it is known, 31 March (13 April) Case occurred during that time and at last II. Abdülhamid was dethroned on 27 April 1909. Reflections of these progresses showed themselves at Provincial Center of Kastamonu as well as the capital and different regions of the country. However, it is conspicuous that Ömer Ali Bey's previous life, elder age and health condition depending on that as well as short duty period in Kastamonu were evaluated in two different contrary forms within a few months. According to the information in the Capital and especially local press of that period, Ömer Ali Bey was seen / made seen as an actual chance for Kastamonu with its wide experience accumulation and duty knowledge in its arrival to the city. These persons, who had the opportunity to express their thoughts via press, introduced everything in a different way after a two months period. He was the target of some opponents and subject to really serious critiques.

As a result, two important parts of the life of Ömer Ali Bey are tried to be introduced in this study and difficulties of being an administrator in the last period of II. Abdülhamid are tried to be shown in his personality. Another subject related there to is the condition of press. We tried to show how opinions, evaluations and even information changed within short periods such as a couple of months.

NURETTİN GÜLMEZ: *1894 Sason Revolt According to the Reports of the Investigation Committee* (pp. 695-741)

The Sason/Talori uprising in 1894 caused a lot of trouble and disturbance both inside and outside the country. Under the pretext of this uprising, The European countries increased their pressure and they caught the opportunity to interfere in the affairs of the Ottoman Empire. As a matter of fact, in order to investigate the uprising, a mixed commission was made up of both native and foreign members. This commission was called the

“Committee of Investigation.” The main subject of this essay is the Sason rebellion according to the report of the Committee of Investigation..

The native members of the Committee of Investigation constantly kept in touch with the Ottoman administration. This members informed the Ottoman administration about the events day by day, and when necessary, they asked what their policy was as far as those events were concerned; that is to say, the Committee of Investigation didn't act freely from the administration in Istanbul. In the same way, English, French and Russian members in the Committee of Investigation were always in contact with their embassies in Istanbul, and they also asked about their views and wishes to make the Committee of Investigation accept. With the help of ambassadors the foreign members forced the administration of the Ottoman Empire to accept the opinions which they couldn't make the Committee of Investigation accept..

In the reports of the Committee of Investigation, it is possible to witness the power games of foreign countries over the Ottoman Empire. The Sason/Talori Armenian rebellion in 1894 has been seen as a means of this power game; that is, the Armenian problem has remained behind the race of power games, and interference in the home affairs of the Ottoman Empire..

The Committee of Investigation's report didn't have any negative result that foreign countries had expected. In fact, in the report, the Armenians themselves were found guilty of the uprising. They couldn't find any fault with the government's delay in taking precautions and the harsh treatment of the soldiers while suppressing the revolt. However, the same report caused the Ottoman Empire to be hurled into the lap of European diplomacy..

MUSTAFA ALKAN: The Cash Waqfs Of Uşak (1890-1923) (pp. 743-774)

The aim of this research is to examine the waqfs established in Uşak between 1890 and 1923 from a socio-economic perspective. In this period, 52 waqfs were established in Uşak. These waqfs covered the expenditure of various hayrât institutions. In addition to these, waqfs established for socio-religious purposes. There were also monetary waqfs established both in the centre of the town as well as in the country side. There was an increase in the number of monetary waqfs especially established in the countryside. The reason for this was the migrations from other regions as a result of policy of compulsory settlement put into practice by the Ottoman Government.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
ARSLAN, MELİH: The Alexander the Great Tetradrachm Hoard in the Durmaz Collection (with 6 maps, 2 illustrations, 4 plates)	479
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: A New Source of Ilkanid History: The Autograph Manuscript Of Tārīkh-i Wassāf (with 10 documents)	501
UYDU YÜCEL, MUALLÂ: Place and Importance of the Igor Saga in the History of the Kuman - Kıpçak (with 4 illustrations)	523
DEMİRCİ, SÜLEYMAN: <i>Avârız</i> and <i>Nüzul</i> Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman 1620s - 1700	561
ÇOLAK, SONGÛL: Imprisonment of the Ottoman Delegacy Board at Komorn and Pottendorf According to Zülfikar Pasha's <i>Mükaleme Takrîr</i> and Struggle to Return Istanbul (with 3 documents)	589
YAZICI, NESİMİ: Some Evaluations About Ömer Ali Bey (Karesi Mutasarrıfı - Governor of Kastamonu) (with 7 documents)	619
GÛLMEZ, NURETTİN: 1894 Sason Revolt According to the Reports of the Investigation Committee	695
ALKAN, MUSTAFA: The Cash Waqfs of Ushak (1890 - 1923)	743
Book Reviews:	
ATAÖV, TÜRKKAYA: <i>Three Latin Americans in the Ottoman Istanbul</i>	775
AKA, İSMÂİL: Abdülhalik Bakır: <i>Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayii</i>	781
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Ravzatü'l-ibrâr Zeyli</i> (Tahlil ve Metin)	785
ÇİÇEK, KEMAL: Kemal Karpat: <i>Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays</i>	787
GENÇ, REŞAT-AYNAKULOVA, GÛLNİSA: A.N. Garkavets-G. Sapargaliyev: <i>Töre Bitiği</i>	791
Abstracts	797

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXX

No. 258

August 2006

ANKARA - 2006